

„Қарақалпақстан“ баспасы

ҚАЛЛЫ АЙЫМБЕТОВ

ХАЛЫҚ ДАНАЛЫҒЫ
ӨТКЕН КҮНЛЕРДЕН ЕЛЕСЛЕР
ҚЫЙЛЫ-ҚЫЙЛЫ ҚЫЛҰАЛАР

НӨКИС
«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН»
1988

Атақлы ағартушы Қалы Айымбетов орфографиямызға ең дәлелки хәрн тавлаудан баслап, мәдениатымыздын усы бүгинги дәрежесине шекем салмақлы үлес қосқан көп қырлы талант ийеси еди. Жаңа мәдениаттын тунғыш қарлығашының бири болған ол ғалаба сауатсыз халқын сауатландыруу ушыл дәуір нени талап етсе орындауға қулынды. Бириши «Егеделер сауатынан» дәзирги фундаменталь илимий мийнетлерге шекем, дәлелки сауатсызларды сауатландырыудан бүгинги илим докторларын жетилдирюге шекем онын үлесн жоқ деу қыйын. Ол өз мақаллиде республика мәдениатына актер жетиспес—актер, журналнет жетиспес—журналист, мугаллим жетиспес—мугаллим, әскерий кадр жетиспес—әскерий кадр, дилмаш жетиспес дилмаш болып берген ұстазлардан. Ал қарақалпақ фольклористикасының қалпылесю тарийхын Қалы Айымбетовтын творчестволық тағдиринен ажыратып қару мүмкин емес. Бул тарауда ол халық дүрданаларын ең дәлелки әнбуайы жыйнаушыдан илим докторы, профессор дәрежесине өсип жетисти. бир неше илим кандидатларын, илим докторларын таярлауға басшылық етти. Биз бүгин ол әбреткен көп санлы мийнеттен өмиринин хәр жылларын шыққан «Қыйлы-қыйлы қылғалар», «Өтмиштен елеслер», «Халық даналығы» атлы үш китабын азыкем қысқартыулар менен нәзеринизге усынп отырмаз. Буннан сиз автономиялы республикамыздын отызыны жылларын, халықтың социаллық рауажлануу жолларын, мәдениатымыздың, әдебиятымыздың қыйын соқпақларын, бәрнен де бетер, бүгинги жаслар биле бермейтуғын, қарақалпақ халқынын умытылып баратырған салт—дәстүрлерин, этикалық таманларын жақсы көре эласыз. Китеп автордын сексен жыллық торқаалы тойына «Қарақалпақстан» баспасы коллективинин сауғтасы.

А $\frac{4702270201-076}{M-357(04)-88}$ 19—88

ISBN—5—8272—0009—8

«Қарақалпақстан» 1960, 1968, 1972

Қайта басылуы

© «Қарақалпақстан» 1988.

ХАЛЫҚ ДАНАЛЫҒЫ

Көп әсирлер тарихына ийе болған қарақалпақ халқы өз тұрмыс-тиришилігінің картинасы сыпатында түрлі жанрада бай әдебиет мұрасын дәреткен. Олар: салт-дәстүр, мийнет жырлары, халық ертеклери менен нақыл-мақаллары, батырлық дәстанлар және де толып атырған халық қосықлары болады.

Қарақалпақ фольклорының әдебиет таныу илиминде сөз болыуы көп жыллық дәуірди өз ишине алады. Ауыз әдебиетти изертлеу иси Қарақалпақстанда совет власты орнағаннан кейин қызыу қолға алынып, мәмлекетлик жұмыс болып қойылды. Ауыз әдебиетінің түрлі үлгилери баспа сөзде жәрияланды, оқыу орындарында сабақ болып оқылды. Илим-изертлеу ислери апарылды. Ал, сонғы жыллары қарақалпақ ауыз әдебиетін изертлеу ислери бойынша бир қатар монографиялық жұмыстар менен диссертациялар жазылды. Буган мысал ушын Н. Дәуқараевтың, И. Сагитовтың, Қ. Мақсетовтың, А. Кәримовтың, Ә. Алиевтин, Н. Камаловтың, Ә. Тәжимуратовтың илимий мийнетлерин атав өтиуге болады.

Қарақалпақ халқы түрлі тарихый себеплер менен өзинин жайлауы менен қыслауын таслап көшип ұатаннан, жерден, суудан, күн көристен айрылса да олар өзинин рухый азығы болған, жылағанда жубанатуғын, тарыққанда толғанатуғын, қапаланса кеуит көтерип қуғанатуғын ауыз әдебиетін айтып жырлап өзи менен бирге ала жүрген.

Халықтың ауыз әдебиетін заманнан-заманға атадан-балаға алып келиуши, халық дәретпелерин ядлап оны өзи жасаған заман тилегине бейимлеп қайта ислеп халықтың ауыз-екі сөз өнерин сөйлеп, айтып-жырлап

бериуши, бул өнерге өзинин өмирин сарп қылыушы, халықтың жыршылары: жырау менен бақсылары, қыс-сахан менен шайырлары, ертекиши менен қосықшылары болады.

Қарақалпақ халқы материаллық күн-көрис, мәдениет тарыйхында көп халықлар менен қарым-қатнас арқалы бир-биринен үйренеди. Дослық, бирлик арқалы мәдениаты менен әдебияты көркейип, байып отырады. Мине усындай жоллар менен қарақалпақ ауыз әдебиатының түрли жанрлары өсип-өнген.

Бундай қарым-қатнастар узақ жылларды өз ишине алады. Орта Азия халықларының қарым-қатнасы, байланысы тууралы «Орта Азия хәм Қазақстан әдебиатының тарыйхы»нда былай деп көрсетеди: «Орта Азия халықларының барлығының дослық тамыры узақ жыллардан бери дауам етип келген. Олар хәзирги Тәжикстан, Түркменстан, Қазақстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан менен Өзбекстанның мәканында шет ел басқыншыларына бирликте соққы берип отырған... Олар батырлар дәстанын хәм қыяллы ертеклер дәреткен»¹.

Ауыз әдебиатын көп изертлеген атақлы илимпаз В. М. Жирмунский: «Түрк тиллес халықлардың өз-ара араласыу нәтийжесинде халықлардың пайда болыуы» тууралы:

«Орта Азиядағы түрки тиллес халықлар өзбеклер, қазақлар, қырғызлар, қарақалпақлар, түркменлер тил бирлиги, этникалық, мәдениет қатнасығы, өзинин тарыйхый өмир жағдайы бойынша көп заманлардан бери бир-бири менен қатнасып отырған, түрк тиллес көшпели қауымлар Орта Азия далаларында түрли дәуир бойынша тарап келген, халықлардың пайда болыу, биригиу процесси өз-ара араласып келген»² деп жазады.

Қарақалпақлардың жыршылық өнери тууралы қазақ халқының атақлы илимпазы Шохан Уалиханов өзинин «Қазақ халық поэзиясының формалары хақында» деген мийнетлеринде қарақалпақлар тууралы легенданы мынадай деп жөриялаған: «Қосық дүньяны саякатлап жүрип, бир күни Сырдерьяның арғы бойын-

¹ История литературы народов Средней Азии и Казахстана М. 1960, стр. 112.

² Жирмунский В. М., «Сказание об Алпамыше и богатырская сказка», М. 1960, стр. 8.

дағы қарақалпақтардың жазлауында қонақ болады. Бурын кез көріп қулақ еситпеген бул қонақтың келгени хаққындағы хабар жән-жаққа оқтай ушып, тез тарайды. Бул бахытлы ауылға сансыз көп қарақалпақ жыйналады. Олар кешки геүгим түсер түспестен-ақ баслап, таң сарғайып атқанша, қосықты шаршап уйқыға жатқанша, бул әжайып қонақты тыңлап отырған. Хошхауаз қонағының айтып берген мың-мыңлаған гурринлерин, қосықларын, қыссаларын хәм тарийхый ҳодийселерин сансыз қарақалпақтар ядында сақлайды»¹.

Қарақалпақ халық жыршылары—қарақалпақ ауыз әдебияты менен жазба әдебиятын байланыстырыушы, көркем сөз шеберлери. Минен сонлықтан қарақалпақ жазба әдебиятының баслануының қонсы халықтардан яғный өзбек, тәжик халықтарынан айырмасы бар. Өзбек, тәжик халқының жазба әдебияты өзиниң ески классикалық әдебияты тийкарында өсип-өнген болса, ал қарақалпақ жазба әдебияты өзиниң ауыз әдебияты тийкарында өсип-өнди.

Өйткени қарақалпақ әдебиет классиклери Жиен жырау, Бердақ бақсы, Өтеш шайыр болып аталуы, ал және ҳәзирги халық шайырларының өзиниң шығармаларын дауысқа салып айтыуы буған дәлил бола алады. Бул жөнинде Орта Азия әдебиятын изертлеуши М. И. Богданова былай деп жазады:

«Қай бир әдебиет, мысалы, өзбек яки тәжик әдебияты оның миллий традициясында жазба әдебиятының ығбалында XIX хәм XX әсирдин басларындағы демократ әдебиеттың тәсиринде өскен болса, ал басқа бир әдебиет мәселен, қырғыз, яки қарақалпақ әдебияты оның әдебиет болып қәлиплесиуинде, оның басланғыш дәуири ауыз әдебияты традициясы хәм ақынлық традициясының тәжирийбесинен ғана баслана алады»².

Бул жағдайды халық шайырларының шығармаларынан анық көриуге болады. Олар өткендеги халық шайырларының үлгисинде қосық жазыуы менен қатар, өз шығармаларын ҳәзирги күнде де халық жыршыла-

¹ Ч. Ч. Валиханов. том—I «О формах казахской народной поэзии», стр. 196. Издательство АН. Каз. ССР. Алма-ата, 1961.

² М. И. Богданова. История литератур народов Средней Азии и Казахстана. М. 1960 стр. 12.

ры сыпатында дауысқа салып оқып береді. Бұндай көркем сөзді, дауысқа, намаға салып оқыу, айтыу, жырлау тек халық жыршыларына ғана тән. Халық шайырларының өз шығармаларын дауысқа салып оқыуы слардың халық жыршылары екенінің бір дәлелі.

Сонлықтан қарақалпақ әдебиатының тарихын изертлегенде жазба әдебиатынан бұрын жыршылық традициясына да кеуіл аударуы керек.

Қарақалпақ халық жыршыларының жырлаған жыры, айтқан қосығы оның шерткен сазына қарап, жырау менен бақсылар болып бөлінеді, олардың репертуарлары бір-биринен айрылып тұрады.

Халық жыршыларының ең ески заманлардан бері киятырған бірінші түрі жырау болады. Оның шертетуғын әсбабы қобыз, жырлайтуғын репертуары көбінесе батырлар қаққында дәстандар, тарихый жырлар хәм толғаулар—термелер болады.

Халық ишінде қосық айтыушылардың екінші түрі — бақсылар. Оның шертетуғын әсбабы дууғар. Қарақалпақтар арасында бақсышылық жырауларға қарағанда сонлау тараған болса керек. Халық жыршыларының бақсылық өнері ески Хорезм мәдениатынан, қонсы өзбек, түркмен халықтары менен қарым-қатнас арқалы пайда болғанын дәлилдеуші факторлар байқалады. Бұған изертлеудің барысында мәлім болған дәлелдерімизді исенимлі түрде өз гезегінде келтіріп өтеміз.

Бақсылардың репертуарлары батырлық қаққында дәстандар менен бір қатарда сүйіушілік қаққында дәстандар хәм сүйіушілік жырлары болады. Бұл жағынан алып қарағанда қарақалпақ бақсыларының репертуарлары Хорезмдегі өзбек, түркмен халықтарының бақсыларынан айырмашылығы жоқ деген мәніні аңлатпайды. Олар өз оригиналлығы, миллий колоритлығы менен айрықшаланып отырады.

Қарақалпақ халық шайырларының тағы бір түрі Қыссаханлар, Шайырлар, Қосықшылар. Булар өзлерінің жырлайтуғын қосық-жырларын қолына саз әсбабы алмастан, өзіннің дауысы менен халық алдында айтып береді.

Қарақалпақ халық жыршыларының ауыз әдебиатын жырлауы хәм сазсыз айтып орыналауы екі түрлі болады. Олардың биреуі үйреніп алған сөзін айтыу ме-

кен ғана шекленеди. Ал екінші бір түрі үйреніп алған репертуарын заман тилегіне қарап көркемдікке көтеріп, оны жетілдіріп, қайтадан іслеп шығып, толықтырып жырлайды. Бұндай жыршыларды оның тыңлаушылары жақсы қабыл қылады. Олардың жырлаған репертуары ұзақ өмір сүреді. Ондай жыраулар халық алдында үлкен құрметке ерисіп отырады. Бұл нәрсе көбінесе жыршының талантына ғарезлі. Ашығын айтқанда, бақсылардың басым көпшілігі кем сауат, хәттеки сауатсыз да болған. Сондықтан да көркем шығарманы халыққа унатып айтып бере биліуде таланттылық керек.

Халық жыршыларының ишинен өз ядынан шығарып сөз дөретиушілер де болды. Жыршылардың бұл түрі шайырлар деп аталады. Олардың шығармалары жазба әдебиаты менен байланысты. Сонда ауыз әдебиаттың рауажланыу традициялық үлгісі анық көриніп отырады. Өйткені, ауыз әдебиатының жазыу әдебиатынан айрылатуғын толып атырған айырмашылықтары бар, олар мыналардан ибарат:

Ауыз әдебиаты көп әсірлерди басынан кешіріп көп өзгеріслерге ушыраған болады. Онда сол шығармада өзінің болып өткен дәуірлерінің, хәр заманның «басқан тамғасы»ның изи қалып отырады. Заманнан-заманға, жыршы менен жыршының қолына түсіп түрлі өзгеріске ушырап, шығарманы әдепкі дөретиушінің аты умытылып, жалпы халық мүлкіне айланып кетеди... Хәр заманның жыршыларының өз үлес қосыуы арқалы узайып, кенейіп, жетіліп отырады.

Халық жыршылары ауыз әдебиатын жырлап айтқанда өз заманының сахна өнері, музыка өнері менен жыршылық өнерін халық жыршыларының бір өзі ғана атқарады, ол өнерге-өнер қосып, ауыз әдебиатының түрлі жанрлары пайда болады.

Ауыз әдебиаты бұрын баспа сөз арқалы емес, жыршылардың жырлауы арқалы тараған. Бұны жетілдіріп отырыушы халық жыршылары. Әдебиаттың қосық құрылысы да көбінесе қосық құрылысының метрикатүрлі менен айтылуында да жазыу әдебиатынан айырмасы көриніп отырады. Қарақалпақ жазыу әдебиатының қосық құрылысы көбінесе силлабика буын қосық құрылысына иіе болып келеди. Ертедегі түрк қосық құрылысының дәстүрлерін сақлау жақтарынан да.

ауыз әдебиеттың жазба әдебиеттан айырмашылығы көринип отырады.

Қарақалпақ халық намалары жыршылардың жырлайтуғын жыры менен хәм атақлы айтқыш жыршылардың аты менен көбинше тығыз байланысып отырады. Халық намалары хәққында халық аузында толып атырған тарийхый мағлыұматлар бар. Ауыз әдебиаты менен музыкалық фольклорын қоса сөз қылған мақұл, өйткени, ауыз әдебиаты менен музыкалық фольклор органикалық жақтан тығыз байланысқан.

Қарақалпақ халық дәретпелери хәзирги совет әдебиатымыздың тырнақтасы болды хәм оның байыұына материаллар береді. Дәстанлар пьеса болып сахналашып, драматургиямызды байытты. Халық намалары хәзирги музыка өнеримизге негиз болып отыр.

Қарақалпақ халық жыршылары жырау, бақсы қыссахан, қосықшы хәм шайырларының узақ жыллар сөз дәретіушлик хызмет қылыұы арқалы әдебиатмыздың турақлы үлгиси—айырым әдебиат жанрлары пайда болды. Олардың қай биреуи халық өмирине керексиз болып шығып қалса, ал басым көпшилиги хәзирги күнге дейин өмир сүрип киятыр. Хәзирги өмир сүрип киятырған ауыз әдебиатының түрли жанрлары: батырлар жыры сүйиұшлик дәстанлар, тарийхый жырлар, толғаулар, ертеклер, нақыл-мақаллар, мақтаулар, мийнет жырлары хәзирги заман совет әдебиатымыздың түрли жанрларының өсиуине негиз—саға болды.

Халық дәретпесин изертлеу бүгинги күнги әдебиат таныу жұмысында ен әхмийетли истия бири болып, социалисттик мәдениатымызды байытып, барлық совет мәдениатына өз үлесин қосады. Қарақалпақ халқының тарийхы менен ауыз әдебиаты жөнинде көп ғана рус илимпазларының және басқа да илимпазлардың изертлеу апарыұы үлкен әхмийетке ийе болды. Тюрколог, Петербург университетинин профессоры П. М. Мелиоранский өз шәкирти И. А. Беляевты қарақалпақлар арасына жиберип, оған қарақалпақ ауыз әдебиатын жазыу жұмысын тапсырыұы, Беляев қарақалпақлар арасына келип қарақалпақ ауыз әдебиатының көп үлгилерин жазып алып, оның ишинен «Қоблан» дәстанын Тәнирберген деген жыраудан жазып алып баспа сөзде дағазалауы буның айқын дәлили. Башқырт халқынан шыққан атақлы изертлеуши, Орта Азия халық-

ларының ауыз әдебиятын жыйнап бастырыуда көп мийнет еткен Абиүбәкир Ахмеджан улы Диваевтың да қарақалпақ жырауы Жийемурат айтқан «Алпамыс» дәстанының вариантин жазып алдырып, бастырып шығаруы, және де басқа көп санлы рус илимпазларының қарақалпақ ауыз әдебияты тууралы изертлеудеги жәрдеми бурыннан киятырған халықтар дослығының нәтижеси болып есапланады.

Халық дәретпесин үйренип, оны дауамлап, дәстүрін рауажландырып, өз үлесин қосып, өз халқына хызмет қылған халық жыршысының бир түри—халық шайырлары деп аталады.

Халық шайырлары бурынғы шайырлардың ауыз әдебиятының жақсы традицияларын дауам қылғаны менен олардың шығармаларының түри хәм мазмуны анағурлым айырылып турады. Бул жөннде ауыз әдебиятын көп изертлеген Мухтар Әуезов бурынғы традицияның хәр жаңа заманға сәйкес өзгерип турыуы тууралы мынадай пикир айтқан еди:

«Жәмийетлик алмасыу нәтижесинде хәм халықтың миллий характеринин өсиуи арқалы заман өтиуи менен миллий традициялардың гейбир традициялары жоғалды. Көркем өнерди дәретнушилердин новаторлық излениуи арқалы традиция байып отырады. Жаңа традиция пайда болады. Бириккен традиция пайда болып, бурынғы көркем өнердин негизинде жанарып отырады».¹

Революциядан бурынғы халық шайырларының әдебиат дәретнудеги традициясы соңғы заманлары дауам етип келди. Мысалы: әдебиаттың мақтау, тарийхий жыр, тағы басқа жанрлары буған дәлил. Ал, гейбир әдебиат жанрлары яғнай әдебиаттын айтыс жанры, бурын актив жанр болған менен соңғы заманда бираз халық шайырлары тәрәпинен дауам етилсе де соңынан өсип-өне алмады. Мысалы шайыр менен шайыр айтысыу: биреудин байлығын, байрақтан озып келген жүйрик атын мақтаушылық, салт-дәстүр жырлары пүткиллей қалып кетти.

Халқымыздың мәдениат тарийхындағы ауыз әдебиатын керәгимизге жумсау әҳмийетли нслердин бири. Олардың бизге қалдырған мийрасы мәдениатымыздың

¹ Әуезов М. О. Мысли разных лет, Алма-Ата, 1961, стр. 18.

сағасы болса, қазіргі жазыу әдебиатымыздағы поэма, роман, драма жанрлары бұрынғы тарихый жыр, мақтау қусаған жанрлардың элементи сыпатында.

Халық ертеклерінде дәстанлардағы ертеқшилер менен жыраулардың айтатуғын «Насыр» деп аталатуғын дәстанлардың қара сөз түрі әдебиатымыздың дәслепки проза жанрының пайда болыу сағасы.

Халықтың салт дәстүрлердегі жууаплар, айтыслар, той баслаулар, яр-яр айтыулар соған усаған халық дәстүрлері драма менен сахна өнеринин дәслепки сағасы сыпатында десек болады.

Мине, жоқарыда айтылған көркем өнердин түрлі жанрлары халық тәрепинен дөретілген узақ дәуірлер дауамында исленип жетілген болып, жаңа заманымыз ушын бай азық, түөесилмес ғазийне береді. Бул ғазийнени толық пайдаланыу ушын үйрениу керек. Қазіргі күнде қарақалпақлар басқа халықлар менен қарым-қатнас арқалы олардың мәденият табысларына пайдаланып, үйренип өз мәдениятын байытып қиятырғанын жасыра алмаймыз. Бул социалистлик Уатанымызда халықлар дослығының гүөасы.

Қарым-қатнасқа совет дәуірінде күтө қолайлы жағдайлар туөды. Барлық совет халқының бир-бирине болған дослық жәрдеми арқалы СССР да жасаған барлық халықлардың әдебият пенен мәденият табыслары бир-бирин толықтырып социалистлик құрылысқа хызмет қылып отыр. Халық дөретпелерин изертлеу совет заманында қолға алынды. Бүгінги күнн қарақалпақ халқы қазіргі халықтың талабына муөапық жаңа мазмундағы жаңа әдебиятқа, жаңа сахна, музыка өнери—театрға ийе. СССР да жасаған барлық халықлардың әдебият пенен мәденияттағы табыслары бир-бирине уласып, социалистлик миллетлердин туөысқанлық қатнасы жалпы интернационаллық характерге ийе екенлиги туөралы сөз етилген партиямыздың ХХІ съездинин программасында:

«Социалистлик миллеттин өсиу тарихы, тәжірий-беси миллетлик форманың бир орында тоқтап қалмай, ал оның түринин өзгеріуин, жетилиуин, өз-ара бир-бири менен жақынласыуын көрсетти. Барлық совет миллетлерине бирдей болған интернационаллық мәденият өсип баратыр. Қар миллеттин ғазийнесинин дө-

ретпелери интернационаллық характерге ийе болып отыр.¹

І БӨЛИМ

САЛТ-ДӘСТҮР ЖЫРЛАРЫ

Салт дәстүр жырлары деп, халықтың салты, дәстүрі менен байланысly қосық—жырларды айтамыз. Ол өткендегі халық өмирінің сәулесі хәм дүньяға көз қарасы. Өзін қоршап алған тәбийғый хәрекетлерден қорғаныўға жәрдем қылады деп түсинип, адамлар түрлі инаным, сыйыныў, табыныў жырларын дәреткен. Буған; Бәдик, Гүлапсан, Қамшылаў, Жин—арўақ шақырыў—аўырыўларды емлеў жырлары киреди.

Салт-дәстүр жырларының бир түри, келип түсиргенде, қыз узатқандағы айтылатуғын хәўжар, той баслаў, бег ашар жырлары болып аталады. Және де адамлар жәбир көргенде, басына өлим, қайғы түскенде, әзи жасаған заманның теңсизлигине наразылықтан дәреген жырлар муң-шер жырлары болып аталады. Бу жырларға; жоқлаў, сынсыў, кеўил айтыў, еситтириў қусаған жыр қосықлар киреди. Жас баллар ойын ойнағанда поэтикалық қосықлар айтып ойнаған салт-дәстүр жырлары аққалы халықтың этнографиясы, әдет-үрпн, тарийхы хәққында толып атырған мағлыұматларды билиўге болады.

Хәўжар. Той баслаў. Хәўжар яки «яр-яр» тойда коллектив болып жыр жырлағанда, той баслағанда жырланған. «Хәўжар» менен «яр-яр» екеўи бир сөз. Түрк тиллес халықлардың «Ж» менен сөйлеўшилері «Хәўжар» деген, «Й» менен сөйлеўшилері «яр-яр» деген. Хәўжар айтыўды бұрын «Өлен» депте атаған.

Қарақалпақ халық легендаларында «Той баслап, өлен айтты» деген сөз ушырасады. Шынында да тойды баслаўшы термелеп, яки өлен қосық қурылысында баслайды, қарақалпақ тилинде өлен сөзи соңғы заман-

¹ Программа КПСС, принятий на XXII съезде КПСС. Стенографический отчет, Политиздат, М., 1963, том 3, стр. 314.

лары актив қолланылмайды, бул тек қазақ, өзбек тилинде сақланған.

Тойды қосық айтып баслағанда ол қосығын айтып болғаннан кейін оның қасында бірнеше қыз-жигитлер «хәўжар», «яр-яр» деп нақыратын қайтарады. Ол коллектив түрде айтылған хорға усап турады. Той баслаўды кәсип қылып жүрген айырым сөз шеберлери де болған. Тойды баслаўшы өзиниң үйренип алған той баслаў қосығын айтып, және оған өзиниң шайыршылығын қосып тойдың болып атырған жағдайын көпке түсичдирип, той бериўшини көтермелеп мақтайды. Хәўжар айтыўдың халық дәстанларында изи көринеди. Мәселен, Алпамыс дәстанындағы Гүлшин шоры менен Құлтайдың хәўжар айтысыўы халық салт жырларының сәўлелениўи болады. Хәўжар қосығының үлгилери мынадай болып келеди:

Жылама үкем, жылама,
Той сенникi яр-яр.
Токсан баслы ақ орда,
Үй сенникi яр-яр.

Багда бедеў киснейди,
Ат болдым деп яр-яр.
Узатқан қыз жылайды,
Жат болдым деп яр-яр.

Той баслап, хәўжар айтып, жыр жырлап, көпшиликке ойын саўық көрсеткен сөз шебери өзиниң поэтикалық сөзге усталығына қарап сөйлеген сөзин айтқан қосығын хәр мухамға дөндирип, жыйылған көпти аузына қаратады.

Той баслаўшының қосығын қуўатлап көтермелеп, «хәўжар» деп айтқан жаслардың хош хаўаз даўыслары жыйылған көпти өзине тартып, хәзирги заман сахна өнерине усап келеди. Халық дәстүри бойынша «бақсы байрақ» тағы да басқа сыйлықлар қатарында той баслаўшы да той бериўшиден сыйлықлар алған.

Бет ашар. Бет ашарды шайыр адам, сөзге шебер қосықшылар баслайды. Бет ашар еки түрли болады. Бириншиси «айтым», екіншиси «бет ашар». Бет ашардың айтым түри келиншек ел шетине келип аўыл арасы менен жүрип киятырғанда келиншек келгенин, тойдың болатуғынын халыққа дағзаа етиў ретинде айтады. Бул «айтымның» үлгиси мынадай болады:

Бәдик. Дәстүр салт жырларының бири «Бәдик» болып аталады, бул салт жыры ең ескі салттардан болып есапланады.

Адамлар қосықтың күші менен денесіне бәдик жарасы (вегреня оспа) шыққан баланы емлемекші болған. Ауырған баланы күн батардың алдында ортаға жатқарып қойып коллектив болып қосық айтқан. Бәдик жырларында адамлардың отқа табыныушылық дәуірін көріуге болады. Бәдик гүлапсан жырларының үлгісі төмендегіше болады.

Бәдик ала,
Бәдикти көшире көр, «алла тала»,
Изиннен жиберсермен отлы шала,
Бәдик құрғур
Қәйеринде турады қәдик құрғыр,
Отырайып дегенде ашпа турғыр,
Қуұғырдапға жығылып мойны сынғыр,
Көш бәдик, көш бәдик, сайларға көш,
Асуу-асуу бийик тауларға көш,
Оннан жайлау таппасаң, мен айтайын
Қой айдап жылқы сағған байларға көш.

Бәдик дәстүр жырының бір түрі «Гүлапсан» болып аталған. Адамлар жыр, қосық арқалы ауырыуды емлеуге болады деп түсінген.

Бесик жыры. Бесик жыры, яки бала жубатыу дәстүр жырларының бири. Апалар өз баласына қууанышы менен сүйнінініні поэтикалық сөз арқалы жыр айтып жубатады, бесик тербетеди. Бесик жырлары бала жубатыуда қолданыудың үлкен әдмийети бар. Себеби баланың дене тәрбиясына хәм баланың музыкаға болған қәбилетін өстириуге жәрдемлеседи. Хәйиіу қосықлардың мынадай үлгілери бар:

Қарағым менің жасында,
Жасыл мақпал басында,
Әшекейлі ақ отау,
Ағасының қасында.

Бесиктегі баланы тербетіп жубатқанда, мынадай қатарлар жырланады:

Жылама бөдем, жылам,
Жылик шағып берейін,
Бөденени қуырығың,
Пәпек қылып берейін.

Сауықанның қуйрығын,
Сақлан қылып берейин.

Ана өз баласын сүйіп, балаға болған мухаббатын
мынадай қатарлар менен билдиреди:

Айнанайын аппағым,
Қозы жүні қаппағым,
Жұрт сүймесе сүймесин,
Өзімнің сүйген аппағым.

Ярамазан. Қарақалпақ салт жырларының бири «ярамазан» деп аталады. Бул ярамазан ислам дининин тәсириндеги адамлар бир айлық ораза тутқанда айдын басында, ортасында хәм аяғында айтылады. Салт жырларынын ишинде ярамазан қосықлары халық дәстүринен қалып кетти.

Ярамазанды қәсип қылған бұрынғы заманда адамлар қасына бир неше жасларды топлап алып басқа уруудын еллерине барып жана түскен келиншектің, яки үйинде ер жеткен қызы бар үйдик тусына келип ат үстинде турып ярамазан баслайтуғын болған. Ярамазаншы ярамазанның төрт қатарын айтып болғаннан кейин қасындағылар коллектив болып хор менен ярамазан баслаушыны қуұатлаған. Булардын жыры сахнадағы хорға усап кетеди. Ярамазанның қосық үлгилери мына төмендегише болып келеди.

Мынау үйдик есиги ербенеди,
Төринде алтын бесик тербенеди,
Ярамазан айтқанға не береди.

Нақыраты:

Әри-шәри
Мынау үйдик есиги шап-шақ ғана,
Ишинде бир жеңгем бар аппақ ғана,
Бизге орамал түйип қойыпты сақлап ғана,

Нақыраты:

Әри-шәри

Мун-шер қосықлары

Қосықшылардын репертуарында мун-шер қосықлары өткен дәуірде үлкен орын алған. Мун-шер қосықла-

ры ауыз әдебиятының ишинде өз алдына тармақ болып қалыпкескен. Адамлардың өмирине түрлі себеплер менен, сырттан келген жаўдын қысымынан; жерден, суўдан, мөканнан айрылғанда, халықтың сүйген уллары елди басқарған басшы, елди жаўдан қорғаған батырлар дүньядан қайтқанда оған ел-журт қыйланып, ишиндеги муң-шерин қосық пенен билдирген. Муң-шер жырлары: хошласыў, еситтириў, кеўил айтыў, сынсыўлардан ибарат болады.

Дәстанларда батыр жаўға атланғанда, узаққа сапар шегер алдында ата-анасы, ҳаялы менен бирге туўған ханалас қарындасы менен хошласарда муң-шер жырлары ушырасып отырады. Батырдың ели-журты менен хошласыўлары батырлар дәстанында өзиниң изин қалдырған.

Муң-шер жырларының жоқлаў түри оғада бурыннан бар. Буны «Гөрүғлы» дәстанында сөз етилгенинен көриўге болады. Гөрүғлы өзи өлмей турып ҳаялларына «мен өлгенде қәйтип жоқлайсыз»—дегенде

Ағаянис пери

Шәмли белден ат қашырдың изи жоқ,
Қырық жигитке шүлен бердин дузы жоқ.
Көрүғлының улы тўғе қызы жоқ,
Дүньядан бий перзент өткен султаным.—

деп жоқлаў айтыўы, жоқлаўдың ескиден киятырған дәстүр екенин билдиреди.

Қарақалпақ ауыз әдебиятында да муң-шер жырларының жоқлаў түри халық дәстүрлеринде беккем орын алған. Жоқлаў айтыўды кәсип қылып жүрген айырым ҳаяллар болған. Қарақалпақлар арасында өлген жерге жоқлаў айтыўшы ҳаялларды шақыртып жоқлаў айттыриў дәстүри соңғы заманларға дейин даўам етип келди. Жоқлаўда атағы елге жайылған халыққа көп жақсылық көрсеткен ер азаматтың ерлиге, елге қылған хызмети сөз етиледі.

Еситтириў, кеўил айтыў

Ауыз әдебиятының муң-шер жырларының бир түри «еситтириў» кеўил айтыў (жубатыў) болып аталады. Адамның басына ауыр жағдай туўып ағайын туўғанларынан биреў өлгенде өлим түскен адамға кеўил айтып жубатыў ушын поэтикалық сөзлер айтылады. Бул қа-

тар. «орнында қалған оналар» «ылақ маңырап суу кешер», «атаң өлсе де, атанды көрген өлмесін» құсаған нақыл сөздер менен басына қайғы түскен адамға ақыл айтып жубатады. Атасы өлген балаға атаңның жолын қуу, атаңның қылған исын дауам қыл деп» тәселле береді. Бул тәселле беріу мынадай қатарлар менен беріледі.

Ана өліп қызы қалса,
Төсегі шаңда қалмайды
Атаң, өліп бота қалса,
Жүгі жолда қалмайды.
Ата өліп бала қалса,
Елді жауға бермейді.

Кеуіл айтыушы кеуіл айтқанда халық нақыл-мақалларын толық пайдаланып отырады.

Сынсыу—Өткен дәуірдегі қарақалпақ қызлары тезсізлік өмірге заманға наразы болып қалған адамына емес, малға сатылып қалмаған адамына баратырғанда муңшерін айтып, сынсып қосық айтқан:

Атамды нәйлейін дүньяға қызған,
Бахытымды нәйлейін жаманға сызған.

деп өз муңын шағады. Тенсіз заманды жырлаған қарақалпақ қызларының өткен дәуірдегі сынсыу қосықтарының үлгілерінен мысаллар келтірейік:

Әуелде дүньяға шықтым қыз болып,
Бағларда ашылған қызыл гүл болып,
Жетерге жетпеске енді сөз болып,
Исім келіспесе жыламайын ба?

Өзім өтер жарасызсыз жаз киби,
Бағлардағы қазан ұрған гүл киби
Мәні ертіп жиберділер гүл киби,
Гүл орнына кеттім жыламайын ба?

Ата-анам қарамады жайыма,
Неке қыйғап молла қалды қаныма,
Аузы түккі гүржи келді қаныма,
Қызыл гүлдей едім солдым әрманлы.

Қайғы қысты сыймай турман қанама,
Мәнін сөлем айтып атам-панама,
Барып айтып ақ сүт берген анама,
Қызыл гүлдей едім солдым әрманлы.

Ауыз әдебиятының муң-шер қосықтарының жоқлау түрін айырым шайырлар арнаулы шығарма қылып жазған. Ол ауыз әдебиятында ески қосық болып, қосықшылар тәрәпинен айтылып жүрген. Мысалы: «Әуезжан», «Дәулет» ұсаған арнаулы жоқлау қосықтары ел аузына тарап кеткен.

Өткен әсирде Кегейли арнасының мурабы Дәулет деген адам өлгенде шайырлар айырым жоқлау жазған:

Дәулет кетти Кегейлини жаралап,
Торы атының төрт аяғын тағалап,
Тоққыз болыс жылауында ағалап,
Дүньядан әрманы кеткен Дәулетсен.

Дәулет өлип қамме адам қыйналды,
Жиназана бесжүз адам жыйналды,
Пұқаралар жер шұқыланып ойланды,
Дүньядан әрманы өткен Дәулетсен.

Бердақ шайыр өлгендегі Өтеш шайырдың «Бердақ өлгенде» шығармасы ауыз әдебиятының оның жоқлауының халық шайырларының шығармасындағы халық дәстүрінің сәулесі болып есапланады.

Ауыз әдебиятындағы өли үстінде хаяллардың айтатуғын муң-шер жоқлау қосықтары бұл бир хаялдың ғана муы емес, жалпы халық муы болып есапланады. Қатыналардың жоқлау айтыуы, қызлардың сынсыуы буыны бәри өткендегі халық өмиринин картинасы.

Ауыз әдебиятының жоқлау түри бойынша рус халқындағы жоқлау айтыудың сын сезимин, жәмийетлик мәнисин ашып айтқап рус халқының атақлы жыршысы Гарри кемпир Федосееваның жоқлау айтып отырған қосығын тыллап М. Горький былай деп жазады:

«Өзинин ауыр халын жырлап айтқан зар, рус халқының зары қандай. Шайыр хаялдың аузынан шыққан муң сондай ауыр шер қуятуғын сыяқлы. Анық рус халқының напасы менен айтылған муң жүрегіне соншалық жақын таныслығы менен дәртке салғандай болады... Федосееваның жүрегі бәрқулла рус халқының гүрсинген муына толған. Жетпис жыл дауамында ол қосық айтып зарлағанда рустың еки напасы менен өмиринин ауыр халын жырлаған... рустың напасын, рустың тарихы сыпатында хат билмеген кемпир Федосеева сассыз көп қосықлар түрінде, өзинин ялында

сақлайды. Қосықларының зары-халықтың зары екенін ол көп оқымысly адамлардан артық түсінеди»¹.

Қарақалпақ халқының өткендегі аянышлы өмірі теңізәлік заман жарлы халықтың қызларының мал орнына сатылыуы тууралы сынсыу қосықтары, ер азаматтын елге қылған жақсылықтары хаққындағы жоқлау, мун-шер қосықтары ауыз әдебиятта үлкен орын иелейди. Олар тыңлаушылардың жүрегіннің шерін қайнатып, заманды түсінюге жәрдемлесип отырады.

Әуезжан. Қарақалпақстанның Хожели қаласында Әуезжан хожа деген бас болып, 1916-жылы Хийұаның ханы Әспандиярға қарсы хәрекет қылады. Усы ханға қарсы хәрекеті үшін Россия патшасының генералы Галкин ханның сорауы бойынша Әуезжан хожа менен он адамды асып өлтирген². Хийұаның ханы Әспандияр Рус патшалығының қойған адамы еди. Бул уақыяға адамлар наразы болып қосық шығарып жырлар дөреткен. Бул қосық «Әуезжан» болып аталып, қосықшылар төрепинен намасы менен сонғы замандарға шекем айтылып келди. Әуезжан қосығының үлгиси төмендегінше:

Әуезжан өлипти қайда қояды,
Ғәзийнханың аузын оялы,
Қарасына дал бедеули соялы,
Арзыу-арман менен өлген Әуезжан,
Әуезжанның сгип кеткен таллары,
Қыйын болды балларының халлары,
Басқаға буйырды жийған маллары,
Арзыу-арман менен өлген Әуезжан.

Хошласыу

Мун-шер жырларының бири хошласыу болып аталады. Мун-шер жырларының хошласыу түри өткендегі халық өмиринде ауыз әдебиятында орын алған.

Батырлар жауға атланғанда, жери менен, ата-аналары менен, ата-аналар баласы менен хошласыулар халық дөстанларында көп ушырасып отырады.

Ал, сонғы замандарда салт-дөстүр жырларындағы қыз узатыудағы қызларды узатқандағы сынсыу жырларында да хошласыу жырлары ушырасады.

¹ М. Горький сөч. 30-том, М. 1952, том—23, стр.—234.

² Қараң. Непесов Г. Из истории хорезмской революции 1920—1924 гг. Ташкент, 1962, стр. 59—60—61.

Хошласыу жырларында көбинше батырдың болған сапарынан аман қайтыу тилеги сөз етіледі. Хошласыуларында: «Хош енди» «Аман барып сау келгейсен», «Көрискенше хош енди», «Көрискенше аман бол» деген традициясы соңғы заманларда дауам қылғанын Аяпберген шайырдың 1925-жылы шығарған «Асанжаным аман бол» шығармасынан да көріуге болады. Әжинияз шайырдың «Бозатау» шығармасы да «Хош аман бол, бизден қалдың Бозатау»—деген қатарлар менен айтылып отырады.

II—БӨЛИМ

ЖАЙДАРЫ ҚОСЫҚ, МИЙНЕТ ЖЫРЛАРЫ

Қарақалпақ ауыз әдебиятында жайдары қосық мийнет жырлары көлемлі орын алады. Көпшилик бір жерге жыйланғанда, кеуіл көтеріу ойын-сауықтарды, адамдар коллектив болып, яки жекке мийнет қылғанда ислеген жұмысын жеңиллетіу мийнет қылғанда ауыр мийнетти жеңиллетіу үшін, ұзақ жолды қысқартыу үшін жайдары қосық мийнет жырларын жырлаған. Жайдары қосықты көпшилик айтады, мийнет адамларының ишінде қосық айтпайтуғын адам аз болады. Жайдары қосықтар аз қатарлардан турады. Жайдары қосықты айтыушылар жайдары қосықтап басқа да халық шайырларының шығармаларынан үзінділерди де айта береді. Мине усындай жоллар менен халық шайырларының қай бір қатарлары жайдары қосықтарға да айланып кетеді. Бұған Әжинияздың «Бозатау» шығармасының «Бозатау дегениң әжеп бір жайды, қызлары салланған, еллери байды», «Бозатау дегениң әжеп жай екен, урықтары ат отыра сай екен» деген қатарлар дәлил бола алады. Бул қатарлар «Бозатауда» жоқ.

Жайдары қосық адамлардың күн көрис өмиринен оның қуғануы, күйиніу, оның күткен әрманлары лирикалық қатарлар менен жырланып отырады. Жайдары қосық, мийнет, жырлары халық көпшилигине көп тараған ауыз әдебиятының бай жанры болады.

Балалар ойыны

Ойын-сауық жырлары балалар ойыны болып аталады. Балалар коллектив болып ойын ойнағанда, ба-

лалар ойынының гейбиреуін поэтикалық қосықлағ ме
пен атқарылады.

Балалар пәлемлек ойынын ойнағанда еки тәрекке
бөлинип, сауал-жууаплар менен хабарласады:

- Пәлемлек
- Полкитап
- Ең кишкениң аты ким?
- Өзің көрген.. жан..

Балалар қатарласып қол ұсласып «хәкке қайда»
ойынын ойнағанда:

- Хәкке қайда?
- Уясында.
- Не қылып атыр?
- Кесте тигип атыр.
- Кестеси қандай?
- Алақандай.
- Дәрұзаның аузы қаппа?
- Өте берсең муннап..

Балалар ойынында айтылатуғын көлемли «Түлқи-
шск», «Әуеле мен, дүәелемен» ойындарындағы айты-
латуғын қатарлар балаларды поэтикалық сөзди яд-
лауға, дұрыс сөйлеуге үйретеді.

- Ха түйелер түйелер,
- Дузың қайда түйелер?
- Балқан таудың басында,
- Балық ойнар тусында.

Балалардың «ғайың-ғайың» «көйлегимди жууып
бер», «Қууыршақ» ойындары балаларды мийнет қы-
лыуға шақырады.

Мысалы:

- Қууыршағым еди жараған
- Басын қайуаңқаслап ораған
- Қууыршағым шытақ тақтым
- Ойнайы деп үйден шықтым..

деген қатарлар қыз балаларға кијим тигіу мийнетте-
рин үйретіуден ибарат болады.

СӘЛЕМ

Батыр туған елден узақ жерлерде жүргенде елин сағынғанда келген-кеткенін ел-журтын сорағандағы, қай биреулер күн керистің түрлі себептері менен узақ жерлерге талап ізлеп кетип елин сағынып шығарған қосығы «Сәлем», «Сәлем дегейсиз», «Аман ба» болып келеди, ауыз әдебиятында бұл «Сәлем» яки (сәлем хат) болып қәлиплескен. Сәлемнің қосық үлгілері мынадай, болып келеди.

Көктен ушқан бөлек-бөлек тырналар
Хабарын бер. бизің еллер аманба?
Қамыс басын қыйсаң қәлем дегейсең.
Барсаң бизің ярга сәлем дегейсең.

Әминияз шайырдың елин сағынып:

Хәй, шонаң, бергил хабар
Жайында еллер аманба?

Қарақалпақ ауыз әдебиятында «Сәлем хат» түрінің оның традициялары соңғы жылларда дағам қығаны ұлмы Ұатандарлық Урыс жылларындағы дәреген:

«Аятыма кийгенлерім сауырды.
Сауыр кийген аяқларым ауырды.
Госпитальда жатқан бизің жанаңлар,
Жазып жибер қәйерлерің ауырды.—

деген қатарлардан көринеди.

ШӨГИР КӨЛ.

Өткен заманлары Шөгир көл деген көлдің етегіне егип еккен. Булардың еккен егінні піспей-ақ егінні суу алып кеткен. Сууға кеткен егіннің үйректер жүзіп келип жеген. Минне бұндай уақыяларға арналып, қосық дәретілген. Бұл қосықтың үлгісі төмендегіше болып келеди.

Атызымның шелсерінде жатарман,
Өрдек көрсем лаңқылдатып атарман,
Услаң алып шар базарға сатарман,
Ийшала байларман сени Шөгир көл.

Шөгир көлдің бір сағасы қылтамақ,
Бауырайында ойнайды екен құрт-шабақ.
Сууға кеткен бес жүз сырайлы қабақ,
Ийшала байларман сени Шөгир көл.

АЛА ҒАРҒА.

Жарлы адамлар балық аўлағанда, мал баққанда егип екенде, мийнет етиўге далаға шыққанда түсте жейтуғын. нанын белбеўине тўйип кететуғын болған. Нанын ала ғарға алып қашып кеткенде, буған ызасы келип, бул ўақыяны қосық етип жырлаған:

Ала ғарға нанымды алды,
Апарып салмаға салды,
Жарты наннан шерек қалды,
Не қыларман ғарға сени.

Ғарға ушар қыясына,
Молла жазар сыясына
Өзи-ақ келер уясына,
Не қыдайын ғарға сени.

ШОПЫР ЖЫҢҒЫЛ

Бул қосық адамлар отын шапқанда, томар қопарғанда, ол аўыр мийнетти умытыў үшін айтылады.

Жол үстінде шопыр жынғыл,
Балта тийсе шоланады.
Қол тиймеген нәўше жынғы,
Қол тийгенде доланады.

ЖҮҰЕРИ ЕКТИМ

Адамлар дийханшылық қылғанда еккен егиннің шығысына қуўанып, сол арқалы өз муҳаббатын жырлайды. Бундай жайдары қосықлардың түрлері көп:

Жүўери ектим кендир менен аралас,
Бир яр туттым орта бойлы қара қас,
Жүрт айтады сенин ярың қара деп,
Қара хәм болса ҳижи маржан аралас.

Мийнет жырларын, бир парасы егинди қорығанда, егиннің қуслар жегенде оны қорын жүрип, қосық айтады. Бундай мийнет жырлары қустың атлар менен байланысты отырады.

Өнге қус ушса да ушпайды торғай,
Торғайдың баласын жыланлар сорғай,
Елинен айрылған айўана болғай,
Жеринен айрылған бийғана болғай.

БОЛСАМ

Бул қосық қызлар менен ойнап-күлдіуді әрман еткен жаслар тәрәпинен қосық қылынып айтылады:

Менің өзім кийік болсам,
Қара таудан бийік болсам,
Қыз ийірер ийік болсам,
Тусаханда турмасбелім.

ШОМАНАЙ

Өткен әсирде қазіргі Шоманай массивінде елат болып халық егін еккен. Шоманай деген арна қазылған. Халық легендаларында Шоманай деген қыз кәнаалды қазған қазыұшыларға суу қайнатып хызмет қылған дейді. Шоманай арнасы қазылын болғаннан кейін, бул қазылған арнаға сол қыздың атын «Шо-манай» деп қойған дейді.

Бизін ауыл Шоманайдың бойында,
Бизге бир қыршымдай түйлек жиберсин.
Атасы-енеси қыйланса егер,
Үш бөліп өзіннің пайын жиберсин.

ТАУЫП АЛ.

Бул жайдары қосықтардың жана түрлеріне киреди. Бул қосық бир шуұмақтан турса да халық аузынан түспей көптен бери айтылып киятыр.

Арқамызда Қусхананын тауы бар,
Бахәр болса сона, шыбыл жауы бар,
Адам билмес ақбаслықта жатырмыз,
Керек болсам өзің излеп тауып ал.

ТЕРИС АҒАР

Бул қосық көл етегін жайлаған адамлардың пішен, қамыс орғанда айтатуғын мийнет жырларының бир түрі болады.

Терис ағардың көлі құрғай қалыңды,
Жолбарыслар ақырып алды жанымды,
Қорыққанымнан ескегімді есе алмай,
Жүй алмадым қойнымдағы нанымды.

ҚЫЗЛАР ҚОСЫҒЫ

Қызлар суу алыуға қабақ арқалап баратырғанда дауыс қосып қосық айтады. Бұл қосықтың үлгиси мынадай:

Жүрнн қызлар суу бойына барайық,
Сууға келген кемешиги көрейік,
Жақсы болса жолдас қылып алайық
Жамап болса сууға ийтерип салайық.

Бұл мийнет жырлары тұрақлы үлгіде айырым раз-мерде, буны қызлар жұмыс үстінде мийнет қылып атырып жырлайды. Қосықтың жалпы мазмұнында өткендегі теңсізлік замандағы қарақалпақ қыздарының әрманы сөз етіледі. Қосықтың қар қатарында қызлардың ислеп отырған жұмысы қосылып жырланады.

Бұндай қосықтардың үлгілері төмендегіше болып келеді:

Шарық ийирип, ийри қолым талыпты,
Менин айнам қол сандықта қалыпты,
Жұрттын айналары қоллы қолында,
Мениң айнам сергизданлық жолында.
Шарық ийирип созып алдым ийікке,
Яр келди деп жууырып шықтым бийікке,
Жамап сенен яр сағынған жеткежан,
Ишим толды қыса менен күйікке.

Қырқ жигит ойыны. БӘЙИТ

Ауыз әдәбиятының бәйит түрі қарақалпақтарға шығыс халықтарының әдебиятынан кірген. Бәйит қосықшылардың репертуарларынан орын алған. Бәйит қырқ жигит ойындарында айтылған. Қырқ жигит ойындары соңғы заманлар «аға бий» ойыны болып аталып кеткен. Қарақалпақтардың ески дәстүрлерінде дәстанлардағы батырлардың қасындағы қырқ жигитіне еліктеп, сол ойын формасына айланған. Бұл қырқ жигит ойыны бұрынғы батырлар заманынан киятырған қарақалпақтардың ески дәстүрі. Қырқ жигит ойыны яки «Аға бий» ойынында Қырқ жигиттің басшысы аға бий өзінің қырқ жигитіне гезек пенен бәйит айтыуды бұйырады. Аға бий өзінің бұйрығын өзінің жасауылы арқалы орындатады. Отырыспа-

да бэйит айта алмағанларға аға бий түрли жазалар береді ол жазалардын ең аўыры, поэтикалық сөзге сөлекет жигиттин қасына еки жасаўыл қосып, басына ат дорба кийгизип үйме-үй дуз соратып жибереді. Мине усындай жазалардан қорқып қырқ жигит бир неше қатар бэйитти ядлаўға мәжбүр болады.

Қарақалпақ қырқ жигит ойындарында бэйит қосықларынын үлгилери төмендегеше болып келеді:

Бэйит бэйит бақия,
Басында мақпал тақия,
Бизлер бэйит айтқанда,
Қызлар қасын қақия.
Көк гана кептер емеспен,
Күнде-күнде келмеге,
Айда-жылда бир келиннен,
Ақ жүзинди көрмеге.

Аўыз әдебиятынын бэйит түри қарақалпақларға: Хорезм өзбеклеринин аўыз әдебиятынаш кирип, қарақалпақлардын қырқ жигит ойынында айтылатуғын репертуарларында сонғы заманларда бекем орын алған. Бунда ески өзбек тилиниң нормасы сақланған.

ҚЫЗ МИНАЙЫМ

Қыз Минайым қосығы арнаўлы лирикалы қосықлардын бири. Қызлар сүйген анығы келгенде ұйықлап атырған қызды қосық пенен оятпақшы болып қосық айтады. Ол қосықтың үлгиси мына төмендегеше:

Қыз минайым уйқын қатты,
Ямбасыңа гилтин батты,
Келген ярын суўыққа қатты,
Оян енди, қыз минайым.

Таң шолпаны туўар болды,
Әкең бизди қуўар болды,
Келген ярын қайтар болды,
Оян енди қыз Минайым.

БИЛЕЗИГИМ

Қыз суў бойында суўға шомылып атырғанда қыздың суў жағасына қойып кеткен билезигин жигит ал-

ғанда өз билезигин сорап қосық айтады. Арнаулы қосықтың бұл түрін қыздың өзі ғана жырламай жігітте қыздың қосығына жууап береді.

«Билезигім» қосығы ауыз әдебиетітағы дөсме-дөс айтысқа, дуэтке уқсайды. Бұл қосықтың үлгиси мынадай:

Қыз—

Суу бойына барған жігіт,
Сууға нээр салған жігіт,
Билезикти алған жігіт,
Алған бергил билезигім.

Жігіт—

Суу бойына барғаным жоқ,
Сууға нээр салғаным жоқ,
Билезикти алғаным жоқ,
Алған бөрсин билезикти.

III—БӨЛИМ

ЕРТЕКЛЕР.

Қарақалпақ халық ертеклери қарақалпақ ауыз әдебиетіның күте бай, көлемли жанрын құрайды.

Әсирлер бойы халық дөреткен сөз ғазнасы ертек—ертедеги халық өмиринің айнасы. Көп ертеклердің мазмунынан хәр қыйлы заманларда адамлардың қалай жасаған өмир-тиришилигин, халықтың арзыу-әрманларын көриуге болады. Ен ески заманлары халықтың ой-өрсин төмен болып, адамлар тәбияттын сырларын билемеген. Усындай хәр қыйлы дәуірлер ертеклер арқалы көринеді. Бир жақсы жери ертеклердің қайсы бирин алып қарамайық, оның реализми—адам өмири, адамның тәбият пенен гүрсин, ҳадал мийнеттин хәрқандай қыйыншылықлар үстинен жеңисинен ибарат болып отырады.

Халық дөреткен ертеклер үлкен еки бөлимге бөлинеди.

Бириншиси: қиялай-фантастикалық ертеклер, ал екіншиси: турмысқа байланыссы ертеклер.

Фантастикалық ертеклер өз-ара екиге бөлинеди. Оның бири, қиялай ертеклер, ал екіншиси, хайуанлар ҳаққындағы ертеклер.

Турмысқа байланысly ертеклер, адамлардын өми-
риндеги күнделикли ушырасатуғын уақыялар менен
хәрекетлер, халықлар тарийхына байланысly легенда-
лар, ауыз әдебиятындағы әдебий тип болып кеткен
Жийренше шешен, Асан қайғы қусаған әнгимелерден
ибарат.

Қыялы ертеклер.

Адам тәбияттын сырларын түсинип жетислей тәбият-
ты құдирет деп түсинип, көп ертеклер дөреткен. Бәри
бир ол қыялы болса да, адамлар күү көриүди жеңил-
летиүди, тәбият сырын билиүди әрман еткен идеяға
қурылған. Мысалы, адамлар; отсыз тамақ писсе екен,
алысты көрсек екен, жан-жаныуарлар адамға хызмет
етсе екен, аспанға ушсақ екен дегенди әрман етеди.

Ол дәуирдеги өмир сүрген адамлар тәбияттын сти-
хиясын, өзине топылған жауды қыял арқалы затлардын
жәрдеми арқалы жеңил қуғанған. Ертеклердеги адам-
нын душланы айдарға, дәу, өрт, суу апаты тағы бас-
қалар болған. Адамларды усындай аппаттан қутқарату-
ғын затлар—жай тас, сүймурық, қанатлы тулпар, уш-
қыш гилем, тағы басқа қәсийетли затлар болады.

Адамлар тәбияттын сырын билип оны өзинин күн
көрисине хызмет еттириүди оғада ертеден әрман ет-
кенлиги мәлим. Қыялы ертеклер бұны толық тәсты-
йқлайды.

Адамзат жәмийетинин ертедеги қыял-әрманлары
босқа кетпеди. Хәзирги заманларда адамлар өзін-ақ тә-
бияттын бермесин тартып алып атыр. Илим менен тех-
никанын барлық жетискенликлери адамнын мәпи ушын
хызмет етип отыр.

Хайуанлар ҳаққындағы ертеклер

Хайуанлар ҳаққындағы ертеклер де қыялы-фантас-
тикалық ертеклерге киреди. Бул топардағы ертеклер-
ден адамлардын тәбиятқа үстем бола баслағаннан ке-
йин хайуанларды да услап бағындырып, олардын кү-
шин өз керегине жумсай баслағанын ақлаймыз. Хайуан-
лар ҳаққындағы ертеклерде хайуанлар адамдай сөйлей-
ди. Ер жигиттин қол-қанаты, жан досты болып есаплан-
ған атқа тил питеди, тоты қус сөйлейди, сондай-ақ хәр

бир җайуанлар керекли жеринде адамға дослық жәрдем көрсетеди. Бирақ ертеклерде усындай пайдалы җайуанлар менен бир қатарда қарама-қарсы образлары да исленип шығылады. Ғәрбир жабайы жыртқыш җайуанлар адамға душпан ретинде сүүретленеди. Ғәр қайсысына өз алдына характер бериледи. Мысалы жолбарыс тек қара күштин ийеси надан, қасқыр сөзге көнбейтуғын өжет, түлки менен сағал сум үй җайуанлары мийнеткеш, жууас, аақау бирақ дурыслық ушын гүресетуғын болып көрсетиледи. Мысалы: түйе—сада, өгиз—миһпеткеш, ешек—миһпет сүймейтуғын җайяр болып сүүретленип отырады.

Ғайуанлар җаққындағы ертеклерде барлық ўақыя адамлардын минез кулқынын түрли образларын берий ушын оны тымсал-мысал ретинде дөретий ушын сүүретленеди. Ғайуанлар җаққындағы ертеклерди адамлардын қыялый дөретпелери деп түсинемиз.

Турмысқа байланыслы ертеклер

Турмысқа байланыслы ертеклер қыялый ертеклерден соң пайда болған. Қыялый ертеклерде геройлар—персонажлар қыялый затлар болса, ал турмысқа байланыслы ертеклерде тийкарғы унамлы персонажлар мийнеткеш адамлар: дийхан, жалшы, шопанлар болып келеди. Бул ертеклерде унамсыз геройлар мийнет адамларынын душпанлары: хан, қазы мулты, ийшан, молдалар болады. Турмысқа байланыслы ертеклерде адам образлары жақсы исленген болып оның композициясы шебер құрылады. Тағы бир кеүйил аударарлық нәрсе бул, ертеклердин басланыўы менен тамам болуўы көпчилигинде турақлы, таяр үлгиде айтылады. Бул нәрсе ески қарақалпақ дөстанларынын дөстүри болып есанланады. Ертеклер менен дөстанлар бир-бирине усындай төреплери менен байланыссы, уқсап отырады.

Ертеклердин басланыўы «бир бар екен, бир жоқ екен, кемпир менен ғарры болыпты. Бир кisinin үш баласы болыпты... күнлерде бир күн»... мине усыған усаған басланыўлардан ибарат. Ал ертектің ақыры «сол кеткеннен кетип... барып жетип... мақсет мурадына жетипти... Ел абадан болып, қой үстине боз торғай жумыртқалап, жесир қатын мың қой айдапты... оянып кетсем түсим екен...—деген турақлы таяр үлгилер менен тамамланып отырады.

Турмысқа байланысы ертекерде үстем класс ұакиллерини ашкаралап, шын мийнет адамларын тапқыр, ақыллы қылып көрсетип, өз душпанының үстинен жеңиске еристетредиди.

Бул ертекерлер арқалы халықтың гөзлеген арзыў-арманлары: ел жаўгершиликтен аман болса екен, ел-журт тоқ-абадан болса екен, ата балаға, бала атаға мийирбан болса екен, адамлар ҳадал мийнети менен күп көрсе екен, ел бийлегенлер әдил болса екен, қара пухарадан басшы болса екен?—дегенлерден ибарат.

Легендалар

Халық ертекерлеринин бир түри—легенда болып аталады. Легендаларды тарийхқа байланысы ертекер-әнгимелер десек те болады. Халықтың, жердин тарийхына, жеке тарийхта болған айырым адамлардың тарийхына байланысы ауыз еки айтылған ертекер сөзлер қарақалпақ халқында оғада көп. Мысалы: Гүлдирсин ҳаққында, Султаны шанжар ҳаққында, Төктің таўы ҳаққында, Айдос бий, Ерназар бий, Ережеп тентек ҳаққында легендалар ҳәм тағы басқалар.

Халық аузындағы айтылып жүрген легендалар тек ертекер болып сөйленип ғана қоймай, тарийхий ұақыялар ҳәм шын болған ұақыянын дегерегинде айтылады. Мысалы: халық қарақалпақ легендаларында Айдос бийди жаманлайды. Ерназар ала көзди (Ерназар қолдаўлыны) мақтайды, шынында да тарийхий документлерде қарақалпақлардың өткен тарийхий өмиринде Айдос бий унамсыз ал Ерназар унамлы роль атқарған. Ғақыйқатында да халық легендалары халқымыздың өткен өмиринде болып өткен тарийхий ұақыяларды изертлеўге, билиўге үлкен жәрдемши мағлыұмат бередиди.

Жийренше шешен сөзлери

Халық ертекерлеринин бир түри шешенлер сөзи болып есапланады. Жийренше шешен ҳаққындағы легендалар, оның шешенлик сөзлери қазақ, қарақалпақ тағы да басқа түрки халықларға ортақ.

Тарийхта Жийренше деген адамның болғаны туўралы мағлыұмат жоқ. Жийренше халық легендаларындағы тип (персонаж) халық Жийренше шешен образы

арқалы пұқара—халықтың әрманың, ханға қарсылығын билдиреді.

Ханның қасындағы басқа ұәзірлерден гөре Жийреншеңнің даналығы басым болады. Ал басқа ұәзірлер Жийренше шешенге қарағанда ақылсыз етип көрсетиледи.

Халықтың көпшилиги Жийренше арқалы өзіннің әрман менен тилегин сөйлейди.

Биз буннан халық өз ертеклери арқалы Жийренше шешен тилин жасап, оны ханның қасына пұқара халықтың әрманын ойларын батырлық, шешенлик пенен билдирип айтыу ушын жиберген ұәкили екепин көремиз.

Асан қайғы.

Ауыз әдебиятындағы аңыз—легендаларда көп ушырасатуғын ертектің бири «Асан қайғы» сөзлери деп аталады.

Асан қайғы сөзлери қарақлпақлардан гөре қазақлар арасында көп тараған.

Асан қайғы—деген адам тарихта болмаған. Ол әдебияттағы тип. Усы персонаж арқалы халық «Ел-журт қалай күн көреді қоныс қайда, жай қайда? Халықтың жағдайы қалай болады?!» деген проблемалық мәселени ортаға шығарып отырады.

Ертеклерде Асанды қанша қайғышыл деп көрсеткен менен оның қайғысында халықтың ийгилиги ушып даналық ойлар жатады. Жуумақлап айтқанда Асанның қайғысы халық өмирин жақсылаудың илажы болып есапланады.

Хожа Насыратдин.

Түрк тиллес халықларда Хожа Насыратдиннің күлдирги сөзлери деген анекдотлар көп тараған. Хожа-Насыратдин сөзлери қарақалпақ ауыз әдебиятына қонсы халықлардан: әзербайжан, өзбек халықларынан келип кирген. Қарақалпақ ауыз әдебиятында Хожа Насыратдин легендалары көпшиликтің сүйип тыңлаитуғын жанры Хожа Насыратдинде Жийренше шешен, Асан қайғы қусаған пұқара халықтың ұәкили ретинде әдебияттағы тип.

Хожа Насыратдин өзіннің тапқырлығы арқалы үс-

тем класс Ұақиллерин, жәмийет өмириндеги минези жат жексурин адамларды жәнәди. Қарақалпақлар арасында Хожа Насыратдинниң күлдирги әңгимелерине байланыслы Әмирбек лаққы, Досназар солақай қусаған әдебий типлер пайда болған. Әмирбек лаққышын күлдирги әңгимелери арқалы онын сөзлеринин тапқырлығы арқалы халқымыз Хийуа ханынын жауызлығын, молла-ийванлардың жат минезин хәм шығымсыз байлардың сүтхорлығын әшкаралайды.

Жумбақ.

Қарақалпақ ауыз әдебиятында жумбақтың орны үлкен. Ол жас өспиримлердин ой-өрисин кенейтйүге жәрдемлеседи. Дәгеректеги табиат кубылысларын, хәрекетти, затларды билиўине, жасырын астарлы сөз бепен, уқсатыў, салыстырыўлар арқалы турмысты үйрениўге жәрдемлеседи.

«Жумбақ» сөзп ойлаған ойды жасырыў деген мәниске ийе.

Жумбақты балалар да, үлкенлер де айтысады. Жумбақтың еки қатарлы гейде төрт қатарлы хәм оннан да көн қатарлары ушырайды.

Мысалы:

Ербегейде сербегей,
Хәргиз үйге кирмегей?
Бул не?

Жумбақ қыз-жигит айтысларында да, жуўап-дәстүр айтысларында да актив қолланылған. Жумбақ қосықлардың шешимин табыў ушын, сол табылған шешимди қосық пенен жуўап қайтарып айтыў ушын шайырлық, шешенлик талап етиледи. Бул тәрәпинен жумбақлар жаслардың ой-өрисин, сөз шеберлигин арттырады. Оларды тапқырлыққа үйретеди.

Әбубәкир менен Қулымбет шайырлардың Мәүлик пенен Сейфил Ғабит Мәжитовлердин айтыслары жумбақ арқалы саўал берий хәм онын жуўабын тауып қосық пенен жуўап қайтарыў айтыслары еди.

Ауыз әдебиятынын жумбақ түри бизиң заманымызда да әҳмийетин жоғалтқан жоқ. Хәзирги заман жас өспиримлеринин ойын өсирий ушын, өнер-билимге ум-

тылыуы ушын, дүньяны билиу ушын жумбақлар үлкен әҳмиетке ийе.

ЖАҢЫЛТПАШ.

Жаңылтпаш қарақалпақ аңыз әдебиятының үлкен тарауы. Балалар дурыс сөйлеу мақсетинде жаңылтпаш айтысқан. Жаңылтпаш баланын тилин жатлықтырады. Сөзлерди жаңылмай айтыуға үйретеди. Жаңылтпаш аңыз әдебиятының басқа түрлерине қарағанда балалар репертуарлары сыпатында кеңнен орын алған.

Жаңылтпашлар қазирги дәуирде де халық аұзынан жыйналып, изертленбекте. Балалардың тилин жатлықтырыуда, ойын өстириуде жаңылтпашлар үлкен әҳмиетке ийе.

VI БӨЛИМ

НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР, ТЕРМЕЛЕР

Халықтың сөйлеу тилинде көп қолланылатуғын, тұжурымлы хәм кең ойды билдиретуғын, коллектив тәрәпинен дәрәтилген, айырым дилуарлар-шешенлер тәрәпинен исленген көркем сөз өнериниң бир түри нақыл-мақалалар деп аталады.

Атадан-балаға заманнан-заманға өтип келгенликтен нақыл-мақалаларды «атаалар сөзи» деп те атауға болады.

Нақылдың айырмашылығы көп қатардан қуралады, ал мақал еки яки бир қатардан туратуғын нақылдың бөлимшеси болады.

Сөйлеуши өз сөзине мақалды ретин тауып қосып отырады. Қайбир пикир айтылмай қалғанда да тыңлаушының өзи мақалдың айтылмай қалған жағын өзи уйғарып түсинеди.

Нақыл менен мақалдың арасында айырма тек бири узын бири қысқа айтылыуында. Елеуи—«Нақыл-мақал» болып айтылып, қоса изертленеди.

Нақылдың және бир қәсийети, көп халықларда бир-бирине уқсап ортақ болады, ал мақал көбинше сол жасап отырған халықтың өзиниң өмири турмысына, территориясына байланыста дәрәй береди.

Мысалы:

«Қошқар болар қозының
Маңдайлары дөң болар,
Адам болар жигиттің
Етек-жеңи кең болар».

қусаған нақыллар көп қонысы халықтарда да ушырасады. Ал территория, күн-көрис тиришілігіне байланысты қарақалпақ халқының өзіне тән мақалларды мынадай қатарлардан көріуге болады:

«Әкең мұрап болғанша,
Жерің ой болсын»
«Жерді сүрсең гүз сүр,
Гүз гүрмесең жүз сүр»

х. т. б.

Бұл мақаллар қарақалпақтардың Хорезмге көшіп келип, дйханшылық пенен шұғылланып, отырықшылыққа айланғаннан кейін пайда болған болса керек. Ал бұл мақал көшпелі, шаруашылық пенен күн көрген халықтар үшін түсиниксиз болып шығады. Мәселен, Ерназар қолдаулы өзі баспаған халық көтерилисінде сатқыншыларға айтқан:

«Меннен қалып бир қап тары ишерсең» деген мақалы тек қарақалпақ халқының өзі үшін түсиникли, ал басқа халықтар үшін түсиниксиз.

Нақыллар көп әсирлер бойы өмир сүріп, халық аузында айтылады. Гейбиреулері халық сөйлеу тилинен шығып қалады, ал қай биреулері дәуір талабына сөйкес басқа мәниске ийе болып отырады.

Мысалы:

«Аузы қыйсық болсада,
Байдың улы сөйлесин»

деген мақал хәзирги дәуірде басқа мәниске ийе.

Мақаллардың гейпаралары астарлы идиомалық мәниске ийе болып отырады.

Мақалды көбинесе өз сөзине шешен адамлар қосып сөйлейди. Онда «екен» «деген» «қусаған» сөзлер «менен» сөзиниң жапсарын «дәнекерлег.» бириктирип отырады.

Нақыл менен мақалалар ауыз әдебиятының басқа

жанрларына араласып келип, шығарманың ұақыяларын күшейтип ямаса ойды тереңдетіп отырады. Батырлар дәстанында нақыл-мақаллар өз орнында:

«Батыр аңқау ер гөдек», «Сабыр түби сары алтын» тағыда басқа нақыл-мақаллар айтылып отырады.

Халықтың өткендегі дәреткен сөз байлығы—нақыл-мақалларының бүгінгі әдебий тилде, тәлим-тәрбияда әҳмийети оғада үлкен. Қазирги совет жазыушылары күшли образды жасауда, әдебий тилди өткирлестиріуде өз шығармаларында нақыл-мақалларды қолланып жүр. Демек, бурынғы дәретилген нақыл-мақаллар қазирги совет жазыушыларының дәреткен көркем әдебиятындағы образды, әдебий тилимизди байытып отырады.

ТЕРМЕ

Жыраулар узақ дәстанларды баслар алдында толып атырған нақыл сөзлер, үгит-нәсият, тәлим-тәрбия жырларын жырлайды. Бул жыр «терме» деп аталады.

Өзиниң көлемине қарай термелер еки түрге бөлинеди. Халыққа үгит-нәсият тәлим-тәрбия беретугын, көлеми жағынан қысқа түри тек «терме» деп аталса, белгили бир ұақыяны жырлайтуғын узақ түри «толғау» деп те аталады. Жырау термесиниң толғау түрин яғный тарийхта аты бар адамлар тууралы пайда болған шығармаларды «тарийхий жыр» деп атасақ та болады. Өйткени жыраулар өз толғауларында көбинесе тарийхий ұақыяларды жырлайды. Жыраулар бурынлары дәстанға түсемен дегенше тек терме менен толғауларды гана жырлайтуғын еди. Сонғы жыллары репертуарын кеңейтиу ушын жыраулардың, бақсылардың жырлайтуғын кириспе сөзинен Мақтымқулының «Биримде билмедим жақсы, жаманды», Бердақ шайырдың «Айдос бий» атлы тарийхий жырын хәм тағы сол сыяқлы жырларды жырлап жүргенин көремиз. Бул жағдайлар жыраулардың өз репертуарын көбейтиудеги жаңалығы. Жыраулар бақсылар жырлайтуғын термесиниң қысқа түрин емес, узын түрин гана жырлайды.

Жыраулар қолына қобыз алып шерте баслағаннан ақ қобыздың намасына қарап, жырау қайсы термени айтатуғынын тыңлаушылар билип отырады. Өйткени, хәр бир термеге бурыннан киятырған айырым қобыз

намалары бар. Енди биз жырау репертуарынын бир түри болған термелерден бир неше мысаллар келтирейик:

БОЛСАҢ

Пийрим Пагма Заурениң,
Аның көшкинде болсаң,
Асаң менен Үсениң,
Аның ураны болсаң,
Гөрүғлыдай мәртлердиң
Қолларға пийри болсаң.

Бул термеде атақлы аты шыққан ерлерге хызмет қылыу керек, деген әрманды нақыл сөзлер арқалы жырламақшы хәм аты шыққан ерлерге хызмет қылсаң, мәртебен бийик болады дегенди айтпақшы болады.

БОЛСА

Хәр гия гүллер ашылар,
Басында данасы болса,
Хожаны хожа дейдилер,
Дастурханда наны болса.

деген салыстырма-тенеулер хәр нәрсе өзиниң жарасығы менен болады деген мақсетти айтпақшы болады. Және елге хожа басшы болсаң елди сыйла, халықтың тамағын тойғыз, әдиллик деп соны айтады деген мақсетти айтпақшы болады. Термелердин тағы бир айырмашылығы жырдыл хәр шуўмақлары (куплетлери) өмирдин хәр тәрәпине кетип, мәниси хәр қыйлы болып отырады, бирақ қосық құрылысынын түри бир түрли болады, мәниси хәр тәрәплеме болып отырады. Мине сонлықтан жыраулардың жырлайтуғын жырынын бул түриниң «терме» деп аталыуышында себеби сонда, сәзди хәр жерден терип айтқанлықтан «терме»— деп атаған. Термелердин көпшилиги нақыл-ақыл-нәсият сөзлерден құралған болады.

Термелердин қосық құрылысы силлабика түринде құрылады. Мысал келтиремиз:

Нар гүркиреп турғанда,
Үлек келе алмас қасына,
Ер жигиттиң басынан,

Дәулеті найтып күнннде,
Қамшы тийер басына,
Нар гүркіремей нәйлесін,
Алдынап мая өткен соң,
Ер жыламай нәйлесін,
Өмір зая өткен соң.

Бұл термелерден қарақалпақ халқының өткен замандары көшпелі болып өмір кешіргенін, оның көшкенде көлігінің түйе болғанын билиуге болады. Ал қайбір термелерде ислам дині халқында сөз етіліп, диний характерге иіе болып келеді. Терменің бундай түрлерінде диний тәсірлерде сезіледі.

Мыңда халқа құл болғанның,
Аның жәннет жайы бардур,
Беш күн ойнап күлгенлердің,
Сийнесінің дағы бардур,

жыраулардың термелерінің басым көпшілігі адамға мінез қулықтың нормаларын үйретеді, жақсы адам болуы керек деп нәсиятлайды. Адамлардың жәмийет күн көрінісінде қандай болуы керек, не пайдалы, не пайдасыз жақсы турмыс қуруы үшін неден қашуы керек, неге жантасуы керек деген сөзлер менен айтып нәсият береді.

Мөргенлі жерден қыз алсаң,
Сағыс хызмет ун болмас
Атасы жаман қандай ды,
Қамақтағы малдай ды,
Енесі жаман қандай ды,
Дәрьяға салған салдай ды,
Жақсы менен дус болсаң,
Басыңа күлдер туғанда,
Достым деп жылап барғанда,

Жақсы сөзін бір айтып,
Қана кеулің шадлайды,
Жаман менен дус болсаң,
Басыңа сауда түскенде,
Достым деп жылап барғанда,
Зәделі тийер маған деп,
Өзінің басын қорғайды,
Құры тил менен алдайды...

Ертеде дөреген термелердің көпшілігінен ата-баларымыздың бұрынлары көшпелі өмірінің картинасы көрінеді. Олар үшін қайсы көлік қай сауын пайдалы болғанын айтады. Усындай термелер арқалы сол дәуірдің өмір картинасын көреміз.

...Көлік алсаң түйені ал,
Қарқар туған жөнұар,
Қиялай көшсең мұнайтпас,
Сауын десең бийені ал,

Арқасы күш бауры сүт,
Силпи түспей суу алмас...

Өткендегі жаугершилик көп болған заманда жауға атланған батырлардың артында қалған арыуының қандай болуы кереклигін термелерде былай сөз етіледі:

Хаял алсаң арыуды ал,
Табағойсаң жақсыны ал,
Узаққа сапар еткенде,
Келместей жерге кеткенде,
Қара шашы жайыұлы

Жылап қалса кейинде,
Жақсы болса алғаның,
Бала шаға хор болмас
Жаман болса алғаның,
Бир бөлеге қалғаның.

Екі затты салыстырыу, жақсы менен жаманның парқын айырып, заттың артықмашлығын билдириу термелерде көп ушырайды. «Бар» деген термеден мысал келтирейік:

Ат аяғы тиймеген,
Ақ қайыршақ сууда бар,
Нашын сунқар илмеген,
Нәри нүтин қуу да бар.
Алмасқа бермес ара бар,

Ханға бермес қара бар,
Бийге бермес төре бар,
Нарға бермес мая бар,
Атқа бермес қунаң бар.

Термелерди жырлап отырған жырау басқа түрлі термеге өткенде белгилі иркиліс жасамайды. Ол тек қобзының поэти, наласын өзгертіп, тағы бір термени баслай береді:

Шағала келмей жаз болмас,
Жағына жетпей ер толмас,
Шапнасаң бедеу сыналмас,
Ойланбай сөзлер айтылмас,
Әзелді душпан ел болмас,
Етекті нәсіп жең болмас,
Қумды илесең нан болмас,
Жақсы адамда кек болмас,
Жамаң адам тек болмас,
Өзі болған жаманды,
Сирә жақсы деп болмас.

Ийт териси ий болмас.
Жалғыз ағаш үй болмас,
Гилең сам-сам жылғалып,
Ақылы толық бий болмас.
Қара қойдың териси,
Сабынлап жууға ағармас,
Бір ағарған сақалдың
Екинші қайтып қараймас.
Өтиріктен сөз болмас,
Үпидірик бөз болмас.

Бұл келтирген мысалымыз «Болмас» деген терме. Булардың қосық құрылысы уйқасып келген менен оның хәр қатарында адамға ақыл-нәсият беруіші терең мәнісі бар.

Термелердің ишінде «Жаман» деген терме оғада характерлі. Оның мазмұны адамды тәрбиялаудың үл-

гили жолын үйретеди. Турмыстың неше бир пайдалы
тәжирийбесин көрсетеди.

Бир дегенде не жаман,
Асыраусыз өскен ул жаман,
Қараусыз өскен қыз жаман,
Еки дегенде не жаман,
Қайта шапқан жау жаман,
Қайтып келген қыз жаман,
Ақша жүзде дақ жаман,
Ашылып жауған күн жаман,
Үзилиспеген дау жаман,
Атлан-атлан дегенде,

Елеусіз келген жау жаман,
Екилик шыққан сөз жаман,
Үш дегенде не жаман,
Үшкүлсиз пишпен тон жаман,
Минерине ат таппай,
Пияда қалған сол жаман,
Ақылсыз болса ул жаман,
Беринен де белгерим,
Жоқшылық деген сол жаман.

Термелер адамларға жақсы этиканы үйретеди.
Кийим-кеншек кийіудің тәртіби, адамға не жараса-
ды кийим кийіуге қандай мүше керек, қер нәрсе өзи-
нің жарасығы менен болыуы керек деген этиканың
нормаларын сөз етеди. Бундай болып жырланату-
ғын терменнің бир түрін жыраулар «Не пайда» деп
жырлайды.

Түймедей басың болмаса,
Соукеле салмақ не пайда,
Қолаң шашың болмаса,
Шашбау тақпақ не пайда,
Қобаға мурның болмаса,
Өребек салмақ не пайда,
Ақ билегиң болмаса,
Алты жерден қас қойып,
Вилезик салмақ не пайда.

Аға инің болмаса,
Арға шаппақ не пайда,
Жан күйериң болмаса,
Жауға шаппақ не пайда,
Достурханда наның болмаса,
Мақтанбақтан не пайда,
Хан болғаннан не пайда,
Халыққа әдил болмаса.

Қуры мақтаныудып керексизлиги адамға мақтан-
шақлық жат нәрсе деп жырланған терменнің бир түрі
«Дер» деп аталады. Бунда адамның жарамсыз қасиет-
етин тымсал менен шебер әшкаралайды:

...Иителги құс мақтанса,
Ийтсиз қоян алдым дер,
Бағыр жигит мақтанса,
Тууын шаншып жықтым дер.

Есер жигит мақтанса,
Төбелести салдым дер,
Мерекениң ишинде,
Бир теңелип қалдым дер...

Жырау термелерінің гейлараларында жуўмақлау-
шы қатардың ахыры «дан» менен питип отырады:

...Еки жақсы бас қосса,
Қыл өтпейди арадан,
Еки жаман бас қосса,
Қол кетпейди жағалан,
Мал жыйнасаң қой жыйна.

Қолың кетпес шарадан,
Ийт асырасаң сыртланнан,
Қойды бермес қорадан,
Бәдбахыт жигит бий болса,
Аузы айрылмас парадан...

Адамның өмирі не менен қызық болады, қандай кәсіп арқалы күн көргенде жақсы болады, кәсіп-тин, баланың өмирі ушын қандай қызықты екені хақында жырланатуғын қарақалпақ термелерінің ахыры «өкинбес» болып питип отырады. Мысалы:

4. Томаға бауы сом алтын,
Туйғынлар салған өкинбес,
Қаиқанда қуып жеткендей,
Бедесулер минген өкинбес.

Сүйріктей аппақ билекли,
Арыулар сүйген өкинбес,
Адамзаттың мийуеси.
Перзентлер сүйген өкинбес..*

Бұрынғы заманда өткен әдилсиз патшалар, мий-римсиз адамлар туғралы, көп мал жыйнап рахатын көре алмай кеткен Қарунбай құсаған сүтхор адамлар хақындағы термелер, «қараңлар» болып жырланады. Залым болма, әдил бол, шығымсыз болма сақый бол дегеннен ибарат ойларды билдиреди.

Патша болсаң қараңлар,
Рәшит пенеп Арунға.
Бай болсаңлар қараңлар,
Қайырсыз өткен Қарунға,
Көріп жолдас болмаңлар,
Рәхимсиз залымға.

Термелердің гей бір түрі «демеңлер» болып келе-ди. Бұнда елді бийлеген бий әдил болса елин жауға бермесе; қолында дүнья малы, азық-ауқаты болған адамлар аш-арықты сыйласа, бұндай адамлар жәмийет ишинде қәсіиетли адамлар демекши болады.

Барды қалый демеңлер,
Соранып барған адамның
Қайтарып қолын қақпаса,
Бийди қалый демеңлер,
Елин жауға бермесе.

Хәрекеттин, батырлықтың, қорқақтықтың бирликтин белгисин салыстырғандағы терменің бир түрі «Белгиси» болып келеди.

Ала қайыс ат минсе,
Қыдырыспаның белгиси
Жалаң аяқ жалаң бас,
Пухараның белгиси,
Пухараға күлгенлер,
Көргенсизлик белгисен.

Жүйрікликтин белгиси,
Душпаннан тилин тартпаса,
Қорқақтықтың белгиси,
Қынабынан суғырып
Қылышын алып шаппаса,

Адам хәрәкәтиндә, нә пайдасыз, нә пайдалы екен-
лигин тәбиғаттың пайдалы кубылыслары сөз етилетүгын
термениң бир түри «Болмаса» деген сөз бенен пәтип
отырады.

Қуры сөздән пайда жоқ,
Айтарға сөзи болмаса,
Нәп ақылдан пайда жоқ
Сабыр қарары болмаса,
Пәтивалықтан пайда жоқ,
Пухараны дүзеткен.

Әдил нызам болмаса,
Шешенликтән пайда жоқ,
Кейиндә сөзи болмаса
Көп жамғырдан пайда жоқ,
Жаудырап шалқып көк өсип,
Қуяшы, жазы болмаса

Жырау термелериниң мазмуны бир болып, жуўмақ-
лаушы сөз ахыры «мас» болып келип те отырады.

Бекире ойнар ақ теңиз,
Жүрт жыйналып бөгесе,
Ағысынаң тоқтамас.
Жақсы менен дос болсаң,
Сыртыңнан жүрип датламас.

Ишиндә сумлық сақламас.
Нақыл-мақал еки сөз,
Унамаса халыққа,
Ядында хәш бир сақламас.

Жыраулардың термелериниң бир түри «озар» бо-
лып келеди. Бур термедә толып атырған ой-пикир
бар, адам өмири бир қәлпте тура бермейди, адамлар-
дың турмысын жақсылау үшін болған гүрес жолында
оның хәрәкәти, аўхалы өзгөрип отырады деген ойды
билдиреди.

Тәп бергендә тай озар,
Табаны қызса ат озар,
Ханлар қалып бий озар,
Ақ ордалар жоғалып,

Ылайдан салған там озар,
Лаулап өскен бай теректән,
Шақасын кескен күниндә,
Қыйсайып өскен тал озар.

Айырым термелер адамлар арасындағы қатнасық-
ларды тәбийғый кубылыслар менен контраст қойу ар-
қалы сүўретлеудә мақсет етип қояды. «Төмендеги «Жү-
рер» деген термедән биз усыны көремиз:

Әўел баслап Ай жүрер,
Ай соңынан Күк жүрер,
Күн кейиннен қалайық,
Асқар, асқар тау жүрер,
Ол таулардың кейиннен,
Дәрья толы суу жүрер.

Сол дәрьяны жағалап,
Тәңирберген бай жүрер,
Ол байларды сағалап,
Қыста кәлпк болар деп,
Жазда сағын болар деп,
Жарлы пақыр сор жүрер.

Жыраулардың бул термеси ең ески заманнан бери
киятырған терме болыуы керек.

Бунда астрономиялық элементлер жаққындағы халықтың әйемги түсиниклери бар. Ал терменин соңғы қатарларынан көшпели дәуір ушын характерли кубылысларды да көремиз.

«Деседи» деген термеден бурынғы қарақалпақ аўылының сыртқы көринисин көремиз. Жыраўлар сол көринистеги айырым белгилер арқалы аўылда жасаўшы адамлардың экономикалық жағдайларының бири-биринен парқын айырып береди. Байдың үйи жарлының үйине, ердин үйи бардын үйине усамайды. Атадан балаға өтип қиятырған үй тигиў дәстүрин айтып, халқымыздың узақ өтмишинен, этнографиясынан жақсы мағлыұмат береди:

Төбледе бедеў көринсе,
Ердин үйи деседи.
Қөтепте нары бағ болса,
Бардың үйи деседи.
Оң жақта отаў көринсе,
Улдың үйи деседи.
Шеп жақта отаў көринсе,
Ұыздың үйи деседи.

Жарти ызаның көринсе,
Ексе егин питпеген,
Мийнети бастан кетпеген,
Жазлай таңқан табысы.
Қыс азыққа жетпеген,
Йинине тартқан шапаны,
Дизесине жетпеген,
Сордын үйи деседи.

Жыраўлардың дәстанды баслар алдындағы жырлайтуғын термелери қысқаша мине усылардан ибарат.

Аўыз әдебиятының терме тури көп жыраўлардың қайта ислеуи толықтырыўы арқалы хәр тәреплеме жетистирилген. Нәтийжеде терме өз алдына жанр болып қәлиплескен.

Термелер көплеген халық шайырларының шығарма дәретиўине үлги болып хызмет атқарған.

Өткис әсирдеги халық шайырларының ғана емес, соңғы ўақытлардағы халық шайырларының шығармаларында да терме традициясының кем-кемнен раўажланып жаңа мазмунға байланыслы жаңа формаға ийе болып қиятырғаны көринеди.

Жыраў термелери ҳазирги күнлерде де өз актуаллығын жойытқан жоқ. Ол өз тынлаўшыларына үлкен тәсир өтеди, эстетикалық тәрбия береди. Себеби, термелерде айтылған ақыл сөзлер, адамлардың бай турмыс тәжирийбесинен дөреген. Оның ен жақсы үлгилери ҳазирги бизин заманымызда үлкен қызығиўшылық туўдырады. Оны халық аўзынан жыйнап, китап өтип шығарылып отыр.

АЙТЫСЛАР

Қарақалпақ ауыз әдебиатындағы айтыс қыссаханлардың айтатуғын репертуарларынан бекем орын алған жанрдың бири. Айтыс: шешенлер айтысы, қыз жигит айтысы (жууап), шайырлар айтысы болып бөлінеді. Поэтикалық сөз бенен сөз жарыстырып айтысты кәсип қылып жүрген айырым профессиональ адамлар болған. Айырым шешен адамлар шешенлик сөз күши менен дау питкерген, той баслаған, жәшжеллескен еки елди жарастырған. Булар сөз өнерин сүйген дилуар адамлар болған.

Сөз шебери шешенлер халық дәретпелеринин барлық түринен, әсиресе, нақыл-мақаллардан, халық қосықларынап шебер пайдаланған. Сол арқалы өзлеринин сөз шеберлигин жетистирип отырған. Халық өмиринин өзгеріуи менен шешенлик сөз жарастыруу кем-кем басқа формаға өткен сон қалып кеткен. Қарақалпақларда халық мәдениатының сол бұрынғы дәуірдеги талабына ылайық өз заманы үшін керек болған.

Халық легендаларындағы Жийренше шешенлер өткендеги шешенлердин типі болады. Айтыс дәстүр қосықларын белгили тюрколог профессор С. Е. Малов жоқары бағалап былай дейди:

«Айтыс—шайырлық өнердин жарысы, ол халық шығармасының мәдениатын көтереди»¹.

ЖУУАП.

Қыз-жигитлердин поэтикалық айтысы, жууап айтысыу болып аталып, өткен замандары жууап айтысыуды кәсип қылып жүрген айырым шешен жигитлер, дилуар қызлар болған. Бирақ булардын гейпараларының атлары менен айтыслары хат жүзине түспегенліктен жоғалып кеткен. Тек олар қаққында хәм гейпара айтыстын мазмуны, қосық текстлерп қаққында халық аузында

¹ С. Е. Малов, И истории казахского языка «Известия» Ан СССР, отделение литературы и языка, 1941, №3 стр. 100.

легендалар гапа сақланған. Жууап айтысыұды ядта сақлаў қыйын болған, өйткені жууап айтысыұ сол жердегі жағдайға, хәрекетке, айтысып отырған адамлардың минез-құлқы, олардың сын-сымбағы менен тығыз байланысқан.

— Халық легендаларында езинип дилуар шешенлиги арқалы «Хийуалы қыз», «Меҳтар қыз» деген, сөзден жеңилмейтуғып қызлар болған—дейди. Ол легендалардан мысаллар келтирейік:

Үш жигит Хийуалы қыз бенен жууап айтысып, жеңип қайтыу үшін қыздың үйіне келеди. Жигитлер үйдің оң қапталына жайласып отырғаннан кейін қызды сынау үшін сөз баслайды. Қызлар үйдің төрінде отырған екен.

— Арғы қыздың бергиси
Бергі қыздың арғысы,
Төрде отырған төрт қатын:
Хийуалысы қайсысы?—

депти жигитлер.

Сөз баслаған ортада отырған жигиттің мойнына байлаған орамалы бар екен. Қарап отырып, Хийуалы қыз жигитлерге:

— Арғы жигиттің бергиси
Бергі жигиттің арғысы
Жақсы болатуғын тазының
Мойнында болады қарғысы—

депти.

Халық легендаларында Меҳтар қыз тууралы былай делинеди. «Меҳтар қыз» қарақалпақлардың қалмақ урыуынап екен. Ол далада бузау бағып жүреді екен. Бір күні жолдан өтіп баратырса, жақышлап киятырған көп жигитлерді көреді. Олардың алдынан кесіп өтпей, тәртіп сақлап турады. Бирақ жигитлер өте берің—деп рұхсат береді. Сонда Меҳтар қыз:

— Сыйыр-сыйыр сыйырды
Сыйыр мурнын жыйырды.
Өтпейік деп тұр едің.
Қуда бала бұйырды.

— депти.

Жигитлер: — Сиз қайсы урыўдан боласыз? деп сауал берипти.

Меҳтар қыз: — Урыўымызды сорасаң, қалмақ дейди, Шешемизди сорасаң, далбақ дейди. Үйимизде қоймайды, Әке шешемиз, мал бақ, дейди—депти.

Жууап үш түрлі болады: жай жууап, рухсат беріу жууабы, айтыс жууабы. Жай жууаптар тек сөз арасында нақыл сөз түрінде ушырасып отырады.

Ал рухсат беріу жууабы қызлардың отырыспасының үстине жигитлер келсе, яки отырған жигитлердің үстине қызлар келсе, отырыспа тарқарда соңғы келгенлер рухсат сораиды. Рухсат поэтикалық сөз бөнен берилиуи тийис. Гейбир жағдайларда еки тәреп рухсатты жыраудан сораитұғын жағдайлар да болады. Онда жырау жырдың кейнинен:

Бул жұмысты хәмме бизге тапсырса,
Барың қызлар бизден жууап Әллияр.

деп жырау қобызына қосып бирнеше қатарларды жырлап, отырыспаға келгенлерге рухсат береді. Ал қызлардың жигитлерге рухсат беріу жууабының үлгиси төмендегисе болып келеді:

Жууапқа жууап,
Бий жууапқа не жууап,
Бас басына жууап жоқ,
Хәммеңізге бир жууап.

Минне усындай рухсат беріу жууабына қайыл болмаған тәреп илип сөзлер сөйлейди. Оның ақыры айтыс жууапқа айланып кетип, дилуар қызлар менен шайыр жигитлер айтысқа түседі. Еки жақтың жууабыйларының айтыс жууап үлгиси мынадай болып келеді:

Астымызга төседің
Гилем емес, алаша
Қудашалар сөйледіңіз,
Бир майдаң болсын тамаша.

Мерекени узаққа созып айтысқысы келген қызлар жигитлерден кетіуіге рухсат сорағанда, жууапты жум-

бақ қылып береді. Ол жууантың ұлгілері мынадай болып келеді:

Қыз: — Бір жууап бар қызыл гүл,
Бір жууап бар бүлбил,
Бір жууап бар дүлдил,
Қайсысын қалесең қуда бала өзің бил.

Жигитлер: Қарындасым, қолыма алып ийнскеп жүрермен.
Гүл деген жууабыңызды береғойың дегенде:

Қыз: Бүлбилди алсаң кетерсең,
Дүлдүлди алсаң жетерсең,
Қөлеп алған қызыл гүлін,
Солып қалса нетерсең?—дейді.

Бұндай айтыс ұзаққа созылады. Поэтикалық сөздің арасында қара сөздер де араласып отырады. Бұл айтыстарға көбінесе шайырлар қатнасады.

ШАЙЫРЛАР АЙТЫСЫ.

Ауыз әдебиатының айтыс жанрының ең көлемлі түрі—шайырлар айтысы болады. Шайырлар айтысы қыссаханлардың ең бірінші репертуары болып есепланып келген. Қыссаханлар қысса оқып болғаннан кейін шайырлардың айтыстарын оқып береді. Бұл айтысқа тамашагөйлер қатты қызыққан.

XIX ғасырдағы қарақалпақ шайырларының әдебиеттің айтыс жанрын жазбағаны жоқ десек те болады. Бұрынғы ауыз әдебиатындағы басланған айтыс жанрын шайырлар күтә жоқары көтеріп шығармалар дөреткен. Бұл айтыстар Әжинияз бенен қазақ қызы Меңештің айтысы, Бердақ пенен Өтеш шайырдың айтысы, Құлымбет шайыр менен қазақ ақыны Әбиүбәкирдің айтысы, Сейфил Ғәбит пенен (Сапура деген қыздың аты менен) Мәуліктің айтысы (1913), Аялберген менен Мәген шайырдың айтысы, Садық шайыр менен Рам (Арзы ұлы) шайырдың айтысы (1928).

Өткен дәуірде ауыз әдебиатының айтыс жанры өз

заманы ушын үлкен әхмийетке ийе болған. Көплеген белгили қарақалпақ шайырлары өз-ара айтысқа түскен. Қыссаханлар олардың шайырлық айтыстарын халық арасында таратып, пропагандалап жүрген. Өтеш шайыр менен Бердақтың айтысы халық арасына кең тараған. Бердақ мүйтеп урыўын балық аулаудан басқаны билмейди—деп, ойып-дәлкек етеди, қосық шығарады. Мүйтеп урыўынап шыққан Өтеш шайырдың Бердақ пенен айтысыуына сол себепши болады. Бердақтың мүйтептерге дәлкек қылып жазған қосығының үзіндисинен мысал келтирейик:

Мүйтеп деген халық болар,
Уулағаны балық болар,
Мүйтеп билмейди қарыны
Егип иштейди тарыны,
Шортан балықтың қарыны,
Пышағыңның қыны мүйтеп.

Өтеш шайыр оған «Қимге сын тағасаң дуўтар қушақлап, егер сениң урыўың жақсы болғанда (1856 ж) Ерназар қолдаулыны өз ағайыптары өлтирермеди», деп қосық пенен жуўап қайтарады. Реалист шайыр Бердақ бул ҳақыйқатлық сөзге жуўап айта алмай, «мен жеңилдим, дайы, ойнап едим», деп жуўап қайтарады.

Өткендеги шайырлардың айтысларынан адамлар менен адам, урыўлар менен урыўлар арасындағы талас-тартыслар көринип турады. Әдебияттағы айтыс жанры өз дәуири ушын әхмийетли жанр болғанлықтан әдебият тарийхы ушын қай бир шайырлардың айтысына бираз тоқтап өтемиз.

ҚУЛЫМБЕТ ШАЙЫР

(1852—1912)

Қарақалпақ әдебияты тарийхында Құлымбеттиң айтысын «Құлымбет шайыр менен Әбиүбәкир молланың айтысқаны» деп атайды. Бул айтыс шайырлар айтысы сыпатында биринши мәртебе 1905-жылы баспа сөзде басылып шықты. Бирақ бул айтыстың аты әдебият тарийхында елге шекем аталмай киятыр. Айтыс «Әдебият қазақия (яки) Абиүбәкир молланың сөзлери қа-

зақ тилинде екінші жыза (яғный екінші шақа) әуел мәртебе басылыұ нашири яғный басыўшы Негматжан Негматуллин, Орский 1905. «Қазанла» деген ат пенен басылып шыққан».

Әбиүбәкир молла менен қарақалпақ шайыр Қулымбеттиң сәлем хат арқалы айтысыуы айтыстың китапта шығуы Қулымбеттиң белгили шайыр болғанын дәлилейди. Қарақалпақлар арасында «Қулымбет қарақалпақтың әдиули шайыры, қосық айтса жайылмаған айылы» деген халық аўзында гүрриң сақланған. Қулымбет шайырдың айтысы 224 қатар қосықтан ибарат. Бирақ оның өмир баяны туўралы толық мағлыұмат жоқ. Шығармасының басылып шыққан ўақтына ҳәм шығармадағы гейпара мағлыұматларға қарағанда ол XIX әсирдин екінші ярымында өмир сүргеп.

Қулымбеттиң шығармасы қазақ тилинде жазылған. Ол өзиниң айтысып отырған шайырына еликлеп қазақша жазған болса керек. Ол ўақыттағы қай бир шайырлар ески өзбек яки қазақ тилинде жазған, сол мода болған. Мысалы Әжишияздың көп шығармалары (ески өзбек) Чагатай тилинде жазылған болса, ал Әжинияз Қыз Меңеш пенен айтысқанда қазақ тилинде айтысады.

Бул жағдай ол заманда қарақалпақ әдебий тили қәлиплеспегенинен болған. Қарақалпақ шайыры Қулымбет пенен қазақ шайыры Әбиүбәкир менен сәлем хат формасында дослық жағдайында айтысыулары еки халықтың бир-бирине қарым-қатнасын көрсетеди. Шығарманың мазмунына қарағанда Қулымбет Қарақалпақстанның Қоңырат әтирапын жайлаған адам болған. Әбиүбәкир Орынбор әтирапында Қобда суўының бойып жайлаған қазақтың Кердери деген урыўының адамы болған. Қулымбет шайыр сөзин былай баслайды:

Хүрметли сәлем жазамаң,
Әбиүбәкир моллаға,
Еситилген қулақтан,
Бүлбилдин даўысы қалама,
Кимлер ашық болады.

Ормандағы ғарғаға,
Бәрин саған айтайын,
Жыйнаған сөзим толады,
Пар өгиз жеккен арбаға.

Демек Қулымбет шайыр өзи қосық жазыу менен қатар, халықтың аўыз әдебиятын жыйнап жүргенде адам болған. Қулымбет шайыр Әбиүбәкирди былай тәриплейди.

Еситемен сол жақта,
Орыңбор деген қала бар.
Бір жағында қаланың
Кердери менен тама бар.
Ол кердери мәнаны,

Сары Қобда деген сала бар.
Кердеринин ишинде
Әбиүбәкир деген бала бар.
Бизнің жақта хабары.
Горуглы бек пенен барабар.

деп Құлымбет Хорезм менен Орыңбор арасындағы жол қатнас тууралы, сол замандағы кәрұан жоллары «Табан жол», «Изим жол» хәм тағы да басқа географиялық атамалар тууралы айтады.

Табан, Изим арқалы
Аманатты тапсырдым.
Жолламамды ала бер,
Урық затым қарақалпақ,
Өзим атым Құлымбет,
Хош болыңыз ағалар,—

деп Құлымбет өзін таныстырып жаңағы жоллар арқалы жол кәрұанлар менен сәлем хат жибергенін хабарлайды. Әбиүбәкир Құлымбетке жазған сәлем хатында «Қарақалпақлар үлкен бөрик кийеди» дейди деп дәл-көккөп қосық пенен сәлем хат жибереді. Сонда Құлымбет шайыр оған екінші жазған хатында:

Болады бизнің халықтың үлкен бөрки,
Болады жауырынында үлкен көрки.
Кийеди жаз ыссыда көлеңке ушын,
Қыстың күни кийседе барды ерки.

Әбиүбәкир Құлымбетке қарақалпақтардың қандай екенін не көсіп қылатуғынын айтыуды сорап қосық жазады.

Көп сәлем Құлымбеттей қарақалпақ
Екеуіміз туысқаспыз динге ортақ
Қандайын сизің журттың биле алмадым,
Моллалары көп келеди тили жалпақ.
Сорайын қарақалпақ ким болады,
Қаниша журт хорезмнің айналасы,
Енестен арғы атамыз берман қарап,
Қайсы урығы болады екен ел ағасы.

Құлымбет шайыр бұған жууабында өзінің 60 жаста екенін тууралы хабарландырады. Әбиүбәкир Құлымбеттен жасы кишин болған. Ең дәслепки Құлымбеттің жазған хатына Әбиүбәкирден бес жылдан кейін жууап келеди. Онан соң Құлымбет Әбиүбәкирдин сора-

ған сорауларына жууап берип, тағы сәлем хат жазады:

Сөйлеймен 29 хәрип пенен,
Тилимиз Бен ажарлы жалпақ емес,
Бар болса бизде берик сизде тумақ,
Жыртыққа тесик күлген әнтек емес.
Айлана бир айлық жол хорезмнің,
Қазақ—қарақалпақ сағасы бир.

Қулымбет соңғы жазған қосығында жер қытқалары, дәрья, көллер тууралы, өзи билген түрли халықлар: өзбек, түркмен, қазақ, қырғыз, естек және басқа халықлар тууралы мағлұматлар аңлатып жууап жазады. Сөзинин ең сонында:

Ағаңыз оқымаған надан шығар,
Егерде биле ғойсам ықлым жүзің,
Сораған жууашларың тамам шығар,
Алпысқа жасым келди жаңа жетип,
Қулымбет әлләхий Уағлам ағаң шығар.

деп қосығын пиккереди.

Әбиұбәкир аңыз әдебиятында үлкен орны бар қазақ шайыры екені мәлим. Әбиұбәкирдің қатар молласы менен айтысқан шығармасы хәм тағы басқа ақыл-нәсият қосықлары қарақалпақ ишине кеңнен тараған. Қарақалпақ халық шайырлары Аббаз бенен Садық шайырлар өзлеринин жас уақытларында «Әбиұбәкир менен ноғай молласының айтысын» ел аралап, басқа айтыслар қатарында халыққа оқып берип жүрген. Олар Қулымбет шайыр менен Әбиұбәкирдің де айтысларын оқыған.

Қулымбет шайырдың қосықлары әдебиет хәм тил тарихы ушын үлкен материал береді. Қарақалпақ шайырларының ишине айтыс қосығы баспа сөзде басылып шыққан биринши шайыр Әжинияз болса, Қулымбет екнинши болып есапланады.

СЕЙФИЛҒӘБИТ ПЕНЕН ҚАЗЫ МӘҮЛИКТИҢ АЙТЫСЫ

(1913)

1913—14-жыллар арасында шайыр Сейфилғәбит Мәжитов Таллық дәрьясының бойынан Шымбай қаласындағы атақлы шайыр Қазы Мәуликке Сапиұра деген

қыздың аты менен сәлем хат арқалы қосық жазып жибереді. Ол қосығын былай деп баслайды:

Қазы Мәулик тәрпінди еситип,
Ғайбана дослық ізқар әйледим,
Дослық рақаты мақдам болсын деп,
Бир неше сағалым таяр әйледим,
18 жасымда толып мәусымим,
Неше сағи екен өткен айямым,
Бәрисин билмеге қумар әйледим.
Павий адам күнде неше дем алур
Саат дақиқаға нешшеден келур?

деп арифметикадан көбейтіу сағаларып береді. Сейфилғәбиттин жиберген хатына Қазы Мәулик көп ұақытқа дейин жууап қайтармайды, барыушы келиушілерден Қазы Мәулик «ол бир көлде мал бағып жүрген қыз шығар», деп, айтады. Буну еситип Сейфилғәбит екінши рет:

Сәпиұраны кел ишинен изледим,
Сен хәм өз жолыңа барабер енди.

деп қосықлар жазып жибереді. Оннан кейин Қазы Мәулик буну жазған шайыр Сейфилғәбит екінши биліп, оның сораған сорауларына қосық пенен жууап жазады. Жумбақ пенен берілген есап сорауларын шешип, жууап қайтарады хәм өткендеги әдебият классиклерине еліклеп «Сәпиұра» деген сөзди әлиппе тәртібине салып қосық қылады. Ол дәуірде шайырлар ушын адам атларының хәр бир хәриплеринен әлиппе тәртіби бойынша қосық жазыу, қосықта жумбақ берип хәм жумбақты қосық тәртіби менен шешіу шеберлік болып есапланған. Мәулик шайыр әлиппе тәртіби менен Сәпиұра деген сөзди:

Сабырық «сағ» алсақ сана көринди,
Пракни «пе» алсақ: напа көринди,

деп баслап, арифметикалық арттырыу жолы менен жумбақты шешеді. Ол қосығы былай басланады.

Ая дилсар сағалыңның жууабы,
Хәм он; сен еситип тәкирар әйла,
Хата болды я билмедим есабын,
Қатасы не болар не мухтар әйле,
Исаиды нишандың қали демегил

Сөзлемек хәр кимнің хәли демегил,
Шигин данасын салы демегил,
Зергерге зер тапып қарыйдар айла,
Бизди хайрап етти жылдың узағы,
Өзинди билдирип бизге бар айла.

Бұл еки шайырдың айтыслары онша терең мазмунға ийе болмаса да, қыссаханлар өз репертуарларында қосық ретінде оқып жүрді.

АЯПБЕРГЕН МЕНЕН МӘТЕН ШАИЫРДЫҢ АЙТЫСЫ

Қарақалпақстанның Қоңырат қаласының арқа тәрепинде жасаған Мәтен шайыр хәл сынасыу үшін Аяпбергенге дәлкек қылып қосық жазалды. Ол өз қосығығында Аяпбергеннің урыуларып жаманлайды. Бұған ызасы келген Аяпберген шайыр Мәтенге қосық пенеп жууап қайтарады. Реалист шайыр Аяпберген Мәтеннің орынсыз сөзлерине өткір тил менен соққы береді. Ол қосықтың үлгілері төмендегіше:

Айғыссаң кел бери қандай күшнің бар,
Шайыр болсаң жеңің менен не исиң бар,
Мен саған не қылдым неден өнің бар,
Айыбым жоқ дегенің жалған емес пе?

Бүлген елге бұқир бала табылып,
Атқа ерип бадхасыз ябы шабылып,
Асманьу зәминнің асты қапылып,
Мәтен күртік шайыр болған емес пе.

Жигит болсаң жаманлама елатты,
Сен билдейсең әдеп пенеп ұятты,
Жаманлапсаң ашамайлы—қыятты,
Хаслымыз бир қарақалпақ емес пе.

деп Аяпберген жууап қайтарды. Аяпбергеннің бұл айтысы қыссахан қосықшылар, тәрепинен көпшилик алдында оқылып, кеңнен тарап кеткен. Онан кейін Мәтен қосық жазыуды қойған дейді.

САДЫҚ ШАИЫР МЕНЕН РАМ ШАИЫРДЫҢ АЙТЫСЫ (1928)

Қарақалпақстанның «Жаңа базар», «Аяқ хәули» деп аталатуғын жерде хәзирги Кегейли районьнда Садық шайыр менен Рам шайырдың аты көпке белгили болады. Көпшилик бұл екеуін шайырлығы арқалы айтыстырмақшы болады. Бирақ булар айтысыуды қәле-

мейди. Бир тойда Рам шайырға жигитлер ғыжақ берип Садық пенен айтысатуғын сөзин қағазға жаздырып тайынлатып отырады. Садық тойға хабарсыз Рам шайырдың үстине келеди.

Буриннан тайынланып отырған Рам шайыр сөз баслайды. Көпшилек айтып атырған бақсы-жырауды қойып, шайырлар айтысына жыйналысады. Сол уақытта Рам шайырдың қай бир дәлкек етип кемситип айтқан сөзлерине шыдамай Садық шайыр импровизаторлық пенен айтысқа кириседи. Ол былай басланады:

Көгейлиден шықтың жаңа базарға,
Қараз бенен жууазларды жазарға,
Өзінди ұқсатып Худайназарға,
Әлемге лап урып келген усайсаң.

Рам шайыр бизиң менен жарыспа,
Өгиз болса сыймас едиң арысқа,
Тасып ат үстине миндиң шөңкийип,
Тойдың әшегиндей тұрсаң хәңкийип.

Бул айтыста Садық шайыр үстем шығады. Садықтың берген жуабы қыссаханлар тәрепинен көпке тарап кетеди.

Әдебиаттағы айтыс жанрынын яғный шайырлар айтысының соңы Рам шайыр менен Садық шайырдың айтысы десек болады. Шайырлардың әдебиаттағы айтыс жанры өткенде актив жанр болса да бизиң хәзирги заманымызда өсип-өне алмады.

Шайырлардың айтыс жанрын хеш кимнің зейлине тиймсітуғын етип сахналастырыу мақсетинде соңғы заманлары қарақалпақ совет драматургиясының негизин салыушылардын бири драматург Әбдираман Өтепов «Жездежан» деген айтыс жазып сахналастырды. Ол қосықтың үлгиси мынадай.

Қыз: —Хабар бер халыңнан сөйле жайыңнан,
Мағар жиятырсаң ауыл жағыңнан.
Хал жағдайың қалай болды жездежан.

Жигит: Сорам балдызым бақтым қарады,
Апаңнан айрылып бағрым жанады,
Ишим күйиң оттай жанып барады,
Сол себептен делбе болдым балдызым.

Әбдираманның бул айтысынан кейин қарақалпақ

әдебиятында айтыс жанры ушыраспады. Бул жанр өткендеги халық жыршыларының қыссаханлардың репертуарынан күшлі орын алған жанр болған.

VI БӨЛИМ

ТАРИЙХЫЙ ЖЫРЛАР

Қарақалпақ ауыз әдебиятында тарийхый жырлар жыраулардың узақ жыллар дауамында өз репертуарларында жырлауы, қайта ислеуи арқалы жанр болып қалиплескен.

Қарақалпақ халық жыршыларының барлығының репертуарларында да тарийхый жыр гезлеседи. Хәр жыраудың жырлайтуғын тарийхый жырлары хәр қийлы.

Тарийхый жырлар халықтың басынан өткен тарийхый ўақыяларға қурылады, тарийхый жыр болып аталыуының себеби де соннан. Олар халық жыршылары тәрәпинен хәр заманлардан бери жыр болып жырланып келген. Сонлықтан «жыр» сөзин, қосып, «Тарийхый жыр» деп атаўға болады.

Қарақалпақ ауыз әдебиятының тарийхый жыр жанры қысқаша мыналардан ибарат: қарақалпақлардың Едил, Жайық дәрьясының бойынан бүлгиншиликке ушырап, сол жерлерди таслап, Түркстанға—Жаңа дәрьяға көшкени туўралы жырланған тарийхый жырды «Ормамбет «бийдин толғауы» дейди. Ал қарақалпақлардың Түркстаннан бүлип, Хорезм ойпатына көшкени туўралы Жийен жыраў дәретип жырлаған жырдың атын «Посқан ел» толғауы дейди.

Хорезмге, Әмиўдәрьяның бойына көшип келгеннен кейинги қарақалпақ халқының басынан кешкен түрли ўақыялар жырланған тарийхый жырлар мыналар: Әжинияздың «Бозатаў» шығармасы, Бердақ шайырдың «Айдос баба» «Ерназар бий», «Амангелди» шығармалары. Қарақалпақ халқының пайда болыу тарийхынан, оның урыўларының келип шығыуы ҳаққында оғада бай материал беретугын Бердақ шайырдың «Шежире» деп аталатуғын тарийхый жыры болып есапланады.

Қарақалпақ ауыз әдебиятының тарийхый жыр жанры соңғы заманлары өмир сүрген халық шайырларының шығармаларына да өз тәсирин тийгизди. Бул тра-

диция бүгінгі күнде де дауам етип киятыр. Мысалы, Сыдық шайырдың «Заман», «Ақ қапшық» Әбдикәдир шайырдың «Қыз кеткен» Аяпберген шайырдың «Бола баслады», қәзіргі атақлы халық шайырлары Аббаз шайырдың «Ақ бөгет», «Әмиүдәрья», «Халықты темир жолға шақырыу», Садық шайырдың «Дауыт көл» усаған тарийхый жырлары халық жыршыларының тарийхый жырының үлгисинде жазылған, оларда тарийхый ўақыялар сөз етиледі.

Жоқарыда айтылған тарийхый жырлар халық жыршылары—жыраўлардың, бақсылардың, қыссаханлардың репертуарларында кеңнен орын алған. Сол айтылған тарийхый жырлардың ишинен жыраўлар репертуарларында мыналарды толық көриўге болады. «Ормамбеттин толғауы», «Посқан ел», «Шежире», «Айдос баба» ал басқа тарийхый жырлар жыраўлар репертуарларына кирмеген. Және бир характерли нәрсе Әжинияздың «Бозатаў» шығармасы тек бақсылар тәрәпинен ғана айтылады. Тарийхый жырлардың басымы көпшилиги қыссаханлар тәрәпинен айтылады.

Ормамбет бийдин толғауы. Қарақалпақ жыраўларының ишинде Ормамбет бийдин толғауын жырламаған жыраў болмаған. Бунда сыртқы жаўдың қысқысына шыдамай елдин бүлгиншиликке ушырағаны туўралы сөз етиледі. Бул толғау қарақалпақ халқының ауыз әдебиятында неше әсирлерден бери халық ауызында умытылмастан жырланып келген.

XVI әсирдин ақырында қалмақ басқыншыларының қысқысына шыдамай қарақалпақлар Едил, Жайық дәрьяларының бойларынан, (Жаңа дәрьяға) Түркстанға көшип посқан. Усы тарийхый ўақыя Ормамбет бийдин толғауында жырланады. Жыраўлар оны зарлы нама менен қобызға қосып жырлайды. Жыраўлардың қобыз намасында «Ормамбеттин толғауы» деген нама да бар. Бул толғаудың үлгисин халық дәстанларындағы ели-журтынан айырылған батырлардың ели менен хошласқан жерлериндеги муңлы жырлардан көриўге болады. Мысалы:

Алаң күйеў болған жер,
Енең келин болған жер,
Ийилип сәлем берген жер,
Ели халқың шад болып.

Не бир дәўран сүрген жер.
Сен анадан туўған жер
Сен кеткенде елиңди,
Жаўлар шапты минекей.

«Қоблан».

Дәстан толғауларының усы үни Ормамбет бий толғауында тарийхый ұақыялар менен халқымыздың тарийхы менен тығыз байланысып жанғырады. Қарақалпақ ауыз әдебиятын изертлеуши мархұм Н. Дәуқараев Ормамбет бий толғауындағы тағы басқа көп ғана қарақалпақ дәстанларындағы «ноғайлы» деген атама тууралы былай деп жазады:

«Алтын Орда ханлығы қулағаннан кейин XVI—XVI әсирлерде көп қабиле урыулар өз-ара аўқам жасасқан.

Бул аўқамның аты «ноғайлы» болып аталған. Сол дәуирде хәзирги қарақалпақлардың ата-бабалары ноғайлылардың сиясий урыу бирлеспелериниң қатарында болғаны мәлим. Сол ұақытта «ноғайлы» деген сөз урыулардың барлық аўқамының жалпы аты болған»¹.

Қарақалпақ жырауларының жырлайтуғын Ормамбет бий толғауы ханы Ормамбет бий өлгеннен кейинг ноғайлы аўқамының тарал, бас-басына көшиуи жөниндеги тарийхый ұақыяларды сөз етеди. Ноғайлы сөзи қарақалпақ дәстанларының биразында «Ноғайдың толы журтында», «Аз ноғайлы елинде» болып басланады. Ноғайлы сөзиниң қазақ дәстанларында ушырасатуғыны ҳаққында М. О. Әўезов былай деп жазады».

«Батырдың дәслепки вариантлары қазақ халқының урыуларының этникалық негизи пайда болған дәуирде дәрейд. Ол дәуирде олар Алтын Орда Қырым ханлығының составында болған, күтә көп тараған ноғайлы деген жалпы ат пенен аталып жүрген»².

Және ноғайлы аўқамның пытырауы, қалмақ басқыншыларының ноғайларға топылғаны ҳаққында В. М. Жирмуцкий былай дейди.

«XVII әсирдин басында қалмақлардың топылыуы күшейди. Қалмақлар Волга дәрьясының аяғына шекем топылып келди. Жайық пенен Волганың арасында ноғайлардың жайлауын басып алды. Сол жердеги көшпели но-

¹ Н. Дауқараев. «Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы», Ташкент, 1959, стр. 68.

² М. О. Ауезов. Песни степей, 1941 г., стр. 17.

гайлардын биразы өзіне бағындырды. Үлкен ноғайлар ордасының пүткиллей қулауында бұл ұақыя шешиўши роль тутты. XVIII әсирдин басында қазақларға атланыс баслады¹.

Қалмақлардын қазақларға болған бул топылыс дәуири қазақларда «Ақ табан шубырынды» деп аталған. Ал сол дәуирдеги бүлгиншилик қарақалпақ халқының да басына түскен. Ол ұақыялар жыраўлардын жырында «Ормамбет бийдин толғаўы» деп жырланады. Мине бул дәуир жөнинде қарақалпақ тарийхы бойынша көп изертлеген, профессор П. П. Иванов былай деп жазады:

«Ноғайлар үлесиниң бирлескен түрде Орта Азияға көшиў жағдайларында олар бөлек болып көшип, оннан кейин қазақ урыўларына қосылып оның менен бирлесип душпанға қарсы ҳәрекет қылыўы керек еди... Бул қазақларға қосылыў процеси XVI әсирдин ақырында атақлы ноғай ханы Ормамбет өлгеннен кейин күшейди... Ноғайлар әзизлегеннен кейин қалмақлар түслик батысқа жылысты. Бул жердеги ноғайларды бурын өзіне бағындырған еди... Булардын бир қатар үлеслери Үргенч, Хийўа тәрепке жылысты².

Профессор Иванов қарақалпақлардын XVI—XVIII әсирлерде ноғайлар менен территория тәрепинен жақын болып, соңынан ноғайлы аўқамына киргени туўралы жазады. XVI әсирдин ақырында Орта Азияда усы «қарақалпақ» деп аталған халықтың пайда болғанын айта келип, қалмақлардын топылысының нәтийжесинде Хийўа, Үргенч тәрепине көшкен ноғайлар бирлеспелериниң бир топар қәўимлери усы ҳәзирги қарақалпақлар болыўы керек деген пикирди айтады.

Ноғайлар хәм оның ханы (мырзасы) Ормамбет ҳақында қарақалпақтың тарийхы менен этнографиясын көп изертлеген илимпаз Т. А. Жданко:

«Ноғайлар мырзасы Орыс бий хәм Ормамбет хәре-

¹ В. М. Жирмунский, Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, Москва, 1960, стр. 46.

² П. П. Иванов, Очерки по истории каракалпаков, материалы по истории каракалпаков, Москва—Ленинград, 1935 г., стр. 30—31.

кетлери XVI ғасырдың екінші ярымына жатады... Ноғайлар мырзасы Ормамбеттің аты усы дәуірдегі XVI ғасырдың ахыры рус документтерінде ушырасады. 1874-жылы Әмиүдәрәй экспедициясына қатнасқан Л. Соболевке Шымбайға жақын жерде турыушы қарақалпақ бийи Ережеп қарақалпақтардың өмири хәм ноғайлар хакында, хәзирги қарақалпақтардың бурып ноғайлы болып аталғаны тууралы мағлыұматларды сөйлеп береди»¹—дейди.

«Ормамбет бий толғауы» былай болып басланады:

Артыұ-артыұ таўлардан,	Ормамбеттей бийлерден,
Аса көшти көп ноғай,	Ул қалмады қыз қалды,
Едил менен Жайықтан,	Алғыр қустың пәнжеси,
Жабыла көшти көп ноғай.	Үш қызының генжеси,
Ормамбет бий өлгенде,	Сарыша сулыұ дер еди...
Он сан ноғай бұлгенде.	

Ноғайлының бийлеринин кеңескени толғауда мынадай қатарлар менен сөз етиледі:

Ноғайлының елинде,
Қеделі өскен қариясы,
Жигерлі өскен жигити,
Жыйналып кеңес етеди.

Кеңестен сон ноғайлының бийлери Ормамбеттің қызы Сарышаның алдына келип, бул бұлгиншиликтің иләжы не болады, не қылыұ керек, деп мәсләхәт сораиды. Бийлердің Сарышадан кеңес сорағаны толғауда мынадай қатарлар менен бериледи:

Ғеўхардан туўған қияқсаң
Сөнбейтуғын шырақсаң,
Хасылдан қалған өўладсаң,
Жақсылдан қалған зуриядсаң
Кенесің болса бер дейди.

Толғауда ел көшердегі Сарыша сулыұдың сөзлери мынадай қатарлар менен бериледи.

Ормамбет бийдің сол қызы,
Улдай көрген муңлысы,
Боз инеңдей бозлады,

¹ Т. А. Жданко. Қарақалпаки Хорезмского оазиса, Труды Хорезмской экспедиции, Москва, 1962 стр. 483—484.

Ноғайлым деп жылады,
Көзіннің жасын булады.

Сарыша сулуудың бул муңы ели-жерінен айрылған халықтың муңы. Барған жерде де бул халыққа тыным жоқлығын, турмысының ауыр болатуғынлығын Сарыша алдан болжайды. Толғауда ноғайлылар аұқамының жайлаған, көшкен жери туұралы географиялық мағлыұматлар берилип, жер атларының аты аталады:

Саразбанлы сары тау
Тәуке ханның жұрты еди,
Қоған деген уллы жұрт,
Ислам ханның жұрты еди,
Ел жұртыңнан айрылып,
Етицли суу кешерсең,
Қайықлы ескек есерсең,

Бул көшкеннен көшерсең,
Түркстанға барарсаң,
Оннан мөкан табалмай,
Оннанда арман көшерсең,
Мийримсиз аққан Жайхун-
ның,
Ылайлы суғын ишерсең.

Ноғайлылардың Едил дәрьясының бойынан Түркстанға келип, онда да турып мөкән ете алмай, Жайхун дәрьясының бойына көшетуғының айта келип, Сарыша сулуу болажақ өмирдің машақатын:

Ағантан болар үйиңиз,
Шатлауық болар шийиңиз,
Көргенсиз болар бийиңиз
Қавандай қайнар мийиңиз...—

деп баянлайды.

Ели-журтын таслап, душпанлардың жәбирянен посыл келген елге ел бийлеушилериниң орнатқан ауыр тәртиби, ауыр салғырты мынадай қатарлар менен бериледи:

«Салғыртым» деп бир алар,
«Зәкәтим» деп бир алар,
«Тий пулым» деп тағы алар,
«Арқаным» деп бес алар,
«Жер майым» деп тағы алар,
Жылыға сени бес шабар,
Бес шапқанда нең қалар?

Толғаудағыдай Сарыша сулуу халық атынан сөйлесин-сөйлемесин, бул тарийхий жырда халықтың әрманы, көрген хорлығы, муң зары сүүретленеди, Сарышаның сөзи менен бериледи. Ормамбет бий, Сарыша тарийхта белгили адамлар. Бәринен де бурын бул тарий-

хый Ұақыяның халық жыршылары тәрәпинен узақ жыллар дауамында жырланып, усы күнге шекем келип жеткени бизни ушыл әҳмиетли.

«Посқан ел». Жийен жыраўдың «Посқан ел» атлы тарийхий жыры өткендеги қарақалпақ жыраўларының репертуарынан кеңнен орын алған шығарма. XVIII әсирдин ортасында өмир сүрген қарақалпақ жыраўы Жийен жыраў Тағай улы бул тарийхий жырды шығарған, бул да қарақалпақлардың Түркстаннан бүлип, Хорезмге посыл келиуи туўралы сөз кетеди.

Жийен жыраў ҳаққындағы, оның өмирбаяны туўралы болған мағлыұматлардың барлығы дерлик халық аўзынан жазып алынған, аўызша айтылған мағлыұматларға сүйенип жазылған пикирлерден ибарат. Жийен жыраў қарақалпақлардың мүйтен уруўы, абыз тийресинен болады. Жийен жыраў жөнинде Өтеш шайырдың Бердақ шайыр менен айтысқанда:

Атым Өтеш бабам аты Жийенди,
Халыққа сөзи үлги болған емес пе?

деп Жийен ҳаққында мағлыұмат береди.

Жийен жыраўдың Түркстаннан Хорезмге «Посқан ел» туўралы қалдырған мағлыұматлары илим жүзинде биринши мәртебе 1939-жылдан баслап белгили болды, басна сөзлерде дағазаланды. Жийен жыраўдың бул шығармасын әдебият изертлеушилер «қосық», «поэма» деп атап келди. Бул толғауды «тарийхий жыр» деп атаған дурыс болады. «Посқан ел» толғаўының жыраўлардың репертуарларында халық өз аўзында ҳәзирги заманға шекем умытпай сақлап келиуи, оның халық турмысы менен тығыз байланысқан, халықтың арзыў-әрманын жырлаған қуналы шығарма екенин дәлиллейди.

«Посқан ел» толғаўы жыраў-термелеринин қосық үлгисинде жазылған, сонлықтап бул шығарманы тарийхий жырдың толғаў түри деп атаған орынлы. Ал Жийен жыраўдың өзин шайыр деп атамай, жыраў деп атаған дурыс болады. Ол «Қобызымды қушақлап» деген сөзди бир неше рет қайталап, өзинин жыраў екенлигин дәлиллейди. Шығармаларының қосық қурылысы, қобызы ҳәм жыраў болып аталыуы оның нағыз халық жыршысы—жыраў болғанына толық дәлил бола алады. Оны жыраў деп атаған менен жазба әдебия-

тының ұәкили емес деген түсиник шықпайды. Жийен жырау қарақалпақ жазба әдебиятының ұәкили хәм оны баслаушылардың бири болады. Оның жыраулар тәрәпинен жырланған бул толғауында жазба әдебиятына тән болған айырым сюжетлик қурылысты, персонаждарды көриуге болады. Өткен әсирдеги қарақалпақ шайырларының көбиси хат сауат таныған адамлар болған. Олардың шығармалары жазба түрде дәретилип, шайырдың өзи тәрәпинен ауыз еки таратылған. Өз шығармаларын өзи жазып, халыққа өзи жырлап бергенликтен, оларды жазба әдебиятының ұәкили деу менен қатар халық жыршылары деп те атай аламыз.

Қарақалпақларда жазба әдебиат халық шайырларынан басланады. Хат таныған шайырлардың дәптеринен оның өз шығармаларын өзгелерде көширип ядлады. Бул қарада жазба әдебиат пенен баспасөзди шастастырмау керек, булардың екеуи еки түрли нәрсе.

Бурын қарақалпақларда жазыу-сызыу болмаған деген қәте пикирлер орын алып киятыр. Қарақалпақларда хат жазыу өнери болған. Басқа еллер менен дүзилетуғын шәрт-намалар, қазы хатлар, сәлем хатлар ұәкил намалар, өнер-кәсип рсалалары, қыссалар, араб хәрибинде қолдан жазылып, қолдан көширилип жүрген. Усыған сүйене отырып «Посқан ел» ди де қолдан жазылған деп айта аламыз.

Жийен жыраудың «Посқан ел» толғауы қарақалпақлардың бурын Түркстанды мәкән еткени тууралы сөз етеди. Қазақ ауыз әдебиятың көп изертлеген илимпаз Е. Исмаилов сол дәуирде Түркстанда Жийен деген жыраудың болғаны тууралы хабарлайды.

«Қазақтың да белгили батырлар жырын ең әуели Жийен, Шалагөз, Сыпыра жырау сыяқлы жыраулар шығарып таратса керек»¹.

Мине усыған қарағанда Жийен жырау Түркстандағы қазақлар хәм қарақалпақлар арасында атақлы жырау болып аталып жүрген.

Жийен жыраудың «Посқан ел» толғауы қарақалпақ халқының тарийхынан бай мағлыұмат беретуғын күтә бақалы материал, әдебиаттың тарийхий жырлар жанрының ең көлемли шығармаларының бири болып есапланады. Ол өзинин мазмұнын көп жыллар дауа-

¹ Е. Исмаилов «Ақындар» Алматы, 1956, 44-бет.

мында жоғалтпай келген. «Посқан ел» тарихый жыры — толғауы қарақалпақ халқының өткендегі ауыр тұрмыс жағдайын көрсететұғын айна сыяқлы болып сезиледи. Жийен азапты халық пенен бирге көрген, халық пенен бирге посқан. Толғаудағы барлық болған уақыянын ишинде болған. Өз халқының өмирий жақсы билген ол халықты ата мекенін таслап көшиўге не нәрсе мәжбүр еткенин былай териплейди:

«Ата журты Түркстан,
Онда да паян етпеди,
Он еки айда талқаны,
Қыс азыққа жетпеди.
Нәмтар болды суўлары,
Екс егин питпеди.
Наўгершилик көп болды.

Жийен жыраў қарақалпақлардың Хорезмге қарап көшкендегі көлик таба алмай пайыў-пияда қыя-шөлде қыйналған аш халықтың көрген азабын өз шығармасында толық бере билгеп. Бул жағдайлар «Посқан ел» де былай сўретленеди:

Жасы қайтқан ғаррылар,
Бүгилген бели аналар,
Көшкен көше ере алмай,
Жолда қалды биразы.

Бүлгиншилик бул болды,
Қарақалпақ посқан ел,
Хорезмге жетиўге,
Хәмелери буўды бел:

Жийен жыраўдың бул шығармасында тек бүлгиншилик себеплери, жол азаплары ғана емес, географиялық атамалар да айтылып отырылады. Бунда жазба әдебиятқа тән болған айырым сюжеттин, композицияның басламалары көринеди. Автордың өзи шығарманың лирикалық геройы байлардың зорлығы менен ұзатылған Минайым да шығарманың белгили геройы сыпатында көзге түседи.

Жийен айырым персонажларды да сөйлетеди. Шығарманың ең ақырында автор дийдилеген мақсетине жетеди. Жетим қыз Минайымды қутқарып алады. Бул ұзын толғаўдың ахыры мынадай қатарлар менен тамамланады:

Нөз жиберип қарасаң,
Минайым атлы жетим қыз,
Кийилти жақсы кийимди,
Қолға алып жарақты,
Белин беккем буўыпты,
Өткендеги өшлерин,

Душпанлардан алыпты.
Душпанның гүли солғай деп
Қатарласып жол тарттың,
Душпаннан алып өшлерин,
Жетим қыз жетти муратқа.

Қарақалпақ әдебиятының тарихий жыр жанры соңғы замандағы халық шайырларының творчестволарында да тийкарғы орынды ийеледи. Олар халқының басынан өткен тарихий ұақыялар, аўыр тарихий жағдайларды сүүретлеп көрсететуғын тарихий жырлар деретти. Тарихий жырларды дереткен шайырлардың көпшилиги өз жырын өзи даўысқа салып халық ортасында айтып жүретуғын еди. Бул бириншиден Жийен жыраўдан қалған үлги болса, екншиден жыраў, жыршы қусаған қосықшы хэм қыссаханларды пайда етти. Қыссаханлардың халық арасында айтқан тарихий жырлары хэм оның тарихий әҳмийети ҳақында қарақалпақ тарихын көп изертлеген П. П. Иванов былай дейди:

«Ондай шығармалардың бақалылығы мынадан ибарат: олар халықтың басынап кеширген ұақыялардың әҳмийетине халықтың өзиниң көз-қарасын көрсетеди. Хэм солай етип Хийуаның сарай тарихшыларының бизге мәлим рәсмий түрдеги сынамамы құрғақ хэм тенденциялы жазылған хабарларына күтә әҳмийетли ал бир қатар жағдайларда хәтте керек болған өзгерислерди де киргизеди».

Демек қарақалпақ халық шайырлары болған жағдайға өзниң көз қарасын халық тилегин билдиретуғын тарихқа материаллар береди. Бизниң бир қатар әдебияты тарихшыларымыз шайырлардың тарихий ұақыяларына арнап жазған қосықларын поэма деп атап келди. Ол шығармаларды поэма дегеннен гөри тарихий жыр деп атаған дурыс болар еди. Өйкени ол поэманың характеринен бөлек турады. Халық шайырлары тарихий жырды өзи жазып, өз аўзы менен оқып берген. Бул жырлар соңғы замандағы әдебиятымыздың өсиўине поэма жанрымыздың пайда болып раўажланыўына тийкар болды десек дурыс болады.

XX әсирдин басларында өмир сүрген халық шайырлары өзи жасаған дәўирден өз шығармаларында тарихий излер қалдырды. Биринши жержүзилик урыстың салдарынан қарақалпақ халқының басына аўыр

П. П. Иванов. «Новые данные о каракалпаках», «Советское востоковедение». 1945. М. Л. том, 11—79.

күнлер туұды. Әмиұдәрьяның суұының тұрақлы ақпауы тәсиринен жап-арналарда суұ болмай, жер шөлістанға айналды, халық егин еге алмай ашаршылыққа уйырады. 1914-жылдан кейин халықтың басынан кешкен уақығаларды халық аұзында «Ашаршылық жылы», «Тырыспай жылы», «Атшоқай жылы», «Ақ қапшық жылы», «Ояз өлген жыл», «Жаугершиллик жыл», «Қамал жыллары», «Мәрдикар жыллары» деп атайды.

Мине усы дәуирде жасаған халық шайырлары шығармалар дәретип қыссаханлық роль атқарған гейтара шайыр қыссаханларға тоқтап өтеміз. Олар тек тарийхый жырды жазып ғана қоймай, қысқа қосықларда жазған. Өз қосығын көпшиликке оқып берген. Демек, булардың репертуарлары қысса китап, тарийхый жырлар майда қосықлардан ибарат болған.

СЫДЫҚ ШАЙЫР

(1857—1917)

Сыдық шайыр қысса оқытуғын хош қауаз, той-тамашаларда иркилместен қосықты ядтан шығарып айта беретуғын адам болған. Сыдық шайыр Тоқпан улы қарақалпақлардың қоңырат урыуынан, уйғыр, тийрессинен (Абет-нөкис) болады. Оның әкеси медресе питекерген молла болып, бала оқытқан адам болған. Қарақалпақ дәстүринде бұрын оқыған адамның балларын мақсым деп атау дәстүр болған сонлықтан Сыдық шайырды халық—Сыдық мақсым деп атап жүрген. Сыдық мақсым Хожели қаласында Уснатдин ахунның медресесинде оқып билим алған. Сыдықтың әкеси Тоқпанның Абдулла, Сейтжан, Нұрымбет, Сыдық деген төрт баласы болады. Сыдық 4—5 ке шыққанда әкеси Тоқпан өлип Сыдық тууысқан ағасы Нұрымбеттің тәрбиясында болады.

Сыдық шайырдың тууып өскен жери Әмиұдәрьяның түслик тәрәпи Сарай көл, Найман ауыл деген жер болады. Хийуа ханы қол астында күн көриу қыйын болып Әмиұдәрьяның арқасына көшип келип Қарасыйрақ жаптың аяғы Есбай ақ маңғыт деген ауылға келип қоныс басады. (Ол қазирги Кегейли районының

арқа төреплери болады). Ол саз құйы, бес құйы деген көл етеклерине барып балықшылық қылады. Ол өмирінің соңғы жыллары Бекимбет деген байдап ярым танап жер сатып алып жер егип дийқаншылық етеди. Сыдық шайыр жас ұағында Хожели қаласында медреседе оқып жүргенде қысса кітаптарын көпшилике оқып бере баспаған еди. Көбинесе ол онда-мунда көшип жүрген дәуірде малсыз-мүликсиз, жерсиз-суұсыз өмир сүрген де оның күн көриси көпке қысса оқып бериу болған. Ол соңғы жыллары өз ядынан шығарып қосық жазатуғын болған. Хәзирги халық шайыры Садық Нурымбетов Сыдық шайырдың туұысқаны болып есапланады.

Садық шайырдың әдебиетқа қызығыуына ағасы Сыдықтың тәсири тийген. Сыдық шайырдың шығармалары ең биринши мәртебе Төрткүл қаласында «Қарақалпақ халқы творчествосы» деген кітапта басылып шықты.

Сыдық шайыр жоқарыда айтылған аұыр-аұыр халық басынап кешкен өмирди жазып хәм айтып, заманның картинасын көрсете алған адам. Қарақалпақтардың 1773-жылы бир төрепи Россия қол астына, бир төрепи Хийуа қол астына екиге бөлижендеги ел бийлеу тәртиби туұралы өзиниң «Заман» деген шығармасын былай деп жазады.

«Нуртымыз еки бөлинди,
Пухара тозып бүлинди,
Кими қармаққа илинди,
Ийшанлар кәтқуда болды.

Гилен бузылған дусласқан,
Залымлар менен бас қосқан,
Гедейлерден жырақ қашқан,
Бир өлапат заман болды.

Сыдық шайыр хан қол астында ел бийлеу тәртибин айта келип, Россия қол астындағы сол замандағы хәкимлердің ел бийлеуин де өз шығармасын да сүүретлейди;

Қорық болды бийкар тоғай,
Бажбанлары болды бийжай,
Бирн келер теремен деп,

Қоржыныңды көремен деп,
Азғыны көп заман болды.

1913—14-жыллары Қарақалпақстанның Шымбай әтираплары суұсыз болып халық ашаршылыққа ушырайды. Патша хәкимети халық ашаршылыққа ушыраған-

нан кейін келер жылғы пахтапын зүрәтинен пахта алыуға несийеге халыққа ун береді. Бул ун Россиядан қапшыққа салынып келеді. Бул жылды халық ашаршылық «ақ қапшық» жылы деп ат береді. Мине сол жылғы ашаршылыққа арнаған Сыдық шайырдың «Ақ қапшық» деген шығармасы көпшиликке тарап кетеді.

Жүөери ниспеди бәри көк болды,
Ерте еккен тары зордан сөк болды,
Жаз жыйғалын қыс басынан жеп болды,
Халық өптада болған жылы «ақ қапшық»;

Нарма суйық болды түйири болмады,
Сол жылғы дәнеде үйир болмады.
Адамлар сып сыйдам бүйири болмады,
Күн-күннен узайып кетти яранлар.

Сыдық шайыр сол ашлық заманда адамлар өлмес аұқат ушын шоқай қазып құмлықтағы жабайы өскен қызыл тарыны жыйнап ишип адамлардың көрген азабын өз көзи менен көрген.

Бул «Ақ қапшық» жылынан кейін елде аұырыушылық найда болып, бул жылларды тырыспай деп атаған. Мине усы жағдайлардың хәммеси Сыдық шайырдың шығармаларында сүүретленді.

ӨБДИҚӘДИР

(1870—1928)

Өбдиқәдир шайыр қарақалпақтардың мәнжүүли урыуынан болып Шымбай қаласының әтирапы «Ларбойы» деген жерде мекән етип өмир сүрген. Ол ески мектепте оқып хат таныған адам болған. Киши-гирим қосықлар жазған. Сол 1914-жылларғы халық суўсыз, ашаршылыққа ушырап қыйналған заманды өзинин шығармалары арқалы сүүретлеп қалдырған. Сол уақыттағы ел бийлеген хәкимлер Шымбай әтирапына суў әкеліу ушын елге белдар салып, Қыз кеткен каналын қаздыруудын хәрекетине кириседи. Қызкеткен арнасының сағасын хәзирги Тақия таштын тусынан Қыз кеткен деген жерден алмақшы болды.

Узаққа созылған ашлық, аш-өптада халық ушын

Қыз кеткен арнасын қазыу күтә қыйынға түскен. Техника жоқ, жарлы халықтың қолында дурыслы бели де болмаған. Мине усы болған тарийхый ғақыяны адам өлип, халық қырылған аўыр жағдайды Әбдиқәдир шайыр «Қыз кеткен» деген тарийхый жырында толық көрсеткен. Өз шығармасын өзи қыссаханлық қылып оқып берген. Бул шығарманы басқа қыссаханлар да көширип алып, халық алдында оқып жүрген.

Қызкеткен арнасын баслаудан нәтийже болмаған. Қыз кеткеннің сағасындағы тасты қопарып аламан дегенше егис мәўсими етип кеткен. Бурынғы ашлықтын орнына ашаршылық тағы да күшейип ел әптада болған.

Әбдиқәдир шайырдың бул «Қыз кеткен» деп аталған тарийхый жыры 84 қатардан ибарат. Бул шығарманы 1934-жылы қәзіргги Аббаз шайырдың қыссаханлық кенен оқып жүрген жеринен өз аўзынан жазып алынды.

Әбдиқәдирдің «Қыз кеткен» шығармасынан мынадай қатарларды келтирейик;

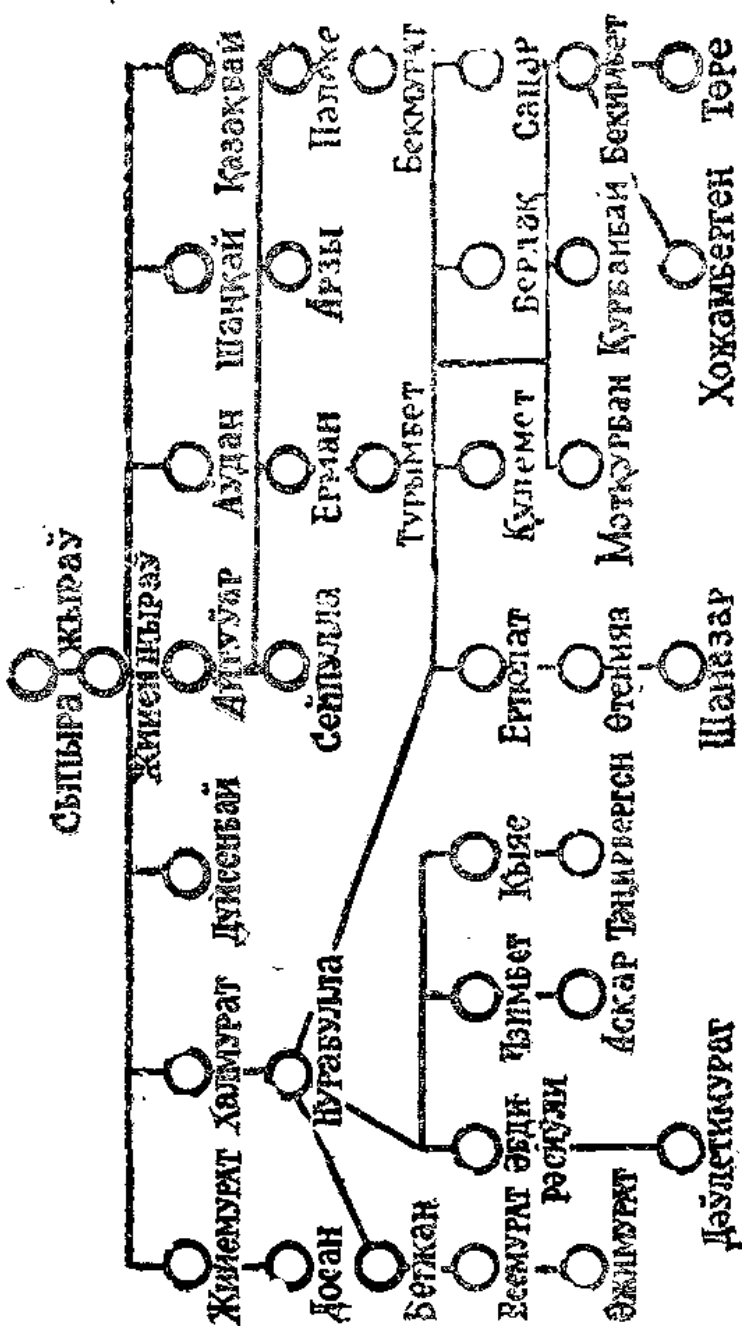
Шөл болды Шымбай қаласы,
Иғлады сағир, баласы,
Бул құданың бир бөлеси,
Пуқара қосын жегеалмай,
Жүөери, қауаша егеалмай,
Жапларынан суў табалмай,
Нан табылар гүман болды.
Хәкимлер хәм палды салды,

Әнжиралға қағаз салды,
Қыз кеткеннен саға салды,
Буның суўы гүман болды.
Алынбады саға тасы.
Бул да адамзаттық басы,
Белдарлардың наны, асы,
Булар қатып зая болды.

Әбдиқәдир бул аўыр қазыуға өзи қатнасып, халық өмирин өз көзи менен көрип жазған. Ал бирақ бул қосық хат жүзине түскенше түрли айтыўшылар тәрепинен өзгертилген түрде қолға түсти. Сонда да Қыз кеткен арнасын қазып, жерге суў жеткизиудің талабында болған халықтың ҳақыйқат гүреси, ондағы қыйыншылықлар бул шығармадан анық көринеди.

Қарақалпақ халқының Қыз кеткен арнасын қазып өз халқып абат етиў әрманы тек Совет власты тусында ғана иске асты. Совет заманында жана техника менен арна қазылып, Қарақалпақстанның арқа районының суў менен абат етти.

КАРАКАЛПАК ЖЫРАУЛАРЫНЫҢ ГЕНЕАЛОГИЯ — ШЕЖИРЕ КЕСТІСІ

VII БӨЛИМ

ЖЫРАУЛАР

Жырау—қолына қобыз алып халықтың әдебий мийрасы болған, дәстанларды, тарихый жырларды жырлап, жыйылған көпке тамаша бериуши, өз заманының арзыу әрманын айтыушы, қобызға қосып ауыз әдебиеттің үлгілерін: нақыл, ақыл сөздер, толғау термелерді пропагандалаушы сөз шебери, талант ийесі, хош қауазлы сөзенде.

Қарақалпақ халқында жырау үлкен құрметке ие болған. Олар халық пенен бірге болып, халықтың улы менен қызларының ұатанды, елді қорғаудағы ерлік істерін көркем сөз бенен тәріплеген. Өзіннен кейінгі шәкірт қалдырыу оларға дәстүр болған.

Қарақалпақтарда жыраушылық өнері бақсыларға, қыссахаптар менен шайырларға қарағанда бұрын пайда болып, халық пенен бірге әсірлер бойы өмір сүрген.

Қарақалпақ жырауларының шертетуғын әсбабы «қобыз» ол ең ески музыка әсбабы, қобыз әсбабы бұрын басқа халықтарда да болған. Мәселен, Қобыз бұрын Украина халықтарында да болып, ол «Кобзар» деп аталған. Кейінірек бұл әсбаптың орнын көп тарлы «Бандура» деген әсбап басқан. Украинада қобыз әсбабы жоғалған менен қобыз деген сөз жоғалмаған. Қобыз бенен халықтың өмір тиришилігін жырлаған жыршыны яки шайырды украинлылар «Кобзар» деп атаған. Ұллы шайыр Т. Г. Шевченконы украинлар хәзир кобзар деп атайды.

XVII әсірде жасаған музыка ізертлеуші Дарвиш

Алидин айтыуына қарағанда бір түрлі тапбурға ийе болған қобыз күтә әйлемги инструмент. Оны «музыканын теориясын жақсы үйренип алған, XIV әсирдин белгили музыканты Султан Уваистиң заманында қолданды» деп көрсетеди¹.

Қарақалпақ жырауларында бул әсбап қаққықда мынадай легендалар сақланған. Есемурат жырау менен Қыяс жырау былай дейди:

«Қобыздын пири Қорқыт ата хәм Дийуанайы бурық деп есितемиз. Бизлерден бурынғы өткен жыраулар былай деп әпсана қылатуғын еди. Қорқыт ата ағаштан қобыз ислеп саз шертиўди әрман етишти. Көп ағашларды жонып хәлек болса да, ислеген қобызнап нәтийже шығара алмапты. Қорқыт атаның қобыз жонып отырғанын шайтанлар көрип, Қорқыт, атадан қобызды көрсет десе, Қорқыт ата шайтанлардап жасырыпты. Оннан кейин Қорқыт ата тоғайдан шығып кетуғын кисиге қусап жасырынып барып, екінши жолдан буққышлан барып, шайтанлардын сөзин тынлапты. Шайтанлар Қорқыт ата туўралы былай деп отыр екен: «Қорқыт ата күтә әжайып исти баслаған екен, бирақ ахырына жеткере алмапты. Егерде тоғайдағы доныз сүйкенип қуўраған жигилдик жийденин ағашынан қобызды жонса, оннан тостаған шығарса, оның тостаранын бақырауық түйениң бас териси менен қапласа, оған киснеўик аттың қуйрығынан алып қыл тақса, қумлақта, таўда өсетуғын сасық қурайдың ширесинен (шайырынан) жақсы қылдың астынан көтерип туратуғын гөне қабақтан жонып тийек салса, жүдә шыққыш әсбап болған болар еди. «Қорқыт ата шайтанлардын бул сөзин еситип изинен ғырра қайтып, шайтанлардын айтқанындай қылып қобызын ислеген екен, түрли намаға шертилетуғын саз әсбабы, жүдә жақсы қобыз болыпты. Қорқыт ата қобызды хәртүрли намаға салып шертип жүре берипти. Мине сол сол екен Қорқыт ата қобыздын пири болыпты...»

Жырау сөзи түрк тиллес халықлардын ең ескиден киятырған сөзи. Өзбек халқының атақлы шайыры Лутфий (1411) диң «Гул ва Навруз» деген дөстанында жырау деген сөз ушырасады.

¹ И. А. Акбаров. Қарақалпақ халық намалары. Ташкент, 1959, 17-бет.

Иравлар сафу сақиялар гуландам,
Тобуқчилар сабуқ рухи диларам¹.

(Жыраўлар киршиктей таза, сахый—арақ куйыушы
ҳаял гүл бөденли Табықшылар—хызмет қылыушылар-
дын аяғы жеңил ҳәм сулыу).

Жыраў сөзин өзбек әдебиятынын классиги Науа-
финиң шығармаларында да ушыратыуға болады

Соҳий май татыу куйгил сузни,
Хон қурилтойиға еткур узни,
Зафмай жом орағар гул дилкаштур,
Тустуған ишира қимиз ҳәм ҳуштур,
Эй йираў сен ҳәм әшикни қурқуз,
Етуғон бирла улуг ирин туз².

(Сақый ишимлик куйганда сөзди төк, таза ишимлик
каса ишинде болса кеўил хош болады, тостаған ишин-
деги қымыз ҳәм кеўилди шад етеди, Жыраў сен көр-
сет «Етуған» саз әсбапы менен уллы жырды дуз).

Қазақ аўызекки әдебиятын изертлеуши Е. Исмаилов
қазақ аўыз әдебияты бойынша мийнетинде жыраў сө-
зиниң пайда болыуы туўралы былай деп жазады:

«Қазақтың гөне аўыз әдебияты нусқаларында жы-
раў қазақта ақындықтың ең гөне түри болған уқсай-
ды... Жыраў деген сөздин төркини жыр-ыр жырлау
деген сөзден шыққаны сөзсиз»³

Жыраў деген сөздин шығыу негизи жыр-жырлау.
Жыраў сөзлериниң пайда болыуы туўралы, онын шы-
ғыу негизи «жыр» түбир сөзинен келип шыққаны туў-
ралы өткен әсирдеги илим ийелери Н. И. Ильминский⁴,

¹ Л у т ф и й, «Гул ва Навруз», Өзбек әдебияты т. 1 стр.
Ташкент, 1959, 463 бет.

² Н а в о и. Сахнама. Хазноинул маонни, Ташкент, 1960,
898-бет.

³ Е. И с м а и л о в., «Ақындар», Алма-ата, 1956, 39—40
бетлер.

⁴ Н. И. И л ь м и н с к и й, Материалы к изучению киргиз-
ского наречья, Казань, 1861 г. стр. 136.

В. В. Радлов¹, И. И. Будаков², Ч. Ч. Валиханов³, мине булардын бәри де, жыр жырлау сөзи менен байланышта экенин айтады. Қарақалпақларда «кимнің жерин жерлесен, соның жырын жырларсаң» деген нақыл бар. Жырау сөзинің жыр жырлаудан дөреген сөз экени сөзсіз.

Өзбек жыршыларының бұрынғы әсбабы қобыз болса да, соңғы заманлары басқа әсбаптар менен алмасып, өзбек саз әсбаптары байығап, «қобыз әсбабы» Өзбекстанның қайбір жерлерінде қазір изи ғана бар. Бул хәм қобыз хәм жырау хәққында ески өзбек әдебияты нұсқаларында ушырасады. Жыр сөзи тууралы «Чингиз нама» да былай делінген: «Теңиз буға ол күн сәхәр уақытыдин қобыз сұхбат тутып ирди сазандалари ибаға қомсап йираулары йирлар ердилар ва гауға ва нишадалари бар ирди. (яғный, теңиз буғада сәхәр уақытынан турып сәубет қылып еди сазенделери саз шерттип жыраулары жыр жырлап атыр еди хәм гауға хәм шақак урған шадлықлары бар еди).

Өткен әсирдеги өзбек шайыры Хайдар Хорезмийдин 1404—1414-жыллары жазған «Мухаббатнама» деген шығармасында қобыз деген сөзди ушыратамыз, ол былай деп жазады.

Туркий Зухуридур ачунда бу күн,
Бошла улуг йирбилан туркана ув,
Турк сурудини тузек бирла туз,
Яхши велгу била кукла кубуз⁴.

(демек, түркше бүгін пайда болған уллы жыр менен түрк дауысы менен басла сазды жақсылап дүзеп қобыз шерт).

1912-жыллары Стамбулда шығатуғын миллий изертлеулер I атлы жыйнақтың төртинши сан 38-бетинде түрк әдебиятын изертлеуши Коприлизате Мухаммед

В. В. Радлов. Словарь тюркских наречий. Опыт словаря тюркских наречий I т. IX. 1911, СПб, 120—121.

² Сравнительный словарь турко—татарских наречий. Составил М. Будаков, 1859, СПб. Т. стр. 435.

³ Сочинение Ч. Ч. Валиханова; СПб, 1904, стр. 227.

⁴ Хайдар Хорезмий «Махзанул—Асрор» өзбек әдебияты, т. I Ташкент 1959, 202 бет.

Фуад—Анатолий Түрк халықларында бұрын сазенде жыршылары туғуралы олардың басқаша характерде болғаны туғуралы жазады. Олар халық мәшин айтқаны ушы олардың дауысы хайуан дауысларына усайды деп кемситкен, бұрын басқа ауырыуларды емлеуши мәнисинде болған.

Урыс-сауашларда жыраулар жауынгерлердин адында болып олардың рухын көтерген. Келешекте болжауда үлкен орын тутқан. Бул жыршыларды патшалар өз сарайында услап жырларын тыңлаған. Бақсылар-бәшир (мырза, секретарь, катип) ұазыйналарында атқарған, олар астроном, диний мунажжим болып, динийеси, дин жолбасшысы ұазыйпасын да атқарған. Олардың сазы қобыз болған. Қобыз туғуралы легендалар бар деп жазады. Бул қобыз әсбабы туғуралы профессор А. Қ. Баровков, «Бұрышлары қазақ жыршыларының қыл тағылған қобыз әсбабы болған» дейди¹.

Демек, бул қобыз хәм жыраушылық өнери ең әйемги заманлардан бери барлық халықларда болған, қарақалпақ халқында да көп заманлардан бери халық пенен бирге жасап киятырған жолдасы болған. XI әсирдеги жазуы естелигин жазып қалдырған Махмуд Қашқаридың «Түрк сөзлер деваны» китабында қобыз сөзи ушырайды. Махмуд Қашқаридың ески түрк халықларының жазуы естелиги туғуралы мийнетин хәзирги өзбек тилине аударған С. М. Муталибов өзиниң жоқарыда аты көрсетилген китаптағы ескертиуинде: «Қобыз урып, шертилетуғын әсбапларының бири болып түрк халықларында бұрыннан белгили ең ески әсбап. Бул әсбаптың ким төрепинен хәм қалай пайда болғаны хаққында халық ишинде нақыллар да пайда болған.

Оны халыққа «рухи гиза» деп жоқары бақалағанлықтан, Әбиу Али ибн Синаға байланыстырып қояды. Девани лугатта бул сөздин көп рет қайта тәкирарланыуы бул әсбаптың көп таралғанлығынап дерек береди» дейди².

Сондай-ақ қобыздын пири Қорқыт ата туғуралы толып атырған легендалар орта әсирдеги Оғузлардын

¹ А. К. Баровков. Вопросы изучения эпоса народов СССР, 1958, стр. 66.

² Девани лугатит турк. Ташкент, 1961, стр 2 273 бет.

ен үлкен дәстанлар естелигі болған «Қорқыт ата» кітабында оғада бай материаллар сөйленеді¹.

Қарақалпақ жырауларының саз әсбабы қобызды өзине тән шертилиуіне қарай намалары бар. Ол қазіргі қарақалпақ намаларынан айрықшаланып тұрады. Қобыз намаларының атларын атап, шайыр И. Юсупов қосық жазған еді. Қосық 1957-жылы Құрбанбай жыраудың 80 жасқа шыққан юбилей тойына арнап жазылды. Қосықта қобыз сазының бұрынғы гөне дүньядан бөрі халық пенен бірге өмір сүріп киятырған халықлық музыка әсбабы екенлігі сөз етіледі².

Жаңла қобыз әсірлердің гуғасы,
Қарақалпақ сазларының сағасы,
Қайтқан газдай ғаңқылдаған үніңе,
Шадылқ құрған жаңа турмыс дүньясы.

Кемсеңдетіп ғаррылардың ийегін,
«Посқан ел» ді толғап өтті Жүйенің,
Әсірлердің ауыр шерін арқалап
Тұқым ашып, жауыр болған тийегің.

«Келте зибан» гүрмеуіңе келмеді,
«Ұллы зибан» бахыт таппай шөлледі,
«Жортыұлыда» елдің жорың жоңлаған,
Батырлардың ат тұяғын серледі.

«Шербейтің» шерлі жаңдай ақ урып,
«Нөз айдының» қууанышқа шақырып,
Халық ғазабы толып тасса сендегі,
«Айға шаптың» арысландай ақырып.

Жаңла қобыз, сол тапсырған мйрасың,
Халық өмірінің шежиресін, айнасын,
Бүгін бізге жәрдемлесер жалықпай,
Гүлленіуде жаңа турмыс дүньясың.²

ХАЛЫҚ ЖЫРШЫЛАРЫНЫҢ ШӘКИРТ ТАЯРЛАУ ЖОЛЛАРЫ

Өткендегі қарақалпақ халқының дәстүрінде халық жыршылғырының шәкірт таярлаулар хәр түрлі болған. Соның ишінде жыраулардың шәкірт таярлау жоллары бір қанша өзіншелікке ийе.

¹ Книга моего деда Коркута. М—Л. 1962 стр. 113. 149, 163. 166, 167.

² И. Юсупов. «Күн шығыс жолаушысына» Нөніс.

Жыраушылық өнерге талпынған адамлар атақлы, айтқыш жырауларға шәкирт болыұды әрман еткен. Жыраулар мине усындай инталы адамлардан өз дегеригине шәкирт толлаган.

Жыраулар шәкиртинге өз сөзин бирден үйретпеген, устазы ел аралап жыраушылық қылғанда жана келген шәкирт онын изине ерип, устазына хызмет қылып жүрген: жыраудың атын баққан, атын ертлеп берген, ол жырлағанда сөзин таңлаган. Бул процесс узақ жыллар дауам еткен. Жырау бос уақытлары өзинин жырлаган дәстанының мазмунын шәкиртинге сөйлеп берген. Өзиниң устазға қалай шәкирт болғанын устаздан сөзди қалай үйренгенин гәп еткен. Өзи устазы хәм басқа да жыраулар хаққындағы қобыз хәм қобыз намалары тууралы таралған аңыз, ертеклерди өз шәкиртинге сөйлеп берген. Бул нәрсе шәкирттин устазға деген сый хұрметин асыратуғын болған. Шәкирт устаздың үй-хожалық хызметлеринде атқарған.

Арадан жыллар өткеннен кейин жырау болажақ шәкиртинге қобыз дүзеттирген, я болмаса өлип кеткен устазлардап қалған мийрас қобызын сыйлыққа берген. Шәкиртке мийрас қобызды тапсыруу үлкен салтанат пенен адамлар алдында өтетуғын болған. Бул нәрсе шәкирттин өмириндеги ең қууанышлы уақыя болып есапланған. Енди устаз оған қобыз шертиуди үйрете баслаган. Қиши-гирим той-тамашаларда дәстанлардын қызықлы жерлеринен үзипдилер айттырған, қысқа терме, толғаулар жырлатқан. Сөйтип бирнеше сынақтан өткеннен кейин, шәкирттин жырлатып көрип, сынап, таярлап болғаннан кейин, устаз өз шәкиртинге айтыуға рухсат берген. Соған шекем арадан жыллар өтиүине қарамастан өзинше айтыуға рухсат етпеген.

Қарақалпақ бақсысы менен қыссаханлардын шәкирт таярлау жолларыда жыраулардын шәкирт таярлауына уқсайды, бирақ бир аз айырмасы бар.

Бақсылар өзиниң болажақ шәкирттиниң саз шертиу уқыбына қарайды, сазенделигин тексерип көреди. Бақсы өз шәкирттиниң сазенделик уқыбын сынап көргеннен кейин, бурынғы гөне дәстүр бойынша шәкирттин қолына дуўтар берип, елсиз узақ жердеги жолдың ашасында түпеуди буйырады. Шәкирт сол барған жолдын ашасында түнеп, оның түсине бақсы, сазенде болатуғыны аян бергеннен кейин, қайтып келип устазына

түсин жорытады. Бундай гөне дәстүрди қазирги бақсылар қоллақбайды. Буған зыянлы дәстүр деп қарау керек. Бизин заманда устаз өз шәкиртин тойларға ертип барады, өзи дәстан айтқанда шәкирт жаналайға дуутар шертеди, бир неше жыллардан кейин устаздан рухсат алып, өз алдына бақсы болыу дәрежесине жетиседи.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЖЫРАУЛАРЫ

Қарақалпақ жыраулары ҳаққында мағлыұматлар оғада аз. Өйткени, жыраулардың өмири туұралы болған мағлыұматлар усы ўақытқа дейин аз жазылған. Тарийхый архивлерде олар ҳаққындағы мағлыұматлар аз ушырасады. Бул жұмыс бойынша ис күтө кеш басланды. Қарақалпақларда жыраушылық өнери көп әсирлерден бери бар. Жыраулар күтө көп болған, бирәқ олардың өмирлери хат жүзине түспегенликтен көбиси ўмытылған. Олардың биразынын легендаларда ғана аты аталады, мысалы: Алтын орда, ноғайлы заманында дөреген Ёдиге дәстанында *Сопнаслы Сыпыра* жырауды «көп жасаған ғарры, ол күтө ғарры болғанлықтан жағын орамал менен таңып қояды екен»—деп аңыз етеди ҳәм оны болажақты болжай билетуғын дана ретинде сыпатлайды.

Бурында өткен көлеген атақлы, айтқыш жыраулардың аты өзи жырлаған жырау намаларында қалып келген: атқарған намалары солардың аты менен аталып ол жыраулардың бурын болғанын дәлиллейди. Мысалы, «*Ёрман толғауы*» «*Дүйсенбай*» «*Айтыўар*» намасы, «*Дилим*» намасы, «*Субай*», «*Аўдан жырау*» намалары. Мине, булардың бәри өткендеги жырау атлары екеги сөзсиз. Жыраулар ҳаққындағы көлеген мағлыұматларды көргеннен-билгеннен, еситкенлерден, қазирги бар жыраулардан жыйнауға туўра келеди.

Ёнди биз гейпара қарақалпақ жыраулары ҳаққында сөз етемиз.

Шанқай жырау 1814—1884) (Шанқөт), Шанқай жырау туұралы толық мағлыұматлар қолда жоқ. Гейбир айтылған мағлыұматларға қарағанда оның шын аты Досмухаммед, яки Досымбет. Ол қарақалпақлардың маңғыт урыўы, оймаўыт тийресинен болған дейди. Оның мөкөн өткен жерлери Бухара өтирапы, Нурата таўла-

рының етектери, ҳазирги Кенимек районының этирап-лары болған. Гейпара мағлыұматларда Шаңқай жыраўды ондағы өзбеклер «Шаңкөт» деп атаған дейди, буның булай аталыуы таң қаларлық нәрсе емес. Қонсы халықлар гейбир атамаларды өзиниң сөйлеу тилине бейимлеп алады. Шаңқай жыраў дөстан айтыу менен қатар өзи қосық жазатуғын шайыр да болған дейди.

Шаңқай жыраў Нуратадағы қарақалпақлардың хәм өзбеклердин ортақ жыраўы болған, өзбеклер оны «бақши» деп атаған. Оның мынадай қосығы халық тилинде сақланған:

Мениң атым Шаңқай бақсы,
Бир сөзим бар саздан жақсы,
Мениң хәўжим сонда келер,
Татлы болса кимниң асы.

Гейбир әңгимелерде бухаралы Халмурат жыраўды Шаңқай жыраўдың баласы дейди. Ол жерлерди мөкөн еткен қарақалпақлар менен өзбек бақсылары бир-бири менен репертуар алмасып турған. Ол жердеги дөстан айтқан жыраўлар «бақши» болып аталады. Олардың бурынғы саз әсбабы қобыз болып, ал соңғы заманларда қобыздың орнын домбыра әсбабы басқан болыуы тийис, өйткени, Өзбекстанның гейбир жерлеринде қобыз еле де ушырайды.

Бул жердеги Бухара, Самарқанд этирапындағы өзбек, қарақалпақ жыраўларының репертуарлары биригип кеткен. Бухара этирапындағы жыраўлардың жырлайтуғын репертуарынан Қурбанбай жыраў «Шийрин хәм Шекер», «Ер Зийўар» дөстаны қусаған дөстанларды Бухарадағы жыраўлардан үйренип қайтып, Хорезм өзбеклери хәм қарақалпақлар арасына келип жырлап таратты.

Самарқанд хәм Бухара этирапындағы өзбек, қарақалпақ жыраўларының бурында болып келген қарым-қатнаслары туўралы мәселелер айырым изертлеўди керек қылады.

Хорезмдеги өзбеклер қарақалпақ жыраўларын елегө дейин «бақши» дейди. Хорезмдеги өзбек бақшиларының айтатуғын репертуарларын қарақалпақ жыраўлары емес, ал қарақалпақ бақсылары қолына дуўтар алып айтады. Хорезмдеги өзбек, түркмен бақшилары

менен қарақалпақ бақыларының репертуарлары бир. Қарақалпақ бақылары бақылық өнерди Хорезмге келгеннен кейин үйренген, қарақалпақлардың буринғы жыраушылық өнериниң үстине бақылық өнери қосылып искусствосы байыған. Жыраушылық қобыз шертиу стадиясын өзбеклер бурып өткен. Қобыз әсбабы өзбеклерде бурын болған, ҳәзир күтә сийрек ушырасады, қобыздың орнына домбыра және басқа саз әсбаплары шертиледи.

Бухарада өткен Шаңкөт жырау менен қарақалпақлар арасындағы Шаңқай жырау екеуи бир адам. Қарақалпақ жырауларының шертетугын қобыз намаларының ишинде «Шаңқай намасы» деген қобыз намасы еlege дейин сақланған, Бухарадағы, Самарқандағы жыраулардың өз-ара байланысының болғаны сөзсиз.

Жийемурат жырау (1836—1908). Жийемурат жырау Бекмухаммед улы өткен XIX әсирдиң екнши жартысында ең атақлы жыраулардың бири болған. Ол Қарақалпақстанның Төрткүл, Шорахан әтирапында өмир сүрген. Жийемурат жырау қарақалпақлардың қытай урыуының қайшылы тийресинен болады. Онын тууылған ҳәм өлген жыллары тууралы мағлыұмат Қурбанбай жыраудың айтыуы бойынша алынды. Қурбанбайдың айтыуынаша ол «Төрткүлдеги Сейтимуратбай дегенге дийқан жүрген» дейди.

Жийемурат жыраудың жырлаған «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ версиясы Жийемурат жырау варианты болып ауыз әдебиятын изерлеушилер арасында көптен бери сөз болып киятыр. Жийемураттын жырлаған «Алпамыс» дәстаны Орта Азия әдебиятының атақлы жыйнаушысы Әбиұбекир Ахмеджанович Диваев Әмиұдәрья отделениесинен сәлем хат арқалы жаздырып алып, Ташкент қаласында араб әлипбеси менен бастырып шығарады. Алпамыстың Жийемурат жырау жырлаған усы варианты 1925—1930-жыллар арасында қазақтың «Батырлар жыры» жыйнақларында бир неше рет дағазаланады.

«Алпамыстың» Жийемурат жырлаған варианты Алпамыстың биринши атланыуынаң, яғный бир бөлимнен ғана ибарат. Бизин ойымызша бул биринши бөлими дәстанның негизи болыуға тийис, ал қарақалпақ тилин-

деги «Алпамыс»тың екінші атланысы, яғни екінші бөлімі Жийемураттан соңғы жыраулар тәрәпинен толықтырылған.

«Алпамыс»тың бірінші бөлімінен урыулар арасындағы талас-тартыстар, халықтың көшпелі дәуірдегі өмирі, мал жайлаған өріслері, көшпелі дәуірдегі урыулық қатнастар анық көрінеді.

«Алпамыстың» екінші бөліміне көруан, қассап, хат жазу, аңшылық, дийқаншылық қусаған халық өмиріндегі жаңа хожалық іслерінің сәулесі көрінеді. Сонылықтан да биз дәстанның екінші бөлімін жыраулар тәрәпинен толықтырылған, қайта ісленген дей аламыз.

Жийемурат жырау тек дәстан жырлаушы ғана емес, ол шайыр да болған. Қарақалпақ фольклорын изертлеушілер өзінің мийнетлерінде, Жийемурат жырауды: «импровизатор Жийемурат Бекмухаммедов» деп атайды.

Жийемурат жырау өзі жырлаған «Алпамыс» дәстанының ақырына, мынадай мағлұматты қосық пенен қосып дәстанын тамамлайды:

Алма башлы жасыл сона,
Хәудектің көлінде яқшы,
Дәндан саплы зүхри пышақ,
Беглердің белінде яқшы.
Хәр ким елінде яқшы,
Егин хәм еривде яқшы.
«Алпамыс» ты яздырыпты,

Жийемураттың тилинде яқш
Ярға болсаң беш күш ашық
Соншени яқшы дейди.
Сазға келтирди бул сақшы.
Бул гөшлерди айтып турған,
Бекмухамед углы Жийему-
рат бақшы.

Бул жерде ескертип айта кететуғын бір нәрсе, «Алпамыстың» жазып алынған Жийемурат жырау вариантын А. А. Диваев рус тилине аударғанда дәстанның ақырындағы текстің дәслепки:

Алма башлы, яссыл сона,
Хәудектің көлинде яқшы,—

деген еки қатарының мәнісі натуұры аударылған. «Алма башлы сона» деген үйреклердің бір түрі екенін байқамай буны «алма»—жемис деп түсінген. Ал «хәудектің көлинде яқшы» дегенде Гөруғлы дәстанындағы «Хәудектің көлі» сөз етилип отырғанын ескер-

мей, «Хәўдек» дегенди «гөдек» «көл» дегенди «қол» деп түсинген. Сөйтіп рұсшасында:

«Зеленый слепень круглого как яблоко, голубокго хорошо в руках играющего мальчика» деп жазған.

«Алма ойнаған баланың қолында жақсы»—деп аударып, бір аз қәте жиберген. Бул бір жағынан қарақалпақ тилин толық үйренбегенликтен, ал екінши жағынан араб графикасының сөзди толық бере алмауынан болған болыуы керек.

«Алпамыс» тың Жийемурат жырау жырлаған. А. Диваевтың бастырып шығарған бул варианты қарақалпақ әдебиятының, әдебий тилинің тарийхына ең керекли, грамматикалық категориясы жағынан бай материалдарды береді.

Нурабылла жырау (1862—1922) Нурабылла жырау Қаражан улы, қарақалпақтың ең айтқыш, көп шәкиртлер таярлап қалдырған атақлы жырауларының бири болған. Нурабылла жырау қарақалпақлардың Қоңырат арысынан, Қандекли урыуының құрама тийресінен болады. Ол жас уақтында «Бала жырау» деп аталған.

Нурабылла жырау ең дәслеп Қанназар, Қали, Турымбет жырау дегенлерге шәкирт болған, олардан бираз дәстанлар үйренген. Қарақалпақ жырауларының бұрыннан қиятырған әдети бойынша жыраушылық өнерин тереңлетіу және өзиниң сөзин «пәтуға» астырыу үшін қақыйқат жырау атанып қайтыуға Бухараға (Нуратаға) барады.

Ол кәраға барып Қазақбай жыраудың баласы Қалмурат жырауға ереді, еки жыл дауамында шәкирт болып, рұхсат алып қайтады.

Нурабылла жырау өзиниң баласы Есемуратты он алты жасынан баслап изине ертіп өзиниң жыраушылық өнерин үйретеді. Нурабылла жыраудың жырлайтуғын репертуарлары Алпамыс, Қоблан, Шора, Шәрьяр, Едиге дәстанлары болған. Ол толып атырған тарийхий жыр, толғау термелерди де жырлаған. Нурабылла жыраудың дәстан айтқанда сүйип айтатуғын қобыз намалары: Ығал, Толғау, Яр-яр, Жан-жан Хәй-яр, Сыбай, Шалқар, Танатар, Яғлыбәхәр, Айтыуар, Шанқай, Сыбайдың үш түри, Ерман толғауы, Ормамбет, Хәўжар.

Нурабылла жырау өзиниң жыраушылық қылған дә-

Гиринде жигирма төрт шәкиртке жыраушылық өнерин үйреткен.

Нурабылла қарақалпақлар арасында жыраушылықты кеңнен таратқан атақлы, сөздің, саздың шебери болған адам, халық оны оғыры сүйген. Ол өз әкеси Қаражаннан үйренген жыраушылық өнерин баласы Есемуратқа да үйреткен. Есемурат та ата кәсібін қуып, бул эстафетаны 1924-жылы тууылған Әжимурат деген баласына тапсырады, оған жыраушылық өнерди үйретип жырау қылып шығарды. Әжимурат қазір Қарақалпақстанның Қоңырат районының «Хорезм» совхозында турады. Киши-гирим тойларда жыр-жырлап, жыраушылық кәсіпти дауам қылып жүр.

Ерполат жырау (1861—1938). Онын жайлаған мәкәны Шымбайдың түслик тәрени, Кепе ауылы болады. Ол Қарақалпақлар арасында ең атақлы жыраулардың бири болған. Ерполаттың әкеси Рәмберди, Рәмбердиниң әкеси Есемурат, Есемураттың әкеси Байсейит Байсейиттиң әкеси Қурбан, Қурбанның әкеси Темир деген киши болған. 1929-жылы Ерполат пенен сөйлескенимизде: «Қарақалпақлардың ески дәстүринде қәр ким жети атаға дейин билиуи керек» деп жууап берди.

Ерполаттың устазы Нурабылла жырау. Ерполатты жас уағында Кепе жырау деп те атаған. Ерполаттың сүйип жырлаған дәстаны «Едиге» болған. Бул «Едиге» дәстаны 1929-жылы қәм 1934-жылы Ерполат жыраудың аузынан жазып алынып, усы мийнеттиң авторы тәрәпинен 1937-жылы Москвадағы Көркем әдебият баспасында китап етилип бастырылып шығарылды (қарақалпақ тилинде, латын хәрибинде) «Едиге» дәстанының Ерполат жырлаған вариантының мазмуны Тохтамыс пенен Темирланның арасындағы талас-тартыслардан ибарат, дәстан Тохтамысты жаманлап, Темирланды мақтау тәрәпинде болады.

Ерполат Едиге дәстанын қайта ислеп жетилдирип жырлаған. «Едиге»ниң Ерполат варианты халық тилине бай, онда толып атырған афоризмлер, нақыл сөзлер бар. Бул дәстанға Ерполат «Нуранның қаракумында, Хожа көлинде, Бестөбе деген жерде, Шылпықтың қара тауында», деген қарақалпақлардың соңғы уақыттағы жайлаған жер атларын қосып жырлайды. Ерполат Едиге дәстанын елиу жыл дауамында жырлаған.

Қурбанбай жырау (1876—1958) Қурбанбай жырау Тәжибай улы қарақалпақ халқының атақлы жырауы болып танылды. Ол Шорахан әтирапында, жарлы дийқан семьясында туғылды. 1930-жыллардан бастап, Төрткүл қаласындағы радиоеситтиріу комитетінде, Абдираман Өтепов баслаған «Таң пуры» труппасында иследи. Труппаның концерт программаларында Қурбанбай жырау жыраушылық пенен номер атқарды.

Ол жыраушылық өнерін қатты сүйіп, көп жыллар дәстанлар үстінде иследи. Өзінеп бұрынғы жыраулардың жырлаған жырларын, олардың айтқан дәстанларын, ғаррылардан еситкен ертеклерін тәртіпке салып, оны жетілдіріп жырлауға киристи. Қурбанбай жырау 1930-жыллары айтқыш, атақлы жыраулар қатарына қосылған жоқ еді. Бірақ жигирма бес, отыз жыл дауамында дәстанлар үстінде тынбай ислеуі арқалы алдыңғы қатардағы жыраулар қатарына қосылды. Қарақалпақ жырауларының дәстан дәретиушілік исине өзіннің үлесін қосты. Оның жырлайтуғын репертуары кеңейді, дәстанлары көбейді хәм басқа жыраулардан сонысы менен айрылып турды.

Қурбанбай жас бала ұақтынан-ақ қой бағып күнелткен. Қызыл құмның ишинде, Сандық тау деген жерлерде қой баққан шопанлар менен бирге жүрді. Жаздың узақ күнлерінде қойды отлаққа жиберіп, қойшылардың ертек пенен қосықларын тыңлады. Қурбанбай қатықулақ еді. Қойшылардан тыңлау менен бирликте оларға да ертек, қосық айтып беріуге шебер болды. Таланты тасқынлаған Қурбанбай ел-журтты көрнүді әрман етті. Ол гездегі қарақалпақлар өз түсинигине Нурата тауы, Булыңғыр дәрьясының бойын, Самарқандқа қараслы жерлерди, «Бұхар» деп атаған. Қурбанбай сол «Бұхарға» барыуды әрман етип қойды таслап, көрұанға еріп кетеді. Бул жағдайды халық шайыры Сыдық Нурымбетов Қурбанбай сексен жасқа шыққан тойында қосық қылып жырлап берді. Ол қосықтан мысаллар келтирейик:

Күн көре алмай күш қууатың болса да,
Немтарлықтан айрылмадың сонда да
Шопан жүріп, қойың бағып, бир байдың
Азап көріп жәбирлендің қаншама.

Есиндеме алға қәдем басқаның,
Қожаң менен тез араңды ашқаның

Қула дүзде бір көрұанға илесип,
Қойды таслап Бухараға қашқаның.

Қурбанбай жыраудың өзинің айтыуына қарағанда Бухараға барып, атақлы Халмурат жырауға шәкірт болған. Оннан кейін Қарақалпақстанға қайтып келип, Нурабылла жырауға шәкірт болып изине ерөди.

Мине усындай қарым-қатнастар арқалы Бухарадағы Булыңғыр сууының бойын, Нурата тауларын жайлаған өзбеклер арасында болып, олардан дәстанлар үйреніп алып, Хорезмге қайтып келип, ол дәстанларды жырлай баслайды. Үйренген дәстанларын көп жыллар дауамында қайта ислейди.

Демек, Қурбанбай жыраудың репертуары еки төрентен байыды. Бурынғы қарақалпақлар ишинде айтылып жүрген дәстанлардың үстине дәстанлар өкелип қосып оны байытады. Қурбанбайдың репертуары Қарақалпақстанның арқа районларындағы жыраулардың репертуарларынан бираз айрылып турады.

Қурбанбай жыраудың жырлайтуғын «Қырқ қыз», «Ер Зийұар», «Шийрин Шекер» дәстанлары басқа жыраулардың репертуарында ушыраспайды. Қарақалпақстанның арқа районындағы жыраулардың репертуарлары: «Едиге» «Қоблан», «Алпамыс», «Шәрьяр» тағы соған усаған дәстанлар. Қурбанбай жыраудың репертуарындағы «Бузаман», «Ер Косей», «Жәхәнша», «Илимхан», «Қурбанбек» сыяқлы дәстанлар Қурбанбай жырау төрелинен қайта ислеу стадиясындағы дәстанлар еди. Қурбанбай жырау Нурабылла жыраудан «Қоблан» хәм «Алпамыс» дәстанын үйренди.

Қурбанбай жырау өмиринин ақырғы жыллары «Төлеп мерген» деген ертекти дәстан қылып қағазға жаздыра баслап еди, бирақ тамамлауға үлгере алмады. Қурбанбай жырауды қарақалпақтың арқа районлары Қурбанбай жырау деп атаса, Шорахан, Төрткүл өтирапындағы өзбеклер Қурбанбай бақшы деп атайды.

Қурбанбай жыраудың хәзирги заманды төриппеп, қосық шығарыу уқыбы да бар еди:

Төлжибай улы Қурбанбай,
Деп атайды атымды,
Хаслы маңғыт Дәулетьяр,
Бидирейин затымды.
Буйрығы менен ер Ленин
Қолыма берип қызыл туу

Жақтылыққа шығарды.
Қор болып жүрген қатынды.
Дұньяға Ленин келген соң,
Айырмады беглерим.
Алыс пенен жақынды,
Қалдырды қызға қалынды.

Батрак гедей көмбара,
Лениннің салған жолында.
Аямаңыз жаныңды.
Тауып айтсаң сөзинди.

Тыңлағанға мақулды,
Партияның басшысы,
Уллы Ленин ақылды.

Төре жырау (1879—1944). Төре жыраудың мекені Шымбай қаласы менен Тахтакөпирдин екі аралығындағы «Тенге шашқан» деген жер. Бекимбет жырау оны «Нурабылланың шәкирти болған» дейди. Төре жырау «Мәспатша» дәстаны тууралы: «Кенегес Әбди-Карим байдың алған келини Айпарша тама урыуынан. Лабақбай дегеннің қызы болған»—дейди.

1934-жылы Шымбай қаласында «Мәспатша» дәстаны Төре жыраудан жазып алынды. Төре жырау тағы бір сөзінде бұл «Мәспатша» дәстанының екінші бөлімі бар»—деген еді. Ұақықатында да Төре жырау «Мәспатшаның» екінші бөлімін өзі іслеп атырған еді. Бірақ ол мұқсетіне жете алмай өліп кетті. Дәстанның екінші бөлімін ол бизге сөйлеп берген еді. «Мәспатша-тауда душпанлар менен урыста жарадар болады. Айпарша да душпанларға қарсы қатты сауаш жүргізеді. Душпанлардан қутылып, Айпарша Мәспатшаны табалмайды. Ол тауда жүріп ул тууады. Баласы 7 жасқа келеді. Енді Айпарша баласын ертіп Мәспатшаның елатына барып, келиншек болып түседі. Жарадар болып тауда қалған Мәспатша жети жылдан соң үстилеріне жүн шығып кеткен қалпінде еліне қосылады. Төре жыраудың енді жазажақ варианты усындай еді.

Өтенияз жырау. 1883. Өтенияз жырау Бейимбет улы яки Умбет улы қарақалпақлар ишінде қазіргі күнде де жыраушылық кәсібін дауам етіп жүрген жыраулардың бири. Өтенияз жыраудың ұстазы Кепе жырау Ерполат болған. Өтенияз жырау Ерполаттан «Едиге» дәстанын үйренген. Буннан кейін де басқа жыраулардан «Шора», «Шәръяр» дәстанлары менен термелерди үйренген. Бурын Өтенияз жырау Хожели менен Қонырат аралығындағы Қарабайлы деген жерде тұрған. Ол жыраушылық етіп той тамашаларды өтқарып жүрген.

Өгиз жырау (1884-1954). Өгиз жырау—Хожамберген Нияз улы «Алпамыс» дәстанын жақсы жырлап

қарақалпақлар ишинде ең атақлы жырау болып танылған. Өгиз жыраудың тууылған мекені Шымбай қаласының арқасы, Кегейли арнасының аяғындағы Қайшылы деген елат. Ол жыраушылықты Бекимбет жыраудан үйренген.

Өгиз жырау 1916-жыллардағы ашаршылықта Хорезмнің Қызыл салы деген жерине көшип барып, сонда мекан етеди. Қыпшақ, Маңғыт, Гүрлен, Ургенч өтирап-ларын гезип, көп жыллар жыраушылық қылады. Өгиз, жыраудың жырлаған «Алпамыс» дестанын Хорезмдеги, өзбеклер, түркменлер, қазақлар хәм қарақалпақлар сүйип тыңлаған.

Өгиз жырау 1930-жылы өзиниң бұрынғы ата меканы Кегейли арнасының аяғына көшип келип, жыраушылық өнерин дауам етеди. Өзиниң заманласы Есемурат жырау, Қыяс жыраулар менен жийи-жийи ушырасып турады.

1939-жылы бул үш жырау сол дәуирдеги қарақалпақ жырауларының ишиндеги ең айтқышлары сыпатында Қарақалпақстаның пайтахты Төрткүл қаласына шақырылып, республикалық олимпиадаға қатнастырылды. Сол ушын Есемурат, Қыяс, Өгиз жыраулар Москвадағы халық творчествосы үйиниң шақырыуы бойынша Москва қаласына барып қайтты.

Өгиз жырау «Алпамыс» дестанын толық айтатуғын жыраулардың бири болып танылды. Мине сонлықтан «Алпамыс» дестаны Өгиз жыраудың аузынан жазып алынып, 1937-жылы Москвадағы, көркем әдебият баспасы тәрәпинен бастырылып шығарылды. «Алпамыс» тың бул варианты 1941-жылы Самарқанд қаласында және бир рет басылып шықты.

Есемурат жырау. 1893. Есемурат жырау қарақалпақлардың атақлы жырауы Нурабылла жыраудың баласы. Есемуратқа жыраушылық үйреткен устазы—өзиниң әкеси Нурабылла жырау. Есемурат он алты жасқа шығыудан он бес жыл дауамында әкесиниң изине ерип, саз бенен сөз үйренди. Әкеси өлгеннен кейин өз алдына жыраушылық қылып, ел аралаған. Есемурат бұрынғы жыраулар дестүри бойынша 1924-жылы тууылған Ажимурат деген баласын шәкирт есабында жырау етип шығарды.

Есемуратты «айтқыш жыраудың әулады» деп халық құрметлейді хәм оның жырын сүйіп тыңлайды. Есемурат ел аралағанда «жырау келди» демей, аўылға «Нурабылланың баласы келди,» деп сол арқалы Нурабылланың даңқын еске алып отырған, Есемурат жырауда атаның жолын қуып халық мүлки, халық қазнасы, халық дәстанларын халыққа жырлап берип жүрди. Есемурат жыраудың жырлайтуғын неғиәги репертуары «Едиге», «Алпамыс» «Қоблан», «Шора» дәстанлары.

Есемурат жырау жыр жырлау менен бирликте, дәстанды творчестволық жақтан қайта исләу уқыбына да ийе. Ол ески термелердин үлгиси менен ҳәзирги заманды тәриплейтуғын қосықлар да шығарды. Оның 1939-жылы шығарған қосығы баспа сөзде басылып шықты. Ол қосықтан үлги келтирейик:

Моўлаирин ақты дәрьямыз,
Сағасын Ленин ашқан соң
Жағасы байтақ ел болды.
Елимиа колхоз болған соң.

Қыяс жырау. (1903—1974). Қыяс жырау Хайратдин улы Шымбай қаласының арқа бетиндеги Торғай терек деген меканда, 1903-жылы жарлы семьясында туўылды. Қыяс жырау алдында «жаңаша» деп аталатуғын Аббаз шайырдың жазған «Артель болып уйымласың», «Жолдаслар» деген шығармаларын жыраулардың терме жолы менен тыңлаушыларға жырлап берип жүрди.

Қыяс жырау ески мектепте оқып, араб әлипбесинен хат таныған. Оннан кейин көп жыллар киси есигинде дийхан болып жүреди. Бираз ер жеткеннен кейин атақлы жыраулардың сөзи менен сазын тыңлауды әрман етеди. Он тоғыз жасына шыққаннан кейин жырау болыудың хәрекетине кириседи, бирақ жоқшылықтың салдарынан бул әрманын толық орынлай алмайды. Ол атақлы Пәлеке жырауға шәкирт болыуға барады. Бирақ Пәлеке жырау буған устаз болыуға жарамайды. Бул гезде Пәлеке жырау күтә қартайған адам екен.

Қыяс жырау оннан кейин Шымбайдың арқа тәрепинде «Ақ қала» деген меканда жасайтуғын Бекмурат жырауға шәкирт болып изине ереди. Бул дәўирде Бекмурат жыраудың да қартайған уақты екен. Қар-

гайған, соқыр болып көзден қалған жырауды жетелеп, әри-бери жүрсе де, өзинің ойлаған әрманын орынлай алмайды. Соннан соң Әбдирасуұли жырауға (1867—1943) шәкирт болыуды қәлейди. Абдирасуұли жырау қай тойға барса, Қыяс та изиен излеп барып, онын жырлаған дәстанып тыңлайды.

Арадан жыллар өткенен кейин Шымбай, Қегейли әтирапларында Қыяс жырау ел гезип, киши-гирим тойларда жыраушылық қылып жырлай баслайды. 1930—1933-жыллары Қыяс жырау Шымбай қаласын дағы районлық халық билимлендириу бөлиминиң қасынан шөлкемлескен хәуескерлер кружогине келип қосылып сахналарда қобыз шертип, жыр жырлайды. 1939-жылы Қыяс жырау, Есемурат жырау, Өгиз жырау үшеуи Москвада болып өткен олимпиядаға қатнасты, Өзбекстанның пайтахты Ташкент қаласына бир неше сапар келип, қобыз шертип, жыр жырлап, көпшиликти таң қалдырды.

1956-жылы Ташкент қаласында болып өткен «Алпамыс» дәстанына арналған регионал илимий жыйналысқа қатнасты, онда ауыз әдебиятын изертлеуши илимпазлар Москва, Ленинград қалаларының, Азербайжан, Қазақстан, Армения хәм т. б. республикалардың делегатлары алдында Қыяс жырау қобыз шертип, жыр жырлап берди. Жырау дәрежесине еристи. Онын жырлаған дәстанларының көпшилиги өз аузынан жазып алынып, китап етип шығарылды;

Қыястың жырлайтуғын дәстанлары «Алпамыс», «Мәспатша» хәм Шәръяр, жырау терминлери менен халық шайырларының дәреткен дәретпелери. Дәстан үйрениуде Қыяс жыраудың басқа жыраулардан айырмасы бар. Ол үйренетуғын дәстанын ески араб әлипбеси менен шала-сауат түринде хатқа жазып алады. Оннан кейин үйде бир өзи отырып қолына қобыз алып, жазған қағазына қарап жырлайды. Қыястан бурынғы өткен жыраулардың барлығы да сауатсыз болып, үйренген дәстанларын хатқа жазбай ядтан үйренген. Ал Қыяс жыраудың шала да болса хат таныуы онын дәстан үйрениуин гезлеткен.

Қыяс жырау қарақалпақ халқының хәзирги күнде сүйип тыңлайтуғын жырауы, ол 1960-жылы Москва қаласында болып өткен шығысты изертлеушилердин

пүткіл дүньялық XXV конгрессине халық жыршысы ретинде қатнасты. Қобыз шертип жыр жырлады.

Қыяс жырау ядтан қосық жазуу ұқыбына да ийе еди. Онын «Қобыз термелерин» 1966-жылы «Қарақалпақстан» баспасы айырым китап етип басып шығарды. Қыяс жырау бұрынғы өткен жыраулардын ўакили десекте болады. Ол өзинен бұрынғы жыраулар ҳаққында көп легендаларды билген, көп жыраулар менен бир неше жерлерде бирге жүрген, көпшилигин көзи менен көрген. Өзинен үлкен жыраулардан көп сөзлер, ертекләр тынлаған. Қыяс жырау дилўар, қатықулақ адамлардан болып есапланады. Ол өзинин устазлары туўраллы еситкен көп әпсанаарын сөйлеп берген.

Қыяс жырау дөстанларды, қобыз намаларын жаздырып әдебий, мәдений мийрасларды изертлеўге көп жәрдемин тийгизген. Қыяс Хайратдинов өзинин айтқан дөстанларының хәм қарақалпақ мәдениятын раўажландырыўға қосқан үлкен үлесинин арқасында халық ишинде үлкен ҳүрметке ийе болды.

VIII — БӨЛИМ

ДӨСТАНЛАР

Дөстан, яғний батырлар ҳаққында ертеқ қарақалпақ жырауларының той-тамашаларда жырлайтуғын негизги репертуары. «Дөстан» деген қарақалпақ тилине қонсы халықлар арқалы соң кирген парсы сөзи. Бұрын жыраулар оны «дөстан» демей, «ертеқ» деп атаған, ол қарақалпақларда айтатуғын репертуарлар «дөстан» болып аталған. Мысалы: «Гөрүғлы» «Юсип Ахмед», «Қырмандәли» дөстанлары деп жүритиледи. Халықтың той-тамашасында жырлатуу, бақсы айттырыу қатар жүргенликтен соң бул еки жыршылардын да репертуары «дөстан» болып аталып кеткен. «Дөстан» қарақалпақ тилине синип кеткен сөз болғанлықтан бул жұмыста да «дөстан» деп атап жүргиземиз.

Жыраулар репертуарындағы батырлар ҳаққындағы дөстанлар бақсылар дөстанынан пүткіллей басқаша. Жыраулар репертуарында сүйиўшилиқ дөстаны болмайды, батырлар жыры гана жырланады.

Батырлар дәстанында қарақалпақ халқының өткендегі көшпелі дәуіріндегі өмирі, урыулық қатнас, семья, тарихый-этнографиялық жағдай, халықтың дәстүрі, турмысы, дүньяға көз-қарасы ашық көриніп отырады.

Бақыслар айтатуғын дәстанлар қарақалпақларда соң пайда болғанлықтан, қарақалпақ бақыслары оған айта қалғандай өзгеріс киргизе алмаған. Тек ғана дәстанның ишиндегі «насыр» деп аталатуғын қара сөзінде қарақалпақлардың қазирги сөйлеу тилинин нормасы бираз сезиледи. Дәстан айтқанда бурын Орта Азиядағы көп халықлардың әдебий тили болған чағатай тилинин яғный ески өзбек тилинин нормасын сақлап айтыу барлық бақыслар ушын модаға айналып кеткен. Хорезмдеги түркмен бақыслары арқалы кирген «Гөрүғлы» дәстанларының түрли шақапларын қарақалпақ бақыслары айтқанда, түркмен сөзлери де ушырасады.

Қарақалпақ бақыслары қонсы халықлардан үйренген дәстанларына нама жағынан бираз өзгеріс киргизип, өзлестире билген. Ал оның қосығының тил жағына айта қалғандай өзгеріс киргизбеген.

Жыраулар жырлайтуғын батырлар дәстаны көшпелі дәуір, урыулық қатнас, халықтың күн көриси төрт түлик мал сөз етиледи, бирақ тийкарғы орынды гүрес, батырлық урыс, жесир, жер суу, жайлау ушын таласлар тутады. Ал бақыслардың дәстанында бау бақша, лалазар шәмен гүллер, сайраған бұлбиллер, хан сарайларының салтанаты, сүйиушилик қосықлары болады. Бундағы бас герой көбинше өткир сөз күши хәм қийле менен өз мәқсетине жетеди. Мысалы: қарақалпақ бақыслары айтатуғын «Гөрүғлы» дәстанының түрли шақапларында дәстанның бас геройы Гөрүғлы урысы гүрестеп гөре қийлекерлик, тапқырмақ пенен орын алып отырады. Дәстанлар өзинин бай намалары, сюжет қурылысларының шеберлиги арқалы қарақалпақ халқында үлкен құрметке ийе. Қарақалпақ бақысларының дәстан репертуарларының Хорезмдеги өзбек, түркмен бақысларының айтатуғын репертуарларынан кескин айырмасы жоқ десе де болады. Қарақалпақ жыраулары менен бақысларының ең бир характерли жери—биринин репертуарын бири жырламайды, биринин намасын бири шертпейди, ал соңғы уақытлары

гей бир жыраулар бақсы намаларын қобызға салып шертіп жүр, ол тек жақында ғана пайда болған болыуы мүмкін, бұл жағдай бұрын қеш ушыраспаған.

Қарақалпақ дәстанлары қаққылида бир қатар изертлеу ислери жүргизилди, бунда А. К. Боровковтың В. М. Жирмунскийдин, Н. Дәуқараевтың Қ. Мәксетовтың, И. Сағыйтовтың қарақалпақ дәстанлары қаққындары жумысларын көрсетиуіге болады. Биз бул жумыста қарақалпақ дәстанларына қысқаша характеристика берип өтиу менен ғана шекленемиз.

Жыраулар репертуарларындағы батырлар дәстанын узақ жыллар дауамында қарақалпақ жырауларынан тыңладық, олардан еситкенимиз бойынша қарақалпақ дәстанларын изертлеушилерге жәрдем беріу мақсетинде қайсы нәрселерге кеуил аударыу керек екенлиги тууралы бираз мағлыұмат беріуди мақул таптық.

Халық жыршыларының барлық дәуирдеги репертуарлары бир-бири менен органикалық жақтан байланысып отырады. Хәр репертуар өзиниң пайда болған дәуиринен соңғы дәуирлерге өтип, бири менен бири араласып, халықтың жыршылық өнерин өсирген. Қарақалпақ дәстанлары қарақалпақ халқының көп заманлардан бери жолдас болып қиятырған рухий азығы, халық өмириниң айнасы, халықтың өткен өмиринен толып атырған мағлыұмат беретурғын тарийхий сөз байлығы. Қарақалпақ жыраулары тамашагөйлер жыйналғанша терме, толғау, тарийхий жырлар, үгит-нәсийқат сөзлерди айтып болып, оннан кейин узақ дәстанды орынлауға атланады.

Жырау дәстан баслар алдында өз репертуарындағы дәстанды халыққа жөриялайды. Олардың тыңлағысы келген дәстанды жырлайды. Жырауды тыңлаушылардың ишинде кепти көрген, айтқышларды тыңлаған жасы үлкен сыншылар да болды. Егерде жырау жырлап отырған дәстанын бузып, бұрынғы үлгиден шыққан жағдайда жанағы сыншылар жырауды жолға салып отырады, мине сонлықтан хәр бир жырау өзиниң жырлаған репертуарының жууапкери сыпатында қарайды. Жырау халық тилеги, халық өмиринен шыққан жағдайда «пәленше жыраудың сөзи құрысын, пөтиуаға басылмаған» деп наразылығын билдиреди. Жыраудың қақыйқат сыншысы онын тыңлаушылары.

Соңғы жллары қарақалпақ дәстанларының түрлі вариантлары китап болып басылып шықты. Бул баспадарында жыраулардын бұрынғы жырлап жүрген дәстанының үлгисинен шығыушылық, сөзди орынсыз өзгертиушилик, жаңадан сөз қосыушылық ушырасады. Ең дәслеп қарақалпақ дәстанларын баспаға беріу мәселесин қолға алған дәуірде қайсы вариантты бастырыу исине таярлықлар жүргизилди. Бул көп фарылар менен, көп жыраулар менен ойласып, қарақалпақ халқына белгили болған атақлы айтқыш жыраулардан хәм атақлы айтқышлардын шәкиртлеринен дәстан жазып алыудан басланды. Ерполат жыраудан «Едиге» дәстанын, Есемурат жыраудан «Қоблан» дәстанын, Өгиз—Хожамберген жыраудан «Алпамыс» дәстанын жазып алып бастырыу мақул табылады. Шынында да бул жыраулар атағы халыққа жайылған айтқыш жыраулардын шәкиртлери еди. Бул дәстанлар басылып шығыудан-ақ халық көпшилиги тәрәпинен мақулланды. Оны сүйин оқыды.

Қарақалпақ халық жыршыларының жырлайтуғын дәстанларын дәуірлерге бөлиу иси еле бир қәлипке түсип изертленген жоқ. Шынында бул фольклористкада қыйын мәселелердин бири. Өйткени бул репертуарлар неше әсирлерди басынан кеширгенликтең, түрлі айтқышлар тәрәпинен өзгертилгенликтен олардан хәр заманның өмир тилеги көринеди, географиялық жерсуу атлары қосылады, айырым қатарлар бир дәстаннан еккинши дәстанға айтқышлар тәрәпинен қосылып отырады, мине бул жағдайлар дәстаннын дәуирин белгилеуде изертлеушини адастырыуға алып келеди, сонда да дәстаннын дәслепки дәреу дәуиринин негизги изин көриуге болады. Мине, усыған сүйене отырып, халық жыршыларының репертуарындағы дәстанлардын дәрелиуин шамадан мынадай дәуірлерге бөлиуге болады.

1. Ең ески дәуір («Шәръяр»)
2. Печенег-қыпчақ дәуири яғный 11—12 әсир («Қоблан»).
3. Алтын орда дәуири яғный 13—15 әсир («Едиге», «Шора», «Нуратдин»).
4. Қонырат—Байсын дәуири яғный 15—16 әсир («Алпамыс», «Мәспатша»)
5. Бухара—Булынғыр дәуири яғный 16—17 әсир

(«Қырқ қыз», «Бозуғлан», «Шийрин-Шекер», «Ер Зийұар»).

6. Қарақалпақ халық жыршыларының яғни бақсы, қыссахан хәм шайырларының шығармалары менен репертуарлары 17—20 әсирлерди өз ишине алып, бул дәуир Хорезм дәуири деп аталады.

Буган бақсылар айтатуғын «Юсуф—Ахмед», «Ғарип-ашық» дәстанлары менен «Гөрүғлы» дәстанларының барлық шақабы, қыссаханлар оқыйтуғын «Юсуф-Зилийха», «Хүрли—Зафраи» тағы да басқа шығыс әдебиятының қысса китаплары хәм қарақалпақ халық шайырларының шығармалары репертуарлары киреди.

Қарақалпақ жыраулары жырлайтуғын дәстанлар тууралы қысқаша мыналар:

1. Ерполат жырау жырлаған «Едиге» дәстаны. Алтын Орда қулағаннан, кейин қарақалпақлар «Ноғайлы» деп аталған урыулар аўқамының составында болған дәуирдеги пайда болған әдебий мийрасы. Бул «Ноғайлы» дәстанларының бири болған. «Едигениң» дауамы регинде қазақ жыраулары «Орақ Мамай» хәм «Қарасай Қазый» ды айтады.

«Едиге» дәстанының қарақалпақ версиясында негизинен «Темирлан менен Тоқтамыс ханның арасындағы талас-тартыс» сөз етиледі. Дәстан Темирланның төрепинде болады.

Қарақалпақларда «Едиге» дәстанын көбинше жасы қайтқан ғаррылар тынлайды. «Едиге» дәстаны қарақалпақлар арасында үлкен хұрметке ийе: бул ҳаққында толып атырған легендалар бар: «Жырау «Едиге» дәстанын жырласа қайғылы болғанлықтан күн де қайғырып жауады екен»—дейди. Қарақалпақлардың ат бағыу еалтында, ат шаншыўдан аўырса, шаншыў тийген атты шаўып, терлетип, шөртли түрде жерди қазып топырақ үйип «Едиге»ниң мазары деп аўыран атты айландырады. Бул ески дини инанымлардың қалдығы.

«Едиге» дәстанында тауып айтқан ақыл сөзлер, нақыллар, адамды күйиндирип, сүйиндирип тынлаўға мәжбүр қылатуғын лирикалық қатарлар көп ушырасады. Бул дәстанда Нуратдин жоғалған атасын ивлегенде жолда көрген аўыр азаптар мынадай қатарлар менен бериледи:

Едил қайда ел қайда,
Жайық қайда, суу қайда,
Жалаң аяқ сорлыға
Тикенексіз жол қайда.

деп сүүретленеди. Едиге менен Нуратдин душпанның жабыринен ел журтынан безип кеткен Едигениң ҳаялының Едиге менен Нуратдинди жоқлаған аянышлы қатарлары:

Едилдин қара суулары,
Товықсырменен ымықта,
Жайыққа кеткен еки нар,
Айналарменен жууықта.

Бул дәстанда батырдың жолда көрген азабы, узақ жоллар, сол замандағы жол қатнастарындағы ауыр жағдайлар мынадай қатарлар менен бериледи:

Дарья тасқын, суу толқын,
Өте алмадым таяулап,
Ауыл алыс, жер шалғай
Нтеге алмадым жалаулап.

Нуратдин ауыр азаптар шегип, атасын ізлеп тауып алғанда екеуиниң ушырасқандағы атаның балаға, баланың атаға болған мийирманлығы мынадай тенеулер менен салыстырылып берілген:

Н у р а т д и н. Маң-маң басқан маң басқан,
Төрт айғын тең басқан,
Өркешлерин май басқан,
Шуудаларын шаң басқан.
«Едиге» Қара нарым жойылттым,
Өристен қойлар қайтқанда,
Қой жамырап келгенде,
Сорлы анаңды табаалмай:
Хәр саулықты бяр түртіп,
Манырап жүрген қошантай,
Қозым ба езин сен дейди.

Дәстандағы туған жер, ұатанды сағыныушылық айтылған қатарлар тыңлаушыны өзине тартады, батыр узақ жерде болса да, өзиниң туған жери ядынан қалмайды. Нуратдин атасы менен ушырасқанда ел-журтын сағынған Едиге баласына:

Едил деген аузыңнан,
Ноғайды көрген көзіңнен,

Жайықты айтқан тилинен,
Мендей атаң айлансын,
Жалғызым айтқан сөзіңнен—дейди

Едиге дәстанының қарақалпақ версиясы ғаррилар бийлик айтқанда, төрелик, ғаррылардың аўзындағы сөйлейтуғыны, нақылы, айтатуғын ақылы. Бул дәстан тарийхий ўақыяларды сөйләуи, тилинің байлығы, сөз қурылысының шеберлиги, сөзиниң салмағы арқалы халыққа жаққан атақлы дәстанлардың бири. Бул дәстанның қосық қурылысы, даўыс ырғағы, айтылыў техникасы, поғайлылар заманында пайда болған тарийхий жыр «Ормамбет бийдин» толғаўына күтә жақын келеди. «Едиге» дәстанының халықлық варианты қарақалпақ халқының бақалы әдебий мийрасларының бири.

2. Өгиз жыраў жырлаған «Алпамыс» дәстаны. «Алпамыс» басланғанда «Қоңырат» деп басланады. «Алпамыс» дәстанының версияларына өзбек, қазақ халықлары да ортақ. Бул версиялардың бири-биринен принципиаль айырмасы жоқ. Бұның барлығы да «Жий-дели Байсын жеринде «Қоңырат деген елинде» болып келеди. «Алпамыс» ҳаққында изертлеў жумыслары бир аз исленди. «Алпамыс» та айтылған қоңырат болып аталған урыўдың аты қарақалпақларда ҳәзирге шекем сақланған. Қоңыратлар қарақалпақлардың бир арысы, өзи бурын көл етегин жайлаған халық. Олар ҳәзирде де Арал теңизиниң түслик тәрәпи ҳәм Қоңырат этирапларын мөкән етеди. Қоңыратлардың ураны «Жайылған» деп аталады. Алпамыс қыйын-қыстаў жерлерде «Жайылған» бабадан жәрдем сорап сыйынады. «Алпамыс» дәстанындағы негизги сөз етилетуғын нәрсе урыўлық талас, жесир таласы, жайлаўға таласыў ҳәм урыўлық қатнастар, қарақалпақларда «Алпамыс» дәстанның көбинше жаслар сүйип тыңлаған. Қарақалпақ жыраўларының ең негизги репертуары Алпамыс дәстаны болады. «Алпамыс» дәстанының билмейтуғын жыраўлар жоқ десек те болады. «Алпамыс» дәстанының дәсләпки варианты «Алпамыстың» бир атланысы менен тамам болған. Ал оның еккинши атланысы соңғы жыраўлар тәрәпинен қосылған. «Алпамыс» дәстанында қарақалпақлардың сүйип тыңлайтуғын бағырлар дәстанның ең негизгилеринен болып есапланады.

3. Есемурат жыраў жырлаған «Қоблан» дәстаны.

Қарақалпақтардың ең ескі заманнан қиятырған үлкен әдеби мұрасы «Қоблан» дәстаны. Бұл дәстанын шығысына келсек Қобланды қарақалпақтардың қыпшақ урыуынан делинеді. Қоблан өз урыуына қара қыпшақ, оннан кейін таза қыпшақ деп ат қояды. Ал қыпшақ урыуының «қарақыпшағы» деп аталады. Қыпшақтар қарақалпақтарда «он төрт» урыуының үлкен бір қауімі. Бұл жерде «қара» деген жай пухара деген мәніге иіе. Олар Қарақалпақстанның Шымбай отирапын жайлаған, сонынан отырықшылыққа айналған, елдің бири. Қарақалпақ дәстанларында «Алпамыста» қонырат ураны «Жайылған» болса, ал қыпшақтар ураны «Тоқсаба» болып аталады. Ал Қоблан дәстанында бұл уран соңынан «Қызыр Ильяс» деген уран менен алмастырылған.

Қарақалпақ жырауларының репертуарындағы Қоблан дәстанында изертлеу үшін бизди күтә қызықтыратуғын мәселелер ушырасып отырады.

Қарақалпақтарда «Қоблан» дәстаны монғоллар тапылысынан бұрын, қарақалпақтар Киев руссиясы, Руссияның түслик далаларын хәм Қара теңиз, Азов теңизи далаларын жайлаған дәуірде пайда болған дәстан болыуы тийис. Бұл дәстанның пайда болыуы деректерин сол мекәңлардан излеу керек болады. X—XII ғасырларда қарақалпақтардың урыуы бирлеспелери «черные клобуки» (қара бөрикдилер) болып аталып, половецлерге қарсы болған урыста рус князьлери тәрелінде болғаны тууралы рустың әйемги заман жазбаларында баян етиледі.

«Қоблан» дәстанында «Азыулы» (Азов) «Аштархан» теңизи деген географиялық атамалар бир неше рет қайталанады. Барлық дәстанларға бир характерли нәрсе, айырым қатарлар, жер атлары, жыраулар тәрелінен түрлі дәстанларды жырлағанда биринен-биринен өтип отырады. Мәселен, «Қоблан»дағы «Самарқанд», «ноғайлы» деген сөзлер соңғы жырышлар тәрелінен қосылған болыуы тийис.

Дәстанлар қанша өзгеріске ушыраған менен оның дәслепки пайда болған дәуіріндеги негизи көринип отырады.

Мине сонлықтан да бұл дәстанда географиялық жер атлары Азыулы қаласы деген сөзлер сақланған. Дәстанда негизги душпан көбікли болып аталады.

Атақлы рус дәстаны «Игорь атланысы тууралы жыр» деген рус әдебиятының жазба естелигиндеги душпан «кобьяк» болып аталады. Бул «Көбикли», «Кобьяк» болып аталған душпанлар бизинше бір-бири менен сабақлаа болууы тийис.

Қарақалпақтардың бул дәуірдеги Киев Руси менен болған қарым-қатнас тууралы болған документтерден мысаллар келтирейік: бул дәуірде қазіргі қарақалпақтардың Киев Русиясы менен қарым-қатнасы қаққында Академик Греков:

Атланысқа черный клубуклар да қатнасты, булар өзіннің тарийхый тәғдірін Киев Россиясы менен көп уақытлардан бери-ақ байланыстырған еді. Полевецларды биротала женип шықты¹ дейді.

«Игорь атланысы тууралы жыр»ды қазіргі заман рус тилине аударған Алексей Югов өзіннің аудармасының түсінугінде сол дәуірдегі түрлі көшпелі урыу бірлеспелерінің атларын айта келип былай дейді:

«Топчаклар—бул қәте емес пе екен. Торшаклар емес пе екен. «Топчаклар» қаққында Киев заман жазбасынан биз қеш нәрсе көрмеймиз, бірақ Киев заман жазбасында қалпақлар (қара) болып аталған көшпелі урыу бірлеспелерінің толып атырған атлары жазылғаны көринеңи. Бул қалпақлар рус князьларының өлгепіне жылаған, олар рус жери рус князының хурмегине, атамызға басымызды тигиуге таяр болууға келдик—деген»².

Игорь атланысындағы «топчаклар» «қыпшақлар» болууы итимал. Тарийхта қәр халықтың атын басқа бир халық өзінше атайды. Жыллар өтиу менен урыулар бирлесип басқа, бир атаққа ийе болып отырады.

Қарақалпақ дәстанларына бир характерли нәрсе бапыр қыйын-қыстау жағдайларда өзіннің ата-бабаларын уран қылып шақырып, оған сыйынады. Сол дәуірдегі

¹ Академик В. Д. Греков. Слово о полку Игореве. Сов. писатель. 1945 г. ст. 23.

² Алексей Югов. Обоснование перевода. «Слово» 1945 стр. 152—153

урыу бирлеспелериниң ата-бабасына сыйыныу тууралы болған әдет Игорьь атланысында да сөз етиледі.

Уллы Князь Святослав тутқына түскен Игорьди құтқарыу үшін полевецдерге атланар алдында өз әскерлерине, ойдағы басқа халықлардын да өзіне қосылған әскерлерине қарап сөйлеген шақырық сөзінде майда урыу бирлеспелериниң ата-бабасына сыйыныуы тууралы былай дейди:

Татранлар, албарлар,
Гернай тартқан торықлар,
Булар қалқан алмай-ақ,
Қонышта қазан пышағы,

Бабасына сыйынып,
Қыйқылап уран шақырып,
Жісип еді жауларды!

Бундағы татранлар, олверлер, торклар рус князының ләшкерлерінде басқа тилде сөйлейтуғын халықлар болады. Торклар рус князларына аұқамлас болған черный клубуклар (қара бориклер), яғни қазирги қарақалпақлардын бұрынғы атлары.

«Игорь атланысы» дәстанында див (жабайы), қарақалпақша (дәу) болыуы тийис. «Қоблан» дәстанында басқа дәстанлардан гөре көп душпанлар дәу болып аталып бир неше мәртебе тәкирарланады. Мысалы, «Көбикли дәу», «Бөке дәу», «Шарықлы дәу», тағы басқалары. Ал бул дәу сөзи басқа дәстанларда оғада аз Ушырасады. Қобландағы Шарықлы дәу, Игорьь атланысы тууралы жырдағы Шару ханға уқсас келеди. Қарақалпақ тилинде сол дәуірден қалған, рус тилинен кирген сөзлерди ушыратыуға болады. Бул жағдай тек «Қоблан» дәстанында ғана смес, «Қоблан» дәстаны арқалы басқа дәстанларға да өтиуи тийис. «Азыұлы» (Азов), «Сары тау» (Саратов) қусаған жер атлары дәстанда сақланған, және де қарақалпақлардын сөйлеу тилинде телеген арба (телега), телетин (бузау тери) қара тууар (товар) қусаған сөзлердиң сонғы заманларға дейин сақланып келгенин көремиз. Қарақалпақша телеген арба тууралы бул еки дәстаннағ мысал келтирейик; Қарақалпақ дәстанларында:

Телеген арба жүрместей,
Теңселмеме еді жериңиз.

Ғарип-қәсер келместей,
Қадағанба еді елиңиз.

¹ Алексей Игорьь «Об основании перевода слова» 1945 стр. 79

«Игорь атланысында»

Қанат қаңдан ақ қуудай,
Қараңғы түнди қақ жарып,
Телеген арба шыйқылдап,
Игорьда баслап дашкерин,
Душпанға кетип барады.

Жоқарыда аты көрсетілген «Игорь атланысы тууралы жыр» деген кітапта Академик Орлов:

«Черные клобуклар, яғный түрлі көшпелі халықтар бір-бирине араласып отырғанын, Қара теңіз, Азов далаларында бұл халықтардың «қалдықтарының», болғаны тууралы хабарлайды. Академик Орлов Юрий Суздальскийдің «Рус»қа атланыс қыяғанда полевецтер менен сол полевец жеріндегі урыулардың да қосылғанын айта келип. «Токсаба» деген халықтардың да атын атап өтеді.

Ал бұл Токсаба қарақалпақтардың қыпшақ урыуының ураны болған. Бұл жөнінде Бердақ шайыр (1827—1900) қарақалпақтардың урыулары қаққындағы «Шежире» деп аталған тарихый жырында қарақалпақ урыуларының уранларын айта келип қарақалпақтардың қыпшақ урыуының «Токсаба» екені тууралы былай дейді:

Қыпшақ хәм жылқы жыйнады,
Желіге қулын байлады,
Қымыз сабасын сайлады
Токсаба уран болған екен¹.

«Қоблан» дәстаны менен «Игорь атланысы тууралы жыр»дың бір-бирине ұқсаслығы жөнінде қарақалпақ дәстандарын көп ізертлеген Қабыл Мәқсетов мынадай пікір көрсетеді:

«Қобланның ар-намыс, күші елге сырттан душпан әкелмеу, душпанды өз орнында құртыуға жумсалады, бұл қасиет руслардың «Игорь полкы қаққындағы сөз», дәстанындағы князь Игорь хәрекеттерін еске түсіреді, себебі Князь Игорь да өз күшін тууған елдің ғәрез-

¹ Бердақ «Шежире», толық жыйнақ, 1950, 194—бет.

сизлигин сақлау үшін сыртқы душпанды өз орнында құртыуға жумсайды»¹

«Қоблан» дәстаны көркем шығарма, мине сондықтан тарихта болған барлық Ұақыяны ишине қамтып алмайды. Жоқарыда айтылған дәлилдерге сүйене отырып, бұл дәстанның түпкі дәрегіні Игорь атланысы дәуіріндегі жағдайлар менен байланыстырып изертлеген мақұл болады. Игорь атланысындағы ушырасатуғын түрк сөзлери, сол дәуірдегі қарақалпақ тилине кирип усы дәуірге дейин сақланып келгени тосаттан болған емес: оны ертедегі қарым қатнастан болған деп түсиниу керек. «Игорь атланыс тууралы жыр» дәстанындағы түрк халықларынан кирген сөзлер тууралы атақлы тюркологлар, атап айтқанда П. М. Мелноранский хәм С. Е. Малов өз мийнетинде көрсеткен еди.

Бул айтылған пикирлерди жәнә де толықтыруу үшін тағы да бир мысал келтирип өтейик: Рус дәстаны «Игорь атланыс тууралы жыр» ды қазақ тилине аударып, сол аудармасына жазған түсиник сөзинде Берхайдар Аманшин былай деп өтеди:

«...Татранлар, альберлер, кернай тартқан торклар... Ярославтың әскерлериндеги бөтен тили халықлар, татранлар (татраны)—Карпаттағы «татры» деген тау дизбегинин қасындағы елдин адамлары. Ольберлер (ольберы, шелбери) рус елине синил келкен шығыс тухымлас бир майда урыулардын адамлары болыуы керек» Кернай тартқан торклар (торки) рус князьларына ауқамлас «Черные клобуки» яғный қарақалпақ урыуларының (торклардын) адамлары»² дейди.

Арадан көп әсирлер өткендеги сол дәуірдеги халықлар арасындағы қарым-қатнасты бир гана дәстан арқалы дәлиллеу қыйын, өйткени, дәстан көркем әдебият, көркем әдебият тарих емес. Ал тарих болмаса да өткендеги халықлардын басынан кешкен тарихый Ұақыялар менен қарым-қатнастар, ауыз әдебиятының қәсийетине ылайық заман картинасының тамғасы аз да болса изин қалдырып әдебиятта сәулеленип отырады.

¹ Қ. Мәксетов «Қоблан» «Совет Қарақалпақстаны», 1959, 24—ХІІ.

² Аманшин: В. Түсиниклер «Игорь жорығы тууралы жыр» Алма-ата 1951, 34—бет.

Тарихтағы айырым Ұақыялар, географиялық жер атлары гезлеседи. Сол замандағы халықлар арасындағы тия қатнастарын салыстырып изертлеушілерге, археологиялық, этнографиялық изертлеулерге, жалпы тарих илиминне ауыз әдебияты үлкен жәрдемши. Автордың жоқарыда «Қоблан» менен «Игорь атланысы тууралы жыр» ды салыстырыудағы келтирген пикири үзил-кесил пикир емес, әдебиатты изертлеушілердин нәзерин аударуы ушын гипотоза ретинде аз да болса пикир айтыуды мақул көрдик. Жоқарыда айтылған мысалларға сүйене отырып, «Қоблан» дәстаны печенег —қыпшақ дәуиринде пайда болған дәстан деген пикирди айтқымыз келели.

4. Қыяс жырау жырлаған «Мәспатша» дәстаны. Бул дәстанда Мәспатшаны кенегес урыуынан делинеди. Қарақалпақлардын кенегес—маңғыт урыуы Бухара ханлығына қараған дәуирде пайда болған дәстан болуы тийис. Қарақалпақлардын кенегес—маңғыт урыулары қазирги қарақалпақстанның Кегейли районнын этирапларын мәкәп етеди. Қарақалпақлардын кенегес—маңғыт урыуы Хорезмге келместен бұрын Бухара ханлығы қарауында болған. Бул дәстанда Бухара, Самарқанд этирапларындағы жер атлары сөз етиледи. Қарақалпақлар жоқарыдағы жер атларын Бухара—деп түсинеди. Онда Булыңғыр, Сәрсабиз хәм Чирчик дәрьясы деген жер атлары ушырасып отырады, мине сонлықтан бул дәстанның шығыу дерегин Бухара хәм Самарқанд этирапындағы мәкәнлар менен байланыстырып изертлеу дурыс болады. Қыяс жыраудың жырлап жүрген «Бозуғлан» дәстаны да сол дәуирде пайда болған дәстан болуы тийис.

5. Қулемет жырау жырлаған «Шәрьяр» дәстаны. Қарақалпақлардын ең ески заманнан бери киятырған әдебий мийрасы «Шәрьяр» дәстаны болып есапланады. Дәстанның баслануы сюжети барлық халықларға, ортақ. Мысалы, уллы рус жазыушысы А. С. Пушкин ислеп шыққан Рустың «Салтан патша хәққинда ертех» те, «Мәспатша» қусал басланады. Бул дәстанның сюжетлик қурылысы қазақлардағы «Муңлық—зарлық», «өзбеклердеги «Сахио—қыран» хәм «Айпарша» дәстанларына күтә уқсас келеди. «Шәрьяр» дәстаны сюжетлик қурылысы, композициясы хәм сөз шеберлиги жағынан жақсы исленген дәстан. Қарақалпақ жырау-

лары бул дэстанды күтэ сүйип жырлайды. Бул дэстанды қопсы халықлардың дэстаны менен салыстыра изертлеген мақул.

6. Қурбанбай жырау жырлаған репертуарлар хақында. Қурбанбай жыраудың қарақалпақлардың басқа жырауларына қарағанда айырмашылығы бар. Қурбанбай жырау қарақалпақ жырауларына тән болған «Алпамыс», «Қоблан» дэстанларын жырлау менен қатар, өзіннің репертуарын жана дэстанлар менен байытқан. Ол қарақалпақлардың атақлы айтқыш жыраулары Нурбылла жырау хэм Эбдирасули жырауларға ерип, олардың репертуарларын үйренген. Ал атақлы жырау болып жетіскеннен кейін Бухараға барып, атақлы айтқыш-бақсыларға шәкірт болып, өзбек бақсыларынан көп репертуарлар үйренип қайтқан. Ол дәслеп «Шийрин хэм Шекер» «Қаншайым» дэстанларын өз репертуарларына киргизип, ел ишинде жырлай баслайды. Қурбанбай жырау өзіннің творчестволық өсиуинде «Қырқ қыз», «Ер Зийуар», «Ер Қосай» қусаған дэстанлар да дөретти. «Замана», «Буу заман», «Төлеп мерген», атлы дэстанларды да ислей баслады. Ол өмиринің ахырғы жыллары «Төлеп мерген» дэстанын хатқа түсирип питириуіге қараған еди. Ол ауыз әдебиятының бай қазнасын ислеп қалдырды. Қурбанбай жыраудың репертуарлары оғада көп, мине сонлықтан оның жырлаған репертуарын айрықша изертлеу керек болады. Оның гейбир репертуарлары Қурбанбай жыраудың тек өзине тән. Оның бир қатар репертуарлары, жырлаған дэстанларын қарақалпақ жырауларының басқаларына репертуар болып кирген жағдайлар ушыраспайды.

Қурбанбай жырау қарақалпақлардың атақлы жырауы, оның репертуарларының ишинен «Қырқ қыз» дэстаны көп халықларға тарап, мәлим болды. Бул дэстан бойынша бираз әдебиятшылар төрепинен изертлеу ислери ашарлыды.

Қарақалпақ жырауларының репертуарларындағы «Мәспатша» «Ер Зийуар», «Шийрин хэм Шекер» дэстанларын Өзбекстанның Бухара, Самарқанд этирапының Нурата таулары, Былунғыр районларындағы өзбек, қарақалпақ жырау бақсыларының репертуарлары менен салыстырып изертлеу исин апаруу керек.

Бул аты аталған жерлердеги халық жыршылары-

ның репертуарларын салыстырыу, изертлеу иси өз алдына бір проблемалық ис болып есапланады. Минне, сонлықтан келешекте бул исти салыстырып, терең изертлеу гезектеги ұйзыпаның бири болады.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА КӨРКЕМ ҮЛГИ ҚАТАРЛАР

Қарақалпақ дәстанларында барлық дәстанлар ушын характерли болған жырдың тайын қатарлары турақлы, көркем үлги қатарлар (художественной клише) деп аталады. Дәстанның басқа орынлары жыраулар тәрепинен өзгертилип, узайтылып я қысқартылып айтылса да, турақлы үлги қатарлар аз өзгерип отырады. Турақлы үлги қатарларды дәстанның ишинде өз орнына пайдаланып керек орында қоса биліу жыраудың шеберлигине байланысly. Бул үлги қатарлар дәстанды қызықлы қылып, көркейтип отырады, тыңлаушыларды қызықтырады.

Жырау болуға тайынылғанлар, яки дәстанды жырлауға еликлегенлер, дәстаннан үзинди айтқанлар, яғный қосықшылар жырау болуға еликлегенде дәстанның ишиндеги қалиплескен үлги қатарларды ғана айтады. Жалпы әдебиятқа тән болған метафора, эпитет, портрет қусаған күшли теңеулер, салыстырыулардың түрлери жыраулардың жырындағы үлгили қатарлардан ашық көринеди. Бул қатарлар дәстанлардағы көркемлик қәсийеттин бири болады.

Жыраулар бунда көбинесе халық тәрепинен ысылып жетилген өткир нақыл сөзлердин терме, үгит-нәсийхат түрин көп пайдаланып, өзиниң жырына шеберлеп қосыл отыруға тырысады. Гейбир үлгили қатарлар бир ғана дәстанның өзине тәп болған жағдайлар ушырасып отырады. Бундай қатарлар көбинесе дәстанның бас геройының аты менен байланысып айтылады.

Қоблан ағам ат берсин деп жиберди,
Ат берсе де тез берсин деп жиберди.

(«Қоблан»)

Ер Едиге ер еді,
Ел шетіне жау келсе,
Мен бараман дер еді

(«Едиге»)

Едигениң ерлигин сыпатлау үшін бір қатар жыраулар тәрәпинен дәстанның ишинде Едигениң аты бастан-аяғына дейін қайталанып отырады. Дәстанның аты менен байланысқан үлгили қатарларды басқа дәстанлардан да көриуге болады.

Нәрик улы Шораман,
Мен Қазанға бараман,
Мен Қазанға барғанша,
Қар жаұмасын нур жаұсын,
Мен Қазанға барған соң,
Қар жаұмастан қан жаұсын.

«Бул «Ер Шора» дәстанында «Нәрик улы Шораман» деген қатарлар батыр тилинен айтылған болып, жыраулар тәрәпинен дәстанның ишинде бір нешше рет қайталанып отырады.

Бул турақлы үлги қатарларда дәстандағы персонажлардын образы жыршы-айтыушы тәрәпинен жақсы ислениледи. Батырдың жау тәрәпиниң палуаны, яки «Дәуи» жырау тәрәпинен қорқынышлы жау тәрәпинде сыпатланып, батыр болса усындай жауды жеңуи керек, сонда ғана хақыйқат батыр болады, халық мүддесин орынлап, елди жаудан қорғаған ер болады деп жауды қорқынышлы күш қылып көрсетип отырады. Нәтийжеде соны жеңген батырдың образы күшейеде. Қорқынышлы дәудин образы төмендегише сүүретленеде:

Қоллары бар жабадай,
Аяқлары маладай,
Көзлери бар урадай,
Қулақлары қалқандай,
Мурынлары жуп теңгелик қазандай,
Тәңриден келген бөледей.

Барлық дәстанларда унамсыз образ—мәстан кемпир батырдың қылған ниетине қарсы өсек, патлақам исти ислеп жүреді. Жыраулар мәстанды тыңлаушы-

ларға жексурын, жеркенишли етип көрсетеди, оның жеркенишли образын жырау процессинде де оғада шебер ашып береді. Мәстанның образы мынадай үлгі қатарлар менен беріледі.

Топшысы тозған,
Арқасы қозған.
Еки дизеси құлағынан озған.
Көзлери мөштей,
Шандыры тастай
Сай сүйегі саусаған,

Жетпистен артық жасаған,
Арқа мойны тырысқан.
Елаты менен ұрысқан,
Қызыл тилин тыймаған
Келинине сыймаған...»

Батырдың анадан туып, ер жетіп, жигит болып, өсіп-өніп, жауын женип, үйлі болып, мурат-мәқсәтлеріне жетіп, үлкен той бергендегі дәуір дәстанлардағы турақлы үлгілер.

Барлық дәстанларда батырдың атасы менен янасы құдайдан бала тилейді. Олардың бала тилегендегі үлгілі қатарлар мынадай болып келеді:

Әулийеге ат айтты,
Хорасанға қой айтты,
Әулие қоймай түнеді,
Бир тырнаққа зар болды.

Батырдың дүньяға келген дәуірі бала туғандағы бала туғызыу салты мынадай үлгілер менен басланады:

Тоғыз ай он күн толғанда
Толғағы пайда болғанда,
Аршадап бақал көмдірді,
Тилладай жууен көмдірді,
Ақ жарылқап күн тууды,
Ат басындай ул тууды.

деп батырды тууыудан-ақ оның ер жеткенде де батыр болатуғындығын, «ат басындай ул тууды» деген қатарлар арқалы тәріппен өтеді. Батыр ер жеткеннен кейін оның сүйген қызына қосылуына жаулар тәрепіннен қарсылықтар, тосқылықтар болып турады, дәстандағы талас-тартыстар сол қыз дегерегінде болады.

Дәслеп батырдың алатуғын қызы үлгілі қатарлар менен сұүретленеді; душпан тәрепіннің батыры да бул қызға талабан болады. Батырдың алатуғын қызы мынадай қатарлар менен сымбатланып мақталады:

Аппақ жұпқа додақлы,
Тал шыбықтай буралған,
Көргенлердің ақылың алған.
Еки бети гүл-гүл жанған,
Қаршығадай қыялланған.
Ауыылары оймақтай,
Еришлери қаймақтай,

Суу түбинде қуудыздай,
Ерте тууып тез батқан,
Өмири зал жулдыздай,
Қар үстине қар жауар
Қарды көрде етин көр,
Қар үстине қан тамыр
Қанды көрде бетин көр.

Дәстанлардағы аянышлы орынларда ата менен аяның балаға болған мийирманлығы, қыйын жағдайлар да баланың атаны, атаның баланы ойлағанлары, олардың бири-бирине мухаббаты сөйлейтуғын жерлерде ауыз әдебиятының жетилип исленген өткір терме түрі пайдаланылады:

Қаршыға қустың баласы,
Қайында болар уясы,
Қайыңның басын жел қақса
Қайғыда болар анасы,
Жылқышы қустың баласы,
Жылғада болар уясы,
Жылғаның түбин суу алса,
Жууырып шығар анасы.
Йителги қустың баласы,
Шетенде болар уясы,
Шетен түбин жар қақса,

Қайғырмай ма анасы,
Жағален қустың баласы
Жарда болар уясы,
Жар жағалай сел ақса,
Пармана болар анасы.

Шийде болар уясы,
Ший түбине от тийсе
Пәрмана болар анасы
Аспанға ушса анасы,
Жерге түсер саясы.

Бундай үлги қатарлар дәстанның бастан аяғына илесип отырады. Бұл үлгили қатарлар жырлағанда тыңлаушылар ұақыяның қай жерине келгенин ансат ғана түсинип отырады. Дәстанлардағы қысқа айтылатуғын гейбир үлгили қатарлардың қандай жағдайда, қандай мәниске ийе болып отыратуғынын айта кетиу керек болады.

Басында бар сәлеси,
Йининде бар мәлеси,
Сол ұақлары тайын болды.
Қырқ Шилтер Ғайып Ерен-
лер.

Сол ұақлары тайын болды,
Жайылған атлы бабасы,
Сол ұақлары тайын болды
Қызыр Ильяс бабасы.

Деген қатарлар батырдың басына қыйын-қыстау ис түскенде, тәбияттап тысқары бир мифке сыйығанда айтылады. Көбинес жау күшли болған жағдайда батырлар бир көрабатлы күш арқалы жауын женеди. Көп дәстанларда батырды қоллайтуғын пири Ғайып Ерен Қырқ Шилтер, яки Қызыр ата болып келеди,

Ал тек ғана «Алпамыс» дәстанында Жайылған баба
Алпамысты қоллайтуғын пири болады.

Бахар болса таўға шығар маялыш,
Маялышқа байлар қойын жаялыш,
Хауа жаўсын айдын көллер хөл болсын,
Жылдан-жылға аз дәулетін мол болсын.

Бұл қатарлар бiреу менен бiреу ушырасқанда, сөй-
лесiуге сөз баслағанда, бiреуге жақсы нийет тилегенде
сөз басында айтылады. Бұл қатарлардан халықтың не
менен күн көрип, не менен тиришилик қылғанын аң-
лауға болады. Жауын көп жаўса, малға жайлы бола-
ды, халық тоқ болады деп халықтың шаруашылық пе-
нен күн көргенлигинен дәрек береді.

Ашыу алдында, ақыл соңында,
Ерден ердің қәуіпін бар,
Батыр аңқау ер гөдек.

Бұл қатарларды жырау қобызын шертпей саз дауысқа
салып жырламай қара сөз бенен мысал ретінде атай-
ды. Булар хап менен хан, бир елдің батыры менен бир
елдің батыры—бири-биринен қәуіп еткенде мысал ре-
тинде айтылады. Батырға гөдек—балалай аңқау бол-
ма, аңсызда жау келип қалмасып, аңлы бол, алданып
қалма, ешейін нәрсеге ашыұланып қолайсыз исти қы-
лып жүрме, сабыр ықрарлы бол деп кеңес беріп оты-
рады,

Мәрт жигит кирсе сауашқа,
Оның шаншып бесін гөзлер,
Намәртлер кирсе майданға
Қашатуғын жерін гөзлер.

Бұл қатарда сауашларда батыр болыу керек, батыр
болып жаудан қайтпасаң, жауды женесен, деп батырға
қошамет айтылады, ал гейбир сауашларда қорқақ
адамлардың үстинен күліп:

Қашқан қутылар,
Турған тутылар,
Құйысқанға берекет,
Қалғанның атасына нәлет,—

деп қорқақларға юмор-сатира арнап отырады.

Латманат диннен дөндірди,
Берхақ динге көндірди,

бул қатарлар батыр жеңип, жеңілген душпанды өз
дининен бөздіріп, өзинің күші арқалы өз динине
көндиргенде хәм өзинің сыйыңған динин үгітлеген
жағдайда айтылады,

Қара шашымды дал төбеге түйейши,
Келген жаўға өзим жуўап берейши.

бул қатарлар батырлар дәстанында дәстанның бас
геройы, яки айырым персонажлар қызлардан болған
жағдайда, батыр қызлар жаўға мен де атланып сыртқы
жаўды қайтарыўға көмек беремен, деген мақсетте ай-
тылады.

Атқа ерди салады,
Айылын бейкем шалады,
Ат беліне минеди,
Ийinine саўыт кийеди,
Ат қуйрығын түйеди,
Саўыт кийип сайланып,

Қоныраўлы найза қолға алып,
Батыр жолға жөнелди,
Бул көткеннен кетеди.
Жолларды сөгбир етеди,

Мине бул қатарлар батыр жаўға атланар алдында-
ғы оның кийген кийими, асынған жаў-жарағын сыпат-
лайтуғын сөзлерден ибарат. Батырдың жаўға атланып
баратырғандағы сөн-сөўлатын күшейтиў ушын ай-
тылған,

Омыраўы сәиктей,
Тұрғын көрсен бесиктей,
Ғызлар қыйған қайшыдай,
Молла жазған қөлемдей,
Кекили сулыў жөниўар.

деп батыр минген аттың сымбаты сүүретленсе, ол сол
аттың күші менен қуўаты, оның жүйриклиғи мынадай
мақтаулар менен бериледи:

Дүзетти батыр шабысты,
Дойнақтан шыққан отларға
Ғаўданлы жерлер алысты.
Батыр шаўып йошады.
Бир төбенің шаңларын
Бир төбеге қосады...

Батырдың сапарларын сүүретлейтуғын қатарлар:

Түлкі жүрмес түнейден,
Түнде кетіп барады,
Қасқыр жүрмес қалыңнан,
Қарғып өтіп барады.

Батырдың баратуғын жеринің» ханы, оның қаласы, қаланың салтанаты, ханның отырған тахты мынадай қатарлар менен сүүретленеди:

Алпыс екі әмелдар
Отыз екі моқирдар.
Алтын тахтың үстінде,
Ай балтасы дөстінде..

Қатты урыстарда батыр жауын жеңгеннен кейінгі душпанның бағынығы, қарсылық қылғандай адамның қалмағаны:

Омға тұрған көп болды,
Қол көтерген жоқ болды.

деп бериледи. Сауаштын картинасы көп дәстанлар менен қыссаларда «Атылды майдан ишінде, шабылды майдан ишінде», «Күннің көзі думан болды, топалаңнан жаман болды», қусаған қатар менен бериледи, бундай қатарларды жыраулар өз жырында қосып жиберетуғын жағдайлар да ушырасады. Батырдың анасы хәм атасы, оның образы дәстанларда мынадай қатарлар менен бериледи:

Беліне бууған потасы,
Йинине салған халқасы,
Көшкенде көшти баслаған,
Жаулығын қыя таслаған...

Ал батырдың анасы баласы туұралы қайғырғанда, сыртқы жауға қарсы тұрғандай менің қолымнан келер илаж жоқ дегени:

Сууға апарып сууғарайын ғазымды,
Қартайғанда ғим көтерер назымды,

— болып келип отырады. Ал батырдың анасының

баласына болған мийрманлық сөзлери айтылғанда
әдетте мынадай қатарлар менен бериледи:

Түң уйқысын төрт бөлсен,
Сууық бесик таянған...

дәстанларда еки жақты жарастырыушы, еки жақты
бир-бири менен қуда қылыушы жаушы қызға қуда түс-
кендеги үлгили қатарлар мынадай болып келеди:

Жауластырмақ жаушыдан
Елестирмек елшиден,
Сизлер сауыт мен уста:
Сеплемеге келгенмен,
Еки моқмин саудасын,
Ниткермеге келгенмен,

Қозы менен саулықты,
Телімге келгенмен.
Қолында гилла сазыңды,
Ат көтермес назыңды
Айттырып келдем қызыңды.

Батырдың ата-анасы жау қолына бенте болып түсип,
басына кемлик келгенде оның қайғысы:

Лашын едим қанатымнан қайрылдым,
Тулпар едим дойнағымнан майрылдым,

— болып сүүретленеди. Батырдың атасы көрген қор-
лығын айтқанда баласын көргенде:

Айналайын андызым
Суу түбинде құндызым.
Белиме бууған қамарым,
Қартайғанда димарым,

— болып келеди. Ал батыр узақ сапарға атланғанда,
көп жыллар шетте жүргенде өзинин елде қалған ба-
ласы ер жетип, батыр жауын жеңип, сағынып елге
келгенде батырдың баласы менен ушырасқаны мына-
дай қатарлар менен бериледи:

Өристен қойлар қайтқанда
Қой жамырап келгенде,
Хәр суулықты бир түртіп,
Сорлы анадды табалмай,
Сергиздая болған,
Қошантайымба едиң сен деди.

Узақ сапардан қайтқан батырға киндигиниң қаны там-
ған жери көзине ысық көришип, ели журтын сағынған-
лығы мынадай қатарлар менен сүүретленеди:

Атаң күйеу болған жер,
Анаң келин болған жер,
Ййилип сәлем берген жер,
Не бир дәуран сүрген жер...

Қарақалпақ дәстанларының «Ноғайлы» деп басланатуғын ноғайлы циклында Едил, Жайық дәрьялары сөз етилетуғын турақлы қатарлар ушырасады. Көбинесе бул қатарлар «Едиге» дәстанында ушырасады. Бул қатарларда батыр елин сағынғанда, жол жүргенде көрген қыйыншылықтары сөз етилип отырады. Ол туұралы ұлгили қатарлар төмендегнше болып келеди:

Едил қайда, ел қайда,
Жайық қайда, жай қайда,
Жалаң аяқ сорлыға
Тикенексиз жол қайда
Ауыл алыс жер шапғай,
Жете алмадым жаяулап,

Дәрья тасқын, суу толығы
Өте алмадым таяулап,
Едилдің қара суұлары,
Толықсар мекен ымықта.
Жайыққа кеткен ели нар.
Айлапарма екен жууықта

Бул қатарлар Едил Жайық дәрьясы қусаған географиялық жер атлары менен тығыз байланыслы.

Батырлар узақ жерлерде басына жеккелик келин кемшиликти көз алдына елеслеткенде, өзине жәрдемши жақын-жууықтың керек екенлигин сезгенде, күтууып, жаудан азап, қорлық көргенде мыңадай ұлгили қатарлар айтылаы:

Қудайым жаратсаң бешлерди жарат,
Ялғызды яратма ташларды ярат,
Бири өлсе бири келер қашыңа,
Жалғыз өлсе кимлер келер башыңа,
Ғарға қузғын қонар аның лашыңа...
Жалғыз өлсе ким көмер
Еспе қызыл құм көмер,
Ғәрип өлсе ким жууар,
Абылайсаң сел жууар.

Батырлар яки ханлар далада атлаңыста жүргенде бир жерге тоқтап, далаға шатыр қурып, қырқ жигити менен дем алғанда хан жигитинен, елинез, пухарасынан арыз тыңлағанда, даладағы жағдайдың көриниси былай бериледи:

Ақ шатыр, көк шатыр,
Ақ шатырда хан жатыр,
Арзын айтқан айтып атыр,
Айтпағанлар қайтып атыр.

Батырлардың даладағы бір-бири менен ушырасып урысқаны, таласқаны, айтысқаны, шабысқаны төмендегідей қатарлар менен бериледи,

Еки батыр гүрести,
Қошқардайын урысты;
Тежедейин тирести,
Жағаға қоллар салысты,
Қоламсаңға қол салды,
Қол салғанда мол салды.

Ели-журты жауға шабылып, посканда батырлардың өзи ели-журты қыйланғанлығын билдиретуғын қатарлары

Сен не болдың меннен сен,
Мен не болдым сеннен сен,
Елим сеннен айрылдым,
Журтым сеннен айрылдым.

Батыр өзинин дәртин, мунын басқаларға сөйлеп бергенде халық нақылларынан пайдаланып отырады. Ол мунынды айтқанда тыңлағандай, түсингендей муңлас адамға айтыу керек, түсинбейтуғынға сөйлеуинини керги жоқ демекши болады:

Дәртли менен дәртлессен
Дәртин қалмай төгилер
Бийдәрт пенен дәртлессен,
Қабырғалы қолың сөгилер...

Батырлар ағасы, я инисин сағынғандағы мийирманлық мынадай қатарлар менен бериледи:

Таласып емшек емискен,
Тай қулындай тебискен...

Дәстанлардағы ұақыяға байланыслы болыу-болмауына қарамастан гейбир үлгили қатарлар жырланып отыратуғын жағдайларда ушырасады. Булар көбинесе ақыл, яки тымсал ретинде айтылады, я болмаса өзиниң басынан кешкен дәуранын сөйлеу мақсетинде айтылып отырады:

Қарқарам бар бул басымда шоқтар шоқ.

бунда өз елимде дәурая сурдам, абырайлы адам едим,

қарқара қустың пәринен басыма жыға қыстырған едим,
демекши болады. Жолдас болсаң жақсы менен жолдас
бол демекши болса!

Қой семірсе қабырғасы киширер
Жақсы дилбар өлден шарап иширер,
Гуна қылсаң жақсы менен қыл гуна
Гунайыңды бир жаратқан кеширер,— дейди.

Батыр өз жауы менен сөйлескенде, яки арадағы
шуғыл адамларға ашыу қылғанда, биреуге төселле
бергенде халық нақылын қолланып:

Тауды, тасты жел бузар
Адамзатты сөз бузар.—

деп келістирип жибереди. Ал қолынаң келер иси
жок, жаудың құры ашшы сөзіне:

Ырылдайсаң, қаппайсаң,
Айтар сөзің таппайсаң,—

деп сөгинип отырады. Батырлар бір-бири менен жо-
лыққанда, жөн-жөсақ сораққанда мынадай үлгили қа-
тарлар қобызсыз сөйленеди:

Ашылған бағдың гүлісең
Қай шәменнің бүлбилісең.

Дәстанлар үлгили қатарлардан басланып, үлгили қа-
тарлар менен тамам болып отырады. Дәстанның бас-
ланыуында жырау дәстанды баслар алдында қобызыв
гә шерттп, гә шертпей жырау намаларына салмай жы-
йылған тамашагөйлерге дәстанның басланыуын баян
еткенде:

Бұрынғы өткен зиямында,
Ол заманның дәдеминде.

усындай батыр өтипти деп баянлап батырдың дүньяға
келіуінен сөз баслайды. Ал батырдың көп атланыс-
ларда болып, көп дәуірди басынан кеширип, урыс-са-
уашларда болып, жауын женип, әрманына жетип, той-
тамаша бериуі менен дәстанлар тамамланып отырады.
Демек, дәстанның басланыуы менен тамам болыуы ту-

рақлы үлгиге ийе. Батырдың ел-журтына берген той-тамашалары мынадай үлгілер менен беріледі:

Алысына хат жоллап,
Жақынына ат жоллап,
Ели-халқың жыйнады
Қырқ күн удайы той берді.
Нихыра сырнай тартырды,
Алтын қабақ аттырды.
Босағасын борлатты

Керегесін торлатты
Шаңарағын сырлатты.
Ушыға ұзін жаптырды.
Мал семизін сойдырды,
Төрткүллеп ошақ ойдырды,
Тойға келген тойшыға
Дарадан табақ қойдырды.

Жоқарыда келтірілген қатарлар көпшілік дәстан ушын турақлы қатарлар. Булар көбинесе ауыз әдебиатының майда жанрынан алынып қосылып отырады. Ал дәстанның ишіндегі гейбір нақыл сөздер, үлгілі қатарлардың олардың көпшілігіне ортақ болуы ауыз әдебиатының бір-бирине болған қарым-қатнасы болып есапланады. Фольклордың бұл да бір өзгешелігі. Ауыз әдебиатының көлемлі түрі болған дәстанларды изертлеген жағдайда оның усіндай айырмашылықтарына назер сала кетіу керек. Дәстандағы турақлы үлгілер дәстанды көркейтіу қәсіетіне ийе.

Қарақалпақ дәстанларында қарақалпақ халқының өткендегі күн кәрісі, турмысы, үрп-әдеті, тарийхий жағдайлары сәулеленеді. Дәстанлардың барлық жерінде туған ел, ұатан, батыр, төрт түлік мал туғарлы сөйленип отырады. Бул қарақалпақлардың көшпелі дәуірді басынан кеширгенлігінің гүәсы.

Хан менен ханның жау болғаны халық тилинде «қардың басын қар алар, ханның басын хан алар» деп айтылады. Дәстанларда «Еки қошқардың басы бир қазанда писпейди», және «Ердің ерден қәуіп бар» деген сөзлер көп ушырасады. Демек, бир елді еки адам бийлемеген екен. Өз бийлігін арттыруу ушын, үстем болуу ушын бир-бири менен урысқан, таласқан. Бундай жағдайлар мына қатарларда анық көрсетиледі.

Ел үстине ел келсе
Олда ханның дәулеті,

Ел үстине хан келсе,
Олда ханның мийнеті.

Бул хан үстине хан келсе арты урыс, қан төгиспе менен питеді, деген ойды билдиреді. Минне, сонлықтан «бий көп болса дау көп болады, хан көп болса жау көп болады» делінген.

Дәстанларда аға ининиң көп болуын, олардың бир-

лигин күсейди. «Бирлик барда тырилик бар», «Атадан алтау тууғанның атқан оғы жоғалмас» болып сөйленеди. Ағайин-тууғанның көп болыуы әрман етилип отырады.

Ел ишиндеги урыұлас ағайинлер бир-бири менен бийликке таласып жауласқан жағдайда да сырттап жау шапқанда бириккен. Мине сонлықтап «Ийттин аұзы ала болса, бөри келгенде биригеди» деген нақыл қалған.

Егерде биригиу деген халық тилеги болмағанда, халықлардың жасап халық болыуы мүмкин болмас еди.

Қарақалпақ дәстанлары халықтың этнографиялық өмиринен көп мағлыұматлар береді: «Аршадан бақан көмдирди, тилладан жүуен кердирди» деген үлги қатар Қарақалпақларда бурынғы заманда толғатқан хаялларды қолтығынан жүуен салып шаңараққа асып қойып бала тууыуына жәрдемлескенде.

Мал семизин сойдырды,
Төрткүллеп ошақ ойдырды,
Қасында барған беглерге,
Дарадан табақ қойдырды.

Қарақалпақларда әдетте той-дәстүринде аұқат берилсе үш адамға бир табақ тартылады. Егер оннан көбейип кетсе, «қудай урған табаққа бес қол түссин» деген нақыл айтылады. Бул сүтхор адамларға қаратылып айтылған нақыл. Дарадан табақ тартыуы әдилликтин, тоқнылықтын, сақыйшылықтын нышаны деп билеген. Бул жағдай Бердақ шайырдың «Шежиресинде»

Ара, ара, ара қойды,
Хан табағын дара қойды.—

делinedи. Қарақалпақлардың сөйлеу тилинде бул жағдай «аұара» деп сөйленеди. Мысалы, дарауара, екеуара, төртеуара тағы басқалар. Батырлардың жау-жарағы найза, қалқан, сауыт, сарыжай, қорамсақ, оқ, мине усылардың бөри де дәстанларда сөз етилип отырады. Батыр жауды женип, тилеги орынланып, сүйгенин алғаннан кейин, той-тамаша береді. Тойдың салтанаты дәстанларда былай сөз етиледі.

Қырқ күн удай той берді,
Узағына хат жоллап,
Жақынына ат жоллап,
Нақыра сырнай тарттырды,
Алтын қабақ аттырды.

Дәстандағы «алтын қабақ» қазіргі қабақ болыуы тийіс, Той-тамашаларда батырлар мергенлігін сынасыу үшін атысын көрген. Бунның үшін айырым қабақлар сақланған. Қабақлар көп тұрса сарғаяды. Міне сонлықтан «Алтын қабақ» болып аталған шығар. Қабаққа оғын тийгізгендер байрақ алған.

Дәстанларда дәстанның бас геройы урыста, гүресте әдил болады «Атыспақ керек пе, шабыспақ керек пе, гүреспек керек пе»—деп душпаннан сорап алады. Өз күшіне, әдиллікке исенген батыр биринши нәубетти душпанға береді. Батырдың әдиллігін айта келип «Ақ кеуілдин аты азбайды, тоны тозбайды» деп жыршы өз пикирін айтып өтеді. Әдил адамды көпшилік сыйлайды. Міне сонлықтан да халықтың көпшилігін әдил батырды тәрелин алады. Гейбир жағдайларда душпан тәрелиндегі халық әдил батырдың тәрелине өтеді. Батыр өз әдиллігін менен көпшилікті өзине қаратады. Дәстанларда бастан аяқ әдиллікті күсейді. «Қарадан хан болса, арзамызды айтар едик» деген идея сөйленип отырады. Көпшилік дәстан қара халықтың женип, әдил заманның орнау идеясы менен тамамланады. Қоблан мәқсетине жетип, жау қолына кеткен малды өкелип гәрип-қәсерге бөлип береді. Ал «Алпамыс» дәстанында:

Заман кимнің заманы,
Әшим көлден заманы, —

деп жыршының негізгі мәқсети сөйлениді. Ал «Қоблан» дәстанында тек қыпшақ деп атап қоймай, оны қара қыпшақ деп атайды. Қарақалпақларда қара деген сөздин мәнісі жай пухара деген.

Дәстанлардағы батырдың ләшкери «Қырқ жигит» болып аталады. Бул қырқ болыуы мәр емес, бир неше қырқтың да құралыуы мүмкін, демек, қырқ жигит деген сөз батырдың жаиындағы әскерлери деген мәністи береді. Булар мың болса да, қырқ жигит болып аталады.

Жыраулар репертуарларындағы батырлар дәстаны— қарақалпақтардың өткендегі тарихын билдиретуге рухий азығы, сөз қазнасы. Қарақалпақ дәстандары қарақалпақ ауыз әдебиатының ең көлемлі шақабын құрайды. Дәстандардың саны көп, олардың түрлі варианттары бар. Дәстандар көп әсирди басынан кеширген халықтың тарихий өмиринің айнасы. Елді сыртқы жаудан сақлаған ерлердің ерлігін жыр қылған өз заманының әдебиаты, дослық, әдиллік, тынышлық өмирди, бахытты, абаданшылықты әрман қылған халық тилеги де күтө бай әдебиат мийрасы.

* *
*

Қарақалпақ ауыз әдебиатында қазирги халық шайырлары төрепинен өзинен бурынғы өткен халық шайырларының жақсы традициясын дауам қылыу менен бирге әдебиаттын тарихий жыр, мақтау жанры және дәстаншылық жанрының да аз да болса дауам қылғанын көремиз. Бул жерде Аббаз шайырдың «Бағадыр» дәстаны туғуралы сөз қыламыз.

Бағадыр дәстаны. Қарақалпақ Совет әдебиатының ақсақалы Аббаз шайыр дәстаншылық жанрының үлгиси бойынша «Бағадыр» атлы дәстан дәретип әдебиатқа үлкен үлес қосты. «Бағадыр» дәстаны тарихий жыр, муң-шер жырлары—жоқлау, терме, мақтау нақыл-мақаллардың бай дидактикалық түрлерин ишине қамтып, шеберлик пенен жазылған.

Аббаз шайыр ауыз әдебиатының жоқарыда айтылған жанр үлгилерин өткендеги халық шайырларының әдебиат традициясын дауам етиу менен шеклепбей, қазирги жазыу әдебиатына тән болған усылда шығарма дәретиу дәрежесине жетисти. Оның шығармаларында түрлі персонаждардың характерин ислеп толық образлар дәретиу иске асты. Аббаз шайыр шеберлик пенен ауыз әдебиатының бай дәстүрин жазба әдебиатқа ушластыра билген шайыр. Бул шайырдың әдебиат дәретиудегі новаторлығы болып есапланады.

Аббаз шайырдың «Бағадыр» дәстанынан қарақалпақ халқының өткендеги басынан кешкен өмир картинасы ашық көринеди. Ол қарақалпақ халқының өткендеги аянышлы өмирин көрсетип, сол аянышлы

өмирден құтқарған, жақтылыққа шығарған тек ғана совет власты екенін сүүретлейди.

Дәстан өткен дәуірдеги шын мийнеткешлердин азап-ақырет шеккенлердин ўәкили ретинде Алланғор деген жарлы адамның дүньядан қайтқан ўақыясынан басланады. Сонда оны азалап отырған ҳаялы Шынарғұл ҳалық алдында өз муңын шағып, өзиниң аўыр ҳалын айтып былай дейди:

Не пайда байлардың бахты болса да,
Хан менен Султанның тахты болса да,
Ай күнлер соларға жақты болса да,
Бизди бир жулдызға ахыў зар етти:

Және Шынарғұл қостары Алланғор өлгендеги өзиниң басынан кешкен аўыр жағдайды, муңын, шерян мынадай қатарлар менен сөйлеп береди.

Не даға бар, қысқа айланған жазыма,
Қим қарайды мениң ахыў зарыма,
Шебине шертілген қайғы сазына,
Зулымды тарқатып соған тар етти.
Шынарғұлдин жесир аты басланды,
Бир басыма жақынлатып аспанды,
Кейиндеги онтөрт жасар Арысланды,
Жетим ханасына сазаўар етти.

Шайыр өткендеги аўыз әдебиятына тән болған муң-шер жырларының бири киси дүньядан қайтқанда оның тири ўақтындағы кеширген өмирин поэтикалық сөз бенен сөйлеп беретуғын шебер айтқышлар арқалы өлгенди жоқлайтуғын жоқлау менен Алланғордың өмирин көпке баянлап Шынарғұлге жоқлау айтқызады.

Жардылық көп басты, кеттиң тойынбай,
Бул жаман шатпанда бир жан сойылмай,
Хәмийше ардабың қайнап қойылмай,
Суйық болып жармаң кетти қостарым,
Боз отауды гумбирлетип тиге алмай,
Арқыратып арбаға ат жеге алмай,
Туқым тауып бир қыйтақ жер еге алмай,
Дурыс толалмай дорбаң кетти қостарым.

Дәстанда Шынарғұл өзиниң қостары Алланғорды жерлеўге шамасы келмей көпшиликке өзиниң ҳалын ай-

тып мұнын шағады. Жыйылған көптен жәрдем сораған қатарлар төмендегіше беріледі:

Қараңғыда қайғы сазын
Шерткен менен болар мекен,
Бир жесірдің мұнлы зарын
Еситкенлер тыңлар менен.

Шынарғұл жыйылған көпке басыпа түскен аұыр жағдайды айтыу менен қатар атадан жаслай жетім қалған баласы Арысланның келешегінен үміт қылып халыққа жырылап сөйлеп береді.

Қашан кетер сийне дағы Арысланның жаслай ұағы. Жаман шатпаның шырағы, Бир дүзелип жанарма екен.	Айтылған сөздің сабағын, Ашыларма екен қабағым, Менің төгілген табағым, Және қайтып толарма екен.
--	--

Шынарғұлдың сөзін еситкен мийнеткеш пухара халық Шынарғұлге рәхimi келип жәрдем береді. Халық дәстүрі бойынша жарлының басына аұыр жағдай туғанда жарлы адамлардың Шынарғұлге қылған жәрдемін бәй тил менен бере билген. Шынарғұл мийирман ана сыпатында баласы Арысланға ендігі күниміз қалай болар екен деп жас баланы сынап көріу ушын төмендегі сөзлерди айтады:

Жаңа өспирим нәубәхәр, Тал шыбыңтай бураласаң, Анаңа сал бир нөзер Ақыл таппай тубаласаң.	Үйінде затың болмаса, Минерге атың болмаса, Берерге асың болмаса, Енди қәйтип жүреаласаң.
--	--

Шайыр өз геройын жаслай-ақ ойға зийрек, табанлы, ақыллы етип көрсетеді. Жас Арыслан мұнлы болған анасының кеуилин алып, енди маған исене бер, халық қатары адам боламап, өлген атамдай мал бақпайман, келешек өмирди қалай қурыу туұралы күн көристил жолдарын ізлеймен, дейди:

Қайғы менен қапаланба, Жесірмен деп жапаланба, Ийлас пикирге таленба Ақ сүт берген мақрибаным. Сизге мен әдеп сақлайман.	Емген сүтмині ақлайман Қулығы пейси мал бақпай- ман, Қурысын менің ата көрим.
--	--

Он төрт жасар жас Арыслан атам өлип жетім қалдым деп муқаймайды. Шайыр өз геройының ишкi

дүньясын, қасыл ойларын адам болып өмир сүриу
өрманын ашып береді:

Астымда мениң бар болса,
Алпамыстай байшубарым,
Аты шыққан палуан болсам,
Бир саялы норуан болсам,

Желди жигитлик шамалы,
Бармақлары тар қыналы.
Ала мойнақ шархамалы,
Болса мениң саз дуўтарым.

Шынарғұл өз баласы Арысланға келешекте халық қатарында жүриудің жолларын үйретип, афоризм сөзлери менен ақыл айтады. Хәр нәрсенің қәдірин бил, дейди.

Ел гезгенди ел демеген,
Ерил барса кел демеген.
Жазийрада шөллемеген,
Шараптың қәдірин не билсин.

Сондай-ақ, адам болсаң адамлар менен қатнаса, сыйласықлы бол, хәдден асып кетпе,—дейди. Хәр нәрсенің қәдірин бил, аишы-душшыны татпаған, турмыс азабын көрмеген адам хәшнәрсенің қәдірин билмейди,—дейди:

Баха бермей ақ қараға,
Түспей қараңғы жыраға,
Мүтөж болмай тас шыраға;
Гәўхардиң қәдірин билмес,
Шаруашылық ойламаған,
Қызыл қумды жайламаған,

Карақолди жыйнамаған.
Қошқардың қәдірин билмес,
Мағлайына түн питпеген,
Шүдликлеп ағаш гертпеген.
Қолы менен көгертпеген,
Мийўениң қәдірини билмес.

Дәстанда Арысланның ер жетип үйлениуі хәққында сөз болады, шайыр сол замандағы қыз алыу, қыз беріу, үйлениу, қыз айттырыу, қуда болыу қалын мал төлеудің нормалары заманның үрп-әдетлери, салты тууралы болған мағлұматларды сөйлеп береді. Бурынғы дәстанларға батыр ер-жигиттің басындағы қарама-қарсылық тууралы сөз етиу тән болса, ал бул дәстандағы сюжет желиси Арысланның үйлениуіндеги тосқылықлар класслық түреске ушласады. Тийкарғы сөз бай менен жарлы арасындағы таластартыслар тууралы болады. Байлар байлығына малына сүйенсе, ал жарлылар тапқырлық, палуанлық сөзге шеберлик, сазенделик, ақыл хәм парасат күшине елдің, халықтың хадал жол силтеуине улыўма адамгершилик күшине исенеди. Хәшнәрсеге уқыпсыз,

өкесинин байлығына исенген бай баласы Артықтың образын шайыр былай береді:

Оттай үлик сары еди,
Өзи жылан қабырға,
Бай баласы демесең,
Өйтеуір тири жан еди.

Баласының атын қойған Артық деп,
Ұыз жынал жүр қалай зорлық тәртіп деп
Ақылсыз ақмақлық жағы тағы бар.
Бет аұзында сау жери жоқ жыртың деп.

Шайыр бул арқалы сол заманның тәртіп дәстүріне қыздың наразы екенін билдиреді. Дәстанның унамлы бас геройы Арысланды хәм оның досты Азатты, олардың портретлерин, мүшелерин, келисиги келген палуан екенін мынадай қатарлар менен суўретлеп берген:

Көк пашпайы гүмбездей,
Еки көздің жанары,
Гәўҳардан соққан әйнектей,
Төп берип тур гүреске,
Сүнгийтуғын үйректей
Ортаға шықты екеуи.

Дәстанда унамлы геройдың биреуи Қырмызы ақылға зийрек тыянақлы етип көрсетиледи. Ал оның әкеси Тәжимбет малға қызығыл өз теңи емес Толыбайдың баласына қызы Қырмызыны беріуі үшін зорлайды. Бирақ қыз бай баласын қәлемейди. Жарлы қызы Қырмызының портретин мынадай қатарлар менен мақтап көрсетеди.

Қыздың аты Қырмызы
Шәсенемнің дәл өзи
Еки беттин алмасы,
Нағазға қан тамғандай.

Дәстанда қаял-қызлар теңлигин қорғау, қызлар өз теңинә қосылса екен деген ойлар қыз жеңгеси Дүрданың тилинен айтылады.

Шөл жерде шеңгелге бүлбил қонар ма,
Қызыл гүлге ғарға қонып болар ма,
Қонса да қондырған адам оңар ма
Усындай ислерге күйиң жанамыз.

Қыз әкесі Тәжимбеттің малға қызығып, қызын өз теңине бермегеніне, ақты-қараны билмегеніне өз қызының муңлы-зарын тыңламағанына қыз жекгесі Дүрдана нарыяза болады. Тәжимбеттің ақылсыз адам екенін мынадай қатарлар менен сыпатлайды:

Сәлем тәжимді билмеген,
Хешбір сәрдарға ермеген.
Сөз көнінен гүл термеген,
Бір ләтте нәм ладға екен.

Иши гәуек бос турғандай,
Нан салмаған дәстурхандай,
Қапырықта ыссы урғандай,
Дөнәси жоқ сабан екен.

Дәстанда Арыслан хәм Қырмызы ақыллы, ойлы, зийрек сыпатында көрсетилип, олардың бір-бирине болған муҳаббаты мынадай айтыс формасында бериледи.

Арыслан:

Мойны бир гез Арал теңиз қууындай,
Кеулим тасқан Әмиүдәрьяның сууындай.
Аузынан шыққан дем алтын аууындай,
Ләнке ләп қойғандай шийрин пал керек.

Қырмызы:

Сен гәуһар шам мен хәсте болсам,
Сен бәлентте турып, мей пәсте болсам,
Бағ ишине кирип шөмен байласам
Мен бағдың ишинде гүл дәсте болсам.

Зулпым тар әйлерем Арыслан болса,
Жайлауын болар ем яки газ болса,
Сууық самал бет-аузыңа тийдирмей,
Ықласым соныңдай, бәхәр жаз болсам.

Шайыр дәстанда той-тамашалардағы турмыс салтын, тойдағы гүрес тутуу, ат шабыу, жаслардың қайт-та-тойда кийетугын кийимлери толып атырған той-тамашаның дәстүрлеринен көп мағлыұматлар берип, шебер тилменен сүүретлейди. Арыслан менен Азат тойларда гүрес тутып, палуанларды жығады. Булар басым болғанлықтан тақыр жерден шаң шығарып урыс-қағыс төбелес болады. Жәнжел класслық характер алады. Бәрибир халықтың қоллап-қууатлауы арқалы Арыслан менен Азат класслық гүресте жеңип шығады. Бирақ душпанлары Азат пенен Арысланды қуудалайды. Қашыуға мәжбүр болады. Олар халықты паналайды. Шайыр бул жерде шеберлик пенен Ұақыяның желісин кульминацияға шығарып, оқыушы-

ның дыққатын Уллы Октябрьдің атқан таңына бурды.

Дәстанда Арыслан менен Азат Қарақалпақстанда Совет властының орнаған кунлеринде совет власты ушын гүрескен ғайраткер сыпатында көрсетиледи. Шайыр Арысланның тилинен жаңа орнаған жана заманды, жаңа өмирди совет властының түскен қуяшын тәбият көриниси менен сүүретлейди:

Шөллер гүлге айланды суу келип,
Ғаз ғайқылдап сыңсып, сууға қуу келип,
Тигилди ортаға қызыл туу келип,
Желбиреп саясы халыққа түсип тур.

Тастырып Омүднің сууын шайналтып,
Шаңқай бозлақ шалқып сууды ишип тур.
Таңландырып дарақларды шайқалтып,
Таң алдында таң самалы есип тур.

«Бақадыр» дәстанының ендиги жағында Қарақалпақстанда Совет властының дәслепки кунлери хәм колхозластыруу дәуири отызыншы жыллардағы халық өмири сөз етиледи.

Аббаз шайырдың «Бақадыр» дәстаны қарақалпақ совет фольклорына бай жемис берген көлемли әдебият мийрасы. Халықтың өмир тарийхын әдебият тили менен сөйлеп берген дәстан. Яғный халық өмиринин айнасы. Дәстанның басланыуынан-ақ халықтың өткендеги өмири көз алдыңнан елеслеп өтеди:

Қарақалпақ елинде,
Нең салалы жеринде,
Өмиүдәрьяның бойында,
Басынан мийнет кетпеген,

Шекпери дизге жетпеген,
Жыламай күни кешпеген
Өмиринше жери жоқ,
Арқаламбай кәшпеген.

Аббаз шайырдың бундай сюжетли дәстан дәретиги оның халық өмирин жақсы үйренгенин, шайырлық талантының жоқары экенин көрсетеди. Аббаз шайыр қарақалпақ ауыз әдебиятының ең көлемли жанрының бири болған дәстаншылық жанрды усталық пенен бизин заманымызда дауам етип, үлкен творчестволық мийнети арқалы «Бақадыр» қусаған күтә көркем дәстанды дәретти.

ІХ-БӨЛІМ

БАҚСЫЛАР

Қарақалпақ халық жыршыларының дуұтар шертип, қосық айтып, атқаратуғын өнер иіесинин бири бақсы деп аталады.

Қарақалпақ бақсылары жырауларға қарағанда сон пайда болған. Бақсылар халқымыз Орта Азияға көшіп келгеннен кейин, әсіресе Хорезм ойпатына көшіп келіп жайласқаннан соң қарақалпақтарға бақсышылық қөнери кеннен тараған.

Бақсылар өзинин репертуары, шертетуғын сазы, қауазы бойынша жыраулардан кескин ажиралып турады. Жыраулар қобыз бенен жырласа, бақсылар дуұтар шертип қосық айтады. Жырауды «жырлады» бақсыны «айтты» дейди, яғный «жырау жырлаттық», «бақсы айттырттық» деп сөйленеди. Бақсылық қарақалпақларға Орта Азия халықларынан кирген, қарақалпақлар бақсылықты Хорезмдеги өзбеклерден, түркменлерден үйренген. Бурыннан киятырған жыраушылық қөнердип үстине бақсылық қөнери қосылып қарақалпақтың көркөм қөнери байыған, жырлайтуғын репертуарлары кеңейген. Халық жыршылары қонсы халықлардан жана шығармаларды үйрениу менен бир қатарда олар өзинин бурыннан айтып киятырған халық қосықлары мийнет жырларып да айтқан, дуұтарына қосып оны жетилдирип өзине бейимлеп жырлаған. Сөйтип өз өнерлерип бурынғыдан да асырып байытқан. Сонғы заманлары жырауды жасы барған кексе адамлар тыңласа, ал бақсыларды жаслар тыңлайтуғын болған. Бул жөнинде Қурбанбай жырау жырлаған «Қырқ қыз» дөстанында:

Биреулер жырау тыңлайды,
Биреулер гөпти жақдайды,
Қызларға жырау не керек,
Жигитке жырау не керек—

дейди.

Жыраулар қолына қобыз алып шертип батырлар жырын жырласа, ал бақсылар қолына дуұтар алып шертип, Гөрүғлы құсаған батырлар жыры менен «Гөрип ашық» құсаған сүйиушилик жырларын айтады. Қарақалпақлар бул қөнерди бақсы десе, қазақлар жырау

дейди. Қазақ тилинде бақсы аўырыу емлеўши порқан мәнисине ийе. Өйткени бурында қазақ бақсылары қобыз шертип әриўақ шақырған.

Бақсы сөзи түрк тиллес халықларда бурыннан киятырған ески сөз болыуы керек. Бул сөз ески әдебий нусқаларда ушырасады. Өзбек шайыры Лутфийдин «Гүл ва Навруз» дәстанында:

Янадур қуастым бир якшылардык
Монгол саўатыны билген бақшылардин¹

(Жақсылардан хәм монгол сазып билген бақсылардан төмем бар) дейди. Мине бул қатарда бақсы деген сөз ушырайды. Қарақалпақлар арасына бул өнер соң тараса да, көркем өнердин бир түри сыпатында қәлиплесип, халық арасына тең сиңисип кеткен. Қарақалпақлар арасынан Ақымбет, Муўса, Еденбай қусаған атақлы айтқыш бақсылар шығып, бақсылық өнерди жоқарғы басқышқа көтерген. Қарақалпақ халқы ески Хорезм мәдениатын хәр тәреплеме үйренип, оннан пайдаланған. Нәтийжеде «Ғәрип ашық» «Юсуф Ахмет», «Гөрүғлы» сыяқлы дәстанлардағы түрли шақаплары қарақалпақ бақсыларының негизги репертуары болды.

Бақсыларға шәкирт шығарыу дәстур болған. Олар шәкиртти хәр тәреплеме сынап танлағаннан кейин үйрете баслаған, шәкирти дуўтар шертиўди үйрене баслағаннан кейин оны той-тамашаларға барғанда изише ертип жүрген. Бақсы дуўтар шертип қосық айтқанда бақсының шәкирти устазының қасында жанапайға дуўтар шерткен. Болажақ бақсы устаздың изине узақ жыллар ерип жүрип, сөз үйренип, устаздан нәтия алып, өз алдына бақсылық дәрежесине жеткен.

Қарақалпақ бақсыларының айтатуғын репертуарларында жыраўлар жырлайтуғын батырлар дәстаны болмайды. Бақсылардың репертуарында шығыс әдебиятындағы сүйиўишиллик дәстанлары менен «Гөрүғлы» дәстанының түрли вариантлары киреди, бақсылардың айтатуғын қосық жырларында отырықшы еллердин өмирине тәи болған бағ, бақша ҳәрем қусаған сөзлер ушырасып отырады.

Қарақалпақ бақсылары өзиниң айтатуғын дәста-

¹ Рукопись коллекция восточных рукописей британского музея 7314 гр. 113.

нын баслар алдында жыраўлар қусап кириспе термелер айтады, бақсылардың термелери жыраўдың термелеринен өзгеше. Бақсылар кириспе-термелеринде көбише түркмен халқының классиги Мақтумқулының нәсият, ақыл сөзлеринен баслайды. Бурыннап киятырған бақсылардың дәстүри бойынша Мақтумқулының сөзин айта билмеген бақсы, бақсы болып есапланбаған.

Сүйиўшилик дэстанлардың китап болып басылып шыққанларының гей биреўлери қыссаханлар репертуарына кирген, булар гейбир дэстанларды орынлаганда репертуарға ортақ болған. Бақсы айтатуғын Мақтумқулының узақ қосықларынан да, жыраўлар термесине кире баслаў процесси ушырайды. «Мақтумқулының» «биримде билмедим яқшы йаманды» деген шығармасын жыраўлар термесинин қатарына кире баслаған жоқорыда айтқанбыз. XIX әсирдеги қарақалпақ шайырларының ишинен Әжинияз шайырдың «Бозатаў» атлы тарийхий жыры бақсылардың кириспе—термелеринен беккем орын алған.

Қарақалпақларда бақсышылық өнердин өсиг раўажланыўының жолы, сабағы төртеў: Ақымбет бақсы, Еденбай бақсы, түркменлерден Сүйеў бақсы, қарақалпақлар менен көптен берли өмир сүрип киятырған Араллы өзбек бақсылары болады. Жоқарыда айтылған атақлы айтқышлардың өз-ара репертуар алмасыўы нәтийжесинде бақсылардың репертуарлары байыған, өсип-өнген.

Қарақалпақлардың бақсы намалары туўралы сөз болғанда олардың байыўына қонсы халықлардың тигизген жәрдемиг айта кетиў орынлы болады. Сүйеў бақсының намаларын өзлестирип, бақсылық усылын қарақалпақ ишинде даўам етиўши Жапақ бақсы, Ақымбет бақсының намаларын даўам етиўши Муўса бақсы Есжан бақсылар болады. Еденбай бақсының да намаларын даўам еттириўши шәкиртлери болған. Хәзирги қарақалпақ намаларының ишиндеги «Қоңырат» намасы деп аталып жүрген нама бурынғы араллы өзбеклер намасынан кирген.

Қарақалпақ бақсылары бурын тек өзи дуўтар шертип, қосық айтатуғын болған. Ал соңлаў—қонсы халықлардың тәсири менен қарақалпақ бақсылары қасына баламаншы, гиржекши ерткен, олардың баламаншылары өзбек, гиржекшилери түркмен болған. Мине усы-

дай қарым қатнасықлар арқалы қарақалпақларда саз шертиў өнери өскен. Бақсылардың саз шертип, сәўбет қурыўы коллективлик бағдар алып, оркестрге усай баслаган.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАҚСЫЛАРЫНЫҢ БАСҚА ХАЛЫҚ БАҚСЫЛАРЫ МЕНЕН ҚАРЫМ-ҚАТНАСЫ

Қарақалпақ халық жыршыларының бақсылық өнеринин өспүинде қонсылас туўысқан халықлардың халық жыршылары шешинүши роль атқарды. Қарақалпақлар Хорезмге келгеннен кейин қонсы халықлардан күн көрстин хәр тәренин үйренди, көшпели дәўирдеи кем-кемнен отырықшылыққа айланды. Сырдәрья, Жидадәрья бойларын жайлап, егин еге баслады. Турақ жайлар салыўға қарады.

Қарақалпақлардың басқа халықлар менен қарым-қатнасы көп әсирлерди ишине алады. Қарақалпақлар менен көп әсирлерден бери бирге өмир сүрин, тәгдирлеси болған өзбеклер ҳаққында К. Л. Задыхин былай дейди:

«XIV әсирдин ақырында Алтын орда ханлығы қулағаннан кейин Арал, Волга бойларындағы түрклес халықлардың бирпараларының бириккени мәлим, мине усының тийкарында өзбек, қарақалпақ, қазақ ноғайлардың хәм басқалардың этникалық айырмашылығы пайда болған, буған мыналар киреди, мысалы, қоныратлар, қыпшақлар, уйғырлар,.. қонырат, қыпшақ қәуимлери әсиресе қарақалпақларға айрықша жақын».¹

Араллы өзбек бақсылары. Қарақалпақ бақсылары туўралы сөз болғанда қонсылас өзбек, түркмен халықларының бақсылары менен олардың арасындағы қарым қатнас, бир-бирине болған жәрдем, репертуар алмасыў қусаған мәселеге тоқтап өткен мақул. Бул корада Әмиўдәрьяның аяғындағы «Араллы» деп аталған Хорезм өзбеклеринин бақсылары менен болған тығыз байланысты атап өткен жөн. Араллы өзбек бақсыларының көпшилигине түркмен бақсы-

¹ К. Л. Задыхин «Узбеки дельти Амударьи» Труды Хорезмской экспедиции, Москва, 1952, стр. 321, 333, 336.

сы Сүйеу устаз болған дейди. Сүйеуден бұрын хәм Сүйеудин заманында Ешбай, Аташ, Гарибнияз қусарған Хорезм өзбеклеринин атақлы бақсылары болған, ал соңғы заманлары гармон, рубаб эсбаплары пайда болып, дуўтардын орнын басқан, дэстан айтыўшынын орнына қысқа қосықлар айтыўшылар көбейген. Хорезмдеги бир қатар этникалық группа өзбеклерди «Араллы өзбеклер» деп атайды, араллы өзбеклер хожалық, күн көрис тэрепинен қарақалпақларға күтэ жақын турады, олар көп заманнан бери, қарақалпақлар менен иргелес қоңсы болған.

Араллы өзбеклердин бақсылары қарақалпақ бақсыларына қусал дуўтар менен айтады. Араллы өзбеклерде бұрын дуўтардан басқа қобыз, жырау да болған.

Араллы өзбеклердин бақсылары түркменлер хәм қарақалпақ—бақсылары менен репертуар алмастырып бир-бири менен қатнасып отырған, мине сонлықтан айтатуғын намалары да бир-бири менен араласып кеткен. Бақсылар айтатуғын көп намаларға түркмен, өзбек хәм қарақалпақ бақсылары ортақ. Түркменлердин атақлы бақсысы Сүйеу бақсы араллы өзбеклерден көп шәкитлер таярлаған.

Сүйеу бақсынын шәкирти өзбек Әдилбай бақсы, Әдилбайдын шәкирти Орынбай бақсы (1908—1952). Орынбай бақсы өзбеклердин қытай урыўынан болған. Жаңабай бақсы Төре баласы (1887—1961) ның атасы тоқсан жасына дейин гыржек шерткен. Араллы өзбеклердин бизге белгили бақсылары: Қутым, Әллияр, Гүрбек, Әдилбай, Жаңабай Орынбай. Жоқарыда аты аталған бақсылардын көпшилиги Сүйеу бақсынын бақсылық өнерин даўам етириўши бақсылар болады. Өзбеклердин өзинин де халық жырларынын айтатуғын намалары болған, олар қоңсы халықлардан да намалар үйренип өз намаларын байытқан.

Түркмен бақсылары

Сүйеу бақсы. Қарақалпақ бақсыларынын бақсылық өнеринин өсиўине, олардын репертуарларынын көбейиўине Хорезм өзбеклеринин тэсирин бир жақтан тийген болса, ал еккинши жақтан Хорезмде жасаған түркмен бақсыларынын еткен тэсийри оғада үлкен.

Заман өзгерил, жаңалықлар тууып отырыуы арқалы халық жыршыларының саз эсбаплары да өзгерип отырған. Өзбек бақсылары жаңа саз эсбапларын қолданыуда үлги болды. Бул жағынан қарақалпақтың бақсылары менен жыраулары бираз генжелеу қалған. Қарақалпақ жыршыларында қобыз бенен дуутар соңғы заманларға дейин сақтанған. Ал Хорезм өзбеклеринин жыршыларында жағдай басқаша. Мысалы: Хорезм өзбеклеринде бурын қобыз болып, онын орнын дуутар басқан, ал оннан бери келе, дуутардың орнын гармон (орысы қобыз) басқан. Жигирмеланшы жыллары Хийуалы Сапа сазшы, Енен шолақ, Үргенишли Ширазы бала, Шаббазлы Хожанияз гармоншы, Төрткүлли Қошақдор, Хожелиден Қутлы қыз қусаған өзбек жыршылары қарақалпақтың той-мерекелеринде, гармон шерттип жырлады. Ал соңғы заманлары өзбек жыршылары гармоннын орнына тар (рубап) эсбабын пайдалана баслады. Өзбек жыршыларының жаңа саз эсбапларынан пайдаланыуы прогрессив эҳмийетке ийе. Бул жыршылар соңғы заманлары қарақалпақ жыршыларына тәсийирин тийгизди. Ҳәзир саз эсбапларының толыл атырған түри бар.

Бақсыларымыздың тууысқан халықлардың бақсылары менен болған қарым-қатнас мәселесине келсек, өзинин таланты менен лүткил Хорезм ойпатына даңқы жайылған атақлы Сүйеу бақсы тууралы сөз етпей өте алмаймыз. Ол түркменлердин ең атақлы бақсыларының бири болған. Соның менен бирге Хорезмде жасаған өзге халықлардың да белгилн бақсысы болып танылған. Сүйеу бақс түркменлердин шаудыр урыуының бозашы тийресинин, коммешн Сейтназар меканында тууылып өмир сүрген. Бул кералар бурынғы Порсы, ҳәзирги «Калинин» районының этирапы. Сүйеу бақсы қарақалпақлар арасына көп келип бақсылық еткен. Қарақалпақларда үлкен тойларға Сүйеу бақсыны шақыртып айттырыу дәстүр болған. Қарақалпақ халық бақсысы Жапақ бақсы Шаиуратов Сүйеу бақсының өмиринин ақырғы жылларында (1913—1914) Қарақалпақстанға келип ийшан қалада (Халқабатта), Хожа-ели де дөстан айтып үлкен тойларды атқарғанын хабарлайды.

Академик А. Н. Самойлович Порсыда 1908-жылы, 68 жастағы Сүйеудин айтқанын тыңлағаны тууралы

билдиреди.¹ Сүйеу бақсы қарақалпақлар арасында үлкен құрметке ийе болған. Сүйеу бақсының шәкирти өзбек Әмет бақсы Атажан менен Әмет бақсының шәкирти хәзирги қарақалпақ бақсысы Жапақ бақсы Шамуратов. Ол Сүйеудің намаларын үйренип, оны өзлестіріп, қарақалпақ музыка мәдениетіне үлкен үлес қосты. «Хорезм музыка тарийхшысы» деген кітапта Сүйеу бақсы тууралы төмендеги мағлұматты береді: «Сүйеу бақсы өзбек, түркмен, қарақалпақ халықлары арасында шуның дәрежеде машхур бир болғаны яғни хәр ким тәрефиден биғацилген сәуғилилген бир кишидур. Хорезмде Сүйеу бақшыны билмеген кеши йоқду десек мубала қыған болмасмыз».

Сүйеу бақсы «Гөрүғлы» дәстанының 12 шақабын ядтан билген хәм айтқан. Түркмен халық легендаларында «Сүйеу бақсыны Хийуаның ханы шакирып алып, «Гөрүғлы» дәстаны айттырып, өзи «Гөрүғлы» нын баспадан шыққан кітабына қарап отырып тексергенде Сүйеу бақсы хан алдында жаңылмастан айтқан екен», деп ертеқ қылып сөйледі.

Сүйеу бақсы ҳаққында қарақалпақ халқының ағыз еки сөзинде де толып атырған легенда бар. Сүйеу бақсы қарақалпақлардың атақлы бақсысы Муўса бақсының заманласы болған. Олар бир-бирине құрмет пенен қараған. Бир-биринен репертуарлар алмасып турған. Бир тойда Сүйеу бақсы менен Муўсаны жарыспаққа айттырыптымыс, тойдың ақырында қайсы бақсы жақсы айтты дегенде Сүйеу:

«Муўса бақсы меннен жақсы айтты, себеби ол бир дуўтар менен ғана айтып халыққа тамаша берди, ал мен бул тойда тек дуўтар менен ғана емес, қасымдағы ғыржекши хәм баламаншыларым менен, толып атырған саздың күши менен, шаўқым менен халыққа тамаша бердим, миене сонлықтан Муўса бақсы жақсы айтты деймен» депти.

Хәзир Түркменстандағы Сүйеу бақсының шәкирти-лери Жумамурат бақсы, Балта бақсы, Қаппар (Қам-

¹ А. Н. Самофлович. Отчет о поездке в Ташкент, Бухару и Хиву в 1908 г. Известия русского комитета для изучения Средней Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом отношениях, СПб, апрель, 1909, № 9.

бар) бақсы, Қурбан қылыш (1876—1958) бақсылар болады. Минне жоқарыда аты аталған бақсылардың соңғы ұақыттағы шәкірттері Балта Құрт бақсы, Хатша қыз Есен, Ақшагул, Тәжибай, Таяр, Тәжибай өре бақсылар Сүйеу бақсының традициясын дауам етіп халық ишине айтып жүрген.

Хорезм ойпатындағы барлық халықтар менен қарақалпақ халқы қарым-қатнаста жасаған, оның бақсылары бір-бірі менен дос болған. Бұл дослық совет дәуірінде рағаж алды. Қарақалпақтарда бақсылық өнері халық ишине көп таралған өнердің биі. Соңғы замандары той-тамаша болған жерде жырлаулардан гөре бақсыларды көп тыңлайтуғын болған. Орта Азия халықтарының бақсылары айтатуғын, қыссаханлар оқытуғын сүйеушілік жырлары қарақалпақ бақсыларының да негізгі репертуарын құрайды.

Қарақалпақ бақсылары қоңсы халықтардың бақсылық өнерін үйреніп ғана қоймастан, өз репертуарын, олардағы намаларды творчестволық жақтан қайта ислеп өзлестіре билген. Олар ең әдеп халық аузында бұрыннан жырланып киятырған жайдары қосықтар, мийнет жырларын жырлаудан баслаған. Бақсылардың басымы көпшілігін дәслеп қысқа қосық айтыушы қосықшылардан шыққан. Олар устазға еріп, сөз бенен саз үйреніп, бақсылық дәрежесіне жеткеп. Қоңсылас халықтардан үйренген дәстанларын творчестволық жақтан ислеп өсириуге тырысқан. Олардың қосықтары, намаларын, хәттеки саз әспабы дуутарын өзлеріне бейімлестіріп, миллий әспаб дәрежесіне жеткерген.

Бақсылар дәстанларды қанша өзлестіріп айтса да олардың ең әдепкі негізгі сақланады. Орта Азиядағы халықтардың әдебияты үшін мода болған шағатай тилинің элементтері бақсылардың дәстанында көп ұақытқа дейін сақланып келгенин көреміз. Бұл жағдай соңғы замандары кем-кемнен азайу процесіне өтіп киятыр. Ески әдебий тилинің қалдықтары жоқ емес, елге дейін ушырасып отырады. Ал енді қарақалпақ бақсылары тууралы гейпара мағлұматларға тоқтаймыз.

Қарақалпақ бақсылары

Ақымбет бақсы. ХІХ әсирдің ортасына өмір сүрген, қарақалпақ халқына даңқы жайылған, қарақал-

пақлар ишинде бұрынғы жыраўдан кейин бақсылық өнерин баслаған атақлы бақсының бири Ақымбет бақсы болады. Ақымбет бақсының қашан тууылып, қашан өлгени тууралы қолда мағлыұмат жоқ. Ақымбет тууралы мағлыұматлар жыйнағанда Ақымбеттин шәкиртинин шәкиртлериниң еситкен, билген сөзлерине сүйендик.

Ақымбет бақсы Шымбай қаласының арқа тәреплеринде өмир сүрген, оның бақсылық қылған дәуири XIX әсирдин ортасы хэм екннши ярымына туура келеди. Ақымбет Хорезмдеги өзбеклер менен түркменлердин саз, намаларын, дэстанларын үйренип алып, өз халқына бириини бақсылық қылған бақсылардан болып есапланады. Ол бул өнерди үйренип ғана қоймай, оны шеберлик пенен өзлестире билген. *Өз халқының муны менен шерип, қууанышы менен күйинишин жырган, мийнет жырларын тәртипке, сазға салып айта билген; қоңсы халықлардын нама, қосықларын үйренип, өз репертуарын кеңейткен.*

Ақымбет бақсы қарақалпақлар арасына бақсылық өнерди таратыу мақсетинде ең дәслеп бир өзи шәкирт таярлаган. Олар: Муўса, Еденбай, Байнияз, Хожа бала, Доспазар. Ақымбеттин бул шәкиртлери атақды бақсы болуў дәрежесине ерискен. Олардын ишинен Муўса бақсы менен Еденбай бақсы халыққа танылған, ең айтқыш бақсылардан болып аты елге жайылған. Ақымбеттен соңғы бақсылар намасы еки түрли салаға бөлинген. Оның бири Муўса бақсы, бири Еденбай бақсы намасы болып аталған.

Бул еки айтқыш бақсы хәр қайсысы өз алдына шәкиртлер таярлап жетистирген. Қарақалпақларда Муўсаның шәкиртлери хэм Еденбайдың шәкиртлери болып екиге бөлинеди. Сондай-ақ намаларда Муўса намалары, Еденбай намалары болып еки топарға бөлинип тараған. Бул традиция бүгинге дейин дауам етип киятыр. Бул еки бақсының традициясын дауам етиўши бақсылар хәзир де бар.

Жазыўшы Ибрайым Юсупов тәрепинен Ақымбет бақсы тууралы жазып алынған мағлыұматларда («Қызыл Қарақалпақстан» 28-июнь, 1956-жыл) Ақымбет тууралы халық аўзындағы бай мағлыұматлардан хабар береди. Ақымбет тууралы бир легендада:

«Иси ериккен хийўаның ханы өз қол астында-

ты елдерден атақлы бақсы, жырауларды хәм сазенделерди алдырып айттырған. Ақымбет бақсыны да шақыртқан. Хан сарайының Тамбур деген ең үлкен бақсысы шырған деген намань атқарып болғаннан кейин Ақымбет бул намань хан бақсысынан жақсы етип атқарады. Буннан кейин хан өз бақсысынын жеңилгенине қәзәри келип, Ақымбетти үш күн удайына айттырады. Хан онын дауысын талдырыу ушын Ақымбетке шылымнын сууын бергизеди. Буны сезген Ақымбет шылымнын сууын ишпей қойына қуйып жибереди. Онан кейин хан әбден ашыуланып Мақтумқулынын китабын қазынын алдында қояды да «егер Ақымбет Мақтумқулынын сөзинен қәтелессе маған хабар бер» деп буйырады. Ақымбет бул сынақтан да суринбей өтеди. Онан кейин хан Ақымбеттен «меннен петилейсен?» деп сорайды. Сонда Ақымбет «менин бир гана тилегим бар, ол да болса хан хәзретим, ендигиден былай сиз мени көрмең, мен сизди көрмейин депти»—дейди.

Ақымбетти айттырған хан Ақымбетке алақайыслар менен безелген ат берген деген де гәп бар. «Алақайыс» намасы соннан қалғап екен дейди.

Ақымбеттиң бақсы болыуы тууралы көп легендалардың биринде Ақымбеттиң анасы Ақымбетти көтерде бұлбилдиң гөшине жерик болыпты дейди. Соннан кейин Ақымбеттиң дауысы хош ҳауаз болған екен дейди. Әлбетте, халық өзиниң сүйген улын хұрметлеу ретинде ол ҳаққында түрли ертең әнгимелер дәретеди.

Ақымбет бақсынын айтатуғын репертуарлары қарақалпақ халық қосықлары, Мақтумқулынын шығармалары, дәстанлардан «Гөрүғлы», «Саятхан Хамра», «Гәрип ашық» дәстанлары болған. Бул репертуарлары Ақымбеттен соңғы жасаған қарақалпақ бақсыларынын турақлы репертуары болып дауам етип киятыр. Ақымбеттиң сүйип айтатуғын намалары «Қызлар үйге кир», «Бейиш», «Ылғал», «Яғлы бәхәр» намалары болған.

Ақымбет бақсы қарақалпақта бақсылық өнериниң қәлиплесиуине үлкен үлес қосқан бақсынын бири. Муўса бақсы (1836—1907). Ақымбет бақсынын бес шәкиртиниң бири Муўса бақсы болған. Муўса бақсы Қарақалпақстаннын Төрткүл районынын Шорахан әти-

рапындағы бір гедей дийқан семьясында тууылады. Ол жаслай Әмударьядағы кемешілерге жалланып, салдаушы болып хызмет атқарады. Салдаушылар қатарында Әмударьяны бойлап тоғыз азпалы кемеші дәрьянын ағысына қарсы сүйреп, көп машақаттар көреді. Шымбайға бір неше рет кеме менен қатнайды. Муұса бираз ержеткеннен кейін кемешілікті қойып, ауыл арасында қосық айта баслайды. Бірақ қосық айтқан менен бірден өніп-өршіп кете алмайды. Дуұтарды дурислап шерте алмайды, өзінне устаз керек екенін сезеді. Ғарры адамлардың кенесі менен Шымбай этирапындағы атақлы Ақымбет бақсыға шәкірт болыуы арман етеді.

Ол Шораханнан Шымбайға сапар шегеді. Қарақалпақ намаларындағы «Жаман шығанақ» намасын Муұсаның кемшілік қылған дәуірі менен ал «жеті асырым» намасын Муұса бақсының Шымбайға кетіп баратырғанда жеті асырымның құмынан өтіп баратырғанда деретілген деп аңызларда Муұса бақсының өмірі менен байланыстырады. Муұса Ақымбет бақсыға барып, бір-еки жыл Ақымбеттің үй хызметкері болып жұмыс атқарады. Ақымбеттің Арыұхан деген хаялы Муұсаға мийирман болып, оны той-тамашаға ертіп жүріуді Ақымбеттен өтінгеннен кейін, Ақымбет Муұсаны изіне ертіп жүріп бақсылық өнерді үйретеді. Ақымбеттің Муұсадан басқа да шәкірттері болады.

Муұса бақсы туұралы және бір легендаларда «Муұсаның Ақымбетті устаз деп ізлеп кетіуінің себебі»; бір тойда Муұса дуұтар шертіп отырғанда бір ғарры жууырып келип, Муұсаның қолынан дуұтарды жулып алыптыда: «бақсылық өнердің атын былғап жүрген қандай баласаң!—Дуұтарды шертесен дурислап шерт», депті. Соң жаңағы ғарры дуұтарды қолына алып Ақымбеттің намасына салып, қосықсыз шерткенде Муұсаның қатты ары келипти. Сөйтіп, ол Ақымбет бақсыны устаз тутыу үшін ізлеп кеткен екен», — дейді.

Муұса алты жыл Ақымбет бақсыға еріп, соң рухсат алады да бақсы болып Төрткүл, Шораханға қайтады. Муұса бақсы қарақалпақ бақсыларының ең атқыш, ең атақлы бақсысы болып халыққа танылады. Муұса бақсы да шәкіртлер таялайды. Муұсаның таяр-

даған ең айтқыш шәкиртлериниң бири Жуман солақай, Жуман бақсы қарақалпақлардың саңмурын урыўынан шыққан атақлы бақсы (1871—1949). Ол қарақалпақлар арасында Муўсаның намасын даўам етип айтқан қәм шерткен. Жуман бақсы өзиниң устазы Муўса бақсы туўралы толып атырған мағлыўматлар берди. Бул мағлыўматларды Жуман бақсының өз аўзынан 1946-жылы баспа хызметкерин Сейткамал Бекназаров жазып алған. Бул материал ӨзССР Илимлер Академиясының қарақалпақ филиалының фондында сақлаўлы тур, (№ 3390).

Муўса бақсы түркменниң атақлы бақсысы Сүйеўдин заманласы болған. Муўса бақсы қарақалпақлардың дуўтар менен айтатуғып музыка мәдениятының көп дереклериниң негизин салғанлардың бири. Муўса бақсыны қарақалпақ әдебиятының классиги Бердақ та билген. Ақымбеттиң шәкирти Байнияз бақсы наман жақсы қайтарса да, сөзге онша шебер болмаған. Бул ҳаққында Бердақтың Муўсаға арнап жазған қосығында былай дейди:

Қуғлымурат Серек деген,
Хеш нәрсеге керекпеген,
Тайтық сөзлерин ийт жеген,
Саз бенен сөзи Муўсаның

Гейбиреўдин аты бақсы
Еденбайдың даңқы жақсы,
Байнияз сөзге масақшы
Саз бенен сөзи Муўсаның

Бердақ өзи жасаған замандағы көп бақсылардың атын келтирип, оны Муўса менен салыстырып, Муўсаның даңқын жоқары көтерип, қосық жазған. Бердақ шайырдың Муўсаға арнап жазған қосығынан 1958-жылы 83 жастағы Ырысназар жыраўдың аўзынан бақсы Аңсатбай Хайратдиновтың жазып алған 72 қатар қосығы бар. Усы қосықтан айырым қатарлар келтирейик:

...Тәрип етсем соны дослар,
Адамлардың ўақтың хошлар,
Қайрылады ушқан қуслар,
Сазың еситсе Муўсаның.

Жаман менен жақсыларың
Хош ҳаўазлы сазшыларың,
Қатар теңлес бақсыларың
Тәрип етейин Муўсаның..

Өзинен соң көп шәкиртлер қалдырған қарақалпақ халқының даңқлы перзенти Муўса бақсы 71 жасында. Шымбайдың түслик тәрәпинде Шоқторанғыл деген меканда «Айғыр сойған» деген жерде дүньядан қайтады.

Муўса бақсының дөреткен намаларының көби, әсіресе «Муўса сен яры» намасы ҳәзирги сахнамызда айтылып жүр. Оның намаларын ҳәм жолын бизиң заманымызда атақлы Ешан бақсы даўам етти.

Жуман бақсы. (1871—1949). Жуман бақсы Төре улы қарақалпақлардың Қыпшақ урыуы, саңмурын тийресинен болады. Оның әкеси Төре деген киши Қарақалпақстанның арқа районларында суўдың кемтарлығынан ел ашаршылыққа ушырағандағы Әмударьяның өрине көшип барған қарақалпақлардан болады. Жуман бақсы Муўса бақсының шәкирти болып саз-сөз өнерин үйренген, атақлы бақсылардың бири болған.

Бұрынғы бақсылардың жолы бойынша Жуман бақсында шәкирт таярлаған. Оның шәкиртлериниң бири Ибрайым Патуллаев. Жуман дуўтарды сол қолы менен шерткенликтен оған халық «Жуман солақай» деп ат берген.

Жуман бақсының балалық ҳәм бақсылық қылған дәуири қарақалпақстанның Төрткүл, Шорахан әтирапында өткен. Ол Ақымбет, Муўса Шерназар: Еденбай бақсылардың айтқан дөстанлары менен шерткен сазын жақсы ийелеген атақлы бақсылардың бири.

Муўса ҳәм Ақымбет бақсы туўралы Жуман бақсы көп мағлыұматлар билген. Ол өзиниң өмириниң ақырғы жыллары, сол бақсылар туўралы және қарақалпақ намалары туўралы күтә бай мағлыұматлар жаздырып қалдырды.

Ибрайым Патуллаев (1909—1967). Ибрайым бақсы Патуллаев қарақалпақлардың қазаяқлы урыуынан болады. Оның әкеси Патулла Сарбай улы да (1923—1928) бақсы болған. Патулла бақсы Ақымбет бақсыны көрген, Муўса бақсының заманласы, бөлким шәкирти болғанды.

Патулла қарақалпақлардың «Ақ қапшық»—деп аталатуғын ашлығында (1913) Шымбайдан Төрткүл тәрәпке көшип барып Таза бағжап, Таза аширабад деген мөкәнда орналасып қалады. Патулла бақсы, өзиниң баласы Ибрайымға дуўтар шертүүди үйретип, соңынан Муўсаның шәкирти, Жуман бақсыға шәкирт етип береді.

Ибрайым Жуман бақсыдан саз, дөстанлар үйренип бақсы деген атаққа ийе болады.

1930-жыллардан баслап Төрткүл қаласындағы ҳә-

Ғескерлер кружоғине қатнасып дуўтар шертип қосық айтады. Әбдираман Өтеповтың басшылығында, қарақалпақ мәмлекет театрына қосылып көп жыллар хызмет атқарады.

1936-жыллары Ибрайым көп жырау бақсылар менен бирге Москваға барып, қарақалпақ намаларын пластинкаға жаздырады. Ол соңғы жыллар ҚҚАССР радио комитетине киреди. Сол кәрада көп жыллар дағамында қарақалпақ намаларын шертип хызмет атқарған. Ибрайым Муўса бақсының дәреткен намаларын өзлестирген сазенде бақсылардан болып есанлапады. Ол қарақалпақ халық намаларына нота, пластинкаларға жаздырыўдада көп хызметлер қылды.

Қыз бақсы. Хұрлиман (1861—1906). Қарақалпақ халқының тарийхында ислам дининиң қуўдалаўы менен қарақалпақ ҳаял-қызларына көпшилик алдында қосық айтыў саз шертиў қадаған етилген, ислам динин қуўатлайтуғын «Бахрулдуар» (дүрлер дәрьясы) деген китапта:

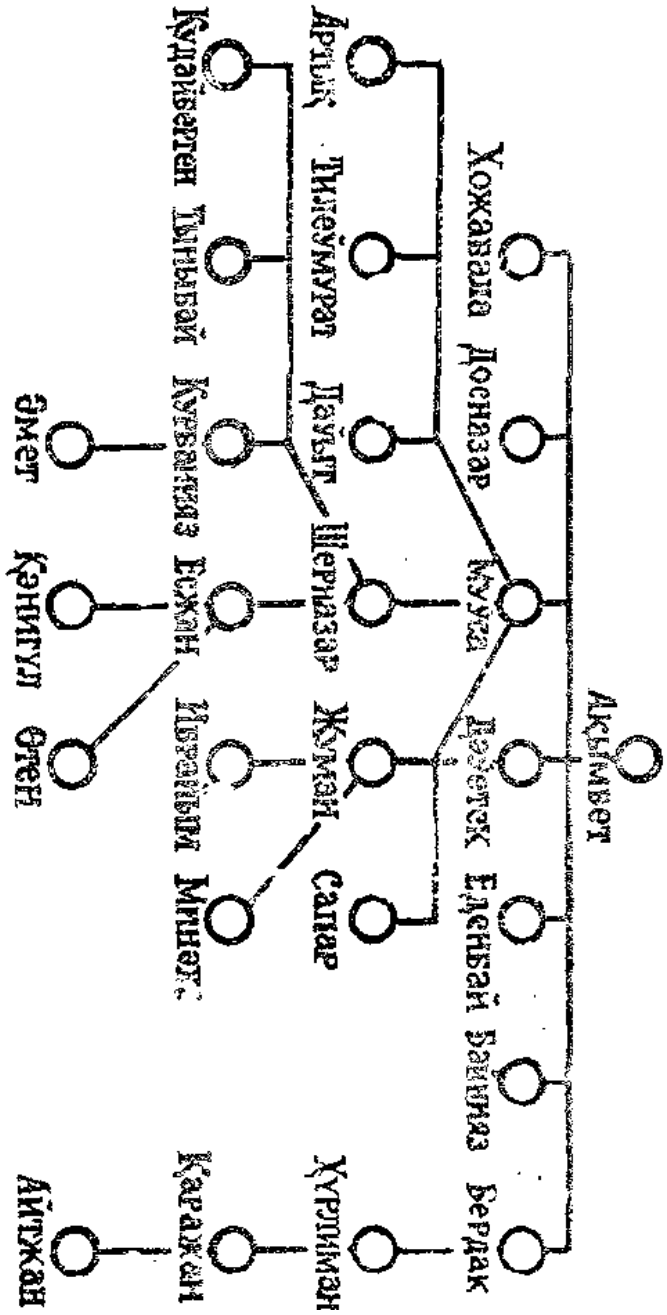
Қыяметтин қырық тоғызыншы әламати «деп шаладирған ва накши айтадирған, хотинлар тола болурлар, булар шайтанның чикаридар ва парвардлар оламниң лағнат вакига ничинидур»¹ делинген.

Ҳаял-қызлар қаншелли қуўдаланса да қарақалпақлар ишинен ҳаял-қызлардан Қыз бақсы Хұрлиманның, Қыз бақсы Қәнигулдиң (1900—1928) шайыр Сапура қызлардың шыққанын көремиз. Мине сол қарақалпақ қатын-қызларынан шыққан үлкен талант ийеси қарақалпақ халқының әдебият классиги Бердақ шайырдың улы менен қызларының ишинен Хұрлиман деген қыз бақсы болып, қыз бақсы деген атаққа ийе болған.

Хұрлиман өзиниң жырлайтуғын репертуарларында әкеси Бердақтың қосықларын ҳәм дәстанларын «Гүлбулби» айтады. Бердақ қызы ержеткеннен кейин мүйген урыўы Тели терисинен Қабыл дегенге узатады. Хұрлиман 1894-жылы Қаражан деген улын туўады, Хұрлиман өзиниң улына 12 жасында дуўтар шертиўди, бақсы болып дайысы Бердақтың өнерин дағам етиўди үйретеди.

¹ Бахрулдуар (дүрлер дәрьясы) шығысты әзертлеў институты, Ташкент, Қолжазба фонды, (5821, 5260 бетлер).

КАРАКАЛПАК БАҚСЫЛАРЫНЫҢ ГЕНЕАЛОГИЯ—ШЕЖИРЕ КЕСТЕСИ

Хурлиман баласы Қаражанды қасына ертіп ел аралап, қосық айтып бақсылық етеді. Қаражан анасына жанапайға дуұтар шертеді. 1856-жылы Бердақ төре-пинеп соқтырылған дуұтар Бердақ өлерде қызы Хурлиманға қалдырылады. Хурлиман өлгеннен кейін ол дуұтар Қаражаңға мийрас болып қалады.

Хурлиман бірдейнен әкесі Бердақтың жолын қуып бақсы болыуды ойлап ел ишінде айта баслайды. Бір күндері Қарақум ийшаны кийеуі Қабылды шақырып алып: Шәрият жолы бойынша қатынлардан бақсы болыу динді бузыу болады. «Қатыныңа тыйым сал» деп Қабылға ақыретлер береді. Қабыл бұл хабарды хаялы Хурлиманға айтады. Ошнан кейін Хурлиман төсек тартып ауырып жатып қалады. Бұл хабарды Бердақ еситіп Қарақум ийшанға өзі барып ийшанға наразы екенін айтады. Халықтың сүйген шайыры Бердақтың бұл айтқан сөзіне қарсы болыуға ийшан әзізлик етеді, Бердақ: «Менің жақсы көрген қызым төсекте кесел болып жатқаннан, жақты дүнья көріп, депі сау жүргені жақсы» дейді.

Бердақ Қабылдың үйіне келип Хурлиманның кеуілін көтеріп, ел аралап бақсылық өнерін дауам еттире бәріуге рұхсат етеді. Хурлиман қарақалпақ хаял-қызларынан шыққан үлкен талант иелерінің бири қыз бақсы деп аталатуғын үлкен атаққа ийе болған бақсылардың бири.

Қаражан бақсы (1884—1966). Қаражан бақсы Қабыл улы атақлы Бердақ шайырдың ақығы. Қаражан бақсының өмір сүрген жері Арал теңізінің түслик этирапы. Қаражанның устазы өзінің анасы Хурлиман. Қаражан қарақалпақ дуұтар намаларының оригинал-вариантларын дуұтарда шертеді. Қаражанның намаларын шакирти Айтжан бақсы Хожалепесов дауам етіп шертіп, оны нотаға салдырып, хәзіргі намаларымызда байытты. Айтжан бақсының шерткен дуұтар намалары қарақалпақлардың ески заманнан киятырған саз өнерінің ең жақсыларынан болып есапланады.

Қаражан бақсы қолына дайысы Бердақтың дуұтарын алып өз анасының үйреткен сүйген өнерін қартайса да тасламай, дуұтар шертті. Ол жасында саз шертиўди, дуұтарды сазлаўды, сазлап ат миниўди, ел қыдырған өнерпаз, сазенде, гошшақ жигитлерінің сазлап кийим кийетугын Дуўхат шапан, мәшкеби ша-

пан, донбе шапан, морели шапан, парўазлы шекпен, елтери тон, түрме белбеў, жипек чай қалта т. б. нағыс лы кийим-кеңшектә кийиўди жақсы көрген. Ол «Менни анам «Гулбилбул» деген дөстанды айтатуғын еди, мен жанапайға шертетуғын едим. Ол «Ойғана» деген наманы шертиўди жүдә жақсы көретуғын еди» дейди. Қаражан бақсы анасы менен бақсылық қылып жүрип, ел аралап жүргенде Әмиўдәрьяның сол тәрәпинде өткенде болған бир ўақыяны былай деп сөйлеп бери:

«Мен жас гезимде анамның кейнине ерип, екеўмиз ел аралап жүргенимизде жолымыз гөне Үргениш қаласына түсип, той атқарып, қосық айтып отырсақ, тойханаға қала ҳәкиминиң адамлары келип бизлерди алдына салып айдап кетти. Апарып қамап қойды. Мен бул болған ўақыяға түсинбедим, бирәз күннен кейин бизлерди босатып, Әмиўдәрьядан өтип кетти деп буйрық етти. Бул болған ўақыяны сонынан түсиндим. Қосықты шәрият нызамы бойынша қатынлар айтаўы керек—екен».

Қаражан бақсы Бердақтың жасаған заманындағы халық намаларын жақсы шертти. Ол «Ойғана», «Гүлзар» «Қыз мынайым» намаларын шерткене қарақалпақлардың басқа бақсыларының намаларынан айрылып турған. Ол өз репертуарында «Гөрүғлы» дөстанының түрли шақапларынан айтқан. Әсиресе «Бәзирген» бөлимин сүйип айтқан. Ол қарақалпақ бақсы ески заманлардағы қарақалпақ намаларын бизиң заманымызға алып келип нотаға жандырып ҳәзирги мәдениатымыздың өсиўине жәрдем етти.

Айтжан бақсы 1908—1954. Айтжан бақсы Хожалепесов 1908-жылы бұрынғы Шымбай уезди, Көкөзек, волост, «Шөгир көл» деген жерде, ҳәзирги Тахтакөпир районы территориясында қусшы-дийқан семьясында туўылады. Ол қарақалпақлардың Қытай тийреси, кепешериўши урыўынан болады.

Ол жаслай атаклы Бердақ бақсының (Бердақ шаһырдың) ақлығы Қаражан бақсыға шәкирт болып изине ереди.

Айтжан Қаражан бақсыдан дөстанлар үйренеди ҳәм дуўтарда саз үйренип жақсы сазенде болады.

Айтжан бақсы 1934-жылдан баслап өмириниң ақы-

рына дейін қарақалпақ көркем өнерін рауажландырыуға хызмет етті. Театрда, радио комитетінде іседі. Ол қарақалпақ музыка өнерін халық наамаларына нотаға жаздыртты. Айтжан Хожалепесов узақ жыллар халыққа минсиз хызмет қылғаны ушын «Қарақалпақстанға мийнети синген артист»—деген атаққа ийе болды.

Байнияз бақсы (1875—1925). Байнияз бақсы туура-лы қолымызда толық мағлыұмат жоқ. Тек болғаны Байнияз тууралы ел ишинё тараған мынадай легенда бар: «Байнияз бақсының бақсышылық өнери бас ланыудан-ақ «Байнияз бақсы» деген нама пай да болыпты. Байнияз жарлы болған. Ел ара лап бақсылық қылыуға миниуға аты болмаған. Ат болғанда минермен деп Шымбайдан кишке не тай сатып алады. Тайын жетелеп пияда ауы лына қайтады. Баратуғын жеринё жсте ал май, күн кеш болғанда бир ауылға барса ҳеш ким буны қонақ алмайды. Үйде сизди күтету-ғын адам жоқ, ауылға Байнияз бақсының на масын айтатуғын бақсы келди, адамлар сол тойға кетти, соған баратырмыз депти. Соннан Байнияз тайын жетелеп ҳәр есикке барып қо нақ жер излейди. Ҳеш қондырмайды ҳәмме тойда, ҳайран болады. Ауылдың шетинде бир жаман ылашықта бир ғарры отыр екен, ақы-рында сол ғарры Байниязды қонақ қылады. Ғарры менеп әнгиме дүкөнүн қурады. Бираз-дан кейин Байнияз ғаррыға: «сизге қосық ай-тып берейин дуўтарыңыз бар ма»—дейди. Ғар-ры әжеп деп, қонсы үйден дуўтар әкелип бе реди. Көптен бери шертилмеген дуўтардың пердеси менен тарларын оңлап тағып, саз-лайды.

Тойхана беттеги бақсының айтқан дауысы ыла-шыққа келип турады. Байнияздың буған қатты ары келип қызып кетеди. Көзи жер көрмейди, тек Байнияз-дың қулағына ылашығымды сындырдың деген ғарры-ның даусы еситиледи. Бир уақытта Байнияздың басы на таяқ сарт етип тийеди. Байнияз дуўтарын қойып қараса;—«Тойымды неге буздың» деп турған той ийе-син көреді. Тойханадағы адамлардың ҳәммеси Бай-нияздың дауысын еситип, қауасат тауып ҳәммеси той-

ды таслап ғаррының үйин қамашалап бақсы Байниязды тыңлап турған екен.

Той ийесі той тыңғаннан кейін, Байнияздан кеширим сорап, тойханаға алып барып, тойды қайтадан баслап Байниязды айтырады. Ал бұрынғы айтып отырған бақсы әллеқашан қашып кеткен екен. Той берілуін той питкеннен кейін Байниязға сарпай жауып ат миғизип жибереди» дейді.

Жапақ бақсы 1893. Жапақ бақсы Шамурат улы. (бұның шын аты Жаббарберген) Хорезм өзбеклерінің адам атын қысқартып сөйлеу әдегі бойынша Жапақ болып, аталып кеткен. Қарақалпақтар арасында данқы жайылған атақлы бақсының бири. Жапақ бақсы араллы өзбеклерден болады. Оның тууылған меканы, өткен жери Қарақалпақстанның Бестөбе хәм Шылпық деп аталатуғын төбелердің арасындағы Әмиўдәрьяның бойында ески заманлардан аталып княтырған Назархан деген жер болады.

Жапақ бақсы он еки жасында Назархан ауылына Сүйеу бақсы келип қосық айтады. Бул да саз шертип, қосық айтыуды әрман етеди. 1911-жыллардан баслап құрбы құрдаслардың арасында қолына дуўтар алып қосық айтып береді. Ауылдың жасы үлкен адамлары Жапақтың қосық айтыу талаптын көрип оған бақсыға шәкирт болыуға кенес береді. Бирақ Жапақ өзине ұстаз таба алмайды, ұстазы болмаса да изине баламаншы менен ғыржекши ертип 1913—1914-жыллары Қарақалпақстанның барлық ауылдарын аралап, дуўтар шертип қосық айтады. Хожелиде Сүйеу бақсы менен тағы да ушырасып Сүйеу бақсының айтқан намалары менен дәстанларын тыңлап оның репертуарларын үйреніп алады. Сүйеудің намаларын айтып ел аралаудан ақ көп кешикпей 1923-жыллары Жапақ бақсы деген атақ пүткил Қарақалпақстанға тарап кетеди.

Мәденияттың жаңа дәуірін сүйген Жапақ бақсы өз иптасы менен 1933-жылды Назарханнан Қарақалпақстанның пайтақты Төрткүз қаласына барып радиокомитетине кирип қосық айтады. Жапақ бақсы мәмлекет театрында ұзақ жыллар хызмет атқарып келди. Қарақалпақ мәмлекет театрының сахпасындағы пьесаларға халық музыкасын үйлестіриуде Жапақ бақсының қосқан үлесі оғада үлкен. Жапақ бақсы тек Сүйеудің намалары ғана емес, өзіннен бұрынғы атақлы

қарақалпақ бақыларының намаларын жақсы билген-
диги арқалы бизнің қазіргі музыка мәдениетімізге
көп үлес қосты. Ол бұрын сазды ядлап шертсе, 1939-
жыллары поета жазыу өнерінде үйреніп алды. 1935-
жыллары Жапақ бақының намалары Москва қала-
сында грампластинкаларға жазылды.

Жапақ бақы шын хұжданлы хызметі арқалы Қа-
рақалпақстанның ең атақты бақыларының бири бо-
лып танылған.

Есжан бақы (1901—1952) Есжан бақы Қосполат
ұлы қарақалпақ урыуының кепе-шеріуші тийресінен
болып, Көк өзек деген мекенде тууылады. Әкесі Қос-
полат отырыспаларда қосық айтатуғын адам болған.
1938-жылы 63 жасында қайтыс болған. Есжан Тоқпо-
лат деген инісі екеуі жаслай Шымбайдың қубласы-
нда Ақун жап, Үсен жап, бойларында екеуі дауыс қо-
сып отырыспаларда қосық айтқан. Қоскөпір
деген жерде той сейілі болғанда қызлар минген ар-
баның алтақтасына отырып, қосық айтып, қызлардың
зақтың хошлап жүрген. Есжан ер жеткеннен кейін
бақы болыуы әрман етип, Муұса бақының шәкірти
Шерназарға кейін Муұсаның тағы бир шәкірти Артық
Бақыға ереді. (1893—1933) Есжанның ұстазы Шер-
назар (1882—1937) Қытайдың қазаяқлы урыуынан бо-
лады. Есжан ең дәслең 14 жасында Сейтназар деген
қыссаханнан «Юсип-Ахмед» дәстанын үйренеді. Оны
дуұтарға салып той-тамашаларда айта баслайды. «Са-
наұбер» қыссасын ядтан айтып жүрген Қанигүл деген
қыз бенен танысады. Екеуі бирге ауылда жүріп бақ-
сышылық етеді.

Есжан бақы өмірінің соңғы жыллары ресубли-
ка радиокомитетінде хызмет атқарды. Радио арқалы
ол Муұса бақы намаларын атқарды хәм оларды но-
галарға жаздырып қалдырды. Есжан бақы Қоспола-
тов қарақалпақ халқының сүйіккі бақысы еді.

Қыз бақы Қанигүл (1900—1928). Қарақалпақлардың
Бексийық урыуынан жарлы қызы Қанигүл атасынан
жетім қалады. Оның үстине екі көзі көрмейтуғын
соқыр болады. Бұл қыз ауылдарда қыссаханлардан
«Санаұбер» қыссасын тыңлап үйреніп алады. Оны яд-
лап алып қыссаханлар намасына салып көпшилікке
айтып беретугын болады. Қанигүлдің дауысының жақ-
сы екенін, талантлы екенін хұрметлеп, Есжан бақы

Қанигүл менен ушырасып, өз қарауына алады, оған өменгерлік қылады. Дәстәптар үйретеді.

Ол уақытлары бұрын ел бийлеген Барлықбай ақсақал деген бұл қыздың бақсы болуына кесент бермекши болады, тыйым салыудың талабын қылған менен, соқыр жарлы қыз бұған қулақ аспайды. Барлықбай бұл қызға «үйінде отыра бер, азық аұқатыңды өзим берейин, бизиң урғудан қатын-қызлардан бақсы болды деген насақ сөзди бизге тақпа» деп те үгітлейді хәм бай абай-сиясат та етип көреді, бірақ қыз бұған көнлікпейді.

Қанигүл өзиниң хош қауазлығы арқалы арадан аз уақыт өтпей ақ «қыз бақсы» деген атаққа ийе болады. Қанигүл қосық айтады. Есжан бақсы жанайпағға шертеді. Қанигүлдің бир кемиси дуұтар шертиу өнерин үйрене алмайды. Есжан менен той-тамаша атқарғанда Есжан дуұтар шертип, дәстәпның насырын сөйлеп болғаннан кейин Қанигүл қосығын айтып екеуи ел аралап той-тамашалар атқарады. Булардың бул өнерине тамашағөйлер жақсы қызыққан. Ауылға қыз бақсы келди деген хабарды еситкенлер бақсыға барғанша асыққан.

Есжан бақсы алты жыл дауамында соқыр қыз бақсы Қанигүл менен бирге, қосық айтып, бақсышылық етеді. Бірақ 1928-жылы Қанигүл қайтыс болады. Қарақалпақ ауылларында «Қыз бақсының намасы» деген нама халықтың қулағынан еле кеткен жоқ.

Амет бақсы 1923. Амет бақсы Тарих ұлы қарақалпақлардың хәзирги ең атақлы бақсыларының бири. Ол Қарақалпақстанның «Ийшан қала» ауылының «Қызыл үй» деген мәканында тууылады, қарақалпақлардың қуйын урығынан 1940-жылы ауыллық мектептин бесинши класын титкерип 1945—1948-жылларға дейин Қурбанияз бақсының изине ерип шәкирт болып бақсылық өнерин үйренеди. Сол 1948-жылдан баслап өз алдына ел аралап бақсылық қылады. Амет бақсының айтатуғын репертуарлары «Мақтумқулының» сөзлери менен «Саятхан-Хәмра», «Ғарип-ашық», «Юсип-Ахмет», «Қырмандәли» ал оның сүйип айтатуғын дәстаны «Қырмандәли» болады.

Амет бақсы өз алдына бақсы боларда устазы Қурбанияз оған арнап дуұтар соқтырып берген. Амет бақсының бұрыпғы бақсылардан айырмасы айтқан дәстанның хәзирги тыңлаушыларға бейимдел, хәзирги әде-

бий сөйлеу тили менен айтыуға тырысады. Ал дәстанның насыр қара сөзлери де бурғыдай емес, оның ишинде хәзирги халық өмиринде ушырасатуғын халықтың өнер кәсип күн көрислериниң түрли хәрекетлерин көриуге болады. Демек, Амет бақсы үйренген репертуарын қайта ислеп оны жетилдирип түсиникли этип айтыуға тырысқан бақсының бири.

Х — Б Ө Л И М

ҚЫССАХАНЛАР

Қыссаханлар менеп қосықшылар қарақалпақ халық жыршыларының бир топарына киреди. Олар ел аралап, басылған китапларды оқып хәм шайырлардың шығарған мақтауларын, айғысларын хәм халық қосықларын дауысқа салып айтып, көпшиликке тамаша беретугын, саз өнериниң ийеси халық жыршыларының бири—халықтың қыссахан хәм қосықшылары болады. Қыссаханлар қарақалпақларда жыраулар менеп бақсылардан кейин яғный жазу өнеринен кейин пайда болған сөз өнериниң шеберлери. Бұл арабша «қысса» (повесть) парсыша кван (хан) деген еки сөзден қуралып «қыссахан» болған («Кван» «оқыу» яки «оқыушы» мәнисинде. Мысалы: газетхан газета оқыушы, әзейимқан, палкерлик қылыушы. Мына төмендеги сөзлер де усындай мәнистен қуралған. Сазенде—саз шертиуши, гоенде—қосық айтыушы, сазенде-гоенделер яғный саз шертип, қосық айтыуды кәсип қылыушы адамлар. Демек қыссахан китап оқып кәсип қылыушы адамлар деген сөз. Ал қысса сөзи араб тиландеги мәниси әнгимелин, ўақыяның сөйлеп берилген мәнисине ийе болады.

Қарақалпақ қыссаханлары қыссаны оқып баслағанда қыссахан қара сөзи—насырын «ал қысса» деп баслайды демек мынау айтатуғын сөздин мәниси дегенди түсиндирмекши болады. Ал соңғы ўақытлары қыссаханлар қысса оқығанда «Алқысса» деген сөздин орнына «алғарез» деген сөз бенеп алмастырылған.

Қыссаханлық өнери орта Азия халықларына таратанына көп заманлар болған. Буган бир дәлил өзбек әдебият классиклериниң ўәкили Зухритдин Мухаммед Бабур (1430—1483) заманында қыссаханпыц болғаны мәлим. Ол мынадай мысалда көринеди:

Эйди көрген ишкида бисяр гаўға киладир эди
сисатбиле бирнеше оқ аттым йик яр бир қаза
оқы химайин мырзаның қыссаханиги өтган
бхек таслим қылып¹

Бул үзинди де Мухаммед Бабурдын атланыста жүргенинде Айдықорған деген меканда көп гаўға көтерилгенде абай саясат пенен бирнеше оқ атқанда бир әжел оғынын Химайин деген мырзаның қыссаханына тийип өлгени тууралы сөз етиледі:

«Қыссахан» сөзип Наўайының шығармаларында ушыратыўға да болады. Мысалы:

Бул ажайиб ким алар даги дейдилар
Қыссахан қызлары магар дейдилар²

Бул қыссахаплық өнери қарақалпақларға соң таралған. Көбине қыссаханлар ески дин мектебинде оқып саўат ашқан, даўысы жақсы оқыўшылардың ишинен шыққан.

Арадан узақ жыллар өткеннен кейин көплеген прогрессив жәмийетшиликтиң раўажланыўы менен әдебият сабағы баспада басылған, олар шағатай тил деп аталатуғын Орта Азия халықларының сол ўақыттағы әдебий тили—яғный ески өзбек тилинде болған. Бунда өзбек әдебият классиклеринини шығармалары әдебият сабағы болып оқытыла баслаған.

Бирақ әдебият сабағы ең алдып бурын ишриятты пропаганда қылыўшы Суфы Аллиярдың мистикалық идеядағы шығармасынан басланған. Бул ҳаққында Орта Азияның тарихын тексерген профессор П. П. Иванов былай деп жазады:

Шайырлардың ишинде өз шығармасын даний сюжетке курған Суфы Аллияр болып есапланады. Ол Каттақорғанда туўылған. (1733-жылы өлген). Онын қосықлары көп таралған. Суфы Аллияр өзиниң қосықларына тек ғана мистикалық философиялық түс берген, исламның догматикасына арнаған».³

¹ Записи Султана Бабера, Казань 1857, с. 335.

² Е. З. Бертельс. «Алишер Навои», Ташкент 1949 г. стр. 84—85.

³ П. П. Иванов. «Очерки по истории Средней Азии». Москва, 1958, стр. 219.

Ески қарақалпақ дин мектеплерінде әдебиат сабағы үшін бириңши мәртебе балаларға Суфы Аллиярдың кітабы оқылып көп жыллар ядлайтуғын еді.

Мине усы Суфы Аллияр кітабын балалар көп уақытлар оқығанлықтан бул кітап ески тил болса да түркий болғаны себепли ески араб тилинен гөре түсникли болып, оқыушылардың биразы бул әдебиат сабақлары арқалы аз-мазлап хат таңый баслаған. Бул кітаптан кейин Навойы менен Фзулының шығармалары оқылған. Балалар өзин оқытқан молладан жасырып қысса кітаптарын қолдан көширип хат жаза баслаған. Мине булардың ишинен той мерекелерде қысса кітабын оқып беретуғын балалар шыққан. Қыссаханларда өзлерине шәкиртлер таярлаған. Қай бир атақлы қыссаханлар шәкиртлерин ертип шәкиртлер менен бирге дауыс қосып қысса оқыған. Булардың қысса оқыуы коллектив хорға усаған.

Қыссаханлар да жырау бақсыларға усап булардың қай биреуи қыссаның тек өзин ғана оқып жүрсе, оның қай биреулерин, талантлары өз ядынан қосық шығарып айтатуғын да болған. Ал қыссаханның бундай түрлерин бизиң заманымызда шайыр деп ат береді. Қарақалпақлардың көп шайырлары мысалы Қазақбай, Аялберген усаған шайырлар өзиниң шайырлық өнерин ең алдын бурын қыссаханлықтан баслаған.

Хәзирги қарақалпақ халық шайыры Аббаз Дабыл улы Шымбай қаласында атақлы қыссахан болған Қәуендер баладан қыссаханлық өнерин үйренгени туұралы сөйлеп береді. Қыссаханлардың репертуарлары басылып шыққан қысса кітаптарынан басқа халық шайырларының қайбиреулериниң шығармалары яғный әдебиаттағы айтыс жанрлары менен мақтау жанрлары қыссаханлардың турақлы репертуары болған.

Әдебиаттың мақтау жанры қыссаханлардың сүйин айтып, оқып беретуғын турақлы репертуары болып есапланады. Қарақалпақ ауыз әдебиатындағы бир айрықшалық сөз күши менен журттан озған шешенди, халықты басқарған басшыны, байрақтан озған жүйрикти, гүресте жыққан палуанды, журттан шыққан сулыұды мақтау бурыннан княтырған дәстүр болған.

Халық шайырлары өзи жасаған дәуирдеги халықпен бирге қуғаньп, көркемлик мақтанышқа өзиниң қатнасын билдирип шығармалар дөреткен. Бурыннан

княтырған аңыз әдебиятынданы мақтау (тәрип) элементин үйренип, оны дауам қылып жетилдиріп, жоқары көтеріп әдебиетта мақтау жанр қәлибине дейин жеткерген оны, өсирген, өршиткен әдебиеттағы мақтау жанрының халық шайырларының бұрынғы дереклеринен мысаллар келтирейик:

Халықтың аңыз еки әдебиятында жаңа түскен кәлииди хәм сулыұды мақтаған мынадай қатарларды көриуге болады.

Үйден шықтың қуман алып,
Еки бетің гүл-гүл жанып,
Қаршығадай қыялланып,
Салланған кимнің арысаң.

Өткен дәуірде халық сөз өнериниң руұхый азық екенін түсинген. «Жақсы сөз жан азығы» «Жақсы сөзге жан семиреди» деген халық нақыллары бул жағдайдың толық дәлили бола алады.

Мақтау сөзлерди хәттеки дәстанлардағы батырларда руұхый азық деп билген. Бұған аңыз әдебиятындағы дәстанлардан, мақтаулардан мынадай мысалларды көриуге болады. Батырлар қыйын қыстау жерлерде «Мәрттин жолдасы ат» деп өзиниң минген атына марапат, хошемет берип мақтаған қатарларды көриуге болады. Алпамыс дәстанының Жийемурат жырлаған вариантында Алпамыстың Байшубары мынадай сөзлер менен мақталғанын көреміз:

Омыраұын көрсен есиктей,
Мойын ети бесиктей,
Келеплеген жишкетей,
Кекили сулыұ жаныұар,
Базардағы мақпалдай,
Секиля сулыұ жаныұар.

Ойға тиккен оғаұдай,
Саұмы сулыұ жаныұар
Молла қыйған қәлемдей,
Қулағы сулыұ жаныұар,
Орыстан келген ләгендей,
Туяғы сулыұ жаныұар.

Тағы сондай «Қоблан» дәстанының қарақалпақ версиясы Есемурат жырау жырлаған вариантында Қобланның өзиниң торы атын мақтап былай деп хошемет береді:

Астыма минген торы атым,
Жауларға жетпей пәрәдым,
Йиенә памыс кәлгенде,
Айналасың Қоблан сеннен дег

Сизлерге памыс кәлмеймә,
Ырғы қа ырғы торы атым,
Азыу тиси төрт еди,
Жарлағы қоян ескилли,

Айналсын Қсблан өзінен,
Жаз күни пискен алмадай,
Көзин сулыұ жаныұар.

Қызлардың өрген шашындай,
Жалын сулыұ жаныұар.

Қарақалпақ дәстанларындағы батырдың минген атын мақтау жалпы дәстүр болса, ал сол дәстанларда бас герой қыздар, көркем сөз күши менен сыпатланып мақталып отырады. Бул қызларды мақтаулар барлық дәстанлар ушын турақлы үлги. Буған мысаллар келтирейик: Алпамыс дәстанындағы қой бағып жүрген Әшимкөл Тайшаханға көшип келген Байсарының қызы Гүлларшынды былай деп сыпатлап мақтал береди.

Қамшы ядлы бармағы,
Гумис ядлы тырнағы,
Устаға барсаң сандал бар,
Сандалды көр де төсин көр,
Моллаға барсаң қөлем бар,
Қөлемди көр де қасын көр.

Шершиге барсаң ҳинжи бар,
Ҳинжини көр де тисин көр,
Қар үстине қар жауар,
Қарды көр де етин көр,
Қар үстине қан тамар,
Қанды көр де бетин көр.

«Алпамыстан» басқа дәстанларда да қызларды мақтау жалпы характерге ийе. Бундай өткар тил менен табият пенен салыстырып мақтайды. «Қырық қыз» дәстанындағы Гүлайымның сулыұлығы былай деп сүу-ретленеди.

Төреннен шыққан кундыздай,
Ерте туумп кеш батқан,
Өмирк ая жұлдыздай,
Көргенник ишин жандырып,

Сүймей мийрин қандырып,
Дәуран сүрди Гүлайым,
Қарсы жаудан қайтпады,
Қайтарып сөз айтпады.

Қарақалпақ шайырлары өткендеги ауыз әдебиятындағы мақтау элементин дауам еттирди. әдебияттын мақтау жанрын өз шығармаларында пайдаланып, оны жоқары көтерди. Халық шайырлары мақтауды негизге төмелардың бири қылып алып оны қәлиплестирип, әдебияттық мақтау жанры қәлипине жеткерди.

Өткенде қарақалпақ шайырларының мақтау жаабараны аа. Булардың ишинен өткен әсирде өмир сүрген қарақалпақ шайыры Омар, Өтеш қусаған гейпара шайырлардың шығармалары да қызларды мақтау шығармаларына үлги бола алады.

Қүйгелек киби көзлери,
Хүр киби бадар жүзлери,
Шийриннен шекер сөзлери,
Гүлзийба қыз гүл янлады.

Қарақалпақ халқының атақлы шайыры Әжинияз Қосыбай ұлы әдебиеттің мақтау жанрына көп үлес қосқан шайыр. Өзі қазақ даласында жүріп бала оқытып жүргенде Әжинияздың хожайыны Молла Хожбан деген адам сениң елиң қандай ел, деп сорағанда Әжинияз шайыр Хорезм ойпаты менен қарақалпақ елиң мақтап былай деп сұўретлейди:

Жайлауыи Үргенич Арқасы Теңиз,
Жауырыны қақпақтай маллары семиз,
Рухсатсыз—бир-бирине салмас из,
Бирликли Қоныраттай сллерим барды,
Табылады излегеннің кереги,
Көлинде бар қасқалдағы үйреги,
Қуулары, газының пүтип бүйреги,
Дуньяның ацлары сәнімде бар ды,
Сөйлескенде шекер етер сөзинди,
Көргенде бәйлимар етер өзинди,
Бақары тойдырар еки көзинди,
Юсуф-Зилайхадай қызлары бар ды,
Айта берсец Ашамайлы қыятты,
Қолдаулы Мүйтениу барлық Қоныратты,
Қытай хәм Кенегес жәше Маңғытты,
Қашлары көлемдей қызлары барды.

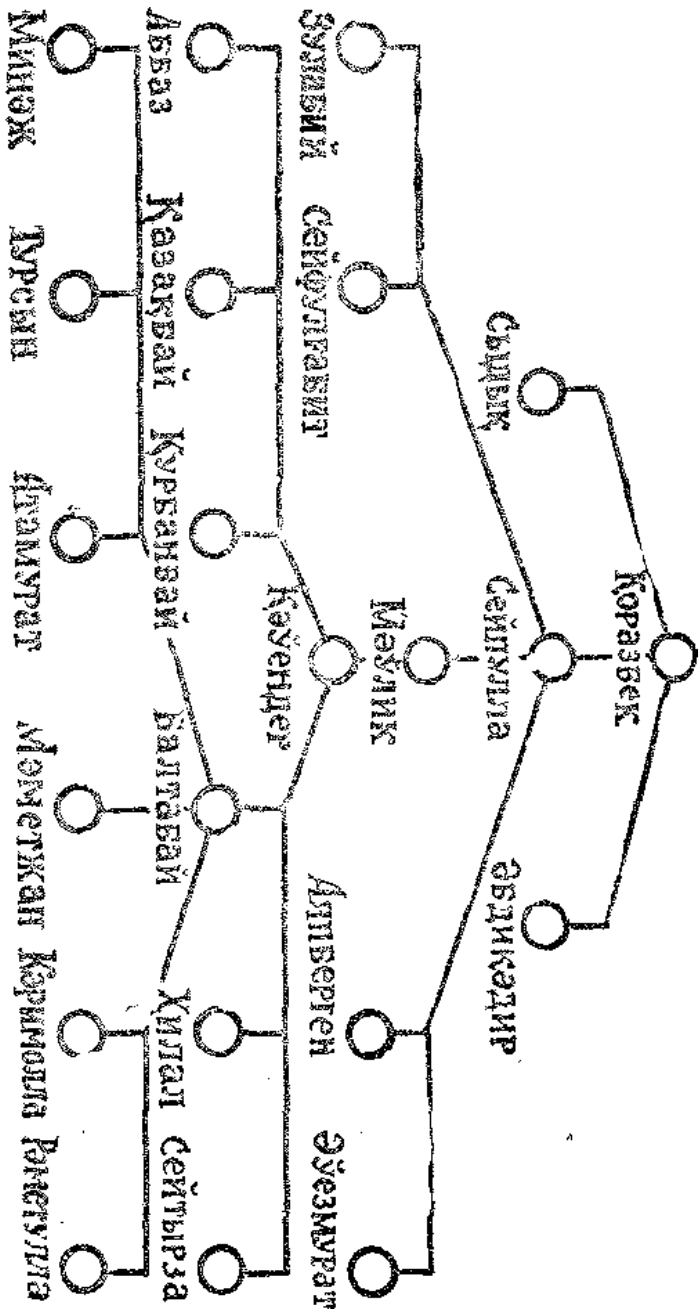
Әжинияз шайыр қарақалпақ қызларын мақтаған бирнеше қосықлар жазды. Олар «Қырмызы», «Садага», «Қатша», «Бир Пари» атлы қосықлары мақтау жанрының ең үлгилеринең болып есапланады.

Бирнешени сусты мепен өлтирген,
Жылға өйлеп өлтиргенди күлдирген,
Салланып жүргенде жолды толтырған,
Кәнем басқан аяқлары қырмызы.

Әжинияздың қызлары мақтаған шығармалары шығыс поэзиясының тәсиринде болғанлығынан дәрек беретуғын фактлер сезиледи. Оның «Әй Әлип», «Бир Пари» шығармалары бұған мысал бола алады.

Өткендеги халық ишиндеги шайырлардың жазған мақтаулары қыссаханлардың негизги репертуарлары болса, ал қыссаханлар ушын тек ғана мақтау жанры менен шуғылланған айырым шайырлар да болған. Өткен дәуірдеги көп ғана халық шайырлары өзлери әдеп қыссахан болып, соцын ала шайырлық дәрежесине жетисип, олар қыссаханлар репертуары ушын ғана шығарма жазған шайырлар.

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚЫССАХАН ШАҒЫРЛАРЫНЫҢ ГЕНЕАЛОГИЯ — ШЕЖИРЕ-КЕСТЕСИ

Қоразбек шайыр (1855—1910). Қоразбек шайыр Разбек улы тууралы толық мағлыұмат жоқ, бірақ оның күшли лирик шайыр болғаны тууралы халық аузында толып атырған аңыз-әнгимелер бар. Қоразбек шайырдың жазған қарақалпақтың сулыұ қызыларын мақтаған қәм басқа халықлардың қызыларын да мақтаған, олардың характерин тәриптеп жазған 328 қатардан ибарат мақтау «тәрип» деп аталған шығармасы соңғы жылларға дейин қыссаханлар тәрепинен жырланып келди. Бул шығарма қарақалпақ қыссаханларының той-тамашаларда қысса китапларын оқып баслағаннан бұрын усы тәрипти оқыған. Бул тәрип 1933-жылы Тахтакөпир районында қыссахан Қәуендердин шәкирти атақлы қыссахан, қәзирги қарақалпақ халық шайыры Аббаз Дабыл улының аузынан ел аралап қысса оқып жүрген жеринен жазып алынды.¹

Қоразбек шайырдың өмирбаянына тийисли болған гейпара мағлыұматлардан мысал келтирсек, соңғы жылларда Бердақ шайырдың шығармаларын жыйнау бойынша болған экспедицияларға қарағанда Қоразбек шайыр Бердақ шайырдың тухымласы болып шықты. Фарғабайдың бұрынғы өлген хаялының баласы Нурмақтың Қоразбек Оразбек деген еки баласы болады. Оның Қоразбек деген баласы хат таиыған молла болады. Ол Бердақ пенен Арал теңизиниң түслик тәрепинде «Гедей» хәм «Ақ там» деген «Ақдәрья» бойындағы мөкәнларда Бердақ пенен бирге көп заманлар өмир сүреди. Бердақтың шығармаларының хат жүзине түсиўине Қоразбек жәрдем етеди. Қоразбек шайыр шама менен 1906—1910 жыллары Түркменстанның түслик тәрепи Гурген дәрьясына жақын жерде өледи.

Тәрип шығармасының ишинде ханзадаларды мақтау, басқа халықлар үстинен сықақ қылыу қусаған қатарлар ушырасса да шығарманың басым көпшилиги өз заманы ұшын ең жақсы шығарма болып есапланды. Оның ишиндеги айырым бурмалаушылықлар айырым айтыушылар тәрепинен қосылған болыуға тийис.

Қоразбек шайыр көп халықлардың қызыларын характерлей келип, қарақалпақ елиниң қызыларын мақ

¹ Қ. Айымбет улы «Қарақалпақ әдебиятлары» қолжазба ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының китапханасы, инв. А—3 1107 89—32 бет.

тайды. Өткен әсирлерде шайыр, шешен, дилӯар қызлардың сөзге шеберлигине қарай Хийӯалы қыз, Меҳдер қыз, ярым патша деген атаққа ийе болған қызлар болған. Бул қызлар туӯралы шайыр былай дейди:

Ал ҳасыл камалға келген,
Ҳауазасы журтқа толған,
Қызлары ярым хан болған,
Ашамайлы қыятта ды.

Ашық-машыққа көз тутар,
Жудалықтың жәбри өртер,
Қызлары қусбегі метер.
Қабасанда, сақуда дур.

Қоразбек шайырдың сол ўақыттағы қарақалпақ урыӯларының ҳәрқайсысын өз алдына белип мақтаған сулыӯ қатарларының көркем үлгилери мына төмендеги қатардан көринеди:

Шашы суӯ түбинде құрдиз,
Шам шырақтай көзи жулдыз,
Жанында басқа қызыӯ-көндз,
Қытай менен қыпшақта ды.

Түрмесі тилла шашақлы,
Шашағы ҳижжи моншақлы.
Узын бойлы, кең қушақлы
Қуғаншы жарма бойында ды.

Көзде өрдек пенен газы,
Тауыс киби жылӯа назы,
Қолдаулының қумар көзи,
Ақ қалада еяқта ды.

Жорға жүрис ат минбеген,
Яр менен ойнап қулмеген,
Бир яқшы қызды алмаған,
Та өлгенше әрманда ды.

Қоразбек шайырдың бул тәрип мақтаӯ шығармасы қарақалпақлардың жайлаӯ жери олардың кәсиби жер атлары қарақалпақ урыӯлары ҳаққындағы толып атырған этнографиялық тарийхый мағлыӯматлар береді. Қоразбек шайыр өзиниң әдебий лақабын молла Гарип деп атаған.

Мине усы бурынғы дәстүр бойынша оннан соңғы өткен Аялберген шайыр да өзиниң әдебий лақабын «Гарип» деп жүргизген. Бизниңше бурын қысса оқыған шайырлар үшін «Гарип» деген жалпы лақап болыӯы мүмкин. Қоразбек шайыр өзи жасаған дәӯирдеги әдебияттың мақтаӯ жанрын өсирген шайырдың бири. Ми не сонлықтан Қоразбек шайырды қыссаханлар үшін үлкен репертуар берген, мақтаӯ жанрын кенейткен атақлы шайыр деп атаӯға болады.

Қазы Мәӯлик (1885—1950) Қазы Мәӯлик Бекмухамбет улы Бухара медресесинде оқып, билим алған, хат сауаллы адам. Ол Шымбай қаласында өмир сүрген. Оның барлық шығармасы дерлик қыссаханлар үшін репертуар болған. Ол сол, ўақытта «Китабий» яки «турки» деп аталатурын ески өзбек тилинде қо-

Шымбай этирапындағы барлық қыссаханлар Қазы Мәуликке үлкен құрмет пенен қараған, өйткені ол қыссаханлар Қазы Мәуликтің шығармасынан тәрбия алып қыссаханлық өнерин арттырған. Белгилі Қазақбай шайыр менен Аббаз шайыр Қазы Мәуликтің шығармаларын ұзақ жыллар оқып жүрген.

Қазы Мәуликтің шығармаларын мереке тойларда қысса жолына салып көпшілікке оқып бергені арқалы Қеуендер деген қыссаханның даңқы көпке жайылды. Қеуендер бала Хожанияз ұлы (1896—1917) өзіннің қысса оқығуға шеберлігі арқалы көп қыссаханлар Қеуендердің изіне еріп жүрген. Оқыу техникасын үйренген. Хәзіргі қарақалпақ халық шайыры Аббаз шайыр «Қеуендердің изіне еріп жүріп қысса оқыу өнерин үйрендим» дейді. 1917-жылы Қеуендерді түркмен баспашылары Шымбай қаласында атып өлтиріп кетті.

Қыз жигитлер Қеуендерді соншеллі жақсы көрген, Қеуендерді баспашылар өлтиріп кеткеннен кейін оны қосық қылып жырлаған:

Қауаша паядан пая болар ма?
Басына тедлегің сая болар ма?
Қашлары қыйылған Қеуендер бала,
Душпанның оғынан зая болар ма?

Баспасөздің жоқ гезінде Қеуендер қыссахан Қазы Мәуликтің шығармаларын хатқа түсіріп көпшілікке оқып беріуде қосқан үлесі орада үлкен. Мәулик Шымбай қаласында жасап тұрған дәуірде «Ғәріп ашық» қыссасы менен Қазы Мәуликтің шығармаларын қақы алып, қолдан көшіріп беріп отыратуғын айырым адамлар болған. Ол көшірілген нұсқалар айырым адамлар да елге дейін сақланған.

Қазы Мәулик «Ғәріп ашық» дәстанын қайта ислеп жетілдіріп толықтырып жазып шығарды. Оның даналары қолдан көшіріп көбейтілген. Ол Қазан, Ташкент қалаларында басылып шыққан қыссаларды алдырып хәм Шығыс әдебияты классиклеринің шығармаларын көпшілікке таратыу мақсетінде Шымбай қаласында биринші мәртебе кітап дүканын ашты. Қазы Мәулик медреседе оқып жоқары билим алған, азғана хүн Шымбайда қазы болған, мине сонлықтан оны «қазы» деп атап кеткен. Оның қазылық кәсібнен

гөри әдебиатты таратыу бойынша хызметі көп болған. Ол өзі медреседе оқып билим алғанлықтан хәм шығыс әдебиатын көп оқығанлықтан ески әдебий тил өзбек (шағатай) тилине еликлеп қосықлар жазған.

Қазы Мәуликтің шығармасының басым көпшилиги сүйиушилик жырлары, ол ески шығыс әдебиаты менен ғана шекленип турмай халықтың ауыз әдебиатының үлгилерин де жақсы билген хәм сол ауыз әдебиатының үлгиси менен қызлар қосығының жолы менен көп қосық жазған. Ол қосықтың үлгилери төмендегіше болып келеди:

Кегейли бойына ақ гүл шитипти,
Ақ гүлди аралап ярым кетипти,
Жамап екен Кегейлинн бойлары,
Жас ғана ярымды хайран египти.

Тақия тиктим «Зингер» машын ийнеси,
Кеше кеткен шул ярымды сағындым,
Ярым менни хасла жоқдур гийнеси,
Бир кеткен шул ярымды сағындым.

Қазы Мәуликтин үлкен лирикалық бир шығармасы «Ол неге дәркар» деп аталады. Ол қосықтың үлгиси:

Арық ақсақал болып арна қаздырсаң,
Ақсақал болысқа буйрық жаздырсаң,
Аты сәуگیлли ярсыз ол неге дәркар...

Бул «Ол неге дәркар» деген узын мақтау қосығының негізги мазмуны: «Сен қандай адам болсаңда, семьяң болмаса, сүйип алған хаялың болмаса бәри бийкар» дегенди аңлатады. Қазы Мәулик өзиниң қысқа лирикалық қосықларын «Ғаззел» деп атайды. Ол ғаззелери «Қушайды», «Хеш сөзим йоқдур», «Не дур гүнайым» болып келеди. Бул ғаззелдин үлгилери мынадай.

Дәрұазанда турып мойным талдырдым,
Хәсрет ышқысына мени яндырдым,
Қәлеген мийманын өзиң алдырдым,
Алған мийманына хеш сөзим йоқдур

Өзи бир дилбар дур жахан сөрүәри,
Сийнесинде Лейли Маржан гаўҳари,
Мен өткенде көшеден хәргиз ол ләри,
Өтсе хәм өтпесдур недур гүнайым.

Ақлымды лал етти шамша қыз пәри,
Мек ана бсндемен Ләйлиу Гаухәри,
Мени ол яр өзгелердиң қатары,
Көрсә хәм көрмесдур недур гүнайым.

Қазы Мәуликтин қызларды мақтаған қосықтары-
ның ишиде «Перизат» деген қосығының үлгілері мы-
надай болып келеди.

Ал дилбар намаз жума кешеси,
Енеден дүньяға келдиң Перизат,
Бул адамға келип кетти нәшшеси,
Ким яқшы, ким яман билдиң Перизат.

Қайсы күни көрдим гүлдек йузлериң,
Шул күни тоғия қылдым иалериң,
Қылық етип қашың билан көзлериң,
Қанжарбилан бағрым тилдиң Перизат.

Мамбетнияз шайыр Мамбетнияз шайыр ҳаққында
толық мағлыұмат жоқ. Ол Шымбай этирапында өмир
сүрип, қысса оқып хат таныған, сонлықтан ба оны
молла Мамбетнияз деп атаған. Мамбетнияз шайыр
жарлы адам болған, үйленейин десе отыратуғын үйи
болмаған. 1906—1910-жыллар арасында Шымбай во-
лысы Төренниязға қара үй бер деп жәрдем сорап, жум-
бақ қосық жазып жибереди. Мамбетнияздың бул жум-
бақ пенен жазған қосығы қыссахаплар тәрепинен оқ-
ылып көлке таралып кетеди. Оннан кейин Шымбай во-
лысы Төреннияз Мамбетниязға қара үй тигип берипти.
Мамбетнияздың жумбақ қосығының халық аўзында
сақланған қатарлары мынадай:

Шымбайдың ҳәкими ол Төреннияз,
Арсым бар айтайын буны тыңласың,
Гәҳим әйлесин ошбу айтқан байза,
Бул гәптин мазмунын жақсы аңласың.

Ашылу-жабылу аўзы сәрпәшли,
Гүмбәз дәрўазадай ошбур рәўишли,
Бул не заттур ҳақтың құдирети күшли,
Биләск әжеп ерминш хайрак қалмасың.

Бузылғанда алты бастан бузылар,
Дүзелгенде бастан, кәден дүзелер,
Турғызбасаң турмас бас баша болур,
Өзиң турар дейип нәҳим қылмасың.

Бул не заттур ескенбес башы,
Көзи төбесінде төрт йүрір қашы.

Тоқсандур кирпиги буны аңласып

Бул не заттур бул роўниште жай болған
Көзи төрткеседур буны аңласып.

Мамбетнияз шайыр қолына қәлем алып хат жазған сауатлы адам болыуға тийис. Сол дәуірдеги әдебиет тили Чағатай тилинің тәсири Мамбетнияздың бул қосығынан көрһип тур. Мамбетнияз ауыз әдебиатының жумбақ түрінде қосық жазған, бул жанрдан дурыс пайдалана билген шайыр.

Рам шайыр Арзы улы (1898—1960) Рам шайыр Арзы улы Қарақалпақстанның Кегейли районының (бурынғы Жаңа базар) этирапында тууылады.

Рам шайыр ески мектепте оқып хат сауатын ашады. 1920-жыллары қысса китаптар тауып алып, ел аралап қысса оқып, қыссаханлық өнери менен күн көреді. Ол да басқа қыссаханлар қусап Қәуендер қыссаханның қыссахан оқыу техникасын басқа қыссаханлардан үйренеди.

1926—1927-жыллары муғаллим курсында оқып педагогикалық билим алады. Соң мектепте муғаллим болып, бала оқытады. Муғаллим болып жүрипте қыссаханлықты дауам қылады. Ол өзіннің бурынғы оқыл жүрген «Ғәрип ашық», «Әуезхан», «Юсип—Ахмет» қыссаларының үстине өз рспертуарларын кенейтиу мақсетинде қазақша «Гүлшара», «Махмутжан», «Таудытасты жел бузар» деген қол жазба қыссаларды да оқыды.

Рам шайыр сопын ала өз ядынан юмор, сатиралық қосықлар жаза баслайды. Ол өзіннің еккен салысын жеп кеткен үйреклерге арнап «Үйрек» деген қосық жазып көпке оқып берип жүреді.

1928-жылы Рам шайыр Садық шайыр менен айтысып Садықтап жеңиледи, оннан кейин Рам шайыр қосық жазыуды қояды. Рам шайырдың негизги кәсиби қыссаханлық болады.

Қазақбай шайыр (1880—1946) Қазақбай шайыр Хожанияз шайырдың баласы, қарақалпақлардың Қоқырат арысы, қабасап урыуынан. Ол Арал теңизинің түслик тәрепи Егиз қум деген жерде мәкан еткен. Ол

атақлы Қәуендер қыссаханнның көп шәкиртлеринин бири болған. Ол аўыллық мектепте оқып хат танып «Зийнел әреп» ҳәм «Ғәрип ашық» қыссаларын ядлап алады. Оларды халық арасында оқыған, 1916—1920 жыллары ол өзи жасаған дәўирдеги болған тарийхый ўақыяларға арнап қосық жазған. Оларды да халыққа оқып берип жүрген. Оның сол дәўирдеги жазған қосықлары «Шымбай приставының өлиўи», «Музаппат келгенде», «Яўмығ келгенде», «Шимбайда болған урыс», «Мойнақтағы урыс» усаған қосықлар. Қазақбай шайырдың бул шығармалары тарийхый ўақыяғаларды сүүретлеп көрсетнүде әҳмиyeti үлкен. Қазақбай шайыр тарийхый қосықлардан басқа суўпы-ийшацларға қарсы сатиралық қосықлар жазып, оқыған қысса китапларының арасында көпке оқып айтып берип жүрген. Оның «Суўпы» деген қосығында өзин суўпыман деп халықты алдап жүрген суўпыларды әшка-ралайды.

Аяғында геўиш-мәси,
Қайтқыл сөзиннен ҳәси,
Қатты сөйлеп болма ҳәси,
Төмен қарап жүргид суўпы.

Халақаны ұзын таслап,
Өлеппи пәйлинди баслап,
Нес қылықты өзин баслап,
Пирден найтын жүрме суўпы.

Қазақбай шайырдың неғизги кәсиби қыссаханлық, оның үстине ол өзинен басқа шайырлардың қыссаханлар ушып жазған қосықларын оқып халық арасына таратыўшы да. Ол Аббаз шайыр менен бирге қыссахан Қәуендер балаға қыссаханлық өнерин үйреннү ушын ерип жүрген.

Қазақбай шайыр 1928-жылы С. Мәжитовтың «Еркин Қарақалпақ» газетасына қосық жазып тур,—деп қосық бенен жазып жиберген сәлем хатына былай деп жуўап қайтарады:

Нәўиш шешен урыўың
Қоңырат,
Тәлимим жоқ әдебият,
Бул заманың түри зыят,
Хәр түрли жол айтып жибер.
Қазақбай деп яздың қатың,
Ебин жорық салтанатым,

Ендиги хат болар латын,
Буны маған айтып жибер...
Мен өситтим сыртыңыздан,
Ашық болдым затыңыздан,
Марҳаматлық қылып маған,
Бир қолыңды созып жибер.

Қазақбай шайыр ел аралаған атақлы қыссаханлардың бири еди.

ҚОСЫҚШЫЛАР

Қосықшылар бақы жырау жоқ жерлерде көпши-
ликтің сорауы бойынша қосық айтыушы балалар қо-
лында сазы болмаса да, өзіннің дауысы менен қосық
айтып мереке атқарады. Булардың қосық айтқаны
ушын көпшилик тәрәпинен берилген сыйлық «драмал»
болып аталады. Қосықлардың айтатуғын қысқа түрін
жайдары қосық, ал узақ түрлерин арнаулы қосық деп
атайды.

Қосық айтатуғын қосықшының көпшилги жай мий-
нет адамлары болған. Айтқыш қосықшылар жырау
бақсылар қатарында үлкен құрметке ийе болған. Қайт,
мерекелерде қосықшы балалар қызлар миіген арба-
ның алтақтасына минип қосықлар айтқан.

Қосықшылардың айтатуғын қосығы қысқа-қысқа
шуумақлардан турады. Қосықшылардың дөрәткен на-
малары бақы жырау намаларының қатарында музы-
ка мәдениатына өз жәрдемін тийгизген. Қайбір шай-
ыр қосықшылар да болады. Олар қосық айтыу менен
бирге халық қосықлары үлгисінде қосықлар жазған.
Оларға Жаңабай палуан, Әуезмурат шайыр, Избасар-
ды мысал етиуге болады. Билар қосық айтыу менен
бирге қосық жазған, ал бирақ қысса кітабын оқыма-
ған.

Жаңабай Палуан (1883—1925) Жаңабай палуан
Қаратай улы қарақалпақлардан шыққан ең атақлы
палуан болған. Ол Қоңырат арысының қабасан деген
урыуынан. Оның өмір сүрген жери бұрынғы Жаңа ба-
зар деген мекән, қазирги Кегейли районының әтирапы
болады. Ол атақлы Қосым палуанның ақлығы, Қосым
палуан қаққында халық аузында сақланған, «Саған
кимнің сөзи бар Қосым палуан, әкешінің еки қырлы
пышағы бар» деген нақыл елеге шекем сақланған. Ха-
лық легендасында: «Қосым палуанның әкеси ағаш уста-
сы болған, оның жонатуғын жонғысы еки жүзлі бол-
ған. Сол ағаш устаның ағаш жонатуғын жонғысын
Қосым палуанның пышағы деп адамлар астарлы айт-
қан екен».

Жаңабай күтә жарлы адамның баласы болған. Ол
ата-анасын асырау ушын киесі есигінде дийхан жүр-
ген.

Жаңабай палуан ең дәслеп Құдайберген дегенге

дийхан болып есигинде жүреді. Оннан кейін Әбдимурат сары хәм «Ақ тубаны» жайлаған Юсип қазы дегенге дийхан жүреді. Ол сол дийхан болып жүргенінде киши-гирим тойларда гүреске түсе баслайды. Ол өржете келе атақлы палуан дәрежесине жетеді. Изине көп палуанды ертип жүрген. Ол дууларды жақсы шертетурын сазенде хәм қосық айтатурын талантқа ийе болады. Жаңабай палуанның даңқы пүтин Хорезмге жайылады.

Жаңабай қысқа қосықлар шығаратуғын шайыршылық талантқа да ийе болады. Оның «Ақсүңгил» деген арнаулы қосығы кең таралған. Ақсүңгил қосығының үлгиси мына төмендегіше:

Ақсүңгил дийдылер сенин атыңды,
Қазаяқты дерлер хаслы затыңды,
Алтынға қаплайын айтқан гөһинди,
Мүберек жамалын көрдин Ақсүңгил.

Жаңабай палуанның қосықтары «Пәмен қыз», «Дәрбийке», «Бада қыз», «Баққал», «Жумамурат зергер» «Қазы ийшан» ғ. т. болып есапланады. Ол «Жумамурат зергер» деген қосығында халықты алдап қақысын жеген Жумамурат деген кишини үстинен күледі. Халық дәстүрінде халықтың қақысын жегенәиктен зергердин қәбири бөлек болады. Халық аўзында «Зергердин қойымшылығындай» деген нақыл бар. Жаңабай халықты алдаған көп зергерлердин үзкіли ретинде Жумамурат зергерди қосық қылған.

Жаңабай палуанның «Қазы ийшан» деген қосығында ол Юсип қазының есигинде дийхан жүргендеги аўыр азабы сөз етиледі. Жаңабайдың бул қосығы 1934-жылдан баслап Қарақалпақ әдебиятының оқыу кітаптарына кирди. Бұрында қарақалпақ байлары ақ егин егиу үшін өзинин жерин жердин тоңы кетпестен бұрын қатты жерди айдатып дийханларға азаптар берген. Бул жағдайлар Жаңабайдың қосығында былай сүүретленеді:

Ақтубаның аққан суы ылайды,
Еки дийхан үн салысып жылайды,
Қазы ийшанға шатқан бизди құдайды,
Дихан аштан өлер болды Қазы ийшан.

Азанда айдадым шаңлы арбаңды,
Сәскеде жеткердин суйық жармаңды.

Жанабай палұаның бұл «Қазы ийшап» қосығы өткендегі киісі есігіндегі күн көріс ушып өз күшіп жоллаған қарақалпақ жарлы балаларышын шып қақый-қат өмирип көрсетеді. Жанабай палұан халықты сүйген палұаны, бақсысы хэм сазнде шайыр қосықшысы болған.

Әуезмурат шайыр (1868—1938) Әуезмурат шайыр Қоңырат арысы қазаяқлы руұышын қырық садақ тийресинен болады. Хат сауаты жоқ, жай дийхан болып, дийханшылық пенен күн көрген адам. Ол жер егип жүрип, өзи қосық шығарып дауысқа салып, жырлап жүрген қосықшы. Онын туұған маканы Хожели менен Гөне Үтепчиц арасындағы Қара терең хэм Қуйрықлы деген жерлер болады. Ол өмириниң соғғы жылларың Гөне Үргенч қаласында өткизген. Гөне Үргенч ирапында үлкен жаплар қазылғанда қазыұшылар арасында сол қазылған капалларға арнап қосық жазып өзи соны қазыұшыларға оқыл берип жүрген. Ол жас ұағында Қара терең қуйрықлыны жайлаған ұағында шығарған «Көк өгиз» деген қосығы халық аұзында халық қосығы болып айтылып кеңнен тарал кеткен. Ол «Көк өгиз» қосығының айырым қатарлары мынадай болып келеди:

Ауылдан тийселим, шығардың тисин,
Қуйрықлыға барып оқидым песин,
Көк өгиз бардың да батпақта турдың,
Шуу десем мойныңды артына бурдың,
Ашыұланып тап аұзыңа бир урдың,
Көлийма қайтарып турдың көк өгиз.

Әуезмурат шайыр жай пуқараның ишинен шыққан шайырлардың бири. Бирақ буын қосықлары жазылып алыңса да баспасөзде дағазаланбады.

Әуезмурат туұралы барлық мағлыұматлар 1929-жылы Әуезмурат шайырдың өз аұзынан жазып алынды.

Избасар Фазылов (1908—1961) Избасар Фазылов қарақалпақлардың Қарамойын руұы, саба лақ тийресинен. Оның туұылған жери хазирги Тахтакөпир районы Батпақ өткел деген жер. Ол жаслайынан ата-анасынан жетим қалып, қой баққан. Сол қой бағып жүргенде бағып жүрген қойына қасқыр шаұып, жас бала қасқырды қайтарыұға күши жетпей. Қәллибек деген

баярындык бир қойы харам өледі. Бай харам өлген қойының қунын қойшысынан талап етеді. Избасар харам өлген қойға төлейтуғын ҳеш заты болмайды. Оннан кейин Избасарды қой бақтырмай қууып жибереді. Избасар ҳәрқимнің есигинде жүрип күн кеширеді.

Совет власты орнағаннан кейин Избасар Шимбайдағы балалар үйине кирип тәрбия алып, оннан кейин оқыу орынларына кирип, билим алып күшли шайыр дәрежесине жетеді. Избасардың қой бағып жүрген уағында өзинин ядынан шығарып айтқан қосығы пүткил қойшылардың айтатуғын қосық репертуары болып көпке тарап кетти. Избасардың бул «Қара қой» деген қосығынан үзинди келтирейик:

Қоллаулы Қәлибек қойың қара қой,
Есигинде мен бир жетим бала ғой,
Алған мепен байымассаң тоймассаң,
Керек болса жарты ҳақымды ала ғой.

Избасардың бул қосығы Октябрь революциясы алдындағы қарақалпақ шопанларының ҳақыйқат шын өмири. Сның бул қосығы тек Қарақалпақстанда ғана емес, 1935-жылы жазыушылар делегациясының қатарында Азербайжанға барғанда Избасар өзинин қойшы болып жүргендеги «Қара қой» қосығын рабочийлар арасында өзинин саз дауысына салып оқып берип, бул қосық Азербайжан халқына да мәлим болды. Избасар Фазылов ел алдында жай қосықшы болып кезге көринген менен совет заманында оқып сауат ашып, қарақалпақ совет әдебиятының талантлы ўәкили дәрежесине жетисти.

XI — В О Л И М

РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕИНГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫ

XIX әсирде өмир сүрген қарақалпақ шайырлары қарақалпақ халқының тарийхында ҳәм әдебияты тарийхында өлмес сөз өнерин дәретип өзи жасаған заманына ылайық сөз мийрасларын қалдырды. Өзинен соңғы аўладлар олардың дәреткен сөз қазналарын оқып тәрбия алып өз халқының гүрес майданындағы рухий

азығы, шығарған шығармалары бүгінгі күнде де мәнісін жоғалтпай қазіргі совет әдебиатымыздың өсиінінде негіз болып отыр. Қазіргі қарақалпақ совет жазыушылары өткендегі шайырларымыздың ең жақсы традицияларын үйренді, нәтижеде қазіргі совет әдебиатымызды өсиіріңде олардың шығармаларының үлкен жәрдемі тийді.

Өткен өсиір халық шайырларының дәреткеп шығармалары қаққында әдебиатшыларымыз төрепинен бир-неше изертлеулер жазылып, олардың шығармаларын көпшиликке танытыуда олардың хызметі оғада зор болды. Буның қатарында Н. Дәуқараевтың, И. Сағыйтовтың т. б. бираз әдебиатшыларымыздың ислеген хызметін көрсетиуге болады.

Қарақалпақ әдебиатының тарийхын хәм шайырлардың шығармаларын изертлегенде халық шайырлары тек жазба әдебиат үәкиллери сыпатында изертленип келди. Дурыс, олар жазба әдебиатының үәкили болығы менен қатар, халық жыршыларының да үәкили. Усы төрепине де кеуил аударыу зәрүр.

Қарақалпақ халық шайырлары өзинин шығармаларын жазыпта шығарған хәм ядтан да шығарған. Олардың көпшилиги өз шығармасын дауыслап сүйкимли қысса қауазына салып көпке айтып берген. Соңлықтан биз бул жерде қарақалпақ шайырларының халық жыршылары сыпатындағы мәселе тууралы сөз қыламыз. Өткендеги халық шайырларынан бизге белгилі болғаны жас жағынан үлкені Күнхожа. Оны Хийға ханы шақыртып алдырып, хан сарайында қосық айттырығы Күнхожаның халық жыршысы екенін дәлиллейди. Күнхожа өз шығармасын дауысқа салып жырлаган. Бул нәрсе халық шайырларына бурыннан киятырған дәстүр болған. Бул традиция қазіргі дәуірде де изин жойытқан жоқ. Қазіргі қарақалпақ халық шайырлары Аббаз хәм Садық шайырлар өзлеринин шығармаларын дауысқа салып оқыйды. Әжинияз шайырдың «Бозатау» атлы тарийхий жырын алып қарайық. Әжинияз хош қауаз хәм сазенде болған «Бозатау» шығармасын өз «Бозатау» намасына салып айтқан екені сөзсіз. Қазір мине жүз жыл дауамында қарақалпақ халық талантлары төрепинен жырланып киятыр. Демек бул жерде Әжинияз шайырды тек шайыр ғана емес, халық жыршысы сыпатында танығымыз

керек. Сондай-ақ Әжинияздан кейинги жасаған Бердақ шайырды, халық Бердақ бақсы деп атайды. Бұл нәрсе Бердақтың тек шайыр ғана емес, бақсы да екенін дәлелдейді.

Өтеш шайырдың «Бердақ өлгенде» деген шығармасында «Стыр едим Шахсанемдн яд етип» деп жазуы бұл да Өтештің қысса оқығанын, я жырлағанын сыпатлайды. Шайырлардың шығармаларының «қосық» деп аталуы да соннан итимал.

Өткендегі қарақалпақ шайырларының характерли жерлери мыналардан ибарат. Олардың бәри де мектеп медреселерде оқып хат таныған хәм өзиниң шығармаларын хат жүзине түсире билген. Олар өзи жасаған әсирдин халық өмириниң толық картинасын көрсете билген. Әсиресе олардың дөрегкеи тарийхий жырлары халықтың арзыу әрманып, муны менен зарын тарийхий жағдайын көрсетти. Өткендеги қарақалпақ шайырлары хәм шайыр, хәм жыршы, хәм қосықшы хәм қыссахан болып хәртәреплеме қанигеликти үйренген. Бұл нәрсе сол дәуирдин талабы болса итимал. Нәтийжеде қарақалпақ халық шайырлары бизге өлмес мийраслар қалдырды. Биз бұл қалдырған мийрасларды терең изертлеуге тийиспиз. Енди биз айырым халық шайырлары ҳаққында сөз етемиз.

Күнхожа (1799—1880) Күнхожа шайырдың өмири тууралы қолымызда толық мағлыұмат жоқ. Күнхожа шайыр қарақалпақ халқының XIX әсирдеги ең атақлы шайыры болып есапланып өзи жасаған дәуирдеги шайырлар Күнхожаны устаз иретинде таныған. Күнхожаның шығармалары 1938-жылдан баслап ғана баспа сөзде белгили бола баслады. Күнхожа көп шайырлардың ишинде халық өмирин жырлауы арқалы оның гейпара сөзлери халық аўзында нақыл-мақалларға айналып кеткен. Оның үгит нәсийхат дидактикалық шығармалары халық аўзына көп тарап үлкен хұрметке ийе болған. Жасы үлкенлер жыйналған той мерекелерде Күнхожаның сөзлери сөз сөйлеген шешенлер нақыл ретинде көп қолланған. Ғаррылардың аўзынан түспей сөйлейтуғын сөзи олардың руўхий азығы болған. Күнхожаның сөзлери баспа сөзде шықпағандықтан оның көпшилиги умытылып кеткен. Арадан елиу жыллар өткеннен кейин Күнхожаның шығармаларын халық аўзынан жыйнау үстинде онша хызмет

апарылса да елеге икекем толық жыйналып болған жоқ. Сонда да Күнхожаның баспа сөзде дағазаланған шығармаларының өзи әдебиет тарихында Күнхожаның фигурасын көрсете алады. Күнхожадан кейинги Бердақ шайыр Күнхожаның атын жоқары көтереди. Ол:

Күнхожаны көрди көзім,
Еситтим Әжинияз сөзин,

деп жазады. Бердақ Күнхожаның атын еситип: Күнхожаны бир көрүүди үлкен мәртебе деп биледи. Күнхожа қартайған ұсақытта оның менен ушырасып бирге болғаны қаққында хабар береді.

Белгилі халыққа нышаны,
Ядымда тұр хәриқшаны,
Нартайғанда Күнхожаны
Көрген күнлерим, күнлерим.

Айтып сөзлерди тыңдатып:
Кемис жерлерин оңдатып,
Бир ярым ай бирге жатып,
Хәз етип өткен күнлерим

Бердақ өзиниң шығармасын Күнхожаға тыңлатыўды үлкен бахыт деп билеп, оны устаз иретинде таныған. Күнхожаның даналық сөзлерин бақалай билген. Ал Күнхожаның өзи де өзинен бурынғы өткен түркмен халқынын атақлы шайыры Мақтумқулы Магруппи қусаған шайырларға үлкен құрмет пенен қараған.

Мақтумқулы Магруппай алдында болжа,
Өлгенсә аларсан тилинен олжа,
Қысқарт сөзди соры қайнаған Күнхожа,
Өлгеннәше хошласып кет елменен.

Өткен әсирде Хийўа ханлары қарақалпақ жыршыларын Хийўаға шақыртып алып, оларды айттырып тыңлаўды әдетке айландырған. Жыраў бақсылардың қатарында Күнхожа да Хийўаға шақыртылады. Күнхожа ханды жақсы мақтай алмаған. Ханның оған қәхәри келип, басқаларға сыйлық берип, Күнхожаға арық түйе береді. Күнхожаның буган намысы келип «Түйе екенсен» дегн қосығын жазып халыққа таратады. Биз бул жерде Күнхожаның хан шақырығына барғанын сөз етип отырғанымыздың себеби, оның шайырлық қәсийети менен бирге, хан алдында қосық айтып, жыр-

шылық қылғанын айтпақшымыз. Күнхожа әлбетте хан алдында өзінің шығармаларын дауысқа салып айтып берген. Ол «қобыз» деген шығармасының табылған үзіндисінде былай деди:

Жырау сені қолға алып,
Түрлі-түрлі жолға салып,
Хәр намаяды ойға алып,
Бұл қосықты айттым қобыз.

Демек, Күнхожаның заманында дуұтар менен қосық айтыуға қарағанда қобыз бенен жыр жырлау басымрақ болуыға тийіс. Өйткени қарақалпақтарда бақсылардың дуұтар шертәу өнері жана ғана өріс алып киятырған болуы керек. Демек Күнхожа шайыр болуы менен қатар сазда шерткен және қосықта айтқан. Міне сондықтан Күнхожаны халық шайыры— халық жыршысы сыпатында таныймыз.

Қарақалпақ әдебиятын изертлеуші Б. Исмайлов Күнхожаға хақында былай деп жазады.

«Күнхожа хақықат халық жыршысы хәм шайыр, азамат сыпатында бундай терең хұрмет пенен жоқары бахаға хәм атақ абыройға толық мүнәсип еді... Өз уақтында шайырлардың сардары, соның менен бирге үлкен бақсысы да болған¹».

Күнхожаның «Елменен», «Орақшылар», «Шопанлар» «Неге керек», «Күн қайда», «Ақ қамыс» атлы шығармалары өткендегі әдебиет мийрасларымыздың маржанларынан есапланады. Ол қарақалпақ мийнеткешлерінің өткендегі шын хақықат өнерін көрсете билген шайыр. Ол өткен замандағы теңсізлікті былай деп жырлап көрсетеді.

Бирешшелер кийип қамқа паршалар,
Алтын менен толтырада аршалар,
Халқыңды сораса залым патшалар
Қассап яғлы күнің кешер дар менен.

Күнхожа халық өмірін жырлаған халық жыршысы. Өткендегі шайырлардың ишінде өзінің шеберлігі арқалы дидактикалық сөзлерін көп шайырлардан

¹ Б. Исмайлов. Қарақалпақ классик поэзиясының оғада көріскені жақили, Күнхожа. Қосықлары, Некис 1960, 9—11-бетлер.

алда турады. Ол өзи усы пухара халықтың ишинен шығып, сол халық пенен бирге өмир сүрип, бирге жүрип, бирге турып өзинин тәғдирин халық тәғдийри менен байланыстыра билген.

Аспанға ушарсаң болса қанатың,
Шад боларсаң шадлы болса елатың
Халыққа менен болса мақсет муралың,
Сапа сүрсен узақ сапа елбилен.

Қарақалпақ әдебияты тарихында Күнхожа шайыр қарақалпақ жазба әдебиятының үлкен ұекили хәм әдебиет классиги хәм халық жыршысы шайыр екенлигине оның шығарған шығармалары, бизге қалдырып кеткен әдебиет мийраслары толығы менен дәлил бола алады.

Әжинияз (1824—1878) Әжинияз Қосыбай улы Қарақалпақлардың XIX әсирдеги шайырларының ишинде ең үлкен фигураға ийе. Ол қарақалпақлардың Қопырат арысы ашамайлы урыуларының сақуу деген тийресинен. Даңқы жайылған шайыр Әжинияздың жазған қосықлары халық мәпин жырлауы арқалы, сулыу лирика жанрында қосық жазыуларды ийелеу арқалы көпшиликке кеңнен мәлим болған. Әжинияз заманындағы шайырлардан анағурақым жоқары турады хәм көп өзгешелиги бар. Ол Хийұада 1840—1944 жыллары Кутлымурат инақтың медресесинде оқыйды. Әжинияз шығыс әдебиятына қулаш жайып жүзген шайыр. Ол дәуирде Хийұа қаласы көп шайырлардың жыйналған жери еди. Сол Хийұада Әжинияздан бұрын Мақтумқулы да оқыған.

Әжинияздың шығармаларының ишиндеги ең көлемлиси 1859-жылғы қарақалпақлардың Хийұа ханына қарсы көтерилисине арналған «Боз атау» атлы тарихый жыры болып аталады. Биз бул шығарманы тарихый жыр қатарына қосамыз. Өйткени бул шығарма халықтың басынан өткен бир тарихый ұақыя тууралы сөйленеди. Хәм халық аұзында жыр болып жырланған. «Боз атау» тарихый жыры қарақалпақ бақсыларының аұзында әсир бойынша жырланып, халықтың аянышлы өмир, хәсирети умытылмастан айтылып киятыр. Бул шығарманың жүз жылдан аслам дәуирде умытылмай келиуи шығарманың бахасын белгилейди. Әжинияздың «Боз атау» шығармасы халықтың душпанлар тәрепинен көрген жәбирин сөз етеди.

Әжиниядың «Боз атау» шығармасының дәуірлер өтіуі менен варианттары пайда болды. Бул да шығарманың халық ишинде көп тарап қақыйқат халықлық шығармаға айланғанын көрсетеди. Бир варианты мынадай:

Боз атау дегенин әжеп жай екен,
Урықлары ат отыға сай екен.
Қызлары салланған ели бай екен.
Хош аман бол, бизден қалдын Боз атау.

Және бир ауыз еки халық вариантларында мынадай қатарларда ушырасады.

Боз атау дегенин әжеп бир жайды,
Қызлары салланған еллери байды.
Жегени ақ набат ишкени шайды.
Хош аман бол, бизден қалдын Боз атау.

Бул халық аузында жырланып жүрген вариантында тек ғана «хош аман бол бизден қалдын Боз атау» деген қатары ғана Әжинияздықп, ал басқалары қосықшылар тәрәпинен қосылған.

Әжинияздың соңғы өмири қазақ даласында, қазақлар арасында, Орынбор, Ақтөбе этирапларында өтті. Ол ески мектепте бала оқытты, қазақ халқының өмирип жаксы үйренди. Сондай-ақ қазақ тилинде өленлер жазды. Қазақтың шайыр қызы Менеш пенен сөз сынасып айтысқаны туұралы легендалар бар. Әжинияз Менеш пенен үш-төрт рет ушырасып айтысқан дейди. Ал оның соңғы айтысы үш күнге созылған дейди.

Менеш пенен Әжинияздың айтысқан өлениниң мазмунына қарағанда Менеш жүдә күшли шайыр қыз болған. Әжинияз мелреседе оқып билим алғанлықтан халық оны «ақун» депте атаған. Ал қазақ ишине барып өлен жазғаннан кейин қазақлар оны «ақын» деген.

Әжинияз шығыс әдебиятының үлгиси менен әлиппе тәртибинде шығарма жазыуға тырысқан. Бул Әжинияздың «Ай әлип», «Бери кел» ғ. т. қосықтарының метрикасынан мәлим.

Әжинияз өзи жасаған замандағы шығыс әдебият классиклериниң шығармаларынан үлги алып, қарақалпақ қосық қурылысында мухаммеслер жана метрикасын пайда етти. Ол өзи жасаған дәуірдеги халық

өмірін жақсы билген, халық пенен бірге жасаған, сол дәуірдегі шайырлардың ең билимді, диапазоны кең мәдениетті адам болған. Атақты шайыр Бердақ «Еситтим Әжинияз сөзін» деп Әжиниязға құрмет пенен қарайды хәм оны ұстазлар қатарында көреді.

Әжинияз халық шайыры, халық жыршысы, жазба әдебиеттің уәқили хәм композитор, хош қауаз адам болған.

Бердақ (1827—1900) Бердақ (Бердимурат) шайыр (Бердақ бақсы) Ғарғабай улы қарақалпақ халқының ХІХ әсирдегі халық шайырларының ең атақтыларынан болып есапланады. Қарақалпақ шайыры Бердақ творчествосын ізлеу, жыйнап бастыруу 1939-жыллардан бастап үлкен ғамхорлық пенен қолға алынды. Әсиресе Бердаққа әдебиет изертлеушілердің дыққаты 1941-жылдан бастап күшейді. Бердақтың шығармалары оқыу кітаптарына кирип әдебиет сабағы болып мектептерде оқытыла бастады. Бердақ шығармалары тууысқан республика халықтарының тиллерине аударылып, көпшиликке мәлим болды.

Бердақ тек бір ғана шайыршылық өнерине ие болмастан, қосықшы хәм бақсы болған. Ол ең дәслеп қосық айтыу хәм бақсышылық қылу өнерін иилеп, кейін шайыршылыққа көшкен. Ол бақсы сыпатында дәстанларды айтқан. Ол халық дәстанларын хәм өзіннің шығармаларын дуұтарға қосып айтыуы арқалы Бердақ бақсы деген лақапқа ие болған.

ХІХ әсирде қарақалпақ халқының әдебиет тарихында өлмес көркем сөз дөреткен, Бердақ шайыр болып есанланады.

Бердақ Арал теңизинин түслик жағасында шаруа хәм балықшы семьясында тууылған. Онын әкеси Ғарғабай, Ғарғабайдың әкеси Қошқарбай, Қошқарбайдың әкеси Тынет. Яғный Тынет Бердақтың бабасы болып есапланады. Ата-бабаны биліу Қарақалпақларда бұрыннан киятырған дәстүр болған. Ол дәстүр бойынша хәр бир адам жеті атаны биліу керек дейди. Бирақ Қарақалпақ жырау бақсылары өз ата бабалары тууралы мағлұмат бергенде бес атадан арғы жазғын билмейди.

Бердақ қарақалпақлардың Қоңырат арысы, Қолдаулы урыуының Құлжихожақ тийреси. Хожақ қарағанынан болады. Ол 1827-жылы Арал теңизинин түс-

лик жағасы Ақ қала деген мекенде «Қуулы көл» деген жерде дүньяға келеди.

Бердақтың бақсы екені қаққында Бердақтың өз сөзі менен дәлйіллеп өтемиз. Бердақ Қоңыраттың арқа әдірапында қаратүп деген жерге барып, көк егин пискеннен кейін дәп алыу шәрті менен тоғыз батпан тарыға биік ақшам қосық айтып берген. Ол ұақта ақ егин, көк егиннің писуіне қарап несийеге қосық айтыу тек Бердақ ғана емес, сол ұақтағы барлық бақсы жыраулар үшін характерли нәрсе болған. Халық көпшілігі жырау-бақсыны тынлағысы келеди, бірақ жырауға төлеуге таяр пулы болмайды. Ел аралап күн көрген бақсы жыраулардың да өткендегі жағдайы айыр болған. Минен ұсындай жағдайда Қаратүпке тағы егип отырған жигитлер несийеге қосық айтқызып, қырманын ұақтында тоғыз батпан тары беремиз, деп шайтседи. Бірақ олар сонынан үдесин бузады. Буған Бердақтың қажәрни келли, тары бермеген жигитлерге қосық шығарвалы. Бул қосық көпшілікке тезден тарап кетеди. Онан кейін жигитлер Бердаққа беретугын үдедил тарысын төлеп, тағы да басқа сыйлықлар береди. Бердаққа берген ағыз бастырықтың пайдасы болмайды. Бердақтың «Қаратүптин қырманы» деген қосығы елге тарап кетеди. Бул қосықтан мысал келтирейик.

Қара түннің қырманын,
Бердақ бақсы жийман болды
Тоғыз батпан қызыл тары
Жигитлерден ынам болды
Жигитлер болды шайтандай

Мен жүрмен елге қайталмай
Ерназарды ерлік етті,
Сийсериге күши жетти,
Онсериси қайла кетти,
Қайта-қайта келе бердим.

Бердақ бақсы болып жүргенде халықтың ауызекі әдебиятына жыйнау менен де шұғылланды. Бердақ өзіннің шығармаларында бул туұралы мынадай мағлыұматты береди.

Қолыма дұғтар алғанда,
Ақдәрья Сәтге барғанда,
Бір қыссағы оқығанда,
Бір ұақта болған екен
Оқып шықтым—қайта-қайта.

Жүрдим оны айта-айта,
Көп жылдар ойнап жүрген
Жақсы жаманды билген сон,
Жасым елліге келген соң,
Бул қыссаға кеуіп қойдым.

«Алмақ патша»

Бердақ дийқаншылық еткен менен оған қарай ал-

маған. Көпшилик уақытта ел аралап қысса оқыған бақсышылық еткен. Бір жылы сккен салысы уақтында орылмай үйрек жеп кетеді. Бул аухалды көріп өзінің ел аралап қолы тиймегенін айтып «үйреклер» деген қосық жазалы.

Қоржында түрлі қысса бар,
Бір биринен қызық қыссалар,
Атамнан қалған нұсқалар,
Қытап оқыу көрдур бизге...
Қытап оқып жүрдим он күн,
Қыз жигитлер дүркін-дүркін,

Халық гезийнеси болған ауыз әдебиетке Бердақтың жүдә қызыққанын өз сөзи менен дәлиллеп өтейік.

Шықтым көз ашып дүньяға,
Қарадым ұзақ қыяға,
Кеткен мийнетлер заяға,
Көрдим оны бастан аяқ,
Бір ғарры айтса әдгиге,

Нәсиятқа қойдым құлақ,
Ғарры кемпирлер қосылса,
Бардым оған жақынласа,
Душпанымнан болдым таса,
Өз исиме болдым құунақ,

«Ақмақ патша»

Бердақтың бақсы болыуына және бір үлкен дәлил Бердақтың 1856-жылда өзіне соқтырған дуұтары Бердақтың Хұрлиман деген қызының баласы Қаражанның үйінде елеге шекем бар. Бул дуұтардың соқтырылғанына 1966 жылы 110 жыл толады. Ол дуұтар соқтырылғанынан баслап дәстесі үш мәртебе өзгерген. Ал негізгі корпусы елеге шекем аман тұр.

Бердақ қарақалпақ халқының жазыу әдебиатының өлмес көркем сөз устасы—шайыры хәм халық жыршысы, бақсысы.

Өтеш шайыр (1828—1902) Өтеш Алшынбай ұлы қарақалпақтардың ХІХ әсирдегі халық шайырларының ири баслыларының бири. Ол Бердақтың заманласы. Ол Қонырат арысының мүйтен рууы, абыз тифресиней. Өтеш халық өмирип жақсы билген, оқып саұат ашқан өз заманының саұатлы адамларының бири болған. Оның мекән еткен жери Арал теңизинің түслик жағасы, Айырша деген жерлер болады. Ол өзінің «Жайлаұым» деген шығармасында өз халқының не менен күн көрип қай жерлерде жайлағаны туұрғалы толық мағлұматлар береді. Ол Бердақ шайыр

менеп айтысқанда оның «Бердаққа жууап» деген шығармасы XIX ғасырдың бірінші ярымындағы Хийуа ханына қарсы қарақалпақ халқының көтерілістерін хәм оның әхмийетін жақсы түсінгеннен дәрек береді. Халық көтерілістерине хәм оны басқарған Айдос пенен Ернзардың роліне баха бере билген адам. Өтеш өзи жасаған заманның толық картинасын дурыс көрсеткен. Усы арқалы Өтеш шығармаларының реализми белгиленеди. Өтеште басқа халық шайырларына усап, өзиниң шайыршылық өнерин қысса оқыудан баслаған болыуы тийис. Ол «Бердақ өлгенде» деген шығармасында:

Шах Сәнем Ғәрипке берип әсийнди,
Ядқа оқып отыр елям үйимде.
Шаршембя күн пийшембинни түнинде,
Келсеқалды жайдақ атлы бир бала.

Демек Өтеш шайыр қысса ядлап халық алдында қыссада оқыған адам болған. Өтеш шайыр Бердақ пенен зәнгилес өткен ғасырдың атақлы шайырларының бири, көркем сөздің устасы, қарақалпақ жазба әдебиятының ең ири ўәкили болып есапланады.

Құлмурат шайыр (1838—1927) Құлмурат шайыр Қурбан улы XIX ғасырдың ахыры XX ғасырдың басындағы атақлы шайырлардың бири болған, Құлмурат Қонырат арысының қыят руўынан. Ол көп шығармалар дәреткен. Бирақ өзиниң шығармаларын көпке тарата алмаған. Барлық шығармасын китап қылып қолдан жазып жыйнап қоя берген. Өзи тири ўақытта өзиниң қол жазбасын ҳешкимге бермеген. Қапқа салып қоя берген. Ол қол жазбалар 1926—1928-жыллары суўалмада суўдың астында қалған, мине сол қол жазбалардың бири «Онтоғыз» деген узын көлемли шығармасының үзиндилери ғана хат билетуғын саўатлы адамлардың қолына түсип көпшиликке мәлим болды.

Құлмурат шайырдың «Онтоғыз» шығармасы тарийхий жырлар стилинде жазылған. «Он тоғыз» қыссаханлар оқыўға қолайланып жазылған шығарма. Бул шығарма 1880-жыллары Таллық болысы Күлен болыстың сайланыўына халық көпшилиги наразы болып көтерилис шығарғанына, сол көтерилисти баслаўшылардан 19 адам тутқынға алынып, Төрткүл қаласына тергеўге алып кетилгенлигин сөз етиўге арналады.

Шеп айланып бул дүньяның гәрдиш
Бийгүна қатланып он тоғыз киши,
Күннен күнге бетер залым тәшүиши
Булардын қавлайдур қайғы гүлзәти:

Құлмурат шайыр бул «он тоғыз гүнәкар» адамның
хақ екенин айта келип олардың жолда көрген ағыр
азаптарын сүүретлеп, олардың атларын бирим-бирим
қосыққа салып, бақалы мағлыұматлар береди.

Алланазар, Шәрип бевен ол суқбат,
Молла Теңел, Қажек пенен ол үлпет
Әрни мақсым, Қарам, Тилеу, Мұхаммет,
Әселдеп деп турған Молла Ақметий,
Таздан Есеп, Фазыл менен Файзулла,
Ата углы-гошақ жигит Муртаза,
Нурдан Тилеұмурат таздан Насурылла,
Онтоғыздың бири Хидай, Исмети,
Басқа жигитлердин атып билмедим,
Есипедим я өзлерин көрмедим,
Қалай болдыңыз деп қалын сорамадым,
Ким иске шәталса, бардур гайраты.

Құлмурат шайыр өз заманында 64 халқының өмир-
рин жақсы билген, бірақ оның өмирбаяны туұралы
мағлыұматлар топланған жоқ. Оның әуладлары Шо-
манайда еле бар. Құлмурат шайыр қарақалпақстанда
совет власты орнаған гезде оғада қартайған адам еди,
сонлықтан жана заманға арнап шығармалар дәрете
алмады.

Хожанияз шайыр (1842—1905) Молла Хожанияз
өткен— XIX әсирдин ортасында, Молла Хожанияз ша-
йыр деген атаққа ийе болған адам. Ол ескише оқып
сауат ашқан болғанлықтан оны Молла Хожанияз деп
атап кеткен. Хожанияз шайыр Қонырат арысының қа-
басан урыұынан. Ол Есим өзек, Есим аяғы бурыны
Егиз қум деген мәкәнда өмир сүрген. Хожанияз ша-
йыр көп қосықлар жазған. Бірақ жазған қосықлары
жоғалып кеткен. Оның тек ғана еки қосығы Хожан-
ияздың баласы Қазақбай шайырдың аұзыпан 1929
жылы Шымбай қаласында «Кемал хожа» «Әбдирашит»
деген қосығы жазып алынды. 1886-жыллары Әбдирашит
деген адам менен дос болған. Булар екеуи жолдас бо-
лып Ургенчке барады. Оннан сонғы жылы «Қырға»,
«Қазақ арасына» барады, өзине жолдас қылып Камал
хожа деген кисини ертеди. Хожанияз елге қайтып, ми-
нип барған ештегин Камал хожаға таслап кетеди. Хо-

жанияздың ешегин Қамал хожа келер жылы алып бараман деп үәде етеди. Қамал хожа үәдесин бұзып Хожанияздың ешегин сатып жиберип, елге қайтып келеди. Қамал хожаның бул исине ашыуы келип ол Қамал хожаның бузық пейлин әшкаралап қосық шығарады.

Қамал айтты өлип қалды,
Сонда маған гүман болды,
Көк ешекті сатып келди,
Жүзи кара Намал хожа.

Есин болып қалмайын,
Көзин ашып оянбайын,
Бул елаттан уялмайын,
Сатып келитин Қамал хожа.

Хожанияз шайыр өзи жасаған дәуірде елден шыққан гошшақ жигитлерди хәм атақлы палуанларды мақтап қосықлар жазған, мине сол қосықлардың үлгиси:

Ялғаншы паны дүньяда,
Гош жигит дур Әбдирашит,
Тамам жигиттеп зияда,
Мәс жигитдур Әбдиранит.

Хожанияз шайыр жасаған дәуірде сулуы қызларды, палуанларды, аты озған жигитлерди мақтау жалпы шайырлар үшін характерли нәрсе болған.

Сапура (1892—1915) Талантлы қарақалақ қызларының ишинен шыққан шайыр Сапура өзинин шайырлық талантын ертеден баслады. Ол өзинин аз өмиринин ишинде бирнеше ғана қосық жазды. Оның шығармалары «Неге», «Қууыршақ», «Көйлек», «Оқыу» қусаған қысқа қосықлардан ибарат. Сапураның бул қосықларын хәм Сапура тууралы болгн қысқа мағлыұматты жазушы Асан Бегимов 1933-жылы жазушы Сейфилғабит Мәжитовтың аузынан жазып алып, 1934-жылы қарақалпақ мектеплеринин 3-класы үшін әдебият хрестоматиясында дағазалалы¹.

Буннан басқа Сапураның өмирСаяны тууралы қотымызда толық мағлыұмат жоқ. Өйткени Сапураның өмир сүрген дәуири жаўгершилвк алағатшылық, тырыспай, ашлық жылларына туура келген. Сапураның өзи сол тырыспай жылы (холера) тырыспай кеселип өлген. Мәжитовтын халық аузынан жазып алғандары ғана бизге белгили.

¹ Ерман улы, А. Бегим улы хәм Қ. Айымбет улы «Әдебият хрестоматиясы—III класс үшін» Мәскеу—1934 ж.

Сапураның атасы Жайылбек деген адам қарақалпақтардың Қоңырат арысы, Шүллік тийреси, қандекли урыуынап. Сапураның тууған мекені Арал теңизи менен Қоңырат қаласының аралығы болған. Сапураның қосықтарынан мысаллар келтирейік:

Көк көйлегім тозғаннан соң,
Киймей жүрмен тозғаннан соң,
Турли жамау енгеннен соң
Уяламан намыс етiп.
Тулымшағым өрiлмейдi,
Өрмеге қолай келмейдi.

Жақсы жамаң қим билмейдi,
Кеуил өсiп ирилмейдi.
Аяма шарық ийирип отыр,
Нелепли жiн толып атыр.
Бүгiн бөз жыуырып атыр.
Көйлеклик бөз тоқымаға.

Сапураның бұл қосығы сол дәуір үшін ең характерли нәрсе. Жарлы қызлар үшін бөзден тоқып көйлек жанаулау үлкеп қууаныш болған. Халықтың күн көрiсiнiң төмен гезинде шарық ийириу, бөз тоқыу кәсiптiн бири болған. Қарақалпақтардың ески дәуиринде қатын-қызлар көк көйлек кийген. Бұл көк көйлек халық ауыз әдебиятында көп ушырасып отырады. Сапура қарақалпақ қызларының кийген кийими, қойған тулымы, олардың жүрис-турысы тууралы этнографиялық мағлыұматлар береди.

Ески дәстүр бойынша қарақалпақ қызлари мектепте оқыу қыйын болған. Сапураның қосықтарында усы жөнинде сөйленеди. Сапура жарлы қызлардың қатарында мектепке оқыуға барсада, оның оқыуын дауам қылдырмайды. Сапура «Оқыу» деген қосығында ески мектептеги оқыудың тәртиби тууралы айтып оқыудың буған нәсiб етпегенин айтады.

Әлиште жоқ, бе де бир ноқат болар,
Та де еки се де үш ноқат болар,
Оны да оқыдық бастаң аяққа.
Оқы деп моллалар тутты таяққа,
Бисин бә, биәтир бо баби бо,
Тийсин тә, тиатр то тәти то.
Буны даң бир қатар шықтық аяқлап,
Түстiк аптлекке қайта жалақлап,
Шығарда қыз оқып қазы болмас деп,
Нашарға оқыу ылайық емес деп,
Ойлап едим және оқыуға талуас,
Илаж барма енди оқыуға болмас.

Сапураның бұл қосығы ески мектепте, ески арап әл-иппеси менен хат таныудың қыйынлығын көрсетеди

хәм қарақалпақ қызлары үшін ол заманда оқыуға мүмкиншилик болмау жағдайларын сөз етеди. Бул қосықтың поэтикасы да, өткен өмірдің картинасын беріу жағынан да бағалы.

Салура «Қуұыршақ» деген қосық шығарған:

Қуұыршағым шытақ тақтым,
Ойнайын деп үйден шықтым,
Ойнағандай жолдас талтым,
Аймереке жубай болды,
Қуұыршағым аты Гүлим,
Қайсы сөзге шұлжин тилин,
Дяпаршаның қайуан қасы.

Салура қызлардың шарық ийіріп отырып айтатуғын қосығына еліклеп ауыз әдебиатының қызлар қосығы үлгисінде қосық шығарады.

Шарық ийірsem дус келеди,
Сәхал табы пәйик неге,
Тусақама теңлеспей тур,
Орау жағы бийик неге?
Ишінде дәрт сырты түтин,
От жақсада шықпас түтин.

Биреулер көре алмай жүр-
седе күй,
Ол биреуге күйик неге?
Зейин етип тап өз минниди,
Биреу айтпай тап жөнинди,
Шағлап өткіз жас күнниди,
Көп қәсирет күйик неге?

Салураның «Керек» деген қосығының үлгиси мынадай болып келеди.

Билген адам тауып сөзлер,
Қарним өз абыройын гөзлер,
Жарлы байгус тамақ излер,
Байға сондай малай керек,
Жигитке дос болсын жанан,
Ақыл хуштан рая заман.

Зийнет етвил шийрин әбан,
Бир түрли шын жубай
керек,
Бул дәл өмірдің бөлегі,
Сааттың ең керегі,
Ашық машықтың тәлегі
Ағыллары сыбай керек.

Салура әдебиатымызда аз нәзертленди. 1934-жылдан бери Салураның аты әдебиатшылар тәрәпинен ауызға алынбады. Бундай қызлардан шыққан талант ийлерине нәзер аудару керек.

ХІІ БӨЛІМ

СОВЕТ ДӘУИРИНДЕГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫ

Өткендегі аңыз әдебиатының үлгісі менен қазіргі дәуірді жырлаған екі дәуірді көрген, талантлы сөз өнерінің ұсталары қазіргі күнде халық шайыры деп аталады. Себебі бұл талант иелерінің бізге халық таярлап берді.

Қазіргі халық шайырлары бұрын әдебиатты өнер қылып қосық жазып, қысса оқыған адамлар. Олар шын мийнеткеш халықтың ортасынан шыққан. Булар шайыршылық өнерін Уллы Октябрь Социалистік революциясынан бұрын бастаған.

Совет властының заманы халық шайырларының арзыу-әрманын адам теңлігін іске асырды. Бұл талант иелері, советтің әділ нызамын, бахытлы заманды жырлауға өз таланттарын жұмсады.

Совет властының бірінші күнлерінен бастап-ақ қарақалпақ халық шайырларына гамхорлық етілді, олардың шығармалары баспа сөзде дағазалана бастады. Шығармаларының баспа сөзде дағазаланыуы олардың творчестволық жақтан өсіуіне үлкен жәрдемін тийгизді.

Қарақалпақтың атақлы шайыры Мәжитов қарақалпақ халқының өткендегі өмірін «Тозған заман» деген шығармасында:

Қызғанышлы болған екен,
Бізден бұрын озған заман,
Бабаларға дус қылыпты,
Сонындайын азған заман.

деп сүүретлесе, және шайыр Мәжитов еркінлік күсеген әрманын мийнеткеш халықтың аянышлы өмірін былай деп сөйлеп береді:

Бұрынғы қалға қарасақ, Не бір күнлер өтіп кеткен, Жарлы елдің соры қайнап, Зәхри-заққым жутып кеткен.	Дүньяға неге келдің деп, Келіп көп азап көрдің деп, Қашан болар еркінлік деп, Болмай күтпін-күтпін кеткен.
--	---

Шайыр екі дәуірді салыстыра келіп қарақалпақ халқына хан бийлеп тұрған дәуірдегі аңыз заманды,

енди Коммунистлер партиясынын алып берген теңлигин «Қарақалпақ» атлы шығармасында төмендегіше сүүретлейди:

Не көрдің ханлар тусында,
Аталдың қалықтың ишінде,
Еси жоқ ауан қарақалпақ,
Ханлардың дәуірінде саған,
Жетиппе еси сен қарақалпақ.

Өткен қал барма есінде
Қара күнің багты сениң,
Абыройынды жапты сениң,
Коммунистлер тапты сениң,
Ләртиңе дәрман қарақалпақ.

Атақлы қарақалпақ шайыры Аялберген Уллы Октябрь революциясын үлкен қууаныш пенен күтип алды. Ол қарақалпақ халқының алған теңлигин «Бола баслады»—деген тарийхий жырында көрсетип жазды.

Аялбергеннің «Бола баслады» шығармасында совет заманы былай сүүретленди:

Заманымыз енди болды абадан,
Кәмбағалға нәубет жете баслады,
Октябрьды болды дүрнәт заман,
Көшти басымыздан қайғы ғам думан.

Совет властынын биринши күндеринен-ақ гедей дүйқанларға теңлик жетисип, бұрын егнүйге жери болмай күн көрнүйге аұыр азаптар көрген жарлы бийшарларға совет заманында күн жүрнүйге женил болғаны, совет хұкіметинин оларға қылған ғамхорлығы Аббаз шайырдың «Жолдаслар» атлы шығармасында бир шұұмақтың өзінде шеберлик пенен былай берилген.

Хәркимге ықтияр берди дарқанды,
Жерсизге жер берди урды арқанды,
Бұрынғыдан қалай болдын жолдаслар,
Хұкіметке сүйегели арқанды.

Совет заманында халық талантлары халық жыршысы халық шайырларының талапты өснүйне кен жолдар ашылды. Жоқарыда атлары көрсетилген шайырлардан басқа да Қазақбай, Байәдил, Әуезмурат, Арзмед, Әбдимурат, Сәңкибай, Халмурат, Қошқар, Санынбай, тағы да басқа түрли миллет ўәкиллеринен шыққан қарақалпақстанлы халық ишіндеги шайырлар жаңа совет заманын мақтап шығармалар дөретти.

Сейфилғәбит Мәжитов (1865—1938) Қарақалпақ әдебияты тарийхында, әдебиятқа үлкен үлес қосқан үлкен фигуранын бирн Сейфилғәбит Мәжитов болып

ссапланяды. Ол әдебият дәрәтнү майданында көп дәү-
ирди басынан кеширген көркем сөз устасы. Ол халық
шайыры сыпатында әдебият исин баслап ҳазирги за-
ман жазыу әдебияты үәкили дәрәжесине жетискен ха-
лық шайыры. Сейфилғәбит өзиниң шығармасын аўыз
әдебиятынын үлгиси менен баслады. Онын аўыз әде-
биятынын үлгиси менен жазылған толып атырған көп
шығармаларынан мысал келтирейик:

Тутпақ керек бабалардын ақылын,
Атын соңға қалсын деген нақылын,
Сайлап тутын жигиттин де ҳасылын,
Бир үәдеден дөнбейтуғын мәрт жақсы.

«Мәрт жақсы»

Жигит болсаң халық исине тақ тур,
Ауыр жүкти өз мойнына арт жақсы,
Өрнесте мың қойды бир серке баслар,
Дәртин болса ер жылауын тәрт жақсы.

Мәжитовтын дәслепки қосықларынын көпшилиги
дидактикәлық үлги менен жазылған. Онын «Дау бол-
масын» деген қосығы төмендегисине болып келеди.

Адамды тап, басынды қос, Ойлан өзинде болса ес, Сегиз өлшеп бир жола кес, Изи өкениш дау болмасын.	Кисиниң үәжин сорап ал. Соңғы жағы дау болмасын. Көрмеген жерди аңлап бас. Қурып қойған ау болмасын.
---	---

Сейфилғәбит Мәжитовтын миллети татар еди. Ол
1865-жылы Қазан губерниясы, Арша кантоны, Өртем
аўылында жарлы семьясында тууылады. Абдулракип-
тин Мәжит деген баласы түрли жетпеслик себеп бо-
лып, Сейфилғәбит деген он жасар баласын изине ер-
тип отырған мәканын таслап, Қазақстанның Ақ төбе
деген жерине көшип келеди. Мәжит ол жерде Орын-
бордан Орта азияға жүк тасыйтуғын кәрүанлардын
грузчиги хызметине орналасады. Онда бираз турған-
нан кейин кәрүанларға илесип Қарақалпақстанға кө-
шип келип, Таллық дәрьясынын бойына орналасады. Ол
гезде Сейфилғәбит он еки жасар бала еди. Баслауыш
мектепте оқып бираз хат таныған. Сонлықтан оны әке-
си Таллық волостынын хат көширетуғын шәкирти қы-
лып береді. Ол усы хызметти атқарып жүрип, қара-
қалпақ халқынын өмири, аўыз әдебиятын жақсы үй-

ренди. Атаклы Нурабылла жырау менен тыгыз байланышта болады. С. Мәжитов Қоңырат қаласында Татарстаннан «Шора» журналын алдырып оқып, оған қосықлар жазып тұрған. Татар әдебияты арқалы русс классик әдебиятын оқып, оннан үлги алған, журнал арқалы Крыловтың шығармалары менен танысқан. Оған үйреніп, тымсаллар жазған. Бірақ тымсал қосықтарының үлгилерін Крыловтан еркін аударма десе де болады:

Қонсыларын кетти исли-исине,
Сен неге жатасаң күндіз көшине,
Оянып бир қара үйдің ишине,
Абырой барда ұйқыңды ашсаң болмай ма.

Неге көп ұйықлайсаң бийшара дийқан,
Көп ұйықласаң нәубетли исиң қалмай ма,
Жаз келди үстиден былтырғы өткен,
Абырой барда ұйқыңды ашсаң болмай ма.

Атызда бийдайын қашшан пискени,
Қармақ болып сынып жерге түскени,
Домыз жеп қалғанын дауыл шашқаны,
Абырой барда ұйқыңды ашсаң болмай ма.

деп С. Мәжитов қарақалпақ дийқанларын турмысқа революцион духты енгизиу үшін, турмысты қайта құруға шақырды.

Мәжитов қарақалпақ халық шайырларының үлгисін үйреніп, өз заманындағы шайырлар менен айтысып, әдебияттың айтыс жанрын анағурлым жоқары көтерди. Мине сонлықтан Мәжитов өзинің әдебий шығармасында оның дәслепки дәуири қарақалпақ халық шайырлары сыпатында танылып соң-соң жазба әдебияттың ири үәкиллери қатарына қосылды.

С. Мәжитов қарақалпақлар ишинде өз заманы үшін ең сауатлы хәм халықты сауатландыруға умтылған адамның бири болады. Басқа халықлардың жаңаша мектеп ашып, бала оқытып атырғанларынан хабардар болған С. Мәжитов Нөкистиң болысы Инният болысқа жаңаша мектеп ашыу керек деп 1907-жылы сәлем хат арқалы арзасын қосық пенен жазып жибереди.

Мәсләхәтәй билән ол қал болмаға,
Ғарип елди тууры жолға салмаға,
Орысшадан тағы хисса алмаға,
Имкани жоқ бир қарарда турмаға.

Басласаңыз шавыңсықа минәсин,
Сизге ерті ол хәм жүрер жаясып,
Хәмме машқул сизге дуға қылмаға,
Имканы бар мәни мийрас қалмаға.

Уалаят данасы Иният ботыс,
Бир арзым бар нәзерине салмаға.

Чимбайдың жери кең сууы парауан,
Лякин билимнен жоқ хөшбир намушан,
Жигирма мың үй жүз жигирма мың жан,
Бир мектеп, жол жоқ, оқып сабақ алмаға.

Сейфиляғабит Мақтумқулының шығармаларын хәм Күнхожадың шығармаларын жақсы үйренген. Әжинияз, Бердақ шайыр менен бирге болып өз көзи менен көрген адам. Сол уақыттағы шайырлар ушын дәстүр болған шайырлық пенен айтысуу ушын 1914-жыллары Шымбайдағы атақлы шайыр қазы Мәуликке сәлем хатлар жазып, қосық арқалы жумбақлар берип айтысады. Еки шайырдың бул айтысы қыссаханлар тәрәппенен халық ортасында жырлашып жүрди.

1925 жылы Орта азия халықларының миллет шегерасы белгиленгеннен кейин Орта азия халықларының балаларын өз ана тилинде оқытуу, оларға оқыу китаптарын дүзиу иси қолға алынды. Қарақалпақ мектептери ушын оқыу китабын жазыуға Мәжитов Ташкент қаласына шақыртылды. Ол Ташкент қаласында 1926-жылы Қарақалпақ мектептери ушын Араб әлиппесинде «Әлипбе» хәм «Егеделер сауаты» деген еки сауат ашыу китабын бастырып шығарды. Оннан кейин әдебияттың түрли жанрлары бойынша әдебият дәрәтиу исиен қатты киристи. Ол «Қовалы» деген лақап пенен қосықлар жазды. 1927—28-жыллары Төрткүл қаласында Областьлық «Еркин Қарақалпақ» газетасының жуу аплы секретары ұазыйласын атқарды. 1930-жылы үлкен әдебият хрестоматиясын дүзди. Оған «Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы» деген ат қойып, Төрткүлде бастырып шығарды. Минен сол жыллары «Ерназар ала көз» деген үлкеп үш сериялы, үш күн дауамында қойылатуғын музыкалы драма жазды. Бул драма 1856-жылғы Ерназар қолдаулы басқарған халық көгерилсин анық сүүретлейтуғын драма еди. Бул драманы Әбдиреман Өтепов «Тан нуры» труппасы тәре-

мен сахнаға қойды. С. Мәжитов Өтеповтың драма-
тург болып жетісуінде устаздық қылды. Мәжитов
бұл драмасынан басқа да «Жигит болдық», «Соңғы
көшпен», «Айгүл хәм Тайман» «Сабақ», ал 1935-жылы
«Бағдагүл» пьесаларын жазып сахнаға қойды. Сол
сәттегі драматургиямызда Сейфилғабит Мәжитов-
тың пьесалары ең жоқары пьесалардан есепланды.

Ол балалар үшін жазған оқыу кітаптарын бала-
лардың тили менен қосықлар жазып дүзді. Мысалы:
«Алпбедегі «Пышық» деген қосығы былай болып келеди:

Хәй қранлар хабар берің,
Бізден тарғыл мышық кетті,
Үш күннен бермаи көринбей,
Көзінбеси қайда кетті.

Бір күшигим аты жоллы,
Бір мышығым болды қоллы,
Енеу ойнал оңлы-соллы,
Қайсы бата алып кетті.

Ол жазған оқыу кітаптарында қарақалпақ балаларын
оқуға билім алуға шақырды:

Алдында атаң тұрғанда,
Билім базарын құрғанда,
Далбай былғал шақырғанда,
Аң сунқардай илдіге кел.
Хәй, жоралар биз мындамыз,
Қосылайық, оқыуға кел.

Мәжитов алған билімінди құры өзінде сақлама елге
хызмет қыл, елге билімінди тарат, деп жасларды
үгіттейди:

Сұңқар болып илгенінди,
Бил жаздырма көргенінди,
Мұнда келіп билгенінди,
Ел ішкіне шашыуға кел.

Ұйысын төпар болайық,
Бірлесіп хызмет қылайық,
Ел кемесін талнайық,
Сен ескегин есіуге кел.

Мәжитовтың дәслепкі шығармаларының басым көп-
шілігі, поэзия болды. Оның лирикалық тәбиятты
сұфретлеген қосықтары көркем жазылды. Балалардың
гүз басында, оқыуы басланардағы тәбият сұфрети
былай беріледі:

Ашық хауалы кешелери,
Кейінге жаққан сеслери,
Жаздың сайраған нұслары,
Кетте жыллы жаққа ушты.

Құлпы дөнген ағашларды,
Мағар құстың сұсты басты,
Қазанның қырауы түспі,
Жапырақлары жерге түспі.

Мәжитов «Еркін қарақалпақ» газета басқармасын
да отырып ағылдағы халық шайырлары менен тығыз

байланыста болады. Оған Нәуірдегі Қазақбай шайырға сәлем хат арқалы қосық жазып жибереді.

Қазақбайжан дәртің болса,
Алға нәдем урып жибер,
Әдебиет майданы кең,
Нама атын түріп жибер,
Жағдайын айтып даланың,
Пайдасы үшін пухараның.

Жолдан оңға бұрын жибер,
Суулар аңсын сарқыраған,
Гүллер шықсын жарқыраған,
Қаршығадай аңсыраған,
Панже салып бұрип жибер.

Сейфилғәбит Мәжитов 1924-жылы халықтар көсеми Ленин қайтыс болғанда Ленинге арнап қосық жазды. Мине бұл қосығынан бірнеше қатарлар келтірейік:

Қай философ шығып орнатты жолың,
Қайсы дапа созды ғәрипке қолың,
Владимир Ильит Ульянов Ленин,
Бәршесінен өткен Ильяның улы.

Орын алып жақанда хәр ұасиятың,
Болар коммунизм деген мурадың,
Тилде хұрмет псев сөйленген атың,
Мәңгилікке қалған Ильяның улы.

Тәрзиге салсаң жақанның бәрін,
Жекке басым келген Ильяның улы,
Адамгерлік еркиншілік жолында,
Толық баға берген Ильяның улы.

Салған жолы өзи туұры өзи кең,
Ғәрипке қәсерге қолайлы теп-тең,
Жұрт жайрады бийшарадан кетип муң.

Мәжитов прозада ески дәстанлар үлгісі менен «Сүйін хәм Сара», «Құлмурат» хәм «Он тоғыз» атлы проза менен қосық аралас романлар жазған еді. Бірақ, бұл романлар баспа сөзге шықпады, тек қолжазба ретінде оқылып жүрді. Мәжитов халық шайыры қатарынан өсіп атақлы қарақалпақ совет жазыушысы болып қәлиплесті. Оның қарақалпақ әдебияты тарихында тутқан орыны оғада үлкен.

Аяпберген шайыр (1880—1936) Қарақалпақ халқының атақлы шайыры қосықшысы қыссаханы, халық жыршысы Аяпберген Муұсаев өзінни хош хәуаз дауысы, қысса кітабын оқығандағы шеберлиги бойынша халық жыршысы сыпатында көпке танылған, халықтың сүйген шайырларының бири болған сөз шебери,

Аяпберген халық алдында қосық қысса оқығын жаслай-ақ баспаған. Ел гезип қосық айтыу, үлкен тойларда, келиншек түскен жерлерде бет ашар қосықтарын айтыу, қысса оқып той атқаруы оның кәсиби болған. Аяпбергенге ұзақ жерлерден ат жиберіп шақыртып алып тойларда қысса оқытқан. Бір тойдан екінші тойларды атқарып, Аяпбергенге көп ұақыттарға дейін үйіне келиуге мүмкіншілік болмайды екен. Аяпбергеннің әкесі Муұса жарлы, жекке қоллы адам болған. Ол балам ержетсе, өзіме жәрдемші болар-ау деп үміт қылса да, Аяпберген ел аралап үй хожалығына айланыса алмаған. Аяпберген өзінің шайырлық елерін Октябрь революциясынан көп бұрын он төрт жасынан баслайды. Оның дәслепки қосығы «Суұшы бала» деген шығармадан басланады. Екі жас өспірім баланы ұзақ жерге апарып тары егін ушын бийікке қол серппе менен суұ шығарып жер суұғаруы ушын апарып таслайды. Бул ауыр мийнетке Аяпберген шыдаса да қасындағы бала шыдамай, қашып кетеді. Аяпберген соған қосық шығарады. Бул гәп Аяпбергеннің өз аузынан еситилді. Аяпбергеннің бул қосығы қосықшылар арқалы елге тарап кетеді.

Аяпберген өзі жасаған ауылда қурбы-қурдасларының сорауы бойынша гейбир адамлардың өмиріндегі өмірге жат минезлерін, қылықтарын, көріп юмор хәм сатиралық шығармалар дөрете баслайды. Аяпбергеннің бул шығармалары басқа да қыссаханлар арқалы көпшілікке тарап отырады.

Аяпбергеннің шығармаларының көпшілікке, халыққа жаққанлығы сонша Қутлымурат хәм оның баласы Жумамурат қусаған қыссаханлар Аяпбергеннің қосықтарын халық алдында зуұлатып оқып беріуді кәсіп қылып жүрген. Олар Аяпбергеннің шығармасын зуұлатып оқыу арқалы «зуұлабий» деген атаққа ийе болған.

Аяпберген жаслай ауыллық мектепте оқып хат тапыған. Көп балалардың ишінде әдебиятқа бейім зейинді бала болып, ол шығыс әдебияты классиклерінің шығармаларын оқып өзінің кругозорын арттырады.

Ол дәслеп қысса оқыуды кәсіп қылады. Қысса оқыуды кәсіп қылғаны соншелли «Санаұбер», «Зийнел Әреп», «Хұрли запыран» қыссаларын көп заманлар

оқыу арқалы оған яд болып қалады. Қыссаның ишин ашпай оның сыртына қарап, қолына кесе алып, кесе менен бетин желпип, қыссаның басынан баслап аяғына дейип ядтан айтады екен. Аяпбергеннің қысса оқығанда оның тыңлаушылары жалықпаған, оның дауысы қоныраудай сылдаулап, қыссаханлық намаларын түрлі толқығға, ыргаққа салып түрлендирип айқан. Сонда толып атырған тыңлаушылары силтидей тынып Аяпберген қулақ салған.

Аяпбергеннің қыссаханлық хәм шайырлық қылған дәуиринде өзи менен қәлемдес хәм ауыллас әдәбиятты сүйген, әдәбиятшылар, шайырлар көп еди. Аяпберген олар менен ойласып, шығарма дәретиүде кенеслер алатуғын еди. Ал өз гезегинде Аяпбергенде оларға кенес беретуғын еди. Олардан қазақ шайырлары Сәнкибай хәм Сағымбай, атақлы шайыр С. Мәжитов, жаслардан Әбдираман Өтепов, аз-маз қосық жазып жүрген ауыл муғаллимлери Жақсымурат Балжанов, Баедил усаған шайырлар болды. Олар Аяпбергеннің қәлемдес жолдаслары еди.

Аяпберген Қарақалпақстанда совет власты орнаудан ақ өз талантын халықтың әрман етип күткен Октябрь революциясының женисип жырлауға жумсады. Соның менен қатар совет қурылысы ислерине, ауылда совет дүкиметин беккемлеуге актив қатнасты. Ол ауылдағы сауатлы адамлардың бири сыпатында Соркөт волос советиннің жууаплы секретары хызметин атқарды. Сонынан колхозласыу дәуиринде өз ауылынан колхоз шөлкемлестериу исиине қатнасты. Колхозының атын «Шөлкем» қойып, оған өзи баслық болды.

Аяпберген өзинен бұрынғы өткен қарақалпақ халық шайырларының шығармаларын жақсы үйренди, олардың әдәбият жанрларын дауам етти. Аяпберген шығармаларынан айтыс, тарийхий жыр, мақтау, тарип, юворлық шығармаларды көриуге болады. Аяпбергеннің мақтау жанрынан қарақалпақ халқының мекән еткен жерин мынадай қатарлар менен мақтайды:

Шаруалары көшип атау жайлаған,
Бие сауып қатар қулын байлаған,
Қулан кийякleri секирип ойнаған,
Қыя-қыя шөллер қарақалпақтады.

Аржақ бержақ болып екі сан болған,
Бөлім-бөлім елдер қарақалпақтады,
Үйрек ушып, ғаңқылдасып газ қонған,
Айдын-айдын көлдер қарақалпақтады.

Өткендегі халық шайырларының үлгісі менен су-
лыұларды мақтау Аяпберген шығармасында да ушы-
расып отырады. Ол атақлы сулыу қызларға арнап қо-
сықлар жазған. Ол қосықтарының ішінде «Гүлжәсел»
деген қосығы бар. Аяпбергеннің «Бола баслады» шы-
ғармасы тарихий жыр жанрына жатады. Өйткені
тарихий жыр тарихта болған уақыялар туұралы жа-
зылып қысқа жолына дауысқа салып оқылады.

Аяпберген бұл шығармасында қарақалпақ халқы-
ның Уллы Октябрь революциясы алдындағы аянышлы
өмирін сөз қылыұдан баслайды. Ол бұл шығармасын
ескі жыл есабынан басылап жазады.

Тарих бір мың үш жүз отыз үшінде,
Замаң хәр тәрепке дөне баслады.—

деп ол 1914-жылғы пүткіл дүньялық империалисттік
ұрыстың басынаныуын хәм 1916-жылғы қарақалпақлар-
дан қара жұмысқа «Мәрднкарға» адамлар алынғанын
сөз қылып, оннан кейін қарақалпақстанда совет влас-
тының дәслепкі дәуірін тарихий жыр қылып айтып
береди.

Аяпбергеннің бұл тарихий жыры қарақалпақ хал-
қының басынап өткен шын хәқыйқат өмиріннің карти-
насы хәм соның менен бирге халықтың көптен күткен
әрманы күшли қатарлар менен берілген,

Заманында ұрыс жәнжел көп болды,
Оннан сон дүррият бола баслады.
Жұрт жылатқан залым патша жоқ болды,
Салғырт салып пухараны жеп болды.

деп шайыр өткендегі халық өмирін сүұретлей келип,
мийнеткеш халыққа ұллы Октябрьдің қуяшы түсип
қарақалпақ халқының алған теңлигин, қолының азат-
тылыққа жеткенін шайыр былай деп сөйлеп береди.

Октябрь таңы атты дүррият замаң,
Кетті басымыздан қайғы, ғам думам,
Заманымыз енді болды абадан,
Кәмбағалға нәубет жете баслады.

Ол совет властының дәслепки күнлери партиямыздың халықты басқарын шөлкемлестирю ислерин мәжилислер ашып үгит нәсийхат ислерин жүргизиюлерин мынадай қатарлар менен сүүретлейди.

Келди айланып мийнеткештин нәубети,
Бирлик пенен мәжилис ашқан сүдбети.

Аялберген шығыс әдебият классиклерин оқыған, өз заманы ушын ең алдыңғы сауатлы адамлардың бири. Ол қарақалпақлардың өткендеги атақлы шайырларының шығармаларын жақсы билген.

Аялберген Қарақалпақстанның узақ аұылында өмир сүрсе де халықлар көсеми Уллы Ленинниң совет властын шөлкемлестирюши, оның негизин салыушы сыпатында оның атын еситип Ленин ҳаққында, Ленинниң образын сүүретлеп, өлмес «Ленин» шығармасын дөретти. Ол Уллы Ленинниң образын былайынша сүүретлеп берген.

Әниү етиң жолдастар болса қәтеси,
Дүньяға бар өзи келди Ленинниң,
Ленин еди мийнеткештин атасы,
Көзге сүрме басқан изи Ленинниң.

Мәжилис құрды, халық инанды сөзине,
Мийнеткешлер ерип шықты изине,
Таза жол шығарып дүнья жүзине,
Байларға оқ атты өзи Ленинниң.

Жуумақлай келе Аялберген шайырды еки дүньяны көрген, өткендеги халық шайырларының традициясын дауамлаушы, айтыс, тарийхий жыр, мақтау төрип жанрлары менен шығарма дөретюши, Қарақалпақстанда Совет ҳукиметин орпатыуға белсене қатнасқан, барлық талантын арнаған, Қарақалпақ совет әдебиятының хәм совет фольклорының ирге тасын қалаушылардың бири деп таниймыз.

Оның дөреткен сулыу хәм мазмунлы поэзиялық шығармалары мектеп оқуы китапларына сабақ болып кирип оқытылады. Әдебият изертлеушилери Аялберген Муўсаев хәм оның творчествосы ҳаққында монографиялық илимий мийнетлер жазды. Аялберген Муўсаевтың шығармалары, рус, өзбек тиллерине аударылыу арқалы да, союзлық масштабқа белгили болды.

Аббаз шайыр (1898—1970) Аббаз шайыр Дабыл улы қарақалпақ халқының ең түпкіріндегі пухара адамлардың ортасынан шыққан ең атақлы халық шайырларының бири. Қарақалпақ халқының өмирін жақсы билген шайыр. Мине сонлықтан оның қосықларының қор қатары халық өмиринің картинасы болып салмақлы мәніске ийе, көркем болып келеди.

Аббаздың атасы жаслай өлип, анасы менен қалды. Хожалық мойнына түсіп, ол жасынан орақ орып күнликшилик қылды. Жас уақтында Аббаз Тактакөпірдегі Айымбет ишанның медресесине кирип оқып, азлап билим алды. Бирақ жоқшылықтың салдарынан дауамдай алмай медресени таслап кетти. Аббаздың бул ауыр күнлери оның шығармаларында «Қысқа жип гүрмеўге келмеди сирә» деген қатарлар арқалы бериледи. Шайыр әкесинің жаслай өлип кеткенін «Билимден» деген қосығында:

Талай күзлер өтті менің басымнан
Атам өлип қалып еди жасымнан.
Анам гәрип бир айрылмай қасымнан,
Бәрха манлайымнан сыйпады жүрди—

—деп көрсетеди.

Аббаз талап излеп Қарақалпақстан бойынша бармаған жери болмады. Қолына бел алып, қазыўға жалланды. Қолына орақ алып анасы менен бирге басқалардың «ақ егинин» орды. Талап излеп Арал балықшыларының арасына барып, балықшыларға да жалланды. Қаратаудан жаяў өтип, Төрткүл, Шорахан этирапына барып та киси есигинде дийқан жүрди. Аббаздың киси есигинде дийқан жүриўи оның «Өткен заман» деген шығармасында былай деп көрсетиледи:

Нешше адамға дийқан жүрдим,
Зорлық зомбылықты көрдим,
Тауық шақырғанда турдым,
Умытпастай бир дәрт болды.

Аббаз шайыр өзинен бұрынғы сауатлы Қоразбек, Әжинияз шайырлар қусаған адамлардың еткен ислерине еликлемекши болады Қазақ даласына барыўды, сөйтип ол жақта мектеп молла болыўды тилейди. Өйткени Қоразбек шайырдың Гурген дәрьясы бойына барып, түркменлер арасында бала оқытып, ел гезип қайт

қаны тууралы әңгимелерди Аббаз бирнеше мәртебе қызғын тыңлаған еди. Сондай-ақ Әжинияз шайырдың қазақ қызы шайыр Менеш пенен айтысқаңлары тәсир ететұғын еди.

Сөйтп Аббаз 1919-жылы 21 жасында Сырымбет тәуип, Молла Мәтеке, Молла Әлибек қусаған тоғыз моллаға ат қошшы болып ерип, Қазалыға қарай ешекке минип жол тартады. Бул моллалар «ол жақта тайын дунья бар» деп Аббазды қызықтырады. Булар Қазақстанға барса, ески мектептин орнына жаңа мектептер ашылып, буларға жұмыс табылмайды.

Олар жол жүргенде көп азаптар көргенин, Қууан дәрьясынан өтпн, ал Сырдәрьядан өтпуге дарғаға төлеуге ақшасы болмай моллалардың тарыққанын, Аббаз шайыр өзиниң «Қырға шыққан тоғыз молла» деген шығармасында жазады. Ол бул «Қырға шыққан тоғыз молла» деген қосығының әуелги қатарларын «Сәнеубер» қысқасының қатарларынан баслайды.

Мен пәйлейин нәзик қолым байланды,
Яр жамалы көрмес болдым пәйлейин,
Бизлер жүрген бағдын аўзы байланды,
Яр жамалы көрмес болдым пәйлейин.

олшап кейин өзиниң ядынан шығарған қосықларды дауам қылып жазады ол өзиниң тәғдийрин мынадай қатарлар менен көрсетеди:

Кеўилим дәр болды тұстям қәлеске,
Тасладым өзимди бәдентке-пәске.
Жигирма бир жасқа келген дәўиримди.
Атаның дәўлети баста болмаса,
Сапырып өткермек иси аўырды,
Байладым өзимди дәр мүшкил иске,
Жазып шығарайын иште дәўиримди.

деп Аббаз не қыларын билмей дағдарады. Аббаз бул сапырында өзи менен жолдас болған адамлар тууралы жол жүрип көрген-билгенлери тууралы мағлыұматлар береди. Өзиниң жолдасларының атларын атап олардың турмыс жағдайларын күлдири сөз ретинде былай деп сүүретлеп береди:

Сол күн барып жаттың Жаңа дәрьяға,
Жүрип жете алмадық қазақ шаруаға,
Жаңа дәрья ата баба жери екен
Қуран оқып жаттық ата бабаға.

Мәтәке, Сырымбет молла Әлибек,
Көп шыққан адамсыз дүәде не керек,
Аталар басынан өткенин айтқн,
Болармекен тақпа менен нан шөрсек.

Бұлар ұзақ жүріп аўқатын түүесип, аш-әптада бо-
лады. Минип шыққан ешегине беретугын «ешек же-
мин» жеўге мәжбүр болады. Аббаз бұл жағдайды бы-
лай деп жазады:

Көрген билгенимди хатқа жазалы,
Енди шықсақ құртар бизди Қазалы,
Басынан кешпеген адам не билсин,
Қапқа салған ешек жеми мазалы.

Олардын жарлылығы соншалли, тоғыз молланың ор-
тасында суў ишетугын кесеси болмайды. Сырымбет
моллада бир ғана кесе болған. Ол да сынып қалады.

Аман-саў дәрьядан өтип болған сон,
Сырымбет молланың кесеси сынды.

деп Аббаз бұл талапты қойып, аш-әптада елге қайтып
келеди. Сөйтип өзиниң бұрынғы күнликшилик қам қыс-
са оқыў талабына кирседи. Аббаз шайыр өзиниң ша-
йыршылық өнерин қысса оқыўдан баслаган. Ол өзи-
ниң шайыршылық өнериниң қысса оқыўдан басланыўы
туўралы өзи былай дейди:

«Мен хат танып, қысса оқыўды әрман еттим,
Хат танығаннан кейин жақсы қысса китабын
таба алмадым. Базарға барып китап сатып ал-
ыўға ақшам болмады. Күнликшилик талапқа
қосымша талап ретинде енди қодирен кендир-
лерди орып, жыйнап, кендирден қабық шығар-
дым. Ол дәўирде халыққа кендирдин қабығы
арқан есиў ушын керек еди. 25 түйдек қабық-
ты, сол Қуўаныш-жарма бойынан Шымбайдың
базарына пияда арқалап келдим. Қабығымды
сатып пул еттим. Шымбайдың қаласында китап
дүканын ашып турған Қазы Мәўлик деген ки-
сиден бир дана «Ғәрип ашық», қыссасын сатып
алдым. Ол ўақытта пулға китап табыў қыйын
еди. Шайыр Қазы Мәўлик мениң әдебиат ки-
табын оқыўға ықласымның бар екенин сезди
«е яки маған жәрдем қылғысы келди ме, я

болмаса менин басқа ақшамның жоғын билди ме, маған Ғарип ашық қыссасын жыйырма ты-
йынға арзан баға менен берди. Бул мениң үл-
кен қууанышым болды».

Аббаз шайыр ел ишинде қысса оқып қәрежет топ-
лап ташқан ақшасына енди емни-еркин китаплар са-
тып ала баслайды. Әсиресе қыссаханларға ири репер-
туар берип отырған Қазы Мәулик пенен жақыннан
таныс болады. Оның шығармаларын көширип алады.
Аббаздың оқыған қыссаларының ишинде Орта Азия
халықлары үшін ортақ болған шағатай тилиндеги
қысса китаплары менен хәм қазақ тилиндеги «Қыз
жипек» қыссалары болған.

Аббаз шайыр ең дәслеп қыссаны оқыу техникасын
қешқандай устаздан үйренген емес. Ол соң қыссахан-
лық өнеринен аты жайылған Қәуендер балаға шәкирт
болып изине ереди. Қәуендердің қасында Қазақбай,
Далибай қусаған басқа да қыссаханлар болады.

Қәуендердин шәкиртлеринин ишинде Аббаз өзинин
хош ҳағазлы дауысы менен басқалардан артық бола-
ды. Қыссаханлар топарласып той мерекелерге барған-
да, қыссаханлар гезек пенен қысса оқығанда, тамаша-
гөйлер Аббаздың оқыуын көбирек талап қылатуғын
болған.

Аббаз Қәуендерден қысса оқыудың толық техника-
сын үйренип алып, өз алдына жүрип қысса оқыу иси-
не кириседи. Аббаз шайыр қысса китапларын оқып жү-
рип өз ядынан қосық жаза баслады. Бирақ ол жаңа
заманды бирден түсинип кете алмады. Октябрь рево-
люциясы алдындағы қарақалпақстандағы узаққа созыл-
ған жаўгершилик, ашлық, қымбатшылық тырыспай,
эпидемия алағадашылық заман, қағаз ақшалардың хәр
түрли болыуы усындай алай-түлей заман Аббазды дар-
дыртты. Оның бул гездеги түсиниги «Келинлер», «Өт-
кен заман қайта айланып келер ме» деген қосықла-
рынан анық көринеди.

Аббаз Қарақалпақстанда совет власты орнағаннан
кейин бирнеше жылдан соң жаңа заманға түсине бас-
лады. Оның дәслепки шығармасы «Жолдаслар» деген
қосықтан басланады. Совет властының дәслепки күн-
леринде советтиң әхмийетин түсиндириуге шыққан
партия совет басшылары аўылларда мәжилис ашып
өзиниң сиясий сөзин «Жолдаслар» деп баслаған. Бу-

рынғы урыўлық қатнастағы «ағайинлер», «Халайық», «Жәмаәт» деген сөздің орнына жана мазмундағы «Жолдаслар» деген жана сөз Аббаз ушын жаңалық болып кырынгенликтен ол өзиниң дәслелки совет заманына арнаған қосығын «Жолдаслар» деп баслаған.

Аббаздың бул шығармасы әпиұайы болыўына қарамастан терең идеялылығы менен жоқары бақаланды. Сол 20-жыллардағы аўылхожалығын, дийқаншылық ислерин жолға қойыў, ҳадал мийнет ислеў, жана совет властына жәрдем етиўге ҳәммени шақырыўшы қосық болды. Қосықта автор, сүўсыз, жерсиз адамларға жер берип, жарлы-жақыбайлардың мағлайынан сыйпаған совет властын мақтап, онын даңқын жоқары көтереди. Аббаз бул қосығында халықлар көсеми уллы Ленинни атын, даңқын былай деп сүўретлейди:

Ленин деп айтады ҳүкимет басы,
Карл Маркс дейди онын устазы
Айырпалап автомобиль арбасы,
Алысынды жақын етти жолдаслар.

Аббаз шайыр шығармасы арқалы адамларды класс душпанлары менен гүресийге шақырады.

Ҳүкиметтин көзи қаллаш бадырақ,
Жамай жаўы болса табыңлар сорап,
Мойны жуўан бай ийшанлар қалмасың,
Хәр аўылдан излен тум-тустан қарап.

Мийчткенлер ғалаба мийнет қылып, ҳүкиметтин берген жерине төгин төгин, мол зүрәәтли етип, оннан пайдаланың, елимизге пахта егип берин, мәмлекетке пахта керек, деген үгит-нәсийҳат сөзлери Аббаздың усы қосығында жаңлап еситилди.

Зая қылмаң гаўашасын ғәрегин,
Билесен бе ҳүкиметке керегин,
Аз болса да пулын бермей алмайды,
Апарсан барым деп қадақ шерегин.

1928—29-жыллары аўыл хожалығын ғалаба колхозластырыў дәўиринде Аббаз шайырда өзинин өткир сөви менен мийнеткеш халықты колхоз артель болыўға шақырды. Бул ҳүрметли иске Аббазда ат салысты:

Сөз айтаман мен дийқанға,
Еситкенлер қалмаң таңға.

Гедей бадрақ гражданга,
Артель болып уйымласың.

Ол Ұақыттағы дийханлар да жер егiуге техникасының төмен екенлиги, дийқанлар барынша биригип мийнет қылыудын кереклигин төмендеги қатарлар менен түсіндиреди:

Кимде өгиз, кимде сыйыр,
Кимде арба, кимде шығыр,
Қорға салып уйымласың.

Терис пикирлер құрсын енді,
Есiт артель бол дегенді,
Кимде пазна, кимге гүнде,
Артель болып уйымласың.

Аббаз қарақалпақ совет фольклорының баслаушыларының бири болды. Ол көптен озған атақлы халық шайыры сипатында 1939-жылы Қарақалпақстан Жазыушылар Союзының екінши съездинде делегат болып қатнасты.

Еки дәуірди көрген, еки дәуір гүұасы Аббаз шайыр тарийхий жыр үлгисинде көп шығармалар дөретти. Өзиниң жазған тарийхий жырын қазирги күнге шекем халық алдында дауысқа салып оқып жүр. Аббаз шайырдың қарақалпақ халық жыршыларының өткендеги өмири жаңа замандағы жырау бақсылардың жазарған өмири оның соңғы жыллары жазған «Қайғысыз жасайды халық абадан» «Сүүретши каналы» шығармасында және қайталанды:

Октябрьдің таңы бизде атқан соң,
Досларым күшейип душпан питкенсоң,
Қайғысыз жасады халқым абадан,
Ленин көсем патшалықты жыққансоң.

Шайыр Қарақалпастанның 20 жыллығы хәм 25 жыллық тойларына арнап жазған шығармалары тарийхий жыр жанры менен жазылып, бул еки шығармасында қарақалпақ халқының басынан өткен бурынғы замандағы аұыр вұқал тарийхий сөз етилип, қазир қарақалпақ халқына коммунистлик партияның басшылығы менен алып берилген теңлиги хәм советлик дәуірдеги қарақалпақстанның социалистлик мәденнатының өсиш баратырғанын атма-ат көрсетеди. Аббаз шай

ырдың булардан басқа да «Әмиу дәрья», «Тахнаташ», «Ақ бөгет шығармалары тарихый жыр үлгисінде жазылған. Аббаздың көп ғана көлемлі шығармаларының басым көпшілігі тарихый мәніске иіе болып отырады. Міне сондықтан Аббаз шайыр, өткендегі халық шайырларының дөреткен тарихый жыр жанрын дауам етіуші хәм ол тарихый жыр жанрына жаңа мазмун беріп шығарма дөрете билген атақлы шайырлардың бири.

Аббаз шайырда өткендегі шайырлардың дөреткен әдебиятты мақтау жанрында да қосықлар жазып бере билди. Оның дөреткен шығармалары өткендегі шайырлардың шығармаларынан принципиаль айрытып тұрады. Ол бұрынғы шайырлардай сулулардың сулулығын мақтау менен шекленбейди, сулуудың сулулығын, бүгингі өмири менен социалистлик құрылыстағы мийнети менен байланыстырып сүүретледи. Бул шайырдың новаторлығы болып есапланады. Ол совет қызларын мақтағанда оның шығармасының мазмұны бүгингі талапқа сәйкес келип отырады. Аббаз шайырдың мақтау жанры менен жазған шығармалары «Шәүгүл», «Оразгүл», «Қыз бенен келиншек», «Бес қыз», «Ақ сүйрик», «Бийбисәнем», «Мийрхан», «Әмина» тағы басқалар.

Қолына кетпен алып пахта отаған мийнет адамлары Шәүгүл деген қызды былай деп тәриплейди:

Жыйналған атызға бир неше қызлар,
Қызларды үгітлеп жүз әлған сөзлер.
Урғанда кетпени тәухарға мерзер,
Ис питкермей тынары жоқ Шәүгүлдің,

Колөз атызында ҳадал мийнет қылған көп қызлардың ишинде хәзирги заман мийнет адамларының өмирин Аббаз шайыр «Оразгүл» деген мақтау қосығында қызлардың образын мынадай қатарлар менен береді:

Жигитлер, бир қызды тәрийип етейин,
Жемисли ағаштай қәдди бойлары,
Халық үшін тууылған айтпай қәйтейин,
Көпке жағымталлы дийдар жамалы,
Қапталынған өткен ұақта жең салып,
Епкини сәуирдің ескен самалы,

Уллы Ұатандарлық урыс дәуірінде шайыр үлкен күш жумсап көп шығармалар дөретті. Колхоз атызларындағы хаял-қызлардың өткен қадал мийнети қаққында сол арқалы фронтқа берілген жәрдем қаққында мақтау үгіт-нәсіпхат шығармалар жазды. Бул шығармаларында ағыз әдебиаттың мақтау жанрын шебер пайдалана билди. Ол «Қыз бенең келиншек» атлы қосығында:

Қарақалпақ халқының келин-қызлары,
Қызыл армияның сәрби назлары,
Мұхаббат дослықтын нағыз қардары .
Қәдди бойларыңыз лалазар болар,
Битпейди қалмайды барлық әрманың,
Табылмай қалмайды дөртке дәрманың,
Фронтқа жиберген сүйген арысланың,
Қәдди бойларыңа лалазар болар.—

деп көрсетті.

Фронтта жеңіс пенен қайтқанда жауынгерге арнап жазған «Көрисейік қолыңды бер» деген шығармасында совет халқының ұатандарлық урыстағы жеңіс қуанышын шайыр мынадай мақтаулар менен сүүретлейди:

Қулар қарсы алып тур, қуу менен газлар,
Қуудан қыз дағұсындай шыққан қағазлар,
Үркер менен шолпан барлық жұлдызлар,
Аспанда ай қуанып тур көз бенең.

Аббаз шайырдың мийнестекш қызларды мақтаған қосықлары Уллы Ұатан урысы дәуірінде оның творчествосынан кең орын алған болса, Уллы Ұатандарлық урыстан кейинги совет халқының тынышлық дәуіри пидәкерлік пенен халық хожалығын қайта тиклеуге өткен дәуірінде мақтау қосықларын көптеп дөретті. «Мийирхан», «Бийбисәнем» қосықлары колхоз атызларындағы ислеп жүрген үлгили қызлардың образын береди.

Айтығы ардақлы ұатанның қызы,
Партияның ялғир нағыз оң көзі,
Жарысқа шақырған бир ағыз сөзі,
Мың түменге арзан Бийбисәнемнің.

Сом полаттан жаратылған билеги,
Коммунизм құрмақ мақсет тилеги,

Шадаланып шәкилдеп соғар жүрегі
Иске кирискенде Бийбисәнемни.

Аббаз шайыр Қарақалпақстанның ұзақ түпкірінде өмір сүрген болса да 1934-жыллардан бастап Ташкент, Москва қалаларына саяхат жасап совет халқының пидәкерлік мийнет пенен дәреткен мәдениетларын көзі менен көрип оған шексиз қуғанған еди. Бул нәрсе оның шығармасының буннан да былай раўажлануына үлкен себепши болды.

Аббаз шайыр қарақалпақлардың өткендегі мәдениетсызлық өмиріне ренжийди. Бул Аббаздың «Музейде» қосырында анық көрсетилген.

Көп аядым ладан ита бабаны,
Ылашығын жапқан салы сабаны,
Қырманын тап жаңа алып болғандай,
Дийуалға сүйсепти ағаш жабаны.

Бел хәм кетпен шотлары менен балтаны,
Ески турмыс тыштабанның ултаны,
Жети насырым бири қалмай төгілди,
Көзім көрип тақан салған қалтаны.

Мине усы жыллардан бастап Аббаз халымыздың алдында турған түрлі сиясий компанияларға, егис мапазларына социалистлик жарысқа арнап шығармалар дәретип, күнделик өмірге актив қатнасып отырды. Аббаз шайыр Москваға барып Ленин мавзолейин көрип «Мавзолей» деген лирикалық қосық жазды. Аббаз бул шығармасында қарақалпақ усаған мәдениетта артта қалған халықларға алып берген теңлик туұралы хәм халықлар көсеми Ленин туұралы былай дейди:

Турқынды көргенде тасты дәрманым,
Тириңде көрмедим жалғыз әрманым,
Уйқыда жатыр деп етти гүманым,
Мавзолейге кирген жақта көсемим.

Қараңғыдан атырып ең таңымды,
Ашып едің қуұсырылған жағымды,
Керек болса берер едің жанымды,
Азатлыққа алып шыққан көсемим.

Аббаз Москваны көрип оның қабат-қабат салынған жайларын мәдениеттың түрлі тарауларын көрип оған таң қалып қарақалпақстанға келип, өзиниң көрген

билгенин халық алдына шығып Москваны тәрийп-леп қосық қылып жырлап берди.

Құлақ салың жан досларым,
Москваны көріп келдим.
Есітсеңіз яр досларым,
Көріп мийірім қанып кел-
дим.

Ортасында жатыр көссем,
Ленин тири өлді десем,
Жатыр емен барып көрсем,
Өлген жоқ деп күліп кел-
дим.

Мәне усы жыллардан басып Аббаз шайырдың «де-бият дәретнүшлик иси хәўиж алды, халық шайыры» деген құрметли атаққа ийе болды. Оның шығармалары өмірдин хәртәрепин қамтып шығармаларының тема-тикасы кеңейди. Аббаздың шығармаларында халық шығармаларына тән болған юмор хәм сатира темасы-на жазылған шығармаларды көптеп ушыратыуға бо-лады. Ол жалқауларға хәм колхозды басқара алмаған айырым колхоз басшыларын аямай критикалады.

Садық шайыр (1900—1973) Қарақалпақ халық ша-йыры Садық Нурымбетов қарақалпақ халық жыршыла-рының ишинде өзінің шайыршылығы арқалы көпке та-нылған шайырлардан болады. Оның тууған, өсип-өп-ген жери Қарақатпақстанның бұрынғы Шымбай уьез-ди, Жаңа базар волость, хәзирги Кегейли районының әтирапы.

Садық шайырдың шайыр болып жетисейүнне қосық-қа қызынуышы өзінің әкеси менен төкпе шайыр туу-мсақан анасы Сыдық Тоқпан улы себепши болды. Сы-дық шайыр өзінің иинси Садықты жас уақтынан-ақ аўыллық мектепке берип хат тапытқаннан кейин, қысса киганларын оқыуға үйретти.

Садық шайыр өзінің шайырлық өнерин қысса ки-таптарын оқыудан басылады. Ол қысса китапқа жақсы қызықты ел ишинде қысса оқыу менен қатар өз яды-нан қысық шығарыуға талапланады. Садық дәслепки шығармаларын мақтаудан басылайды. Оның дәслепки шығарған мақтау қосықларының бири 1920-жылы жаз-ған «Тиллахан» деген қосығы болып есапланады. Бул қосығы арқалы ол қыздың сулыұлығын айта келип, оның мал орнына сатылып баратырған тәғдири хәқ-қында сез қылады.

Қулапы көйлек аяғынла тажарын,
Юсип—Зилайхадай хүсип әжарын;
Қызып өтти қант көлпирден базарын,
Қыз болып жетилген уағың Тиллахан.

Басында орамал түрме шашағын,
Мийирим шәпәәткә толған қушағын,
Бизләр менен шамалас боп жасадың,
Бухары қағаздай жүзин Тиллахан.

Көл қызға теңермен жалғыз басыады,
Қанатқа мегзеймен қолем қашынды,
Мың түменге қойса бір тал шашынды,
Маған салса бермес едим Тиллахан

Өткендеги қарақалпақ қызларының қалың малға сатылып, құл болған тәғдириндей Тиллахан қыздың да ең ақырында бұрын екі қатыны бар байдың қатын үстіне малға сатылғанына шайыр аяныш көз белең қарап, өз аянышын мынадай қатарлар менен береди:

«Екі даял үсти» деп нала етерсең,
Қорестегі тотыдан да бетерсең,
Бас алып қашпасаң нала етерсең,
Бахтия ислемен сениң Тиллахан.

Бирақта сум атан көзин жаслапты,
Сениң айтқанына құлақ аспапты,
Он сыйыр бір жүрмел алты боспақты,
Сени берип алып отыр Тиллахан.

Қула-қудағайға қоде төс кетті,
Жалбарының жалынғын бос кетті,
Илажын жоқ сеннен ақыл ес кетті,
Ат басындай арманың бар Тиллахан.

Шайыр әдебиеттің мақтау жанр үлгісі менен қосық жазыуы кем-кемнен мазмұны кеңейіп рауаж алды. Ол мақтау жанры менен қатар киши-гирим қосықтар да таретті. Өзинен біраз бұрын өткен Аялберген шайыр қусап өз ауылындағы гейбир адамлардың минез құлқындағы кемисликлерди көрсетип, күлдирги қосықлар жазып, оны көпшилик алдында қосықшы сылатынша дауысқа салып оқып берип жүрди. Оның бұл юмор-сатиралық қосық шығарыу өнери кем-кемнен ысылып өсе баслағы. Сол дәуірдеги адамлардың минез құлқына жәмийетке жат характерлеритин керексиз жақларын көрсеткен қосықларының үлгілери «Есетсен» (1922) «Жанаберген» (1923) деген қосықтар болады. Садық шайырдың 1920-жыллардағы дөрескен майда қосықлары келе-келе оның мазмұны кеңейіп қолем ысылып, кем-кемнен рауаж ала берди. Шайыр майда қосықлардан өтип сол уақыттағы ауыз

әдебиатында актив жанр болған әдебиаттың айтыс жанры менен де қосық жазыуға киристи. Ол өзіннің заманласы, ағылласы, шайыр Рамберген Арзы улы (1898—1960) менен 1926—27-жыллары үлкен бір тойда көпшиликтің сорауы бойынша поэтикалық сөз бенен ядтан қосық шығарып айтысады. Шайыр айтыста қолына қәлем алмай саз дауысқа салып қосықтың дигниин төгіп қеш ойланып турмастан ядтан айтады. Мине сол күннен баслап Садық шайырдың даңқы ұзақ жерлерге дейін барады. Ал бирақ шайыр әдебиаттың бул жанрын ел алдында күшли басласа да соңғы жыллары айтыс қосықтарын жазбады.

Шайырдың «Пахта қаққында айтыс», «Тағы да айтыс» деген шығармаларының аты айтыс болып аталған менен, оның мазмұны пүткіллей басқаша. Шайырдың «Айтыс» деп ат қойып жазған шығармалары әдебиаттағы еки персонаж сөйлескен, айтысқағ дуэтке ұсап отырады. Өткенде гейбир шайырлар бир бири менен айтысып жүрген болса. Хәзирги қарақалпақтың атақлы халық шайырлары Аббаз бенен Садық өзіннің алпыс жыллық тойларында бир-бири менен айтысыудың орнына бирин-бири мақтап бир-биринің рухын көтереди. Мине бул жағдайлар жана заманның жана тәрбиянын шайырларға тийгизген тәсиринің нәтижесин деп түсиниүге болады. Садық шайыр Аббаз шайырдың 60 жасқа шыққан тойына арнап жазған «Шайырсан» деген шығармасында Аббазға оның басынан өткен бұрынғы замандағы қыйыншылық жағдайды айта келип былай деди:

Тахта көпір Қара ой тууылған жерин,
Талай масақ терип жууырған жерин,
Не аұхал кешпеди басынның сениң,
Апшықтың зәхәрин шеккен шайырсан.

Қыссаханлық өверниңди асырып,
Китап оқып түн уйқынды қашырып,
Сөзинди тыплатып досты шақырып,
Отырыспаның гүли болған шайырсан.

Тағыда ол жана заманда шағлап қосық жаздың, Уллы Октябрь халық жыршыларына, шайырларға бахыт берди—дейди.

Бирдей болып ғаррығада жасқа да,
Еринбедиң тилиңнен дур шашпаға,

Сениң ушы қанша айтсамда азғана,
Сөздің маржанларын терген шайырсаң,

Партиямыз бул бахытқа гез еткен,
Шеберлик ясиңди хәммә сөз еткен,
Өз ағамыз бир тууысқан өзбектен,
Ең атақлы құрмет алған шайырсаң.

Аббаз шайыр да өз гезегинде өзинин қәлемлеси досты, заманласы Садық шайырдың алпысқа шыққан тойында онын шайырлық даңқын жоқары көтерип қосық жазады:

Халық ушын торладың дәр түрли сөз бөнен,
Қыялап көп қарап алғыр көз бөнен,
Әжнбияз Бердақтап қалған из бөнен,
Косық стиллерип татқан шайырсаң.

Шайыр болып шықтық халық арасына,
Қырағы көз салдың ақ қарасына,
Барлық қарақалпақ халық баласына,
Сөзі жағымталлы жуққан шайырсаң.

Садық шайырдың творчествосында әдебияттын тарийхый жыр жанрында үлкен орын алып киятыр. Оның шығарған тарийхый жыр жанрындағы дәслепки шығармасы «Дауыт көл» (1919) ашаршылық жылы өзи Дауыт көлден балық аулап ауқат еткени тууралы сөз қылады.

Қублаңыз Қыран тау, арқан Нағалай,
Елим көшти Дауыт көлди жағалай,
Ығбалына балық шабақ шықпады,
Тағы бажбан қондырмалы бул қалай?

Шайырдың гарийхый жыр жанрында шығарма дәреғишилиги кеннен өрис алып қулаш жайды. Оның бул жанрда шығарған шығармалары «Яранлар» (1939), «Науайы ҳаққында қосық» (1943), «Шайыр Некрасов» (1948) «Бердаққа» (1948), «Пушкинге» 1949) «Халқым» (1957), «Демократ шайыр» (1957) «Қурбанбай жырауға» (1957), «Аялберген шайырға» болып есапланады Шайыр «Яранлар» қосығында тарийхый өмиринен өзинин еситкен билгенлери тууралы тарийхый мағлыұматлар береди:

Айтайын досларым өткен заманнан,
Езиялген халқым қанғырып мәкәннан.

Ата журты болған ол Түркстандан,
Түп бабамыз посын қашқан яранлар.

деп әзирең бұрынғы өткен Жийен жыраудың «Посқан ел» тарийхый жыры үлгиси бойынша халықтың көшкендеги бұлгиншилик азабы баян етиледі.

Көшип қонып қарақалпақ көп бұлген,
Орын таппай Жаңа дәрьядан келген.
Көп адамлар жолда ашлықтан өлген,
Қыткершилик жаман болған яранлар.

Қарақалпақтардың өткен тарийхында қарақалпақлар Хорезмге көшип келгеннен кейин де әдилсиз хан бийлеген заманда Хийұа ханының қол астына келип күн кеширген дәуірде Хийұа ханының халыққа қылған зорлық-зомбылықтарын мынадай қатарлар менен баянлап береді.

Үш ағаш қурып Хийұа ханлары,
Хийұандай жумсалған адам баллары,
Жаллаттардың қурып тұрған дарлары,
Гедей топарларын асқан яранлар.

1859—60-жылларғы қарақалпақ бийлери, аталықлары арасында болған панаханның (Мухаммет пана) көтерілген хәм қолдаулы Ерназар бийдің (Ерназар алакөздин) хийұа ханына қарсы көтерілгендеги (1856) ұақыялары хәм Кенегес Ерназар аталықтың хан тәрәпине сатылып қыянет қылғанын қосық пенен сөйлеп береді:

Урыс болған Панаханның ұағында,
Мәдемин хан Аннақұлдың шағында,
Ерназар аталық Хийұа жағында,
Алдап пухараны қырған яранлар.

Шайырдың «Бердақ» деген көлемли тарийхый жар жанрында дәреткен шығармасы, 800 қатардан ибарат болып, онда Бердақтың өмирин, оның тууған тууысқанлары тууралы болған материалларды топлап, тарийхый жыр қылып жазған Садық қыссахан шайыр, халық жыршысы сыпатында көпке танылған. Той-тамашаларда болған, өзирең үлкен қатықулақ адамларды көрген, сөз шеберлеринен сөз тыңлаған, көркем сөз үйренген. Өткендеги Бердақ қусаған әдебий сөз бай-

лығын дөреткен шайырлардың өмирі хақындағы ертек сөзлерге қулақ қойған Садық шайырдың мине сол ескіткен билген Бердақ хақындағы мағлұматтарды қосық қылып жазып әдебиет тили менен сөйлеп берген Бердақ өзи менен заманлас Муұса бақсының устазы Ақымет бақсының қартайған ұақтында Бердақ бақсыны көрген болып Бердаққа ақыл үйреткен деп, Ақымбет туұралы:

Мүмкин бақсы Ақымбеттиң өзине,
Ескіткендер хайран қалар сөзине
Атағы зор کسی дейди адамлар,
Алты-жеті шәкірт ерген нанне.—

дейди.

Бердақтың дәслепки бақсы болып, қолына дуұтар алыуына Ақымбет бақсы себепши болды деген қатарында былай делинеди:

Милекей саз дуұтарды қолына услап,
Буны шерттп балам ұақтыңды хошла,
Бақсы Ақымбеттиң сизге сыйлығы,
Атаң нәсийхатын ұмытпа қасла.

Шайыр бул шығармасында той-тамашаларда бақсы жырау айттырыуыдағы Бердақ жасаған замандағы халықтың үріп әдетинен этнографиялық бай материаллар берген.

Бердақ шайырдың өз сөзи менен айтқанда:

Күнхожаны көрп көзім,
Ескітпм Әжинияз сөзім.—

десе, Садық шайыр сол Бердақ айтқандай өз шығармасында Күнхожа менен Бердақты ушырастырып Күнхожаны Бердақтың устазы ретинде көрсетип:

Күнхожа айттырып қосығын көрди,
Мағамушын тексерип буған сыр берди,
Жазғанларын кеуіллине унатып,
Бахалады Бердақ дайын шайырды.—

дейди. Және де Садық шайыр Бердаққа арналған «Демократ шайыр» деген шығармасында Бердақтың шайыр болыуы менен қатар халық жырышысы бақсы болғаны жөнінде, қолына дуұтар алып халық мүддесін

жырлап айтқаны жөнінде де Бердақтың шайыр хәм бақсы болғанын дәлиллеп өтеди:

Қарақаллақ туғған ел,
Қиндик қаны тамған жері,
Тарийхта өшпес ислері,
Бақсы болған Бердақ шайыр.

Өткендегі халық жыршылары жырау менен бақсылардың өзінен соң өзіннің жыраушылық, бақсышылық өнерін дауам қылатуғын шәкірт қалдырыу дәстүрі хәм өз шәкіртине естелик үшін өзінің сазын усыныу дәстүрі бизің хәзіргі заманымызға жақын күнге шекем жасаған, Бердақ шайырдың ақлығы Қаражан бақсының қолында Бердақтың дуұтарының шертилип жүргенін мынадай қатарлар менен айтып береді.

Нәсийхатлар айтып бәрха,
Бақсы қызы Хұрлиманға,
Өз ақлығы Қаражанға,
Сазын берген Бердақ бақсы.

Қарақаллақ халық жырауы Қурбанбай жыраудың сексен жасқа шыққан мерекесіне ариап Садық шайыр тарийхый жыр жанрында қосық жазды. (1957). Бул «Қурбанбай жырауға» деген шығармасында Қурбанбай жыраудың өткен замандарда кемтарлықта жасап өмир сүргенін:

Жаслайында жаудырамай жайнамай,
Аузы толып бир татлы ас шайнамай,
Қорлық көрдің ески өмирде ызалы,
Ғыршылдаған жас гезикде қайнақай.

Қурбанбай жырау менен өмиринше жолдас болған қобыз әсбабы хәм ол қобызды сүйгенін, қалай жыр жырлағанын және жаңа заманда Қурбанбайдың сөзи қәдірленіп теңликке жеткенін айтып өтеди:

Зейін салып зерикпестей жыр таптың,
Қосық айтып қобызына қыл тақтың,
Жуп тарына он саўсақты тербеттің,
Дауыс қосып тамақ кернеп ыргаттың.

Жолдас, құрал болып қобыз әсбабың,
Өмиринше халыққа қушақ ашқаның,
Гүл жайнаған еркін шаллы дәуірде,
Өзия менен сайран етер дестаның.

Садық шайыр өзинен бираз бұрын өткен қарақалпақтың атақлы шайыры хәм қыссаханы Аяпбергенге арнап тарийхый жыр үлгиси менен «Аяпберген шайырға» (1959) деген қосығын жазды: Ол бул шығармасында:

Қызықлы сөзлер айтқыш күлжили,
Ашық минез отырыспаның бир гүли,
Нағыз шайыр қоңыраттың бұлбилли,
Қыз хәм жигитлерге гүлхан екенсең.—

деп жырлады.

Садық шайырдың шайыршылық қылып қолына қәлем алып қосық жаза баслағанынан баслап тап усы күнге дейин оның шығармасында юмор хәм сатира жанры үлкен орын алып келди. Шайыр сол 1943-жыллары Нөкис қалалық колхозының күш-көлик малларына қарамай оның қараұсыз өлгенше жаны ашып юморлық қосық жазуға мәжбүр болды:

Бир сарайда жалғыз атан,
Елеслеп жүр құры сатан,
Турып кетсе шөгө алмайды,
Мойны ұзын сары нутан.

Көрилмей жүрген шарасы,
Бос қалды ғой ат қорасы,
Зая болған күш кәликлер,
Жауыр болды гейпарасы.—

Шайыр усындай хожалық мәкемелериниң иске бийгам қарағанлары туұралы хожалық мәкемелериниң хызметкерлериниң хожалық ислерине немқурайды қарап мәмлекет хожалықларын талан-гараж қылыұшыларға арнап бирнеше юмор хәм сатиралық шығармалар жазды. Мине солардың ишинде Нөкис қалалық комхозы қала халқының бау-бақшаларына суу бермен деп алдағаны жөинде жазған шығармасынан бирнеше қатарлар көрсетейик:

Горкомхоздан қағаз алар,
Жап жағалап гайрат салар,
Үмит етип босқа қалар,
Суу нәубетсиз болған екен.

Бир мұрадың қара бала,
Берген сууың болды шала,
Сөзим шындур емес шала,
Кимниң жери қанған екен.

Қағаз берген кимге пайда,
Үде қалар айтқан жайда.

Садық шайырдың тили усындай реалистлик юмор— сатиралық шығармалар дәретийге күтө өткир келеди.

туғын «Колхоз күши» газетасында, 1938-жылы «Женис қауазы» журналында басылып шығады. 1935-жыллары СССР жазыушыларының бригадасы Қарақалпақстанға келгенде жазыушы Николай Попов Минәж шайырдың шайырлық қосығын тыңлап, ол «Правда» газетасында былай, — деп жазады:

«Қарақалпақ ауылларында ел қыдырған өзіне ылайық профессионал артистке усаған бақсылар көпке таңылады екен. Биз Москва жазыушыларының бригадасы Шымбай районының Киров атындағы колхозда жергиликті бақсы Мәтсапаевтың Ленин халқындағы қосығын тыңладық» (Аббаз шайырдың «Ленин» қосығының рус тилине аудармасының үзіндісі «Правда» газетасында дағазаланылған)»¹

Минәж шайырдың жаңа заманға арналған қосықлар топلامы 1959-жылы Нөкис қаласында басылып шықты.

Минәж Мәтсапаев әдебиеттағы еки дәуірдің ауыз әдебиатының киши-гирим уәкиллериниң бирі.

Қ О С Ы М Ш А Л А Р

1. Жыраулар

Абдирасиули жырау (Кәлбала) (КҚ)	1867—1943
Абдирейим жырау	1887—1957
Алламурат жырау	1965—1919
Айтыуар жырау	1834—1904
Аудан жырау	1841—1892
Антмурат жырау	1924—
Арзы жырау (қор)	1870—1930
Асқар жырау	1905
Бердақ жырау	1961—1919
Бекжан жырау	1875—1925
Бекимбет жырау	1858—1912
Дошняяз жырау	1867—1935
Дүйсенбай жырау (Қазақ)	1860—1913
Диям жырау	1855—1913
Ерман жырау	1856—1910
Ерполат жырау	1861—1938
Есемурат жырау	1893

¹ «Правда» 10-май, 1935, №127.

Жанназар жырау	1872—1932
Жаназар жырау	1901.
Жийемурат жырау	1838—1908
Илимбет жырау (пушық)	1880—1940
Қабыл жырау	1831—1919
Қайыпназар жырау	1887—1962
Қурбанбай жырау	1876—1958
Кегиек жырау	19—эсир
Қууат жырау	1866—1936
Қыяс жырау	1903—1974
Құламет жырау	1873—1954
Матқұрбан жырау (өзб)	1874—1940
Муұса жырау	1891—1932
Мурт жырау	1881
Нағым жырау	1882—1954
Нұрабулла жырау	1852—1922
Өгиз жырау (Хожамберген)	1884—1954
Өтебай жырау (өзб)	1972 1940
Өтеш жырау	
Өтенияз жырау	1883
Пәлеке жырау	1845—1915
Рысиназар жырау	1968
Сайор жырау	1865—1912
Сейфүлла жырау	1857—1920
Субай	1888—1921
Сейтмурат жырау	1864—1920
Сейтмурат	
Сыпра (соппаслы) жырау	15—эсир
Тәнирберген жырау (Қақ сабын)	1862—1912
Тәнирберген жырау	1917
Төре жырау	1879—1944
Төремурат жырау	1868—1920
Туманбай жырау	1811—1873
Халмурат жырау	1865—1927
Шаңқай (Шаңкөт) жырау	1814—1884
Шәнияз жырау	1896
Шамурат жырау	1912

II Бақсылар

Абдрейим бақсы (өзб)	
Ақымбет бақсы	
Алламберген бақсы	19—эсирдин II-ярымы
Атанияз бақсы (өзб)	
Аташ бақсы (өзб)	19 эсир.
Атажан бақсы (қор өзб)	1970—1935
Амет бақсы	1923
Амет бақсы (өзб)	1894—1949
Адиябай бақсы (өзб)	1924
Ақшагүл бақсы (түрк)	1932
Айтжан бақсы	1905—1932
Айтжан бақсы Хожалепесов	1908—1954
Артық бақсы	1893—1933
Аллияр гүрбек бақсы (өзб)	19—эсир

Бул қосықты жаза баслағаннан бери үрдис етип кия-тырған кәри.

Садық шайыр әсиресе 1940-жыллары аўылдағы халық шайырлары ишинен алдыңғы қатардағы шайыр ретинде көпшиликке танылды. Онын жазған тематикасының мазмуны кенейди. Өзиниң шайырлық хызметин өзи жасаған колхоз аўылының турмысын жырлаўдан, колхоз исине актив қатнасыўдан баслады. Шайыр 1939 жылы Қарақалпастанның еккинши жазыўшылар съездине қатнасып қайтқан еди. Шайыр бул съезден көп нәрселерди үйренип қайтты. Оннан кейин Ташкент, Москва қусаған Орайлық қалаларды аралап көрди.

Атақлы қарақалпақ халық шайырлары Аббаз шайыр менен Садық шайырлардың традициясын даўам еттирйўши, қосықларын қысса даўысқа салып оқып берйўши мине усындай шайырлардын ўакили ретинде үш шайыр туўралы сөз қылып өтемиз. Олар Дәўлетияр Қасимов, Минәж Мәтсапаев, Рам шайыр Хожамбергеновлар.

Дәўлетияр Қасимов (1904) Дәўлетияр Қасимов ең аўели қосықшы болып, оннан бери келе ески мектепте оқып, хат танып, аўылларда қыссаханлық қылып, қысса оқыўы арқалы соңынан өз ядынан қосық жазып, шайырлық өнерине жетискен шайырлардын бири.

Дәўлетияр өмир кеширген жайлары Арал теңизиниң түслик жағалары, ҳәзирги Қарақалпақстанның Тахтакөпир районлық орайлары, қарақалпақлардың мүйтен урыўынан болады. Ол күн көриў ушын талап излеп Қазақстанның Қазалы Қызыл—орда (Ақмешит) қалаларында да болады. Ески мектепте оқып хат тапығаныван кейин ески аўыллық мектепте бала оқытыў талабына кириссе де, саўатынын кемлиги ҳәм кемтарлықтын себебинен бала оқытыў исин де келистире алмайды. Оннан кейин ел аралап қол ушы талап қылыў, қосық айтыў, қысса оқыў кәсибин үрдис қылады.

Дәўлетияр қысса оқыўда Аббаз шайырдан үлги алып үйренди. Дәўлетияр Қасимов Совет властының дәслепки күнлери-ақ киши-гирим қосық жазып, өзи ел ишинде даўысқа салып айтып жүреди. Онын ең дәслепки Ленин ҳаққындағы шығармасы 1938-жылы республикалық әдебият журналында басылады. Мине сол

күннен баслап Дәулетияр Қасимов шайырлар қатарында республикаға таныла бастайды. Оның «Ленин ашты» деген қосығынан үлгі келтирейік:

Қос күнлері бәхәр болды,
Шаристанлар шәхәр болды,
Бәрмәс көзім гәўдәр болды,
Бәдия нұрын ашты Ленин.

Жаз әйледі күзлерімді,
Жарқыратып жүзлерімді,
Дана қылды сөзлерімді,
Билим бағын ашты Ленин.

Дәулетияр Қасимовтың 1955-жылы қосықтар топтамы басылып шықты¹. Дәулетияр Қасимовтың жазған қосықтары бұрынғы ауыз әдебиатының үлгісіне күте жақын тұрады. Өйткені оның творчестволық жолын ауыз әдебиатынан үйреніп, өсіп-өнген шайыр, деп таныймыз.

Минәж Мәтсапаев (1905) Минәж Мәтсапаев Шимбай қаласының арқа тәрепинде Бесжап деген мекенде 1905-жылы жарлы дийқан семьясында тууылады. Кемтарлықтың себебінен Әмиүдәрбияны өрлеп талап қылып Бируний (Шаббаз) районуна, Азат ауылына барып, нағашы болып мал бағады. Онан кейін дуұтар шертіп бақсы болыуды мақсет қылып, Муұса бақсының шәкірти, Жуман бақсыға (Жуман солақай, 1871—1948) 1927—29-жылға дейін шәкірт болып еріп, бақсылық өнерін үйреніп, киши-гирим тойларды атқарыу дәрежесіне жетеді.

1930-жылы драмкружокларда хәм қарақалпақ «Тан нұры» театр труппасында сахналарда, дуұтар шертіп қосық айтады. Онан кейін ол бақсылық өнерін қонып, өзіннің бұрынғы мал бағып жүргендегі айтатуғын халық қосықтарын айтады. Сауат ашыу мектептерине кирип хат танып, қысса кітаптарды оқыйды, колхоз ауылы, жаңа заманға арнап қосып жазып колхозшылар жыйналған жерлерде дауысқа салып оқып беріп, Минәж шайыр деген атаққа ийе болады. Минәж шайыр өзіннің шайырлық өнерін, қыссаханлық өнерінен бастайды. Ол әдеп «Ғәрип ашық», «Юсуф-Ахмед» дәстанларын дуұтарға қосып, ал соңын ала ол «Бахрам», «Тұлым хожа» атлы қыссаларды оқып, қыссаханлық қылды. Оның дәслепки жаңа заманға, колхоз ауылына арнап шығарған қосықтарын Шимбайда шыға-

¹ Қасимов Дәулетияр. Нәкіс 1955 г. Ондағы А. Бегимовтың сөз басын қараң.

Тыныбай бақсы	1912—1960
Уғлан бақсы (түрі)	
Фатулла бақсы	1865—1929
Худайберген бақсы	1908—1942
Хожанияз бақсы (өзб)	
Хожық бақсы (өзб)	1998—1957
Хұрлиман (Қыз бақсы)	1861—1906

III. Қыссахан қосықшы хәм шайырлар

Абдиқәдир	1876—1928
Аббаз шайыр	1898—1970
Ажанияз шайыр	1824—1878
Абдылла қыссахан	1885—1948
Аяпберген шайыр	1880—1936
Аўсмурад шайыр	1863—1938
Атамурат Лекешов—қыссахан	1905
Алибек—қыссахан	1896
Айзада Қыз қыссахан	1899
Айқыз қыссахан	1888
Балтабай қыссахан	1898
Бийби Айша қыссахан	1895
Бердимурат қыссахан	1895—
Гүлмурат шайыр	1832—1897
Далбай Хожа қыссахан	
Дүлетияр Қыссахан	
Дәүлетияр Касимов шайыр	1905
Есеке Хожа—қыссахан	1869
Ешмурат қыссахан	
Жанабай палуан (қосықшы)	1883—1923
Имаматдин қыссахан	
Избасар Фазылов қосықшы	1908—1961
Исемет қыссахан	
Қазақбай шайыр	1880—1946
Караматдин Нзекеев	1895—1960
Қәуендер қыссахан	1895—1917
Каримолла Абдиев қыссахан	1990—1936
Қайып қыссахан	
Қоразбек шайыр	1855—1910
Күнхожа шайыр	1799—1880
Кулмурат шайыр	
Құлымбет шайыр	1852—1912
Мәдирейим мөкеим	1885
Мамбетнияз (молла) (қыссахан шайыр)	1868—1920
Мамыт хан—қыссахан	1893
Маўлик (Маўдил қызы) шайыр	1885—1950
Минаж—шайыр—қыссахан	1905
Өтеш шайыр	1828—1902
Омар шайыр	1879—1922
Рам шайыр (Арзиев)	1898—1960
Рам шайыр (Рамберген)	1915
Садық шайыр	1890—1972
Сапура (шайыр)	1892—1915

Сарыбай шайыр	1830—1898
Сейфилябит—шайыр	1865—1938
Сейтирза қыссахан	1900
Сейтирза Сейдрасулев	1910
Сыдық шайыр	1857—1917
Турсын Хожа қыссахан	1880—1950
Халмурат қабасан қыссахан	
Хилал мақым	1900—1948
Хожанияз шайыр	1842—1905

ЖЫРАУ НАМАЛАРЫ ТУУРАЛЫ ЛЕГЕНДАЛАР

Шөл асқан

Сәтемирханның әскерлері ұзақ шөлде суы таба алмай ауыр азап көрген. Сол әскерлердің ишіндегі бір жырау әскерлердің көрген ауыр азабын жырлағанда бұл нама пайда болған екен. Міне сонлықтан бұл нама «Шөл асқан» болып аталған екен, жыраудың жырлаған бұл намасы Сәтемирханның әскерлерінің шөлістаннан аман өтуіне жәрдем, күш-қуат болыпты, — дейді.

Ноғайлы

Жыраулар айтатуғын, жырлайтуғын толғауы «Ормамбет» деп аталған толғаудағы ноғайлының бийі Ормамбет бийдің қызы Сарыша сулыұ Алтын Орда құлағаннан кейін ноғайлар ел-журтын таслап бүлгенде бүлген елдің алдына шығып толғап айтқан жыры «Ноғайлы» болып аталған екен, — дейді.

Айға шап

«Қоблан» дәстанында Қыдырбай шалдың кемпири жолбарыстың жүрегіне жерік болып Қобландыны туғады екен деген жері бар. Қыдырбай шал кемпирине жолбарыстың жүрегіне табыу ұшып жолбарыс ізлеп кетеді. Жолбарысқа жолығып «Айға шап шерім, айға шап» дейберіпти. Жолбарыс Қыдырбайдың мақтағанына инанып айға секіріпти, соң жерге қатты түсіп өледі. Қыдырбай шал жолбарысты сойып жүрегін алып үйіне қайтып Бозкемпирге жегізеді, соннан кейін батыр Қобланды туғады екен. Міне, сонлықтан

жыраулардын бул жыры «Айға шап» болып аталған екен.

БАҚСЫ НАМАЛАРЫ ТУУРАЛЫ ЛЕГЕНДАЛАР

Жоқарыда айтылған бақсы намалары наманы дөретіуші бақсылардың, атақлы айтқышлардың атлары менен байланысып отырады. Көп намалар тарихта болған уақыялар менен де аталады.

Айырым намалардың пайда болуы жөнінде, халық намаларының күші жөнінде халық аузында толып атырған әнгиме ертең сөзлер бар. Халық намалары халық өмірінде халықтың рухый азығы ретінде үлкен орын тутқан.

Өткендегі халық легендаларында:

«Өткен замалары бір залым патша саз шерткен сазенделерди өлтире берипти. Оннан кейін халық ишнен бір бақсы патшаның алдына дуутарын қушақлап барып:

Саз бенен сәубетги ялған деменлер,
Адам ата бинаят болғанда барды.
Абыл, Қабыл әжесиниң қаршында
Алар хәм дуньяға келгенде барды —

деп саз шерттип, қосық айтқаннан кейін патша бақсы сазенделерди өлтириуді қойыпты» — дейди.

Нама менен жырдың қууаты жөнінде ескі түрк қолжазба нұсқаларда яғный Абылғазы бақадыр ханның түрк шежиресинин академик Бартольдтиң бастырып шығарған нұсқасында бір ұллы жыршының Шыңғысханның баласы Жожы өлгенде, саз күші менен жыршының Шыңғысқа түсиндиргени тууралы легенда былай дейди:

Ұллы жыршы Тениз баштын болғанда ким тәргузур а
ханым
Тирак туптип жгилды ким тугузур а
ханым

Шыңғыс: Тена баштиң болғанса тондорор олом жождор
Тирак топтин жгла торгвзор олом коолм жождор
Кози яшин бокптор конын толды болгим
дырын конл окитор жожи олди болгим!

Мине бунда Шыңғыс хан уллы жыршынын сөзи менен намасы арқалы улы Жожынын өлгенин түсінгени жөинде сөз етиледі.

Қарақалпақ бақыстарының шертетуғын, айтатуғын намаларының пайда болуы жөиндеги легендалардан мысаллар келтирейік:

Жети асырым. — Қарақалпақтарда Муўса бақыс жана саз шертип, бақыс болыўдын талабында жүргенде бир аўылда үлкен той болады, тойға жан-жақтан көп адамлар қатнасады. Тамашагөйлерге қызық көрсету мақсетинде бул тойға Муўса да шақырылады. Үлкен майданша. Қыр дөгерек отырған адамлардын ортасында Муўса бақыс саз шертип, қосық айтып отыр. Бирақ ол қосықгы жақсы айтқаны менен дуўтарды дурыслап шерте алмайды. Қурда отырған бир ғарры Муўсанын қапталына жуўырып келеди: — «саз шертсен дурыслап шерт» — деп Муўсанын қолынан дуўтарды жулып алып өзи дуўтар менен ҳәр түрли наманы шертип Муўсаға көрсетеди ҳәм оны дәлкек қылып күледі. Муўсанын буган қатты ызасы келеди, ойланады. Муўса өзине устаз керек екеин сол ўақытта ғана түсинеди. Сөйтип ол өзине устаз излей баслайды.

Арадан көп күн өтпей-ақ Муўса бақыс Шорханнан жаяўлап Шымбай өтирапындағы атақты бақыс Ақымбетке шәкирт болыў ушын жол тартады. Мине кең жазық далада Муўса пияда киятыр. Сары еспе қум. Ғарға адымы мын болса да Муўса дуўтарын қушақтап алға қарап умтылып жүрип киятыр.

Мунарланып көринип турған Қара таў. Узақ жоллар артта қалды. «Арық балықтың дузы» менен «қәл-

¹ В. Бартольд, Монгольского нашествия. Часть первая. С. Петербурга, 1898 стр. 163.

ли жағыс» тың арасындағы «Жети асырым» қумында Муўса жол азабын тартады. Сары қумлардан өте алмай, өзіннің шаршағанда қууаты болған дуўтарын қолына алып шертіп ыңыранып қосық айтады. Муўса бақсы бул шерткен намасына «жети асырым» — деп ат қойған екен — дейди. Бул жети асырым намасын Муўса бақсы дөретіп шерткеннен кейін халық ишине кеннен тараған екен.

Қошым палұан

Өткен заманларда Қошым палұан деген атақлы палұан болған. Булы халық «Қос бармақлы Қошым: Қосым палұан» — деп атаған. Ол ҳәр ўақыт гүреске түсер алдында ол өзіннің ең жақсы көрген намасын шертеди екен. Дуўтар шертіп болып гүреске түскенде палұанларды жыға беретугын болған. Солай етип Қошым палұанның гүреске түсер алдындағы шертетугын намасы «Қошым палұан намасы»—деп аталып кеткен делинеди.

Жаман шығанақ

Жаман шығанақ намасының пайда болыуы жөинде халық көпшилиги жеринен суўы тайып, егин еге алмай ашаршылыққа ушырап, әмиў-дәрьяның өрине жоқарыға жол жүрип сапар шегеди екен. Ол замандағы тийкарғы көлік кеме болған.

Адамлар дәрьяның өрине қарап кемесин сүйреп салдаў тартып аўыр азаптар шеккен кемешилер дәрьяның қайтпасында күшли ағысқа, қайтпа-ийримлерге ушырап өрлеп жүре алмай дәрьяның ағысы менен гүресип, дәрья менен тиресип салдаўшылар күшин бириктирип, арқан тартып барлығы биригип қосық айтады екен. Дәрьяның айланба, қайтпасындағы салдаўшылардың усы айтқан қосығының намасы «жаман шығанақ» болып аталған — дейди.

Арыўхан

XIX әсирде өмир сүрген қарақалпақлардың ең атақлы бақсысы Муўса бақсының ұстазы

Ақымбет бақсының дөреткен «Арыұхан» на­масы тууралы халық легендаларында былай дей­ди: — «Ақымбет бақсыдан бұрын қарақалпақ­ларда Байсары бақсы деген бақсы болған. Бай­сары бақсы тойға шақырылғанда тойда қосық айтқаны үшін хақысына бір өгіз алып айта­ды екен.

Бір тойға Ақымбет қырқ жигит пенен ба­рады. Ақымбет сол қырқ жигиттің ағабийі екен. Байсары бақсы айтқан хақыма бір өгіз бермесе бармайман — деп тойға келмепті. Бул

ауқалды қырқ жигиттің ағасы Ақымбет көріп өзінің қырқ жигитіне бір-бір намадан шертип қосық айтыў­ды бұйырыпты.

Ақымбеттің қырқ жигиті қосық айтып болғаннан кейін Ақымбеттің өзі «Арыұхан» деген намаға қосық айтқан. Ақымбет бул наман айтқаны үшін Арыұхан деген қызға үйленген — дейди.

Ақымбет өзінің қырқ жигиті менен хәр қайсысы бір нама шығарып айтып қарақалпақтардың бақсы на­масын байытқан, «Арыұхан» на­масы Ақымбет бақ­сының шығарған на­масы, Арыұхан Ақымбеттің алған хаялының аты, сол тойдан баслап Ақымбеттің «аға­бий» лақабының орнына «Ақымбет бақсы» болып ата­лып кеткен» — дейди. Және бір легенда «Бір кемпир­дің бес қызы бар екен, бір қызының аты Арыұхан екен. Бір тойда Ақымбет на­маны жақсы шертип айт­қаны үшін кемпир Арыұхан деген қызын Ақымбетке тойда инам қылыпты» — дейди.

Нар ийдирген

Қарақалпақтардың көшпелі өмір сүрген заманла­ры бір қыз ботасы өлген илгенди саўып илгеннен сүт шығара алмай қыйланып отырған ауқалын бір бақ­сы көріп түйе саўып отырған қыздың қасына келип дуўтар менен нама шертипті, бақсының шерткен на­масына қыз саўып отырған илген ийип сүт берипті, мине сол белгісиз бақсының бул шерткен на­масы «нар ийдирген» болып аталыпты — дейди.

Таудан асқан

Бұрынғы заманлары қарақалпақтар көшіп баратырғанда ғарры кемпірлер көшке ере алмай, бел таудан асалмай, көшке еріп жүре алмай жолда шаршап атырған кемпірлердің кеулін көтеріп, беліне дәрман ендіріп, көшіп баратырған көшке жеткеріу үшін бір ғарры қолына дууғтар алып нама шерттіпті, ғаррының бұл шерткен намасы «таудан асқан» болып аталып кетті — дейді.

Саналы келди

Өткен заманлары Қаражан бақсы қосық айтып отырғанда бір өткір қыз қызларды баслап келген, сол өткір, сулыу қыздың жүрис-турысын көлде жүрген үйрекке (санаға) уқсатып саз шерттіп — қосық айтқан, мине сол Қаражан бақсының айтқан, шерткен намасы «соналы (саналы) келди» болып аталып кеткен.

Көр қыз

Бұрынғы заманлары бір қыз бақсы болған, ол қыздың бақсы болғанына дін адамларының айтыуы менен қыздың ағаларының намысы келип қызға ауыр азаптар беріп, қыздың екі көзін ойып алыпты. Қыз екі көзден айрылғаннан кейін өзінің көрген хорлық-зорлығына наразы болып, заман теңсізлігінне шыдамай өзінің зарып қосық қылып намаға салып жырлаған екен, мине сол қыз бақсының айтқан намасы көр қыз намасы болып аталып кетті — дейді.

Боз атау

1860-жыллары қарақалпақстанның «Боз атау» деген мақанына сырттан жау топылып халықты постырыпты. Сол уақыттағы қарақалпақ халқының атақлы шайыры Әжнбияз бұл уақыяға арнап қосық жазған. қосықтың намасы «Боз атау» намасы болып кеткен.

I-БӨЛІМ

ҚАРАҚАЛПАҚ АҒЫЛЛАРЫ

Мениң балалық дәуірімнің бәрі ағылда өтті, сол ағылдағы өмірде болған, есте қалған елеслердің гейбиреулерін еске түсіріп өткім келеді.

Қыслауда. Қоралардың ишине қатара қара үйлер тигиледи. Қыс айлары ағыл адамлары усы қара үйлердің ишінде өмір кеширеди. Қыстың қатты аязлы кешелерінде қара үйдін ортасындағы ошаққа от жағылады. Аязда тонған балалар оттын шоғына ысынады. Қатты аяз күндери балалар күни менен сол ошақтың дөгерегинде болады. Түн болғанда, жатар уақта үй ишиниң хәммеси бир көрпеге тығылады. Адамның демі менен жатқан көрпениң ернегине қырау қатады. Жас балалардың киіми тек ғана бир көйлектен ибарат болады. Түнде көрпеден жатқанда көйлеклерин шешип жатады.

Азанда балалар жаланаш етине сууық көйлекти киіуге жеркенип, апасына:

— Апа, көйлегімди жылытып бер,—деп дауыслайды. Мийирман ана баласының көйлегин жаңып турған

оттың жалынына қопсалай тумын жылытып, баласына кийгизеди. Бала көйлекті кийип алып еки аяғын еки жаққа керип отқа абынып отыра қалады. Баланын аясы азапғы писирген сүтінни қаспағын қырып шөр-ек гүлшениа бетине жағып қояды. Оны орнынан турған баласына береді. Бір аздан кейін, сәскелік жармг писеди. Балалар сәскелік жарманы ишкеннен кейін біраз жылынғандай болады.

Қоранын алдына қуяш түссе болғаны, жалаң аяқ балалар қуяшламаға шығып ойнайды. Күн батқаннан кейін хәмме және үйге тығылады. Ортаға жанған оттың, асылған үлкен қара қазанның дөгерегине жыйналады. Оттың үстин қаплаган қара қазан жанған оттың жарығын аз көрсетеди. Ошақтың бір қапталында хәсте болып, оның үстине тас шыра ямаса шүткк шыра қобылады. Сол шыраның өлмесиреп жылтылдаған жарығында хаяллар кешки үй жумысып ислейди: уршық, шарық ийиреди, бөз тоқыйды, шекпен тигеди тиришиликтин хәр түрли машқаласын көреді.

Ел жатқаннан кейін, қолындағы таяғы менен арбапын гүлшегин тоқылдатып урып. «бек бол!—сақ бол!» деген гүзетшиниң қарлыққан дауысы күтә уяң тұрса аұылдың ана шети менен мына шетине еситиледи. Атаң алдындағы аұылдағы, мектеп молланың:—аллаһ экпәр!»—деген дауысы аұылды басына көтереди.

Таң сарғайып атып, қызарып күн шыққаннан кейін, биреулер қолларына арқан, жип хәм балтасын алып отыңға, биреулер мылтығын алып, ийтлерин ертіп қоян, қырғауыл аұлауға, биреулер көлге барып, үки ойып, илме қармақ пенен балық аұлауға, геі биреулер басқа бір күн көрис ушын тоғайларға тартады.

Азанда хәр үйден саұылған сыйырлардың сүтлеринен уйтылған қатықтардан май алыу ушын, гүмбир-гүмбир етилип—гүби пискен дауыслар еситиледи. Хаяллар ерте турып, от жағыу ушын қара үйдін түңлигин ашып, түндеги от жаққан ошақтың ишинен хорабаға көмген тезек, яки түбиршекти шығарып, үп-леп отты алыстырады. Геі бір күнлери көмген отлары сууықтан өшип қалып, әбигершилик көрген уақтары да болады.

Бундай жағдайларда хаяллар қонысы үйлерден от сорап алыуға кетеди. Ол от сорап барған үйінде көп

ақыт сөйлесип отырыпта қалады.—«Отқа барған қыстыңның, отыз ағыз сөзи бар»—деген нақыл да ұсынылды. Дайда дөреп пайда болған. Қарақалпақ ағуыларының қыслаудағы турмысында өз алдына өмирдин картиналары бар еди.

Қыс айының гейбир жыллы күнлери көп балалар қоранын қуяшламасында топланып асық ойнайды. Балалардың бул ойынына егеде жигитлер де қатнасады. Иси ериккен егеде жигитлер асық ойнап атырған балалардың ойынын бузады, асықларын жерге үлет таслаған уақытта ортадағы асықты—«шүрр»,—деп тартпа басып алып қояды. Балалардың ойынын бузып басып алған сол асықларды биримлеп «қулақ бурмай» деп, балалардың ортасына таслайды. Балалар таслаған асықты алыуға бәри бирден топарласып жүгиреди, қолына асық тийген бала тура қашады. Басқалары изнен қууып жетип асықты алып қашқан баланың қулағын бурайды, қулағының ауырғанын шыдамаған бала қолындағы асықты ылақтырып таслайды, оған басқа балалар жүгиреди. Усы ойынды бирнеше балалардың қулағы буралады. Бираз балалар пәтлн қоллар менен буралып қызарған қулағын тийпалап услап жүреди. Бул жағдайларды көргенде егеде жигитлер күлсип жүдә рәхәтленип қалады.

Асық ойынын басқа да толып атырған түрлері бар. Алты табан, шал, қәтеп, тайдырма т. б. болады. Бул ойлар да түрли қызықлар, тамашалар менен тамашаланады. Асық ойыны ағуыл жасларының сүйикли ойындарының бир еди.

Қыстың күни иси ериккен гейбир жаслар жыйналып ақша ямаса гүриш май шығарысып палау асады. Буны «гештек» деп атайды. Гештек етиу-етпеу туралы көп тартыслар болады. Биреуде ақша бар, биреуде ақша жоқ. Қаншадан шығарысыу керек? Қаржетти қанша адамға есаплау керек. Көп тартыслн кейин орта есап пенен ҳәр қайсысы бир теңгеден (20 тийин), шығарысады, биреу биреуден қарыз алады. Ал қарызға ақша таппағашлары гештекке—деп бир тауық, ямаса, қырқ ағары¹, еки қадақ², үш қадақ гүриш береди. Оны палауға алады. Гештекке қосылуы үлкен мәртебе болады. Гейбир кишкене балалар-

¹ Қырқағары—ауырлық дән өлшеуи, 2 кило, 700 грамм.

² Қадақ—400 грамм.

да гештекке қосыламан деп ата-анасына қышырлық қылады. Өз баласының кеулиі қалдырмау үшін ата-анасы сорағанын береді. Гештекке қосылыұшылардың санын көбейту мақсетінде егеде жигитлер кишкене балаларға,—апаннан тауық сора, үйицнеп гүрнш әкел, гештекке қоскә—деп оларды үгитлейди, қызықтырады. Гештек қәрежетине: май, қант, чай т. б. алыу үшін, қонсы ауылларындағы баққаларға шерши, дүқаншыларға атлы адам жибереди. Гештектин тамағы пискенше «ағабий» ойыны басланады. Ағабий ойынының баслығы «Ағабий» болып әуелден сайланған адам болады. Ағабийдин еки жасауылы — (ағабийдин буйрығын орынлайтуғын еки жигит) болады. Ағабий — «Ағабий» ойынына қатнасқан жигитлерге қосық айтқызады, ортаға тасланған жууап, жумбақларды шешкизеди. Жигитлер ағабийдин тапсырған барлық ұазыйпаларын орынлауы керек. Оның ұазыйпаларын орынлай алмаған жигитлер айыпкер болады. Айыпкерге қолланылатуғын жазалардың түрлері мынадай болады: Биринши түри: ағабий—айыпкердин басына ат дорба кийгизеди. Қасына еки жасауыл қосып қонсы үйлерден дуз соратып жибереди, Екинши түри: Айыпкерди жүресине отырғызып қойып, басын жалацбаслап, оның төбесине жасауыл шығанағының үшін батырып, айыпкерди айналады. Бул жаза жууаз айдау—деп аталады.

Үшинши түри: айыпкердин төбесиниң үстинен жасауыл жигит еки қолын шаппатлайды. Бул жаза басыннан «Кептер ушты» дегенди аңлатып, буның ақыры айыпкердин маңлайынан төмен қарай, аузындағы насыбайын түкирип... маңлайынан сорғалатады, буған барлық гештекке қатнасыушы жигитлер рәхәтленип күлседи, бул ағабий ойыны көпке—хәтте таң атқанға шекем созылады. Гештекке тауық әкелип қосылған кишкене балалар тамақ узаққа созылғанлықтан отыра-отыра шаршап, ақырында уйықлап қалады, гештек пайык ертеңне азанда жейди. Гештекке қосылыұшылардың саны көбейсе, онда бәйит қосықлары да айтылатуғын болған.

Гештек болған күнлері ауыр жатарға дейин жасырынбақ ойнаған баталардың «ал бардым, қақбасынды қақ жардым, гөкек! гөкек бер» деген дауыстары ауыл ишин жапғыртып, арбанын гүпшегине урған

гүзетшилердин дауыслары менен бирдей болып еситилип турады... Гештек ауыл жасларынын айрықша итибар берилетугын сауық-кешелеринин бири еди.

Жазлауда. Ауыллар сәуірдин самалы елип есип, жерге көк көгерер көгерместен-ақ, қыслаудан жазлауға көшиу тууралы ойласады. Жазлау қыслаудан онша узақ болмайды. Қыста қара үйлердин қанатларына қалын кийиз, я шыпта тутылса, жазда оларга жез ший, ямаса қоға, қамыс шийлер тутылады. Жазлауда да үлкен, кишкене үйлер қатарласып тигиледи. Ауылдын сыйырлары, ешкілери хәм қойлары, бузау, ылақ-қозылары менен үбир-шүбир болып өрнп кетеди. Маллар көклеп, жабағы жүилерин таслайды. Үйлердин алдында мойындарына «буршағы» (жиби) түрилген бузаулар ойнақлап ылақ, қозылар — хәммеса бәхәрдин жарасығындай болып көрinedи. Бузау, ылақ, қозыларды бағыу—балалардын уазыйпасына тийеди. Жазлаудағы ауыл көриниси адамнын кеулин айрықша өзине тартады.

Сууға талас. Ала бәхәрден қазыу жұмысы басланады. Мұраптар қазыушыларға сырық пенен шек өлшеп береди. Қазыу питкеннен кейин жаптарға суулар ашады. Жери бәлент дийханлар шығырып қурады. Азаннан кешке шекем, шығыр айдау жұмысы балалардын мойнына жүкленеди. Суу тамтар болса, (әспек) гезеклесип шеллерине топырақ үйип, бәлентлеп, жерлерине суу жибереди. Суудын тамтар жыллары көп жәнжол-төбелеслер болып турады.

Мениң жас ўақтымда көзим менен көрген суу үшін болған бир төбелес еле көз алдымда елеслейди. Шымбайдын ақсақалына қараслы «Жалпақ шек» деген жерге «Аралбай» урыўынын «Қайыпберди» хәм «Мамай» тийрелери тәреп болып сууға таласты. Таластын кейни үлкен төбелеске айналды. Бул төбелеске 100—133 га шамалас адам қатнасты. Жағаға қоллар салысып, дус келген жерден алысып, баслар жарылып, қанлар ағылып, көйлеклер жыртылды. Сабалаг урған сырықтай таяқлардын сестн жанғырып, сынған таяқлардын жонқалары төбе-төбе болып үйилди. Сынған таяқлардын орнына тез-тезден жаңа таяқлар жеткерилип турылды. Қатты тийген таяқлардын азарын шыдамаған адамлардын:

— Уай, ўай, өлдим, пәленше, сен қайдасан?—

«ленше сен қайдасан?»—деген сестері қордағы сый-
лардың мәңіреген дауыстарындай болып шықты.
«Аяқтан иси пйткен адамлар топтан өлдім» деген
сөзі айтылып, шығып қатар тигілген қара үйге сүйеніп.
«Біз көйлектерінің жағалары дал-дал болып жыр-
ылды, қып-қызыл қалаларға боялып, үйге сүйеніпте
«Халы жоқ, томп-томп жығылып жатып—суу!» деп
сөйледі. Оларды көрген хаяллар жағаларын ұстап,
аңданады.

— Өйбей сорым-ай, қайнағамысан, өйіппей, пәлен-
е той! — деген дауыстар шуұласты.

Төбелес түсте басланып күн батқанша дауам етті.
Төбелестен шаршаған, болдырған адамлар, үйлі-үйсіз
сүйретіліп кирип баратырса да, бири-бирине аба-
лып, ертең не қылатұғынын, өлмесе өш алатұғынын
сұрап отады. Үйлерінің ішінде отырып-та олар қолта-
ла сермеп бақырысады, олардың—«ха сені пәлен, пәл-
енің, деген сөгіспе дауыстары алыстан еснтіліп тұр-
ады. Суу үшін талас-тартыстар ол жыллары қара-
лпақ ауылдарында адым сайып ушырасып тұрат-
ын көрніштер еді.

Қырман басында. Жазы менен манлайынан мәр-
мәр тер төгіп, қос айдап, төгін төгіп, қазық қазып
жұмын сеуіп еккен егіннің қырманға үйіп, өгіз е-
ткізіп, түйек айдап, қырман атып, дән тазалау, ұсақта-
у басланғанда мақлай терін сыйырып, құлақ-
қызылын» бір жерге үйеді. «Қыдыр ата дарысы-
ны қырман тассын» деп қолына кепшик ұстап қырман-
дәнін, дәнлерін қапқа салар алдында ол дийқан «қы-
рманнан мыладай шығындар шығарыуы керек:

Аққула. Қырымды сүзер алдында қолына кепшик-
тің қырман жайды бір рет қырдоғерек айланады.
Бұл дәнді кепшикке қалып салып, кепшик асты-
даным болғанда ол дәннен «аққула» деп атап, мән-мән
аққула-тақыр қырманның бір шетіне апарып алады.
Жөнеде оны «Қыдыр атаның ешегінің жемі» деп те
атайды. Қырымды сүзер ұақытта қырман басына
үлкен қара қапты қолтығына қысып ауылдың мектеп
молласы жетіп келеді. Ол молла сол ауылда азан
айтқаны, құрбан хайт хәм ораза хайт күндері бауыр-
сақ писиріп, иісін шығарғанда қуран оқығаны үшін
хәр үйден дән жыйнайды. Ауыл молласының алату-
ғын дәннің атын—«Питир» дейді.

Питир алатуғын молла, қырман алар ұақытта ғала тайын болады. Егер ол ұақытта келмесе, питир моллапыц үйине апарып бериледи. Қырманнан үш кепшик дәнди алып болғаннан кейин және бир кепшикти бир шетке апарып төгеди, қырманға бос қапшықты тутады. Оған салған дәсленки дәнди «Үсир» дейди. Бул үсирди де молла алады. Молла аларда «енди дәнниң қадал болды, енди қәуип-қәтер жоқ. Маллар-жанлар аман болсын, әүмийин», дейди де бир қап дәнди алып кетеди.

Оннан кейин жазы менен (көгине, несийеге) сорпалық деп аўылларға гөш берип турған қассап, қабын арқалап ол да келеди.

Аўыл қассабы несийе дәптерин ашып қарап, — сиңиң быйылығы алған несийе гөшлеринң пәлен батпан дән болады екен — деп қақысын өндиреди.

Қырман сүзетуғын дийхан «Қырманға Қыдыр дарысын» деп түнде қырманын таслап кетеди. Түнде сол үйднң баласы яки қызы түнде қырманға барып жазда — көгине деп қысы менен той-тойлап, той-тамашаға барғанда, бақсыға — жыраўға тасланғаны ушын, қант-чайға қәрежет еткени ушын, ямаса алдағы ұақытлары сондай қәрежетлериге арнаў мақсетинде бирнеше батпан дәнди түнде урлап, бөлек бир ураға көмеді. Оның атын «Мөлдек» дейди.

Узақтағы, жақындағы аўыллардан аш-жаланап жарлы-жақыбайлар қырманын басына жәмленип келип, жәрдемге деп дән сорайды. Қырманнан шығатуғын бул шығын — «Кеўсен» деп аталады.

Жарлы адамлардың қырман аларда шығатуғын жоқарыдағы шығынларынан басқа және үлкен шығыны бар. Оның бири «жарымшы». Жарымшылар өзлериниң жери болмағанлықтан биреўднң жерин алып жарыға егеди. Қырман тайын болғанда жер берген адам қырмандағы дәнниң тең жартысын алады. Оның үстинө өзиниң жер сүриўге өгизи болмаған жарымшы адамлар, басқа биреўднң өгизин алып, өгизине «қақы төлеймен» деп алып жер сүреді. Бул шығынды «майына өгиз алыў» — деп атайды.

Қырман сүзгенде жарымшы дийхан бул шығындарды да төлейди. Дийхан кепшик устаған қолы менен суўық бир демин алып, ийниңдеги гөне шапанның шалғайы менен маңлай терин сүртип, «енди ким қал-

ды» дегендей жан-жағына қарайды. Сол уақытта ел бийлеген хәмелдар жетип келеди. Ол келсе сала дийханға «түтин пулы», — дейди.

Дийхан жазы мененги мийнетиниң маржанларын усылайынша ҳәркимге үлестирип, ақырында аұысқан дәилери менен күн көрис етеди.

Бир тойда. Той дегенди аұылда жүдә дәўлети асқан байлар ғана береди. «Тойдың болғанынан боладысы қызық» дегендей, ол тойға бай бир ай бурын кеңес той берип, ойласып кеңесип, ҳәркимге бир ұазыйпа берип, тойдың әпжамына ертеден таярлық көре баслайды. Биизң аұылда усындай бир үлкен той болды. Бул тойға балалар менен бирге менде бардым. Тоғайдан отынлар тасылды, қонсы-қобалардан аұыл-елден жаңа отаўлар жыйналды. Бай адамлар бундай той бергенде 40 отаў тигеди. Бул садубенн «Гүмбирлеген қырқ отаў тигип той берди» деген данқ пенен елге әпсана қылып таратады.

Бир күнлери той болатұғын да ұақыт жетти. Отаўлар қатар-қатар тигилди. Таныс, атағы шыққан байлардың аұылларының узағына хат, жақынына ат жолланды. Атақлы ел бийлеўшилер қошшылары менен бирнеше адам болып келип аттан түсти. Шабандозлар да, сейислер де келип атыр. Қус салатуғын қәлпелер қусларың қолларына қондырып, улама-ийшанлар суўпылары менен, мелле шапанларың сүйретип, басларындағы ақ сәллелерин селкидетип атларда ширенип тур. Аұылдың жас жигитлери жүгирип барып олардың атларының жылаўларынан услап, қолтығынан көтерип қәдирлеп, аттан түсирип, атларың байлап атыр.

«Той десе қуў бас жумалайды» дегендей-ақ ийшан қазы муптыларда аттан түсип, жәткиринип, ақ отаўларға аұдаңласып кирип атыр. Олардың қасында сақал қойып, муртын қырған суўпылары бар. Суўпылар қолларына дәрет суў ушып қумғанларың алып, күйинжанып, кирсе-шықса ийшанлардың геўишин қойып пәйик болып жүр.

Әмелдарлар да өзлерине арнап тигилген ақ отаўларға шәгирмелери гүдидей адамлары менен гүўлесип кирип, қолына қондырған қаршығаларың қапталдағы туғырға қондырып-отырғызып атыр. Олардың изине ерткен, үстинде кийиз жабыў, мойнында қарғысы бар тазылары суғанақланып, ийискеленип, ийесинен бурын

үйге кирип, қазан-табақ бетти жалақлап жайлап жүр.

Кеш болған уақта-ақ отауларға киргизилген әдиу-ли қонақтарға «қонақ асы» бериле баслады. Тойды басқарыушылар тойға келген адамлардың есабын алып, гейде есаптан жаңылысып қалып, олардың өз алдына және пай беріуі тууралы қатты шауқымлар салып атырғандары үйлерге еситилип турды. Онын үстине тойға келген қәдірли қонақтардың арғымақ атларынын шығырып кесинеген еселери, үйлерден шыққан жырау-бақсылардың қосық айтқан дауыслары, сондай-ақ ауылдағы жас өспирим балалардың айтқан қосық-лары, қууақы, лақы жигитлердин бири-бирин басқылап, шақақ урып күлгенлери ол жердин өмир толқынындай туулап, ауыл арасын уақты хошлыққа бөлен турды.

Ийшап-уламалар, әмелдарлар, ұзақтан келген пал-уанлар менен жырау хәм бақсыларға қонақ асы берилип болынғаннан кейин, басқа қарапайым қонақтарға үлкен қара самар менен тамақ тартылды. Тойханадан үсти-үстине тамақ тасылып турды, үш ағара, төрт ағара табақлас болыу басланды. Есик бетте ербейип, қадалып қарап турған адам болса ол — тамақ жегенлердин есабын алып, көзден өткерип аңғарыл турған ақсақалдын адамы. Көпшилк халыққа тамақ жеткеріу деген жүдә қыйын мәселе, ким жемей қалса, оны өз көзи менен көриуі ушын арнаулы турған адам болады. Палуанлар түскен үйге айрықша табақ тартылды. Қосымша берилген табақ бул «палуан табақ» деп аталады.

Бундай той бергенде хәммеге бос табақ пенен тамақ жеткеріу әлбетте қыйын, табақлар ауылдағы үйлерден жыйналады. Бираз табақлар, қасықлар бири менен бири алмасыпта кетеди. Бундай тойларда балаларға орып жоқ, оларға табақ тартылмайды. Тек ең сонында он балаға ярым табақ сорпа бериледи. Балалар биреу-биреуин ийтергилеп, хәммеси 2—3 қасыққа таласып атырғанда самардағы сорпа төгиліп те кетеди. Оған басқа балалар шақақлап күледи. Бираз балалар сорпанын дәмінде тата алмай қалады.

Тойханашылар үстине тигилген үйлерге жайласып ұйықлайды. Ал, балалар болса тойханаға әкелген жыңғыл, томар, ақсар т. б. отынлардың арасына, яма-

са атларға салатуғын жоңышқа гүдиниң арасына тындылысып жатып танды атырады.

Ертеңине ат шабыс болса, онда атшабар балаларға хеш уйқы жоқ. Олар таң атқанша ат гездирип, ауылды айланып шығады. Олардың өз-ара сөйлескен гүррики тек шабандоз, ат туўралы ғана болады.

Таң атардан бұрын-ақ уламалар қонған үйдик алдына, қолға қумған услаған молла сыммақлар намаз оқыўға дәрет алған болып, оларға от жағып, дәрет суў ысытып, жүрген адамға сыймай кетеди. Моллалардың қулағын услап қублаға қарап. — Ассалаты қайырыл мыналләў! — деп азап айтып сыйырдың мәниргеннидей етип даўысының барғанынша созып бақырған сести уйқыда жатырған адамлардың хәммесин оятып тик аяққа турғызады. Отын менен гүдиниң арасында жатырған балаларда жатқан срынларынан өрре турып, әдеттеги өзлериниң ойынларына кирседи...

Сәске болғанда тойдың басқа сәддибелери басланды. Тойға келген арбалы қызлардың алтақтада отырып, қыйқыўласып ўақты-хошлық етип, күлесип-дегишип, айтысып атырғанлары еситиледи. Қызлар өткен-кеткен жигитлерге жуўап айтып, илип сөйлеп, сайрап отырды. Алтақтада отырған қосықшы балалар:

Мениң өзим кийик болсам,
Қара гаўдан бийик болсам,
Қыз ийирген ийик болсам,
Тусағанла турмаспа едим? —

деп қосық айтады. Мереке құрға жеткеннен кейин, алдында келген қыз арбадағы қосықшы баланы түсирип, алтақтада тек өзлери — қызлар отырды.

Дөгерек айланған құр. Ортада палўанлар гүреске түсип атыр. Қурдың бир шетинде бақсы-жыраўдар айтып атыр. Палўанлар беллесип байрақларын алып атыр. Қурды айланып шаўып келген шабандоз ылақ байрағын сораған адамға қусап, ортаға ылақ таслайды. Енди ылақ ойын басланады, кимде ким өзи қараўылы, баққыда турған атлары болса ылаққа түседи, ылақтың бас байрағы хәммеге мәлим. Ауылдың этирапында ала-бурқан шаңғыт басланады. Ғыйратлы, шабандоз жигитлер, көкбар ылақты жулып алып, алтақтада отырған арыў қызларға қарай ылақтырып

жиберип атыр. Қызлардың жеңгесі қәделі ылақты алғаннан кейін шабандозды сарпай-орамалы менеп қәдирлеп қайтарып атыр. Түс аўғаннан кейін атларды бағатуғын сейис келип, жолға жиберилген атлардың келетуғын уақты болды деп хабарлады, ол арғымақ атлардың келиўин, белгилі бәндиргиде, орамал төсеген жерде күтетуғынын айтты. Ат қашыратуғын жердеги атақлы адамға бир мүше бериледи, ол адам пәгиясын береді, оннан кейін балалар ал әўмин — деп атларын шаўып алақуғын болып жолға түседі.

Түс аўа, алыстан буўдақ-буўдақ шаң көринеди. Бул байраққа жиберилген атлардың дойнағынан шыққан шаңлар еді.

Мине көкпар ойыны тоқталды. Атлар көше-көше болып қатарласты. Ақ көбик болған атлар топқа урды. Гейбир атлардың еки жағындағы гүмис зәнгиге асылған ат көтериўшилерде көбейип кетти. Қатардағы төртип бузылды. Топалаң басланды. Сызықтан бұрын өтип, мақсетине жетип, байрақта озған атлар тойханаға топылып, тамақ тартылайын деп атырған үйді айланды, қазыққа байлаўлы тұрған байрақлары — өгиз, баспақ, қойларын ала баслады. Гейбир атлар той ийесин көрместен-ақ, тойханаға жақынлағанда узақтан талғысып келип, жолда кес-кеслеп тұрған жаман атларға сүрнигип жығылып атыр. Жығылған атлардың ийелері атының ер-турманын шешип алып, пияда жуўырып, сызықтан өткерип атыр. Ат байрақтың қәдесі бойынша сызықтан ер-турманын, қәттеки жығылған аттын қулағын кесип алып сызықтан өтсе де, озғанға есап болады екен. Мен сол тойда, бир аты озған адамның қуғанғанынан көз жасы сел-сел болып сақалына сорғалап, өкирип жылап турғанын көрип тәсийин қалдым.

Той тарқады. Тойлап келген қыз-келиншеклердин арбаларының шүйи-шүйге қағылысып, үйли-үйлерине тарқасты. Тойға узақтан келген қыз-келиншеклер сол аўылдағы тамыр-танысларынын үйлерине түсип қыдырысып атыр. Иси ериккен аўыл жигитлері, «қызлардың қолынан чай ишип кетемиз», — деп қызлар қайырылған үйлерге топарласып келип кирип атыр. Отырыспа басланды, алдыларына чайнеклер қойылды, «қант-көпир» ойыны қызып кетти. Қызлар орынларынан турып, аяқларын ғаз-ғаз басып, жигитлерге ке-

се менен чай усынып атыр. Жигитлер беглигин бузбай, қызларға көзиниң астынан қарап кесени алып отыр. Әдетте чайнекке чайды ең әдеп үй ийеси салады, ал босаған чайлек кишиниң алдына барса, сол чайнектеги соңғы чайды ишкен киши қалтасынан шашақлы чай қалтасын шығарып чайнекке чай салады.

Чайды ишип болған қыз-жигитлер қалталарынан пөпекли моншақлы чай қалтасын шығарып чайнеклерге чай салып атыр. «Мениң ойма нағысly чай қалтамды көпшилiк көрсин» дегендей, гейбир мақтаншақ жигитлер чай қалтасын ортаға да таслап қояды. Ал айырым жигитлер қалтасынан сарғайған насыбай қабағын шығарып, пөпекли тығынын алып, ишиндеги қатып қалған насыбайын босатыу үшін насыбай қабақты етигиниң басына тықылдатып урып, насыбайды алақанына салып, тилиниң астына таслап жибергенде, басларындағы бұйра телпегиниң гүллери селкилдеп қояды. Насыбай қабақ қолдан өтип, қызлар бетке де барып жүреди. Ол ұақытлары айырым қыздар да насыбай ататуғын еди. Насыбай атыу отырыспада дәстүр-салттың тек сәни қусап көринер еди.

Отырыспа аяқланды. Дәстүр бойынша отырыспаға кейин келгенлер жууап сорап шығыуы шәрт. Бул жолы жигитлер кетиуге қызлардан жууап сорады. Қызлардың биреуи сонда:

Жууапқа жууап, бийжууапқа не жууап,
Бас-басыңа жууап жоқ,
Ҳамменизге бир жууап —

деди. Сол ұақлары жигитлер бир-бирине қарасты да орынларынан өрре турып, үйден шығып кетти. Отырған қызлар да жигитлер шығып баратырғанда орынларынан турып, ғаздай қатарласып түргеп турды. Қыз жеңгелеринен биреулери ший есикти қол ұшына көтерип турды. Қызлардың отырып турған ұақтында олардың өңириндеги өңир моншақлары, бақа түймелери, хәйкеллери, сырға менен силсилери бир-бирине тийип-қағылысып, үйдиң ишин жуудырлаған дауыс пенел жаңлатып жиберди.

Бир аздан кейин үйде отырған қыз-келиншеклер де асынған хәйкел — өңир моншақлары жуудырласып үйлерине қайтатуғын болып, ғаздай қатарласып набең орынларынан турды. Қызлар өз жеңгелерин ал-

дына салып, тауыстай тауланый қатарласып үйлеріне қайтты. Қыз-келиндешеклердің дүркін-дүркін болып, жеңселерін былғап салланып, жуудырласып ауыл арасына зауық-шәукет беріп баратырғаны, олардың үстіндегі қызғыш дөнген кийімлері, хәйуан қаслал ораған орамаллары, басындағы орайпектері қарақалнақ ауылдарына жарасып, жансы көрік беріп тұрар еді.

ҚУДАЛЫҚ

Қуда болыу. Мен өскен ауылда қыз айттыру, қызда түсчү, есик ашыу, күйеулеу, келин түсириу дәстүрлерінен есімде қалғаны мыналар. Ержетіп, есейе келгеннен кейін бұл дәстүрлердің біразын көзім менен көріп, қуда түсінудегі суу құйыу, қудаларға қамыр жағыу, күйеуді ауылына игандырыудағы қызық дәрекеттер, қыз тәрәппіндегі ауылда дәстүр ойын-сауықтардың қай біреулері есімде қалған екен.

Бір аұқатлы адамның қызын жаслай-ақ екінші урыудың атақты адамының баласына айттырып, намындырысып қойған еді.

Қыз он екі жасына келиуден ұзатқанда өзі менен алып кететұғын қара үйдің ақ басқур, қызыл басқур, есик қас, ший өңір, ақ құр, түркіпені құр, қызыл құр, ийін бау, жамбау, белдеу, төрт бау, нәбе, дызбе желбау қусаған үйдің бау-шууын тоқыу хәрекеті басланды. Ол қыз бұл бау-шууларды баслар алдында ауылдағы нағыс салыуға шебер бір кемпір әкелініп, оған қызға нағыс салыу, құр тоқыу өнерлерін үйретіу ұлазыппасы жүкленді. 12 жасар қыз кемпірден нағыс салыу өнерін үйреніуге кіресті. Қыз екі-үш жыл дауамында нағыс салыу өнерлерін үйренді, басқур, қонсы ауылдардағы құр тоқып атырған қызлардың нағысларында көріп қайтып тұрды. Қыз 15—16 жасларында нағыс салыу өнерлерін үйреніп алып, қара үйдің бір неше бау-шууларын тоқып та пәткерді. Қыз енді қара үйдің ақ басқур хәм қызыл басқурларының тоқыуды баслар ұағында күйеу тәрәппі ел дәстүрін бойынша қыздың үйіне бір хой жетелетіп жіберіп тұрды. Бау-шуулар көбінесе жаз айларында тоқылды. далада, жаздың ұзақ күндері қыз құрдың қалағын қағып, жиңишке дауыс пенен қосық айтып құр тоқып отырғанда бизлер бір неше ауыл балалары

ри болып ойнап жүріп қыздың тоқып атырған құр, бау-шууларына қарап қызығып тұратуғын едик.

Қыз 18 ге шықты, үйдің бау-шууларын тоқып отырып, қыздың әкесі қызды ұзатарда кийіп кететуғын бір жөдеви ислетіуі ишине киристи, сәуқелениң төбелигиң ірерге, өзін ислеу аўылдағы бир шебер ҳаялға тапырылды. Қыз сол алты жыл даўамында үйге тутатуғын бау-қурлардан басқа үйдін ишине керекли қаршын, керги құсаған затларды ислеген еди. Ата-анасы қызды сегиз жасында қыс күнлери мектепке берип еди, он еки жасына шыққанда «инамазлығынды билсен болар» деп оқыуын қойдырды, нағыс салыу өнерине келішектеги өзін менен бирге алып баратуғын отаудың сәдәибесин пткеріуіге қыз өзиниң алты жыллық өмирин сарп етті.

Қуда түсіу, есик ашыу. Қыз он сегізге шыққаннан кейін қыздың күйеу тәрәпинен қуда түсемиз, есик ашамыз деп қыз тәрәпинне ат жиберилди, қуда түсіудің таярлығы көрилди.

Қыс айларының бир күни ақсақал, катқудалар, күйеу жигит ағалары менен бир топар болып қыздың аўылына атланды. Күйеудің қасына ергең жигитлердің гейбир кийим кемислери тамыр-тапысынан кийим сорап алып кийип, күйеудің қасына ерп, бир-биринен насыбай сорап атысып атланып жолға түгн. Шөгирмелери қазандай құдалар күн батпай-ақ аўылға араласты, аттан түсирилип, атлары байланды, үйлерге киргизилди. Қара үйдің ортасында шатлар пысқып жанып атыр, құдалар түскен үйде чай ишилди атыр. Гейбир үйлерде найлы шылымның суўының хор-хорлаған даўысы еснителеди, ал айырым үйлерде найлы шылым тийиспегенлери қамыстың нәбиың биреуіне жерге көмил, екинши найың жоқары қаратып жерге көмилген еки найды бәккем ушластырып, аўзынан суў уртлап, телпек шөгирмелерин қолтығына қысып тонқайып нәубет төнен жер шылымды шегип, аўзындағы уртлаған суўын жерге төгип таслап атыр. Сырттан қараганда булар қызық картиналардай болып көринетуғын еди.

Қытын мал. Ұзатылатуғын қыз тәрәпинне күйеу тәрәпинен төленетуғын затлар «қалың мал» деллиген. Оның төлеу (өлшеу) қарамы «қырқ тауар, алпыс тууар (тозар) болып аталады. Ол «Қырқ», «Алпыс»

болып аталған менен 40—60 болмайды, оның қайсы ири малды неше тууарға есаплау керек, оны еки жақтың жас үлкен кәтқудалары есаплап келистиреди. Сол тууарды ишинде бас ат, тет ат, бас өгиз, тет өгиз деген ири мал болады. Оның үстине қыз жағынап айтп келген хабаршыға мал жетелетип жибереди. Ол «күс мылтық» деп аталады. Ал соның менен қырқ тууар қалың мал аяғынан басқан ири малдың саны бесеу болады. Оннан кейинги майда маллардың хәр қайсысын неше тууарға есаплау керек, ол да еки жақтың жас үлкен кәтқудаларының келисиуи менен шешиледи. Қалың малдың — қырқ тууардың жалпы аяғынан басқан саны қой, ешки, ылақ, қозы менен жигирма бир болууы керек. Сол тууарлардың ишинде қашар, баспақ, қой, ешклер де болады. Мине усындай қалың мал қырқ тууар болып аталса да, арадағы келистириуишлер шеберлик пенен оны азайта берген, қыз тәрәпи күйгенинен қалың малға берген қырқ-алпыс тууарынан тықары хәш болмаса бир жорға (ат) минейин деген әрман ауыз әдебиятында:

Қарағым менен бир мырға,
Қулағында жуп сырға,
Қалың малын сорасан,
Алпыс тууар, бир жорға, —

деп жырланып, өз сәулесин қалдырған.

Қыздың қалың малы қырқ тууарды еки тәрәптеги қудалардың даладағы бәлент төбениң басында өз-ара келиспей керилдесип, есапласып отырғанын көргенлеримнен, билгенлерим менен кейин тыңлап, еситкенлеримнен есимде қалғаны усылар.

Күйеу қәде. Ел дәстүри бойынша күйеулер ел шетине келиуден атларынан түсіп, атларының дизгининен жетелеп пияда келди. Олардың алдынан қыз-келіншеклер жууырласып шықты. Күйеулердин дегерегин ауыл балалары қоршап алды. Қызларды баслап барған дилуар жеңгелери сөз баслап, ел дәстүри бойынша «бақан керер», «кемпир өлди», «кәпир қәде» қусаған қәделердин атын айтып, хәр жерлерден мысаллар келтирип, нақыл-мақал сөзлерди түйдеклеп сөйлеп атыр. Күйеуди баслап барған жигит ағасы да қуры қарап турмай, адымын жай басып өзинин билген нақыл-мақал сөзлери менен қыз-жеңгелерине жууат қайтарған болып атыр.

Жолдың хәр бәндиргисине келгенде жигитлер ир-

килишип тийисли қәделерин қалталарынан шығарып қыз жеңгелерине берип атыр. Қәдени азсынған айырым жеңгейлер, «мынау берген қәдең өзинизге ардана болсын» деп қайтарып берип атыр. Бундайда күйеу гөрөпиниң жигит ағасының сөзге шеберлиги, тақұалығы хәм тисқаққанлығы керек, өйткени берилген қәделердин қасында дәлилли шебер сөзлер хәм болыуы керек... Күйеулер көп иркилислерге ушырады, ақыры күн бурын арнаулы таярланған үйге киргизилди. Күйеулер үйдиң оң қапталына отырды, сол қапталына қыз-келиндешеклер толды, кишкене балалар үйдиң ийнеуин түрип қарап, «бизлердин шабдырма қәдеминздн бер» деп бақырысып атыр...

Аттың бөктерийлерин алынды, қоржынлар көтерилип әкелинип жигит ағасы оның ишиндеги ший бауырсақ аралас қақ ерикти ортадағы дәстүрқаныш үстине төгип атыр. Тағы бир қоржынлардағы «набат қуты» деп аталатуғын ишинде набаты бар кишкене ағаш қуты ортаға тасланып, қутылардын қақпақлары үлкен-үлкен пышақлар менен ашылып атыр. Усы уақытта жигит ағасы менен қыз жеңгелери арасында «түйедей қыз берип, түймедей ет жемедик, азда болса көптей көр, тақанда болса сөктей көр» қусаған нақыл жууап, илме қармақ сөзлерде араласып жүрди.

Келген күйеу жигит үйдиң оң жағында өз жигитлери менен отыр. Олардын басларында шөгирме, үстилеринде мөрели шапан, беллеринде мәдели менен қызыл түрме белбеу, шапанларының сыртынан түйенниң жунинен исленген шал шекпенлерди басып кийген.

Күйеу үйге ким кирип, ким шықса қасындағы жигитлери менен бирге орындарынан ушып турып қайта отырады. Аўылдағы бир епли, шаққап келиншек күйеулердин артынан жасырынып барып, күйеудин шапанының етегин ол отырған кийизге ийне-жип пенен көкледн, есик ашылып, күйеу жигит орпынан тура бергенде астына төселген кийиз өзи менен бирге көтерилди, күйеу қысынып сылқ етип орнына отырып қалды, бул жағдайды күтип турған қыз-келиндешеклер шаққақ урып күлисти, үйдиң ийнеуинен қарап турып бизлерде күлишип хәз еттик.

Уақыт ярым ақшам болды, қызлар, қыз-жеңгелери орындарынан турды, күйеулер орындарынан турып қа-

тарласқан қызлар шығып болғанша тик аяқтан көз-лерін сүзип турды.

Қыз жеңгелеринин күйеуден алынған қәделер менен сыйлық затларын өз-ара бөліскенде биреулеринин өз пайына тийген қәделерди азсынып, тоңқылда-сып шаулап гүнкилдескен дауыслары еситилди. Айы-рым үйлерде жырау-бақсылардын дауыслары қулаққа тал-тал еситилип, тап алдында ол да басылды. Ауыл арасы суу серпкендей тым-тырыс болды.

Неке қыйыу. Күйеу есик ашқаннан соң сол ақша-мы неке қыйыу дәстүри де басланды. Жигитлер күйеу-ди, қыз жеңгеси күйеудин қалыңлығын жекке бир үй-ге алып келди, ауыл молласы бир тостағанның еки жерин жырық қылып кесип, толар-толмас етип ишине суу құйып неке хатын оқыды.

Тәртіп бойынша неке қыйыу уақтында сол ауыл-дағы жас үлкеннен еки адам, жасы кишиден еки адам гүға болуы керек, ол адамлардын гүға болуына күйеу менен қыздын разылығы керек.

Күйеу бала разылықты хә демей-ақ берди, ал қыз болса разылықты бермей, көп уаққа дейин бирде ауыз сөз айтпады. Қыз жеңгелери сонда:

— Қарағым бийкеш жан! Пәленше қайнаға менен пәленше мырзағаны ат' етегой! — деп қызға жалын-ды. Қыз аунап, думаланып разылық бермей жатып алды. Бир топар жигитлер мен келіншектер гауырла-сып «пәленше-төленшелерди ат етегой» деп гүғалар-дын атларын бирнеше сапар қайталал жалынып атыр, қыздын ийбе сақлап «яқшы, ат еттим» яғный сол гүға-ларға разылық бердим деп айта қойыуы қатты қы-йынға түшип атыр. Бир уақтары неке қыятуғын молла да жетип келип, ол да тез ғана неке қыйып кетіуге асығып. — «шырағым, разылық берегой» деп атыр. Оның қырылдап, хырәәтке салып сөйлеген дауысы да анда-санда қатты-қатты шығып турды.

Бир уақытларда қыздын «яқшы» деген сести қам-сығып жылаған муңлы дауысы менен араласып еси-тилди. Хәмме «гүға етти, разылық берди, пәленшелер-ди ат етти» — деп гауырласып қууанысып кетти. Еки жигит мойнына ала жыл салып қатарласып келип:

Гүға-гүға гүға дурмыз,
Гүғалыққа ярадырмыз,

1 «Ат етти» — гүғаларға разылық беріп маңисинде.

Бүгін халық асында,
Танла қақ қасында,
Хақ тұлалық бере дурмы: —

деген қатарларда дауысқа салып айтып гауырласып, қатарласып үйден шығып кетті. Молла тостағанның бір кетигінен күйеуге, бір кетигінен қызға бір уртлап ғала суу ишкізді, үйдегі жигит-қыздарда суудан нәубет пенен бір-бір уртлады, тостағандағы суу бір-бір қыз-келиншеклер менен жигитлерге жетпей қалды. Халық тіліндегі «неке суұдай» деп айтылып жүрген сөзлер ұсы әдетлерден қалса керек.

Суу қуйыла. Қудалар жайғасып отырып жер дымлылары шегіп, чайларды ишип, отқа жаққан томарлардың шоқ жалыңлары менен қызара бәрттеп отыр. Қудалар отырған үйдің сыртынан қыздардың көйкел өңір мошшақларының жуұдырласқан сесті еспітеледі.

Қыз жеңгелерінің біреуі «қудалардың басына суу ұямыз!—деп қара үйдің ший есігін тұрып, сазбырап тұрған есікті жоқары көтеріп қәне кириң қыздар,—деді. Қыздар жуұдырласып үйге кирді.

Қыздардың ишпен біреулері қудалардың жағасын ашып, біреулері есік бетке барып ишине суу толтырылған шәңгіл қабақты қолына ұслап қуданың басына суу қуйыуға тайынлап тұр, Гейбір жигитлер қуданың өзінің келиіне қарамастан қудалардың жағасынан сүйреп келип оларды тентиреклетіп ортаға ашығарып атыр. Қудалар жалаңбас, киімінің жағасын тығызлап, екі қолы менен мойнын бууып ұслап, суу арқа-жауырынына өтіп кетпесін деп жүресіне отырып, төмен қаратып басларын тұтып атыр. Қыздар сууды шәңгілден созып қуя бергенде ауыл жигиттері қудалардың басларын жоқары қаратып жибереді, сууды көйлегінің жағасының ишине қуйып, жауырынына жибертіп, киімінің сыртынан жауырынына шапатлап ұрғанда «шылық-шылық» еткен суудың дауысы еспіледі. Қатты шақақ ұрып, күліскен дауыстар үйдің ишін алып кетті...

Дәстүр бойынша бесінші қуда басын тұтып орнына беліндегі белбеуінің ұшын жайып тұтады екен. Суу қуйыуға нәубеті жеткен бір қыз бір шәңгіл сууды бесінші қуданың тұтқан белбеуіне қуйды. Қуда орнына барып отырды. Суу қуйыудың арты сықақ,

күлжиге айланыс кетти. Қудалардың ишинде бир, басы таз қуда бир қуыста тығылып атыр екен. Еки жигит таз қуданы ортаға сүйреп әкелди, жигитлердин өзи-ақ таз қуданың басына суу қабақтағы толы сууды лақылдатып аударып жиберди, бул бәринен де қызық болды, шақақ урған күлжили дауыслар қонсы ауылдарға да барып жетинти.

Қол устатар қәде. Түн ярым ақшамнан ауды, қыздың қасында еки жеңгеси ғана қалды. Қыздың қасында қайсы жеңге қалыу керек екени тууралы да келиншеклер арасында көп даулар болды. Өйткени «қол устар қәдени» қыздың қасында қалған жеңгеси алады. Сөйтип қыздың қасында еки келиншек ғана қалған еди. Күйеу баланы күйеу төрепинен еки жигит ертип келди, бул жерде де қәде ҳаққында илип қашпай нақыл жууап сөзлер сөйленип отыр.

Келиншектің биреуи қызды еркине қаратпастан оның қолын бекем услап күйеуге созып атыр, қыз күшинин барынша жулқынып туулап атыр.

Келиншектің биреуи «қол устатар» екнши келиншек «шаш сыйпатар» атлы қәделер алды.

Қамыр жағуу. Таң атты, есик ашылды, күйеулердин қәуми-қәделери тамамланды. Қудалар, күйеулер атланып қайтыуға таярланды. Қудалар менен күйеулерди атландырар алдында қудаларды «арбаға қосыу», қудалардың бетине «қамыр жағуу» қәде ойып-лары басланды.

Бир неше қатын-қалашлар нәхәи табақларға сууық қамырларды толтырып, атланып, енди қайтыуға тайынланып басларына қазандай телпек кийип, кийимлеринин сыртынан қоса белбеу бууып, шалқып турған қудалардың бетлерине суйық қамырды жаға баслады. Қудалар бетин тасалап қораның қууысларына қашып атыр, қатынлар олардың излеринен қууып табағынын ишиндеги қамырларды төгип-тамызып жүр. Гейбир қатынлар суйық қамырға қара күйе менен күлди араластырған екен. Қудалардың бетлериндеги күйели қамырды көрип ишек-силеси қатып күлисип қораны айланып шабысып жүр. Әдеп қамырды қатынлар жақты, соңынан қамыр жағуу исине ауыл жигитлери де араласып кетти. Қудалардың қамырдан сыйы питти, табақтағы қамырларда тамам болды. Гейбир қатынлар күлжиниң арасында ауылдағы қәйинлеринин

де бетине қамыр жағып атыр. Мине усының менен қудаға қамыр жағыу ойындары да күтә қызық болып тамамланды.

Арбаға қосыу. Қамырдан кейін қудалар атланар алдында қудаларды «арбаға қосыу» ойындары басалды. Бір неше қарыулы ауыл жигиттері жасы орта болған бір неше қудаларды беллерінен қапсыра құшақлап артынан ийтерип салтаң тұрған арбаның қасына әкеліп беліне бууған жууан белбеуін арбаның арысының шүйлігіне илдирид, арбаның арт бетіндегі арыстың ушынан екі үш жигит төмен басып еді, арбаға қосқан қуданың аяғы жерден көтерілді. Қуданың аяғы аспанда салбырап көрінді. Бул жағдайды жыйылған жұрт көріп қызыққа батып, хәз етіп күлесті.

Жигитлер арбаны ийтерип орнынан жылыстырды. Арбаның арасына белбеуінен асылып илдирилген қуда аспанда аяғы салбырап кетіп баратыр.

Жигитлер арбаның арт бетін төмен басып жиберіп қалғанда қуда жерге жалп етіп жығылып жүрестінен отырып атыр, тағы оны жоқары көтеріп атыр, арбаның сатырлысы адамлардың шақақ урған күлкісі менен ауыл арасы жаңғырып кетті. Қудалардың бірнешесінің сыйы пінті. Олардың белінің, аяғының ауырғаны менен ауыл жигиттерінің иен болған жоқ. Қайта күлісіп тамашаға батып атыр. Ел қадесі болғаннан кейін, қудалар бул ислерге сыр бермей көніп өзлерінің қөйерінің ауырғанын айтпай қайыс болып жүр.

Атландырыу. Қуда күйеулерди атландырыу ушын қонақлардың зәңгілерін басып қолларынан тартып атландырыу керек. Аттың басын жигитлер услады. Қызлар зәңгіни басып қуда баллар менен қудаларды да атқа мингизіп атыр. Ауыл жигиттері қудалардың атларының айылын күн бурын босатып қойған екен. Қудалардың атларының ери ауыл кетіп, жерге жалп-жалп жығылып атыр. Атты қайта ертлеу деген машақат не ғой, қудалар атларын қайта ертлеу менен болса, қыз-жигитлер тамашаға, күлкіге батып атыр. Мине усындай қыйыншылықлар хәм қысымыспалар менен қудалар зордан дегенде атланып жолға түсін.

Қыз узатыу. Қыздың күйеу тәрәпи есик ашып болғаннан кейін 2—3 жылға дейін кишигірім қарезет

менен күйеудің бір өзи келіп қыздың үйінен кетте бір елеспесіз үнге түсіп, күнлеп келіп-кетіп жүрді. Енді соның менен қыздың узатыу дәуірі жақыласты, қалың маллар төленіп болынды. Қызға арналған отау да тайынланды. Отауға тұтылатуғын үй әсбаптары ағаш сандық, соқтырылды. Қыздың узатылыуы ағаш келді. Узатылатуғын қыз—ел—елаты менен хошласуы үшін құрбы-қурдаслары менен өңір моншақ хәйкелерін тағын жуудырлатып қонсы ауылларға қыдырып барды. Узатылар қыздың ел-елат менен бул хошласуы үшін жүріуін халық «нәленшенин қызы узатылар алдында танысып жүр»—деп атайтуғын еді, не үшін «танысыу»—деп атайды мен буны биле алмадым.

Қыздың бау-шуулары арбаларға тийелді. Узатқан қыз минетуғын арбаның көкірегіне жиішке талдан ийіп ағаш керді, оның үстине тауар тұтылып бастырылды, буны «бөгенек арба» деп атайтуғын еді, бул хәзіргі «вагон» сөз менен шығысы бір болса итимал. Келген күйеулер атларына минді. Қыз жеңгесі менен қыздың құрбы-қурдаслары сыңсып жыласып атыр, узататуғын қыз арбаға минбеймен деп шалғайақлап атыр, бір неше қарыулы жигитлер қызды арбаға көтеріп таслады. Арбаның иші сыңсыған дауысқа толды, қыздың анасы менен гарры кемпірлердің «Барған жерінде бахытлы бол, жолын болсын»—деп ыңыранып қырылдап жыласқан дауысы менен ауылдың иші улы-шуга толып кетті. Бөгенек арба барып келіп теңселіп жолға түсті. Көп жерге дейін сыңсыған қыздың дауысы есентіліп тұрды. Бизлер хәм бір-неше ауыл балалары болып ауыл шетінен арба шыққанша шабысып барып қала бердік. Бизлер өскет ауыл қыз узатқаннан кейін ойсырайып қалғанлай болып кеуілсіз көрініп тұрды. Биз буны балалық ойын біраздан кейін ұмытып тағы шабысып ойнап кеттік.

Келіншек түскенде. Ауылға келіншек келеді, той-тамаша болады, деген хабар еңіпші ауылдарға дейін жетті. Тойдың таярлығы болып атыр, ший бауырсақтар (дөңгелек бауырсақ) пиясиріліп атыр. Дәстүр бойынша үй хожайының үйі «үлкен үй» деп аталады, ал келін түсіргендегі үйді «отау» деп атайды.

Маңадан тигилетугын отаўдын орны үлкен үйдик
ди жағынан бел менен қыршылып атыр.

Уақтағы келиншек минген арба көринди, ауыл
жаслары бириешке атлы болып, «келиншектен ора-
мал сораимыз» деп келиншектің алдынан шығып, оны
дәрес алыўға шабысып кетти. Бир жигиттин тақы-
мында сойылып арқанлар менен шандылған ылақ
сартпылдап баратыр. Бул ертеңги болатуғын тойдың
басламасы. Келиншек ел шетине келип, келиншек
түсетугин үйге жеткенше азғантай көкпар ойын ойна-
лады, бул көкпар ойынға «сийнақ ылақ» деп ат бере-
ди. Жас жигитлер атларын жорттырып, келиншек
минген бөгенек арбанын алдына кесе шығып, «ел
дәстүри бойынша орамал сорап келдик» деди. Келин-
шек узатып киятырған женгеси шетине гүмис ақша
түйілген бир шаршы орамалды арбаның үстинен узат-
ты. Келиншек жүрген арба жүрисиң адам етті. Жигит-
лер келиншек минген бөгенек арбаны айланып сынақ
ылақ ойнады, шабандоз жигитлер тақымласыл, ылақ-
ты бир биреуден тартып алып, арбаны айланып шаў-
ып келип келиншек минген бөгенек арбаға ылақ-
ты ылақтырып таслап, тағы да орамалдар алынды.
Келиншек арбадан түсерде айтылатуғын той баслама-
сы «айтым» деп аталады. «Келиншек келди көриниз
көрмелигин бериниз» деген қосықлары айтылады.

Келиншек ауылдың шетине араласты, «сийнақ» ойы-
ны тоқтатылды. Келиншектің бетине узан шалғыш
орамал жабылып арбадан түспилди, бириешке қыз-
келиншеклер менен қатарласып жуўдырласып қатар-
ласыл жүрип киятыр, келиншек болашақ атасының
үйиниң қасына келип тоқтады, келиншектің қайын
енеси бир табақ ший баўырсақты келиншектің үстине
шияқты, бала-шағалар жерге түскен ший баўырсақты
таласты терип алып атыр. Болажақ тойхананың дө-
герен ауылдың қыз-келиншеклери менен келип, қу-
лағай, қызлар менен толды. Ҳәрким үстине бар тапқан
жыйындық киімлерин киіген. Ауыл иши қызыллы
жасыллы ренге бөленди. Ал қызлардын өңирише тақ-
қан қобкел өңир мәншақлары күн сәулесине жарқырап,
олардың жуўдырлаған сести қулақты жаңғыртып тур-
ды.

Келиншектің қайын енеси, болашақ келиннің беті-
ле түткен орамалын көтеріп келиннің қушақтап мән-

лайынан сүйдү, есик түрилди, келиншек үйге кире бергенде еңкейип тәжим берип оң қолын босағаға тийгизип, босағаға тийгизген қолын және маңдайына тийгизди. Бул, «атлаған босағам бақыт босағам болсын» дегеннің нышаны болса керек.

Келиншек бетине үлкен орамал тutyлғаны менен үйдің оң қапталына тutyлған шымылдықтың ишине отырғызылды, оның қасында өзи менен келген қызлар менен ержеткен аўыл қызлары қатар отырылды, есик сылт етип ашылып жабылып, ким кирип, ким шықса да шымылдықтағы келиншек бенен қызлар орынларынан турып отырып атыр.

Бет ашар. Таң атты, келиншек түскен үйдің дөгерсін қатып-қалаш пенен аўыл адамларына толды. Келиншек далаға шығарылды, келиншектің бетин ашыу дәстүри басланды.

Аўылдың шайырсымақ бир жигити қолына қулаштан узынырақ сырық алып оның ушына келиншектің бетиндегі орамалдың бир ушын байлап бет ашар көримлигин айта баслады.

Ең алды менен сол аўылдағы ийшанның атын айтып;

Аўзында бар алласы,
Басында бар сәллесі,
Ийинде бар меллесі,¹
Пәленше ийшанға бир сәлем!

деп қолындағы сырықты жоқары көтерди, келиншек қасындағы қызлар менен ийилип тәжим берди, орамал жоқары көтерилгенде келиншектің бетин көринди. *Хәммә келиншектің бетин көреміз деп умтылысып* атыр, оларды той басқарыушы адамлар ийтермелеп тәртипке салып тур. Бет ашар айтқан жигит, сол аўылдың ақсақалының атын атап:

Елтири тонның жағасы,
Дуғым журттың ағасы,
Пәленше ақсақал деген қайнаған,
Оған да берің бир сәлем,—

деди.

¹ Мелле—сары пахталы мелле ғаушадан тоқылып тигилген шапан. Бундай мелле шапанды көбинесе ийшанлар кибеде.

Келиншек ийилип тәжим бериўин даўам етти. Бет ашар айтыўшы қолындағы сырығын жоқары көтергенде келиншектің бетиндеги орамалда бирге көтерілип турды. Келиншектің бети ашылып-жабылып шала көринип жыйылған көпшилик келиншектің бетин толық көриўге ынтық болып умтылысып атыр, ал биреулер бет ашқан шайырдың аўыл адамларының үстинен дәлкек қылып айтқан қосық қатарына шақақласып күлисип атыр.

Көримлик айтыўшы келиншек түскен үйдің ийелерине былай деди:

Ақ орданың ийеси,
Пәленше деген қайын атаң,
Қайын атаңа бір сәлем!

Кәшкенде көшти баслаған,
Жаулығын қыя таслаған,
Пәленше деген қайын енең,
Қайын енеңе бір сәлем.

Онан кейин бет ашар ашыўшы аўылдағы адамларды терип алып, олардың атларын айтып, олардың пейли, қылықтары менен мүшесин, қылған кәсіптерин сүўретлеп күлдирги қатар қосықты дөңдирип айтын шағлап атыр.

Пошшаторғай мүшелі,
Қабырғасы үш елі..
Ажырыққа атын тусаған,
Урғашы маймыл қусаған..
Шийдін түбін қайыған,
Есап пенев байыған т. б.

усыған қусаған қатарларды айтқан ўақытта адамлар шақақ урып күлисип атыр. Бет ашқан күлдирги қатарларды айтып болғаннан кейин келиншектің өзине арпап заманның тәртіби, қайын ене менен қайын атаға қандай құрмет қылыў керек, әдепли, сүйкімлі болыў керек деген қатардан ибарат үгіт-нәсият қосықлар менен бет ашар дәстүри пилти. Келиншектің бетиндеги жамылған орамаллар бет ашар айтқанның қолына тийди. Келиншектің қайын енеси ушына ақша түйилген қосымша орамал берди. Таза түскен келиншек өзине тигилген отаўдың шийден тутылған есигин жоқары көтерди, бір неше қыз-келиншек,

жигит-қызлар үйге топарласып кирди. Үйге ким кирип шықса да келиншек орнынан қарғып тұрып есикти түріп, кирген-шыққанларға хызмет қылып турды.

Келиншек түскен аўылда той-тамашалар, ылақ шабыў, гүрес тутыў, жыраў бақсы айтыўлар даўам этип атыр.

Той тарқағаннан кейин қонсы аўыллардан келген жигитлер «Келиншектің қолынан чай ишип кетемиз» деп гезек пенен үйге кирип атыр. Келиншек есикти түріп буларды киргизип атыр. Үйге жигитлер кире бергенде үйде отырған қызлар дәйкел өңир моншақтары жуўдырлап орынларынан турып, отырып атыр. Отырыспалар қызып «қант-көпир ойыны» басланды. Қызларға жигитлер кесе берип, және кесе алысыўлар болып атыр. Айырым дилўар жеңгелер:

Дегишпели жигит дегишпеге келеди,
Дегишпесиз жигит гөже ишпеге келеди. —

деп жигитлерге ғыжақ берип жуўап айтысқысы келин отырғанын билдирип атыр...

САЛТ-ДӘСТҮР ЫРЫМЛАРЫ

Әдет, үрп, салт, ырым дәстүрлері этнографиялық илимге тийисли, сонда да мен өзим нақ қарақалпақ халқының өткендеги өмир салтының бирли-ярым. үрп-әдеті туўралы көрген билгенімди хатқа жазбақшыман. Халық легендаларындағы сөзлер ертең болғаны менен шынылықтың дөгерегин айналып жүреді. Би легендалардан мийнеткеш халықтың дүнья таныўы менен күсеген арзыў әрманын билемиз. Дәл сондай-ақ ырым, үрп-әдетлердің де өткендеги халық өмирі менен тығыз байланысы хәм халық тұрмысынан келип шыққан бир тийкары болыўы керек.

Қарақалпақ халқында мынадай ырым, үрп-әдетлер бар. Олар қысқаша мыналардан ибарат.

Нан асатыў. Қоңсы үйлердің балалары ат-енесиниң жумсаўы бойынша қоңсы үйге барып, босағаға келип сүринсе, ол баланың аўзын толтырып нан асатады. Нан асатыў ырымы усышқан келип шыққан.

Шөп тислетіў. Баланың үстіндеги киёмиде жыртылған жағдайда баланың киёминиң жыртылған жерин ийне сабақ пенен анасы тигип берип атырған-

да, түргелип турған баланың аўызына анасы шөп тиелетип қояды.

Қатық жағыу. Үйдің ишине тосыннан жылан кирип қала қойған гезде, үйге кирген жыланды таяқ пенен урып өлтirmeйди, жыланның басына қатық қуяды (жағады), жылан өз ерки менен үйден шығып кеткенше қемме жыланға қарап, оның кетиуин күтип турады.

Май жағыу. Үйдің сауын сыйыры тууып, сыйырдың қатығына гүби писип майын алғанда биринши сары майды өзлери жеместен бурын, үйдің барлық ууықларының иймек жерлерине (ийнеуге) азғантайдан суқ бармақтың ушы менен сары майды жағып шығады. Ууықтағы сары майға қарап ол үйдің сыйыры тууып, гүби пискенни биле қоясан.

Тусау кесіу. Баланы тууғанына қырқ күн толғаннан кейін жас баланы үйден биринши мәртебе шығарарда баланың басы менен аяғын теңлестирип, баланы қолына кеселеп көтерип босағадаи шығарады. Үйден баланы далаға көтерип шығарда, егер басын бурын шығарса тили, аяғын бурын шығарса жүрип кетеди деп түсинеди. Бала жүре баслағанда баланың еки аяғын ила жип пенен тусап аўылдағы бир жүргиш адамға ала жипти кестиреди, сонда бала тең аяқланып, тез жүрип кетеди деп түсиниледи.

Елигеин қәбири. Атларға шаншыу тийип ағырса жерди қазып, шәртли түрде қәбирдин сүлдерин салып шаншыу тийген атты ол «Едигениң қәбиринен» айландырып, кейін атты бир терлетип аўылды айланып шауып қайтады.

Илені жазыу. Адамда иле (шаншыу) пайда болған жағдайда, кептирилген еркек тұлкиннің шандыры «қамышысы» менен иле тийген жерди түртеди. Илені жазыу ушын тұлкиннің шандырын көп жылларға дейін үйдің төриндеги қызыл қурының үстинде кептирип сақлайды. Балаларына иле тийген адамлар «тұлкиннің қомыссын» (шағылыс мүшеси) қонсы үйлерден сорастырып жүреди.

Көк жөтелдің еми. Көк жөтелден (коклушка) аўырған баланың емин, көк ат минген, көк шөгирме кийген жолаушыдан сораиды, ол жолаушы аўына түскен бир нәрсени жесин—деп айта салады. Көк ат минип, көк

шөгірме (телпек ямаса құраш) кийген кисиниң «емин» көк жөтелден ауырған балаға ислейди.

Қара қуст. Баласы турмай өле берген адамлар қара қусты (орел) тауып алып, оны сойып терисине пахта тығып кеп қылып, (сушилок) моллаға әкеліп дуға оқытып, үйдің шаңырағына асып қояды. Баласы есин биліп, тилі шыққаннан кейін бала:

— Шаңараққа қара қусты неге асып қойыпсыз?,— деп сорағанша қарақустың кеби шаңарақта асыулы турады, бала «бул не» деп сорағаннан кейін ғана қара қустың кебин шаңарақтап алады.

Терискен. Көзине терискен шыққан адамлар көзинің үстине салбыратып ийне қыстырады хәм ортан бармақ пенен балалы үйрек бармақты көк сабақ пенен қосып атанақлап байлайды.

Айдар. Дийханлар егин егіп, егини пискеннен кейін дәнди айдап, айырып тазалау үшін қырман атар Ұақытлары егер ескен самал тына қойған жағдайда «Айдар, Айдар» деп бақырады. Халық легендаларында «хуппа» деген қатын шамал пайғамбары аспанға өзи ушып кетіп, шашып қалдырып кеткен деп» кемешилер қылдан кемесине айдар тағып қояды. Кемешилер шамал тынып, желқомы төмен түссе «хуппа» деп бақырады.

Қасқа май жағыу. Гүбн пискен қатықтан май алып сары майды жер алдында, ең алды менен май жеуши адам алды менен сары майды қасына жағады, «қас ауыздан жоқары турады, ол үмит етеди»—деп түсінеди.

Қамшылау. Жас баланың басына «қамшылау» деп аталатуғын сары қотыр шыққанда қарақалпақтардың қапты урыуының қызы (кемпири) қамшының сабына торқаны (қызыл кендирдің қабығы) байлап ол торқаны суға малып:

Қаптының қызы мен болса,
Қамшылау деген сен болсаң!

деп суулы торқа менен баланың басын қамшылайды.

Күн жауғанда. Балалар топарласып далада ойнап атырғанда егер күн жауа қойған жағдайда балалардың ишинен анасының биринши тууған баласы төмен қарай еңкейіп, бөксесин жоқары қаратып тоңқайып:

Мен апамның тудғышыман,
Қазан қырар қырғышыман,
Жаума күним, жаума!—

деп бақырады, ойын ойнап атырған балалар ойнап атырған ойынын қойып балаға бір қарап, аспанға бір қарап күліседі...

Табан балық. Теңіздегі жалпақ шабақ—«табан балық» деп аталады. Қарақалпақтардың егін еккен дийханлары егінге құрт түссе табан балықты кептіріп қойып кепкен балықты ундай қылып езіп табан балықтың унатағын шамалдың өрнінен егіннің үстине шашады.

Көкшиннің нили айнығанда. Шымбай қаласындағы пәсіпшілердің бір топары жип бояушыларды «көкши» дейді. Олар кенеп жипти, қараға, сарыға бояйды. Бул бояу «нил» болып аталады. Көк бояуды қызыл жыңғылдың гүлі (бұршигинен) истейді, ал сары бояуды жийде ағаштың қабығынан истейді.

Егерде көкшиннің нили (көк бояуы) айный қойса лапқойлық пенен адам инанбайтуғын өтирик хабар таратады, биреу инанады, биреу инанбайды, лапқойдың сөзіне исеңбегенлер «хай, бул өтирик ғой, көкшиннің нили айныған шығар»—дейді де қояды.

Шымбай қаласында «көкши қала» деген көшениң аты елеге дейін бар.

Қонақ. Үйдің қасына келіп хәкке шықылықласа, ямаса ишип отырған чайында (шәмбе) шөп көрінсе бүгін үйге қонақ келеді деп түсінеді.

Қулақ шыңлау. Егер қулақ шыңласа узақ жерде мен тууралы биреу сөйлеп атыр деп биледі.

Ийін тартуу. Егер адамның ийін тартса, узақтағы ағайын-тууғаннан биреу киятыр деп исенеді.

Урыс. Егер адамның езиуі бір жағына тартса, онда мен бүгін биреу менен урысыуым керек, деп ойлайды.

Шаулықтың қолынан май жалау. Узақ жасаған кемпір ақлық баласы балалы болғанда шаулығының алақанына сары май салып жалайды.

Емшек исиу. Емшегі исип ауырған хаял бұрын өлі тийелген арбаның гүпшегине емшегін тийгизеді.

Қабақ тартуу. Егерде адамның қабағы тартса, менің бүгін көзіммен жас шығып жылауым керек,— дейді.

Ийек қышуу. Егерде ийегінің үсті қышый қойса

бүгін базардан биреу гөш әкеледи, гөшли сорпа ишелі екенбіз дейди. «Бұған иіегің қышымай-ақ қойсын» деген сөз ұсыдан қалған.

Алақан қышыу. Егер адамның алақаны қышыса бүгін менің қолыма көп ақша түседі деп түсіниледі.

Табан қышыу. Егер адамның табаны қышыса менің бүгін ұзақ жерлерге барыуыма туұра келеді деп болжайды.

Мен қарақалпақ ырым-инанымдарынан қысқаша билгенімді жаздым. Бұндай ырым-инанымдар жүдә көп. Бұның қалған жағын, оқы жерлерін қарақалпақстан этнографлары толықтырып жазар деп исенденем...

ӨМИР ЕЛЕСЛЕРІНЕН

Мен бала гезімде ойнап жүргенімде менің өмір ертеклерінен мыналар есімде қалып еді. Ойын баласы пени аңлайды?! Ойынның арасында көпшілігі естен шығып кетеді ғой. Сонда да сол өмір ертеклердің ишінде менің есімнен мыналары елге дейін көз алдымда елеслейді.

Урланған етик. Біздің ағылда той-тамашалардан басқа да хәр түрлі қызықлы ұақыялар болып туратуыш еді.

Бір күні біздің ағылда биреудің етигі жоғалды. Ағылда хәр қыйлы қауасатлар басланды. Етикті урлаған урыны табыу керек болды. Ағылдағы бір биі-сымақ адам ағылдың адамларының бәрін бір жерге жыйнады.

— Етикті ким алған болса берсин, — деді ол. Хешким дыбыс шығармады. Бұл адамның сөзін мақұллап тұрған ағылдың мектеп молласы былай деді:

— Етикті ким де ким урламаған болса мына құранды урсын, — деді.

Жыйылған жұрт нәубет пенен келіп құранды қолының ұшы менен шала-шула естен урып атыр. Сол жыйылған көлтің иінінен аяғы жалаң аяқ, дембелше келген қара жігіт құранды урыудан бас тартбақшы болды. Адамлар бұл жігіттен қәуіп ете баслады.

Усы жігіт урлаған шығар деген сылсын-сыпсын әңгімелер бола берді. Бір аздап кейін молла көпшілікке дауыслап:

— Халайық, енди хәммемиз бирден мешитке барайық, етикти урламаған адам мешитке тайсалмастан киреди, — деди. Сөйтип қауырласып, жыйылған журтлы мешитке баслап апарады. Көпшилик мешитке кирип шығып атыр. Адамлар мешитке топарласып кирип атырганда, дембелше, қара жигит мешитке кирер алдында өзиниң қатарында адамлардан шеглеп қалып, кейин шегине берди. Жыйналған адамлар және қауыр етип, бул жигитке алырайысып қарасты. Мектеп молла қолтығына қысып келген жул панга:

— Суф, — деп дем салды. — Қим ҳақ болса, мана нанды жейди — деп нанды сындырып хәммеге үлестире баслады. Жыйналған журт ауызларың ашын-жабын нанды жеп атыр. Қарны аш адамлар ярим тисдем нанды қашпаң-ақ жалмап жутты. Жыйналған журт жанағы қара жигитке нанды қалай жейди, ердай шайнайды екен дегендей оған бежирейип қарап атыр. Ол жигит нанды шайнаса да тез жута алмады. Аузы кәлирип кеткендей болды. Көпшилик етикти урламаған усы жигит екен деп, одырайысып қарап, биреуи-биреуини түргип, қойны атыр. Ол жигитте «етикти алдан мен едим» деп айта қоймады. Көпшиликти басқарған билеымақ адам:

— Қимде болса етикти урлаған адам — мен урлаған едим деп айтыўға уялын турған шығар. Солаңдаған ауылдың мешитге ұзын сырық көмемиз, етикти ким алған болса, түнде сол сырықтың түбине таслап кете қойсын — деди.

Көпшилик үсшәп келесип тарқасты. Жыйналған адамлардың азырағы қалып, әнгиме сол урланған етик тууралы бойды. Ауылдан тысқары жерге ұзын сырық қақайтып қоялды. Солай етип бул жұмыс пүтти.

Азан менен ауылдағы адамлардың бир татайы сырықтан қасына барып еди, урланған етиктин сырықтың қасында жатқанын көрди. Етиктин ийесин қууанып қалды. Урланған етик ҳаққында көп күнге шекем ауылшында гәп-сөз болып жүрди.

Порхан келди. — Ауылға порхан (перилтер ханы) келди деген ғалауат тарады. Аяғы жалаң аяқ, еки бетин шийқандай болып, үстине шекпен кийген, шекпеннің сыртынан белбеу буўған, белбеўинин түйинин арт бетине жиберген, семизшең биреу келди. Көпшилик адамлар жыйналды. Порхан үйинде ауырған қасте

адамы бар бір үйге келди. Бул үйге басқа аұырыуларды да жыйнады. Кешке таман порхан зикир сала баслады. Порханның жараған түйедей бақырған дауысы хәммени тик аяққа тұрғызды.

Оның «хаууа-хау, хауа-хәйи» ауыл арасын жаңғыртып жиберди.

Порхан салған зикиринің арасында:

Ақ қара бас қуу болып,
Қанаты селпи сүү болып...
Кереге баслы кер жылан,
Керилип турмай кел бери —

деп арұақлы бір нәрсени шақырып атыр. Порханның қасына ауылдың бірнеше жигитлери де қосылды. Хәммесі ийилерине қол салысып иргейили-кейинли секирип, зикир салып дауыс қосып жүрди. Булардың көпшилигиниң дауысы қарлығып та қалды. Порхан бір уақта секирип қара үйдің шаңырағына асылды. Үй сықырлап шаңырақ шарт етип сына жазлап қайысып қалды. Қызған порханның үйдің ууық керегесиниң сықырлағаны менен жумысы жоқ. Аұзынан көбиги ағып, бақырып хәр кимге бір тәпинип жүр.

Порхан қатар отырған хаял-бала-шағалардың арқасына шаппаты менен урып жибереди, сонда ол қатынлар есинен аұыл-талып қулап атыр. Порхан екінши рет барып жауырынларына шаппат пенен урғанда қулап жатырған қатынлардың еси енип, қайта тирилп орынларына ғаздай қатарласып отырып атыр. Жыйылған көпшилк топарласып үйлеринеқайтты. Азан да үйдің дөгереди және қатынларға толды. Қатынлар пәубет пенен кирилп, порханға қолының тамырларын усалатып, аұырған жерин айтып, көрген түслерин жорытып атыр. Жыйналған көпшилк топласып үйлерине қайтарда порханды мақтап, өзлериниң ырза екелин айтып, апарғандарың қалтасынан шығарып, орамалдың түйиниң шешип, порханға усынып, ақшалар берип атыр. Порханда оларға пәтиясыя берип тез жазылып кететуғынын айтып атыр. Қатынлардың көрген түслерин жорып болып порқан кетіуіге қолайласып жолға түшти. Аұылдың балалары порханның ізлеринен тәуир-ақ жерге дейин ерип барып қала берди. Порханның қылған хәркетлери балалар ушын күтә қызық болғаны сонша, олар көп күнлерге шекем тек «порхан» болып,

ауылды басына көтеріп жүрди. Порханлар өзін исендириу үшін көз байлауыш техникаларды үйренип алған болады. Ол гезде халықтың тәбият сырларына түсинбеген сада гезинде адамлардың порханды ауырыуды жазатуғын бирден-бир пирли адамдай түсинетуғын еди. Ал порханның көпшилиги нервный ауырыу менен ауырған жибли адамлар болатуғын еди.

Кесек арқалаған ғарры. Қарақалпақлардың ески дәстүринде жезде менен ойнау, оны дәлкек қылыу жаслар үшін ойын-сауықтың бир түри еди. Бизин ауылда Сейтимбет жездей деген ғарры бар еди, ол жаздың бир ыссы күни шапанының еки пешин қайырып, терлеп-тепшип бир арқа кесекти арқалап киятыр. Кейинде бир топар балалар күлнесп ерип жүр. Қулағы ауырлау ғарры балалардың күлгенин еситпейде киятыр.

Ауылдың ишинде Сейтнияз деген бир жигит қауын писик уақытта Сейтимбет ғаррыны өзиниң қауын палызының ишине аларып пискен қауынларды көрсетип:

— Сейтимбет жезде, үйиңе қауын алып кет, шапаныңның пешин көтерип арқанды тут, — деп қауынның қасындағы турған үлкеп-үлкек кесеклерди шапанының пешине салып жиберген екен...

Отынға барғанда. Ауылдағы қулағы герең Аллияр деген киши бар еди. Ол қулағы герең болуу менен қатар анау-мынауды анламайтуғын геуегирек адам еди. Аллияр герең өгиз арба жегип отынға кетипти. Өгиз арбаның көкирегин ерманы хәм қызыл жыңғылларға толтырып өгизин арбаға қосыпты, арбаның тамақсасын қатты байлауды умытып кетип, өгизди жетелеп, өгиздиң жибин қолтығына қысып, сууық шамалдан жеркенип, мойның самалдың ығына қарай бурып жүрип кете берипти. Бир шығарлыққа келгенде өгиз арбаның тамақсасының бауы босап, буақыны өгиздиң мойнынан шығып кетипти, арбаның жерге салт етип түсип кеткенин ол еситбепти, сөйтип өгиз арба жолда қала берипти.

Аллияр герең арыстың сылтысын еситпепти, ал үйине жақыппап келип артына қараса отын тийеген арба жоқ, тек өгиздиң өзін жетелеп келгенин бир-ақ билепти.

Ауыл адамларының Аллияр гереннің отынға барғаны тууралы сөйлөскөндөрү елениң ядында.

Сууга кеткен қант. Көп балалар менен менде толып қарлап ағып тұрған жаптын бойына шомылыуға бардым, жапта бир ақ сақаллы арық ғарры белбеулікке келген ағып сууда қолы менен балық устайтуғын кисидей қармаланып бир нәрсени ізлеп жүр. Балалардың биреуи, — Ата, сууга бир нәрсениз түсип кетти ме? — деп еди, сонда ғарры:

— Белбеуімде жудырықтай бир бөлек қантым бар еди. Суудың бойына келип шешип, суудан түсип өтейин деп енди белбеуімди шеше бергенімде белбеуімдегі қантым сууга думалап түсти де кетти. — деди. Бұғын балалар шақақ урып күлшти.

— Ата ағып тұрған сууда қант турама, қашшан-ақ ерип кеткен ғой, — деп күлшти. Сол балалар менен бирге менде күлдим...

Үйлениу әрманы. Мен он бир, он еки жасларымда Шымбай қаласына баратырған бир жолаушыға қосылып ауылдан жаяу шыққан едим. Гүздің бир аялы күни еди. Шымбайға жете алмадық. Жолда Аршан, Кенегес деген макандағы бир үйге қоныуға туура келди. Биз қонған үйдің мийманханасына жайластық. Ол гезде өжирелерге кесек печь салыу дәстүри жана басланған еди. Үй ийеси аузы үңирейген кесек пештиң аузына жантақ, шигириклер толтырып жағып атыр. Кесек пештиң жарығы өжирениң ишине түсип тур.

Бизлер қонақ болған үйдің қара табан бир дийханы бар екен. Ол келген қонақ пенен бирге сөйлөсип отыр. Дийханның аяғы жалаң аяқ, үстінде тозыуы жеткен күллик шапан, басында тозыуы жеткен киркир тақыя. Дийхан жигит бир уақта басындағы тозығы жеткен тақыяны шешип қолына алып еди, тақыясының төбесинде бир неше манаттан ибарат қағаз ақшасы бар екен.

Оның ақша салатуғын қалтасы да жоқ екен. Ол бир неше жыллар киси есигинде дийхан жүрип, оның түсинде сарғайған түс, уяң дауыс пәниги жатық, кезилсиз түс көринип тур. Жолаушы қонақлардың биреуи — бул ақшана не сатып алайын деп енди, — дегенде ол өзиниң уяң дауысы менен:

— Үйлениу ушын тахыямның төбесине салып ақша

жыйнап жүрмен.—деди Тахыясының төбесіндегі бес манат ақшаға қалай үйленеді, өзіннің үстінде илип алар киімі де жоқ ғой,—деген ой менің елге шекем есімде қалған екен.

Бурыш салған жарма. Бизнің қонсы үйдің үш баласы бар еді. Бір күні шуұласып үш баланың дауыс қосып жылаған сесті еситілді. Булар неге жылап атыр екен,—деп менде қонсы үйге жууырып бардым. Барсам балалардың анасы қолына кесеу алып балаларына жекирініп:—Майданға шығың, самалға қарап ауышыңды ашың, ауышыңды ашығаны сонда қояды,—деп балаларына киілігіп атыр екен.

Балалардың анасы сәскеликке деп балаларына жарма писирген екен. Жармаға салған бурышы күта ашшы бурыш екен. Бурыштың ашыуына шыдамай балалар шуұлап жылап атыр екен.

Үш бала далаға шығып самалға қарап ауызларын аңқайтып аша баслады. Аузына самал кирген балалар аузындағы бурыштың ашыуы басылғаннан кейін гым-тырыс болды. Олар аузын жумғаннан кейін аузы тағы ашыды. Үш баланың самалға қарай ауызларын ашып гезек пенеп бузаұдай мөңиреп жылап тұрғанлары хәзирги оркестр музыка шерткендей болғаны менің еле есімде бар.

Қашқан келиншек. Менің жас гезімде ошақ басы әнгимелерден мынадай биреуін есімде қалған екен. Бір келиншек ата-анасы тауыл берген күйеуін қәлемей наразы болып, төркин журтына қашып кетипти. Ол былай болыпты.

Бір жарлы кисі қызын еркине қарамай, малға сатып, басып-жеңшип жылатып, узақ жерге узатқан екен. Арадан жыл өтипти, ол ел-журтын сағынып хәм келиншек болып түскен жердің ауыр ақыретлерине шыдамай өз елине қашыуды ойлап таярлық көрипти. Келиншек күйеуінің үй-ишинен жасырып сөкти тартып, ун қылып, қантқа араластырып сөктиң унын аз-ғана сары май менеп бириктирип ийлеп, жүуеря күр-тиктей, торақтан исленген құрттай қылып бөлеклеп қатырады. Азықтың бундай түрү узақ сапарға шыққанда жол азық ушын исленлип, буны «жент» деп атайды екен.

Ел жатқаннан кейін келиншек үйден билдирмей қашып шығып кетели. Келиншек түни менеп жол

жүріп, күн шыққаннан кейін бір гөне оқланға кире-
ди де оқпанның аузын сол жерде думалап жүрген
үлкен бір қаңбақ пенен бастырады. Оқпанның ау-
зын қаңбақ пенен басып болып қаңбақ ушып кетер-
ау деген кәуіп пенен оның жууан түбірін ұслап оқ-
панда отыра береді. Күн уллы сәске болады. Усы
уақытта қашқан келиншекті ізлеген қууғыншыларда
келип жетеді, олар келиншек жатқан оқпанның тусы-
нан дүсірлесіп атларын желіп жортып өтіп кетеді.
Келиншектің жасырынып жатқан оқпанының қал-
палында басқа да қаңбақтар бар екен. Қууғыншылар
аңламастан өтіп кете береді. Хаяллардың узақ жол
жүріп шөллегенде аузына мойнындағы моншағын
салса шөллемейді дегені бұнында есінде бар еді.
Аузына моншағын салып сорады, оннан кейін шөлі
қапады. Келиншек күн батқаннан кейін тағы түнн
менен жол жүреді, екінші күні таң алдында бір те-
ректің басына өрмелеп шығып, ағаштың қалың жапы-
рағының арасына жасырынып отырады. Сол уақытта
атларын сабылтып қашқан келиншекті қууған қуу-
ғыншылар келиншек миыңген теректің тусынан өз
ауылына қайтып баратырғанын көреді. «Екі күн дү-
де жатып, екі түн түнлерде жол жүріп үйіме келген
едім.—деп кейуаны хаялдың жас гезінде басынан
кеширгенлерін абысынларына сөйлеп беріп атырға-
нын тыңлаған едім. Сол әнгіме менің есімде елеге
дейін сақланған екен.

Бизің үйде. Мен бұл күнлері төрт жасар едім,
адамның 3—4 жасар уағындағы көрген билгені бала-
лық ойының қызығы менен ядта қалмайды ғой. Сонда
да бизің үйде болған бір қууаныш есімде елес-елес
қалыпты.

Жас баланың азанда «түр дегенде» ұйқысын қыя-
май жылап оянатуғын әдеті ғой. Мени оятарда қыңыр-
лық қылып жылай басып едім, жыларымды жыла-
самда бірден қойдым.

Көзімді ашып қарасам үйдің оң жағында көкі-
регінде хәйкел өңір моншақтар тағылған бір неше
қыздар салланып, қатарласып тұр. Олар есіктен бір-
еу кірсе хәйкел өңір моншақтары жуұдырласып орын-
ларынан турып, үйге кірген кісінің «отырың» деген
рухсатынан кейін ғана орынларына отырады. Қыз-
лардың үстіндегі кийген хайтта, тойда кийе-

туғын таза кийим-кеншектери қара үйдің ишине зауық беріп жарасып тұр.

Менің ояныуым менен олардың орнынан отырып тұрғаны туура келген екен. Мен таң қалып, оларды дәриуіден көрпеден басымды шығарып аузымды ашып аң-таң болып қарадым.

Бұл менің әкемнің иниси Шымбайдағы жигит ағам Өтенияздың Шымбайдан қыз алып қашып келгендегі үйлениу тойының басламасы екен.

Онлаған қызлардың ишінде толығырақтан келген, жақсы кийінген ақ құба сулыу қыз тұр. Менің балалық ой, әрманым сол ақ құба қыз үйден кетбесе екен. Бұл ой менің көз алдымда тұрды да қойды. Менің тилегім дұрыс екен, хәмме кетсе де сол ақ құба нашар үйде қалды, ол менің кишем екен. Ол үйге келген адамлар киргенде шыққанда ергенектің сырғындағы тутылған ший есикти қолы менен жоқары көтеріп есикти ашып турады. Мен: «Адамлардың есикти өзи ашып, жауып киргенде не қылады»—деп таңданамаң.

Арбаның алтақтасына миніп мен де ылақ ойналып атырған тойға бардым.

Той тарқады, қонақлар үйлерине кетти, мен таза түскен кишеме ес болдым. Ол қабақ арқалап сууға барғанда, қоңсы үйлердегі ғарры аталарымды үйге тамаққа шақырғанда кишем менен бирге баратуғын болдым. Менің кишем менің сөйлегеніме, хәм менің балалық хәрекетімди көріп қууанады. Мени еркелететі, басымнан сыйпайды.

Арадан бір неше күн өткеннен кейін ағам менен кишем Шымбайдағы үйине кетти. Үйдің иши ойсырап қалды. Мен бұған қатты мунайдым, бірақ Шымбайға базарлап барғанда әкем мени де алып кететуғын болды.

Бес жасымда әкем өлді. 1913-жылы афул жас үлкенлері маған қайырқом болып: «Жас бала жат есикке барып жетімлик азабын көрмесің»—деп менің анамды жигит ағам Өтениязға жеңгелей неке қийдырды. 1923-жылы анам өлгеннен кейін, Перигүл кишем анамның орнынан ана болды. Буннан кейін менің балалық жаслық дәуірім Перигүл кишем менен Өтенияз ағамның тәрбиясында болды. Олар маған үлкен хұрмет пенен қарап, аш-жалаңаш қылған жоқ.

Қатарымнан кем қылмай тәрбия берді. Мен оларға мәңгі қарыздарман.

Отқа көмген қуйқа. Мениң жас гезім өді. Ауыл қытгершилк-ашлық жыллардың бір бақар айында бизің қонсы үйге келиншек түсті. Ел ашлық болса да, келиншек түскендегі ырым қәделер басланды. Княтырған келиншектің алдында бизлер жалаң аяқ, жалаң бас жууырып шықтық. Келиншек үйге жақын-лай бергенде келиншек келгендегі айтым айтылды. Бірақ айтым ел ашлық болғаннан кейін келиншек түсердегі қууанышлы күлкі ойындар болмай кеуілсін болды. Келиншектің үстине бес алты ууыстай ший бауырсақтар шашылды, бауырсақта көп шашыуға сыпыра менен шанашта үй із Дуғалап барагырған ший бауырсақтан біреуі тиіер-ау деп ұмтылсамда, меннен үлкен балалар, қызлар меннен бұрыз алып қойды да, маған ший бауырсақтың біреуі де тиімей қалды.

Үйренісе келе келиншек түскен қонсы үйге ара тура барып туратуғын болдым. Тақ-туқ етін асылған гамақлар жас үлкенлердің алдына тартылады. Таза түскен келиншек дәстүр бойынша есік бетте отырып тұрып қолға суу қуйып хызмет қылады. Келиншекке піскен тамақтан я тиіелі, я тиімебді... Азында барсам үй адамлары жұмыстарына кеткен екен, үйде келиншектің бір өзі қолына кесеу алып жылал отыр екен. Мен неге жылағанын түсінебедім. Оттың ортасында үйтілген пушқақ көрінді. Келиншек оны тойға сойған ешкінің терісінен кесіп алып отқа үйтіл жемекши болып отыр екен. Оттағы үйтілген ешкі терінің жуллығының күлін тазалап жей баслады. Қатып қалған тері отқа тырысып ты қатайған екен. Бул қатты теріні жеу келиншекке аңсат болмады. Келиншектің қуйқа теріні терлеп-тепшіп тислеп тартып атырғаны еле көз алдыма елеслейді...

Қойшылар. Мен жас гезімде, ауылда балалар менен бирге ойнап жүргенімде қойшылардың өмірі менен де таныс едім. Қойшылар дашаған қойларды аяғынан илип услау ушын қойшының қолындағы таяғының ушы иймек болады. Олар жаздың узақ күнлері ыссыда қой бағады. Түсте қойды ийіріп жатқарып түслену ушын түслену уақтың өзіннің көленкесі менен өлшейді, өзі түргеліп тұрып көленкесінің табаны менен

өлшейди. Көлеккесін үш табан хәм бир «зәңгилік» болғанда, яғный үш улын табанды өлшеп болғаннан кейін сонғы табанын кесе қойып өлшейди, ол Зәңгилік болып аталады.

Қойшының ийгінде ешкінің терісінен исленген торсық болады, ал торсықтың еки жағы жип пенеп байланып қойшылар ийинне асып жүреді. олар жүрген ўақытта торсықтың ишиндеги ашыған сүт сес берип сынғырлайды, қойшылар сол ашыған сүттин үстине ешкілерди саўып қоса береді, ал сүт күннин иесиллығы менен «қымыран» болып ашыпды. Қойшылар түсленген ўақытта, өзиниң ислеткен саяманының астында ешки теринин (торсық) пушқағындағы бағлаған жипти шешип ағаш тостағанына қууып ишеди. Бул қойшылардың түслени.

Аўылда есерсоқ, егеде балалар таяқ, хәкке таяк, дүки таяқ, ойыпларып ойнап атырған ўақытта аўылды тусыпан қойып айдап баратырған бир қойшыны көре салып:

Ал жуўырын, аннў қойшының таяғын басып аламыз,—деди. Барлық бала жуўырысып кетти. Бес алты егеде балалар қой айдап баратырған қойшының ояқ-буяғынан асылып әлтек-тәлтегин шығарды. Бет аўзы күнге күйген қойшы илажсыз булардың не қылғанына қайыл болды. Мен сонда 7—8 жасымда едим. менде қызыңқырап балалардың артынан жуўырып барған едим.

Аўыл балалары қойшының қолындағы жарағы—ийшек таяғын жулып алып белшен сындырып таслады. Оның ийиндеги торсығын жулып алып, бир бала шаққысы менеп кесип, торсықтан аққан ашыған сүтке аўзын тутып дәмин көрип:

— Уай-уай, ап-аишы екен!—деп торсықты ылақтырып жиберди. Торсық ишиндеги сүти шылпылдап жерге түсип кесилген жерде қуйылған сүт ағып атыр.

Балалардың биреўи:

— Ал буған «молла тусаў салайық»—деп онын белиндеги белбеўин шешип алып, сол белбеўи менен қойшынын еки аяғын тусап байлады, ал тусаўдың орта жерин қойшының мойнына илди. Қойшы дуп-дума-лақ болып ызаланып, бозарып жерде жатыр, бийбастақ балалар буған шақақ урып күлисти. Бираздан кейин, қойшынын тусаўын жаздырып үлкен жумыс

питкермә» аяулына жууырысын кетти. Мен бул ау-
халды көрип ески дуньядағы жабайылық тәрбиянын
өткендеги жағдайын көрип, қойшыны аяп кеттим.

II—БӨЛІМ

ШЫМБАЙ ҚАЛАСЫНДА

Шымбайда. Әмиримнің балалық дәуірі Шымбай қа-
ласындағы баслауыш мектепте оқыу дәуірі менен әт-
ти. Октябрь революциясынан бұрынғы хәм совет влас-
тының биринши күнлерінде Шымбай қаласының әмири-
нен, есте қалған әмир елеслеринен есімде қалғанын
бираз қысқаша сөз қылмақшыман.

Халық легендаларынын баянлауынша Шымбай қала-
сының пайда болуы былай болған: еситиұимше
«Шымбай қаласы пайда болмастан бұрын бул
жерде Чим-бай деген адам мөкәп еткен. Көшпели
шаруалар қыс айлары кезин 3—4 айлаған малларын
сагып жазы менен азық болгандай дән гәллелерин
алып сауда қылады екен. Ал бәхәр айы келип, жаз
шыққаннан кейин Чимбайдың базары жабылып, сау-
да-сатлық ислери тоқтайды екен. Ал соңғы заман-
лары Чимбай қыста да, жазда базар болып, Чимбай
қаласы үлкен шәхәр, үлкен қала болған екен дейди».

Мен өз көзим менен мыналарды көрдим:

Чимбайда хәпте сайын еки рет базар болатуғын еди. Сәр-
семби хәм Жума күнлери. Буның бириси қысқа базар,
бириси узақ базар болып аталады. Қысқа базар күни
базарда адам аз. Узақ базарда адам толық болатуғын
еди. Өйткені қысқа базарға узақтағы дийханлар, шөл-
деги, көл бойындағы шаруалар хәм балықшылар ба-
зарлап келиуге үлгере алмайды екен.

Чимбайдың базары. Отын базары. Мал базары, Ба-
леқ базары, шапан базары, етик базары, гәлле ба-
зары, шыпта базары, қассап базары, баққал базары
тағы да басқа базарлар болатуғын еди. Хәр базар-
дың затын дәл тәртипке салатуғын басшылары бар.
еди. Мал базарына көл етегиндеги шаруалар қара
малларын, қойларын, ешкилерин әкелин сол базарға
төлтйрады. Мал базарын қарақалпақ бийи Палұанияз
бий (Палұанияз қассап) деген адам басқарған. Ол мал
базарын айланып малларды барлап, тексерип, бар
қассаптарды изине ертип, хәр бир өгиз

менен сыйырларға оқшыйып тигилип қарап өлип болып, базардағы маллардың бақасын өзінше қойып, — егер оған қайыл болмағанлар малын жетелеп, базардан шығарып алып кетеді!—деп ескерткен, түркіреген дауысы базардың ана шеті менен мына шетіне еситиледи.

Базардың ояқ-буяғына шығып болып, адамлардың зәрресин ушырып ҳәр малдың семизлигин услап көрип, малының бақасын көбирек айтқапларға дәпинип, жекиринип, умтылып қойып сатыўшының разылығына қарар-қарамастан қассаплар малдың қунын санап берилқасындағы жалақлап жүрген, мал соятуғын саллақлар малларды, койларды саллақханаға алып кетип атыр. Арадан аз ўақыт өтпей-ақ саллақлардың қай биреўлеря саллақханада сойылған гөшлерди санын санап, гөүдесин ҳәм басқа гөшлерин арқалап, тар көшелерден өтеди. Небиреўлеря балақларын түрип, сойылған қой-ешкилердиң гөшлерин териден шығарыў бойына ийинне көтерип бирнеше саллақлар дизилип, желип-жортып туўра қассап базарына қарай, хожайинлердиң шәнгегине апарып илдирип қояды. Ал гөш сатыў жағы қассаптың өзиниң иси.

Балық базары. Көл етегиндеги балықшылар балықларын хордан-хордан етип (жекеннен тоқыған қап) өгиз арбадан түсирип атыр. Балық базарын басқарыўшы Қайыпназар қазақ дегенниң балықшыларға бақырған дауысы, балық базарын жаңғыртады. Базарлардың ишиндеги ерте басланып, ерте тарқалатуғын базар сол мал базары менен балық базары болды. Өйткени қассаплар, балық қуўырдақшылар, кабапшылар өз саўдаларын ерте баслап үлгерийн керек. Қуўырдақшылар жалақлап балық базарын ерте қыздырады. Балықларды хорданы менен көтере алып, саўдаласады. Өгиз арбадағы хорданларды босатып, балықшыларға хорданын ылақтырып таслайды. Болмаса, балықшылардың хорданын өзине арқалатып, балық қуўыратуғын ошақ басына әкелдиреди. Ол жерде балық қуўырдақшының қазан-ошағы астына от жағыў ушын бет аўызлары қап-қара күйе болған жетим балалар тайын болады. Балалар қолларына пышақ алып, балық қыршыйды. Қуўырдақшылар қолларына кепкирин алып, балықлардың төслик, уўылдырықларын қазанға сызыллатып қуўырып, дәмни көреді. Көше бойлап

өткен базаршылардың мурнын жарған ийістер, қуұырдақшылардың дөгерегіне адам жыйнайды. Қуұырдақшының дөгерегіне базаршылар менен буралқы көше ийтлеріде толып кетеді. Сауда қызады.

Отын базары: Отын базарында сексеуіл менен көмір сатылады. Сексеуіл менен көмірді бұрын Дәуқара болысы деп аталған, қазіргі Тахтакөпір районының шығыс этирапын жайлаған қазақ шаруалары түйелеріне артып келеді. Буларды түйекешлер деп атайды. Ертең базар деген күні қаланың тар көшелерінен көрұан-көрұан түйелер қалта-қалта көмір, сазақ-сексеуілдер артып, туұра отын базарына лық толады. Түйелерді шөгіріп қойып қалталарды түсіріп, қатар-қатар түйелерден түсірілген отындарын бірін-бірінне сүйеп, қойып, оның дөгерегіне түйелерін қатарластырып шөгіріп, түйелерді ықлап өзлері қыстың сууық күндерінде ортайыларды ықлап, өзлері қыстың сууық күндеріне тон жамылып, отты дөгереклеп отырып, тамақтарын пісіріп ішеді. Булар басқа базаршылардай болып шарбаққа түсе алмайды. Өйткені олар отын хәм түйелері менен шарбақтарға сыймайды. Булар ашық далада дүзге үйренгенліктен отын базарының майданына түнеп шығуыды қолай көрді.

Узақ жолдан шаршап келген түйелері қатарласып шөгіп, гүйсеп-жүйсай жатады. Олардың ортасында отындардың арасында қос басқан түйекешлердің жаққа отының түтіні ояқ-буяққа шалқып турады.. Түйекешлердің бір ғана нәрсе тынымын бермейді. Қәйбір ата-ананың бұйрығын орынлау үшін түнде отын базарынан шөпшек терген балалар, түйелердің арасынан өтіп, сексеуілдердің жиңішке шақаларын сындырады. Қәйбір шарбая түйелер балалар тусынан өте бергенде «бөх» деп балаларға жиңіні шашады. Бул ұақта түйекешлер отын урлыққа келген балаларды қууалап кетеді. Таң атыудан отын базары қызып кетеді. Түйекешлер қырдағы сексеуілдерді отқа жағып оның отын (шөғын) құм менен көміп қойғаннан кейін ол көмірге айналады. Сол көмірді қапқа салып қалаға алып келеді. Көмірдің қарындары көбінесе темирші усталар болады. Темиршілер көмірді көрікке салып қыздырып, оның жалын отына темир аспаптар істейді. Сексеуілдің көмірі отын орнына жағатуғын күтө қолайлы. Өйткені өжіредің ошағына көмір салып

қойса, басқа отындардай түтіннi шығып көздi ашытпайды. Түйекешлер сексеуил, көмир отындарын сатып болғаннан кейін гәлле базарға барады. Қаптарына дән толтырып, оны түйеге артып, түйелерін бірінші кейніне бири тиркестіріп, біреуін алда жүріп жетелеп, Дәуқараға қарап жол тартады.

Бақайшылар. Чимбай қаласындағы көнші, нанбай, темирші, қусаған кәсіп ийелеріннiң ең жарлысы бақайшылар болады. Бақайшылар базар күні саллақханада сойылған маллардың бақайларын сатып алады. Бірақ оны үйтіп, тазалап писіріп сол базар күні келген базаршыларға сатып үлгере алмайды. Бақайшылар бақайларын писіріп, қара самарға толтырып, Чимбай қаласы бойынша шарбақларға киіріп, «Бақай илагуғын барма?» деп бақырып жүріп-ақ писірген бақайларын сатады. Қара самардағы бақайларды сатып боламан дегенше, талай жууылмаған қоллар менен усланады...

Нанбайшылар. Шымбайда нанбайлар екі түрлі болатуғын еді. Біріншісі, қарауындағы бір неше адамлар менен іслеп, бири ун елейді, екіншісі, қамыр ийлейді, үшіншісі нан жабады. Олардың баслығы жүдә бай адам болады. Атақлы нанбайдан санап нан алып кетіп сатады. Үлкен себетте толған шөреклердi ийніне көтеріп жүріп, көшеме көше жүріп, «Майлы пәтир» деп бақырып жүріп сауда қылады. Нан ушын ун елейтуғын адамның хәр қайсысы электің (слгезердің) қаспағын тесіп, жип пенен пәтикке байлап иші толы унды алай-булай шайқап елейді. Олар таң атқанша екі қолы менен елейішті шайқап отырып ун елейді. Нан жабыушы үлкен тандырды кесе салып, басы күймесін—деп қалың орап, егер мурты болса, муртын суулап, қолына рапийданы алып үстіне гөне шапан киіп, тандырға киіріп-шығып, муртын кеседегі сууға батырып шөреклердi жабады. Хәуіріне күймесін деп шөреклердi тез алыу керек. Муртын суулап турғанын көріп, бүйтіп, суулап хәлек болабергенше, тышқанпың қуырығындай муртын қырып тасласа болмаспа еді. — деген ойға кетесен.

Нанбайханаға киіріп келгенде кесе салынған тандырдың ишіне жууырып киіріп, жууырып шығып жүргендердi көресен. Басып таңғанына қарап хаял екен

десен, оттын дәуирине күймесін деп, басып ораған еркек адам болып шығады. Себетлерін қапталына қойып нан сатыушы, бір неше нанбайлар нанпың писіуін күтіп отыр. Нанлар пискеннен кейін сататуғын нанларды хожайышпап санап алып, себетлерін толтырып, себетін гә тебесіне, гә мойны талса қолтығына көтеріп, ким бұрын сатқайлы деп жууырысып, жарысып көше бойлап «майлы шөрек, хә пәтир кимге керек?» деген дауыслар Шымбайдың көшесі жаңғыртады. Нанбайлардың «майлы шөрек» деген дауыслары адамларды түн ұйқысынан оятады.

Ғәррекишилер. Ғәррекишилер еки адам болады, биреу қайыс пенен ғәрректн айландырады, ал биреуи қуураған жыңғылдан жонған ағашты ғәррекке тутьп ийик жонады. Ийик сатып алуышылар ийикти сыпбасын деп телпегиниң жүнине шаншады.

ТҮРЛИ ӨНЕР КӘСИП АДАМЛАРЫ

Қарақалпақ ағылларында бұл күнде нзи аз қалған, хәтте жоғалып кеткен кәсиплер тууралы сөйлеп беріуди мақул көрдим. Себеби, ондай кәсиплерди өз көзим менен көрген едим.

Шанышбай. Баланы шешек (оспа) аұырыуынан аұырмау үшін балаларды шешек аұырына қарсы шаншатуғын «шанышбайлар» деп аталатуғын халық медицинасының ұәкиллери атқа минип, бөктеринип аұылдарға келип баланың қолынан шаншады. Ең әдеп мушының үстинен шаншады, баланың Шанышбай шанышқан жери қатара қотыр болар ұақытта шанышқан адам тағы қайтып келип, шанышқан жердеги жараның аұзындағы қатыуаш қотырып түсирип алып кетеди. Ол алған қатыуашын езип екінши қолын шанышқан баланың шанышқан жерине себеди. Сонда шаншып жара болған жер тез питеди екен. Шымбайдың арқасындағы 15—20 километр жерде Шанышбай мөканның аты елегә дейин бар.

Шаштәрезлер. Шашы өскен базаршыларды пәскурсиге отырғызып қойып шашларын сууық суу менен суулап шашын жибитип еки қоллап ууқалайды. Суу менен шашты жибитпесе, пәки өтпей басты аұыртып қыйнайды, «шашын жибитпей алды» деген мақал усы:

нан қалған. Шаш төрездің искек деген аспабы менен өскен муртларды жулып сулыұлайды, «муртына қарай искеги» деген соннан қалған.

Көнши. Көншилік кәсиби өнері Қарақалпақларда атам заманнан бар кәсип. Россиядан телетин (телятая шкура—бузау тері) Былғары, Николай телетин саудагерлер тәрешінен көп келиуіне байланысты көншилер бұл кәсіпті қойған еді. Ал бірінші империалисттик хәм граждандар урысы дәуірінде, бурылғы көншилік өнері және басланды.

Көнши (шеримшилер) малдың терисин, таңдырдың ишине түтин түтетип, көнди, малдың терисин түтеп гурған таңдырдың аўзына, теринни ояқ-буяғын аўдарып келейди. Оннан кейин терни қара бояўға (зәкке) бояп суу бүркип былбыратып базарға апарып сатады. Оннан етик тигиледи. Тигилген етик суўдың ләми мепен етикке усап жумсақ болады, ал соңынан қатып қалып адамлардың аяғына сыймай азап көреді. Сол замандары шайыр Қыдыранияз бақсы шерим етикке былай деп қосық шығарған еді:

Көрдик қуданың қудиретин,
Зәкке боятып жүз бетин,
Етик қылып та суўретип,
Шерим деген бәле шықты.

Суўға тийсе былбырайды,
Күнге тийсе ыржыяды,
Кийсең тирсегинди қыяды,
Шерим деген бәле шықты.

Базардан өкелдик шеримди,
Қақайып атқан көримди...

Киркиреши. Қарақалпақларда салыдан дән таза-лап гүриш қылыўшы кәсіпті киркиреши—дейди. Киркиреши еки адам болады, олардың салы тартатуғын дигирманының бир жағы тас, бир жағы ағаш болады, булар еркек адамлар болады, булар киркиресин арқасына салып арқалап аўылма-аўыл жүрип салып таза-алайды, олардың тартқан салысы толық таза гүриш болмайды, қалған жағын үй ийеси—қаяллар келиге түйеди, оннан кейин таза гүриш болады.

Киркирешилер туўралы: «Көтер киркирешиди»—деген мақал елге дейин сақланған.

Мөреши. Мөрешилер еркек адамлардан болады

Мөреші жерді қазып қозақ қылып үстіне жалпақ тақтай қояды. Мөрешінің аяғы тақтайдың астына жайғасады, арбаның арысындай жуған ағаштың жоқарысы маслыққа бекитіледі. Ағаштың төменгі басының ортасы кесіліп үлкен думалақ (жумыры жалпақ) шийше ориатылады. Арыс ағаштың орта белине ауырдығирман тасы байланады. Мөреші өре ағаштың ортасын тесіп өткерілген шүй тұтқадан ұстап қозақта отырып тоқылған алаша, бөзді тақтайдың үстіне жайып алашаның ұзын бойына саумалап шийше менен арман-берман ысады, алаша тауарда жылтырақ пайла болады. Қайыт сейіл күшлери жақынлағанда Мөрешіге заказ көбейеді, ал алашаға түскен шийшенің жылтырағанына жауын тийсе жоғалады. «Шапаныңның мөресі түстиме» деген мақал —фразелогия соннан қалған.

Тарақшылар. Тарақшылар өгиздің мүйизін қазанға салып қайнатып түрлі жоныу әсбаптары менен жонады, кишкене пышқылар менен тарақтың тисін шығарады. Тарақшылар тарақты қаял-қызлар үшін ислейди, ал оның кишкентай түрін сақал тарақ дейди. Бұрын еркеклерде шаш қойыу дәстүрі жоқ еді. Тарақ ислеу ауыр кәсіп болып қатын-қызларға тарақ жетіспеген.

Таз қам тарақты болады,
Ол қам керекли болады.

деген сөз тарақлардың жетіспеуінен шыққан болса керек.

Қасықшылар. Қасықшылар, ағаш қасықты, ақ сөгит ағашынан ислейди. Қасықшылар табақ, самар, көрсен, тостаған, шөмиш, кели, келсап әсбаптарын қоса ислейди, сонда оның кәсібін қасықшы деп атайды. Қасық оңақай адамлар үшін ислейди, қасықтың бір жағы сұйық тамақ ишиуге қолайлы болыу үшін, бір жағы сүйір болады. Ал солақай адамлар үшін қасықтың сүйір жағы қәкісине жалпақ жағы келип ишкен сорпасы езиуінің екі жағынан төгилип отырады. Минен сонлықтан халық.

«Солақайға сорпа жоқ».

деген мақалды дөреткен.

Тоншылар. Тоншылар тонды жүни өсик қойдың териенен тигеди. Тоншы ушын топ тигнүде аңсат кәеп емес, ал терини ашыған қатыққа пйлейди, кепкеннен кейин оны сүрги деп аталатуғын темир менен сүреді оинап кеі і пор менен ағартады, оинап кейин нарпоз деген сары бояўға бояйды. Нарпоз парсыша анар мийўасының пости (териси) қабығы—деген сөзі ол «Нарпоз» болып тилге кирген. Тонның материалы, сенсең, елтири—тери деп аталады.

Усаған байланыслы:

Сенсең тонның қадирин,
Сексендеги қарт билер.

деген нақыл пайда болған.

Ағаш устасы. Қарақалпақларда ағаш устасы үлкен құрметке ийе, ол арба, шығыр, мала, түнде ағаш асбаптарын соғады. Ағаш усталары арба дүзеткенде, теректің қалың саясында кеңіслик жерде ислеиди. Устаның қасына ауыл ғаррылары жыйналады, әңгіме дүканын құрады, онын қасына ойнап жүрген балалар барып сөз тыңлайды.

Уста өткір балтасы менен орнынан турып арбанын жапсарына жабыстырылатуғын жапсарын бір урып болып ғаррылар менен әңгімеге кирсип кетеди. Уста ушын түсте нан шорпа, кеште палаў, тауық сорпа тайын болады. Ол тамақты теректің көленкеси, яшық қаўада, кеуилли жерде жейди, азаннан кешке дейин чай-қайнататуғын қара қуман оттан түспейди. Ағаш усталары көкиар ишпейди.

Ағаш усталары шығыр ислер алдында өзинин пиринен басқа да пирилерди атап келип, кейин өзинаң пирине сыйынып:

Қойдың пири Шопап ата,
Жылқының пири Жылқышы ата,
Малдың пири Зәңги баба,
Түйениң пири Уайсыл қара,

* * *

Темиршиниң пири Хәзирети Дауыт,
Қобыздың пири Қорқыт ата,
Шығардың пири Ләйләж баба,—

деп қолын жайып, пәтия оқып Ләйләж бабаға сыйынып, ағаштап шығыр соғыуға кіріседі. Шығырдың ортасындағы Қараман ағашынан, оның айқасқан тисі (шығыр тис) жигилдик жийдеден исленеді, оның керізден суу иліп шығаратуғын гүзесі «дигир» деп аталады. Дигирдің саны отыз екі болады, дигирлеп шығып тап жөнеп яки тоғай тал деген тоғайдағы қайысқан тал менен дигирлер дигиршикке байланады, дигирді де ағаш устасы байлап береді. Көлшилик ұақытларда дигирлер түспей қалды.

Бір дигирі қалғаниша, айдай бер—деген мақаллар ұсыдан қалған. Шығыр хәр түрлі болады. Көлік бір айланғанда дигир бір айланады, буны тең төкер дейді. Бундай шығырларға ешек қосылады. Көлік бір айланғанда дигир байлаған дөнгелек бір ярым айланады, буны «бір ярым төкер», деп бундай шығырларға ат қосады, көлік бір айланғанда дигир екі айналады. Буны «еки төкер» шығыр деп атаған, бундай шығырға түіе қосады (жегеді). Шығыр құрыуға шамасы келгенлер үш ағашты айқастырып байлап үлкен ағаш гүректің ортасынан ағашқа асып байлап қол сериппе қылып жер сууғарады. Мен де бала гезімде қол сериппе менен суу серпейин,—деп ойнап көрсемде күшим жетпеген еді, қол сериппе ауыр мийнетлердің бири еді.

Мен өзім көрген кәсіптерден қысқаша жазған болдым, ол кәсіптерді, аспаб дүкәнларының өзін көзбенен көрмегенліктен сөз бенен жазып түсіндіріу қыйын болады екен.

Қарақалпақтардың күн көріс өнеринің буннан да басқа да бір қанша шаршы теппеші (салы тазалаушы), шалшы (кийіз басыушы), Гүләл (құмбызшы—гүзе дигир иелеуші) тағы да басқа кәсіптері болған еді.

Бұл кәсіптердің көпшилігін 1929-жылы Қазақстанды үйрениу жәмийетинің А. Л. Мельков басқарған Қарақалпақ экспедициясы тәрешінен экспедиция дәуірінде сүүретке алынған еді, бұл экспедицияға мен дилмаш, жол баслап жүриуші болып қатнасқан едім, бұл сүүретлер хәм оның негативлері СССР Илимлер Академиясының этнография институтының Ленинград бөлімінде сақлаулы тұр. Бұл тарийхий байлықты пайдаланыу, бизің этнографларымыздың ұазыйпасы ғой.

1968-жылы бул сүүреттиң негативинен өзиме керегини түсүрүп алып қайтым.

Жууазшы. Мен өскен Шымбай қаласында толып атырған кәсіптер, өнерменттер ишінде тағы темирши, мыскер, зергер, шойыншы, шыткер тағы да басқа кәсіп ийелерин болатуғын еди, ал булардың бәрин жазыу тарихи илимининиң (этнографиялық илим изертлеу) иси, буларды жаза басласам өзимниң естелик елеслериммен шығып, басқа жолға шығып кетемен қой. Сонда да өзимниң бала гезимде көзим көрген жууазшылар өнери, өз ағамның шын кәсиби, көпшиликте гүнжиниң мазалы майы менен тәмийин қылған Өтенияз жууазшының жууазшылық кәсиби жөнинде сөйлемекшимен. Сол жууазшылардың май қуятуғын май дәбле деген желимнен исленген май қуятуғын ыдысын дәзир музейге қойғанда қандай қызық көрнер еди.

Мен ауылдан келгенде әкеминиң ииниси Өтенияз деген ағамның қолында тәрбияландым, ол киши Аллаамберген қайықшы деген жууазшыға шәкирт болып жууаз айдаған, Аллаамберген қайықшы деген киши Өтениязды үйлендирип, өз алдына жууаз әперип, өз алдына гүнжиден май шығаратуғын жууазшы қылып тайынлаған.

Өтенияз бұрынғыдан киятырған дәстүр бойынша Қудияр, Ералы, Оразбай деген үш адамнан ибарат шәкирт таярлады. Ералы менен Оразбай жууазшы болып мақсетине жете алмай жаслай өлген еди, ал Өтенияз Қудиярды жууазшылық өнерин үйретип, үйлендирип, өз алдына жууаз қурып берди, өз алдына жууазшы қылып шығарып, белгилі адам қылды.

Шымбайдың көшелеринен таң алдында жүргенде жууазшылардың жууазының шийқылдысы еситилди. Жууаз жуған қарамаң ағаштан кесилип кели қусатылып исленеди, оның жуғанлығы келиниң жуғанлығынан 2—3 есе артық болады анық кели қусатып ойылған жерине ерик ағашынан салынады. Оның үстине маслық қууыстырылады. Маслықтың еки арасы ашасына қойылады. Маслық бир жағынан карусел ойынындағы хеме сүүретли түйениң мойнындай мойны ағаштың үстине дигирман таслары орнатылады. Дигирман тасының салмағы менен жууаздың келисине салынған гүнжи оқ пенен келиниң арасына қысылады. Тастың салмағы менен гүнжилер езилип сығылып май

шыады. Жууазды айландырыу үшін түйе қосылады. Түйе азаннан кешке дейін жууаздың келісін айланады Жууаз айдаған адам түйенің изінен ерп жүріп жууаздың келісін, жоқары шыққан тастың ауыры менен езілген гүнжилерди келінің ишине, қолы менен салып түйенің артынан жууазын айланады. Жууаздың келісіне салған гүнжи езіліп гүнжара болып келінің ишینیң дийуалына қатады, келінің иши гүнжимайға толады. Мен де жууаздағы гүнжи майға айланғанда бір жағынан балалық дәуірдің ойыны екінші жағынан гүнжимайға нан батырып жеу үшін түйенің артындағы түйе менен айланып жүрген арысқа мініп арыстың арқанынан ұслап қолымдағы нанды жууаздың келісінің ишилдеги майға батырып жеймен, менің ағам бул не қылғаның деп кейімейди, қайта менің бул қылған исіме қууанады. азаннан кешке дейін түйенің артынан пияда айланып жүрген ауыр мийнетін ұмытқандай болады.

Жууаздың тәрези текшесінде түрлі размерде чайнек формалы желимнен ісленген «Май дөбле» деп аталатуғын гүнжи май қуятуғын жылтыраған қара ыдыслар қатарласып тұрады.

Гүнжимай алыушылар май сипіп сарғайып мойнына бау тағылған май қабақтары менен жууаздың есігіне келіп тұрады, оларға май дөбле терези менен «ағары» деп аталатуғын тас бенен гүнжи майлар өлшеніп беріледі, олардың май қабығының мойнында байланған кескек ағашы бар, ол ағаш «шот» деп аталады. Жууазшы берген майының хәр ағарысы (екі қадағы) үшін кескек ағашқа кесіп гертбек салады, бул несеге берген майдың есабы, айдың аяғында кескектегі гербекти санап есапласып майдың хәқысы ақшалай яки гүнжл, кендір, яки бийдай менен есапласады, ал жууаздың ишінде түйе қосылған қараз бенен ун тартылады, тартылған унды нанбайлар алады.

Шымбай саудагерлері. Оренбург тәрәпинен суу жолы менен Ақ бөгет, Тоғыз төре арқалы, кәрұан жолы менен қазақ байлары: Сүңгетбай, Қыдырбай, россия товарларын алып келді. Екінші тәрәптен Хийұи, Ургенічтен Қауқазлы Ағабий серкеш, Яхшымбай, Халмурат бай, Хийұа, Ургенічтен шапан, етік, жипек товарлар менен дүканаларды толдырады. Ағабий серкеш Шымбайдан үлкен сарай салды. Шымбайдың қаласы-

на пахта, жоңышқа тухым заводлары салынды. Ургенчтен келген бай, Хожамурат делбе деген русша сөйлеп билетуғын адам еди. Шымбайдың саудагер, дүканшы, бәззазларына өсимниие товар беріу хожайыны болды. Тахта бәнт¹ дүканлар көбейди. Жоқары журттан товар әкелгенлер дүканшыларға көтере товар беріп пул жыйнайды. (Хийуадан келген бир хожанын, берген товарлары ушын дүканшы саудагерлерден пул-ақша жыйнап жүргенин көрдим).

—Хә, Халмурат аға маллар еле өтпей атыр, кеширек пулды үйиңизге өзим апарып берейин, — дегенде ол бай, ат үстинен еңкейип, дүканшы адамның жағасынан сүйреп, қамшы менен урды. Ол бай Шымбайға баспашылар келгенде оларға мал сойып, баспашыларды мийман қылған адам еди. Сол Халмурат байды совет заманында жәпе бир көрдим.

Үйренген әдет қалама, мал-дүньядан айырылып конфеске болса да, қолына тәрези алып, ярым қап қаразсыз конфетти арқалап, зыр жууырып шекеси қуўсыып, шақылдап сөйленип, конфет сатып жүргенин талай көрдим.

КӘСИПСИЗ АДАМЛАР

Шымбай қаласында кәсипсиз адамлар да болды. Олар: кисапырлар қарақшылар, қумарпазлар, Дәрьябай, Вайлепес, Сайтым, Бахый дегенлер атақлы кисапырлар еди. Бираз күнлери базаршылардың қалталарын кесип, мийнетсиз дүнья табады. Олардың үсти басы таза, кийимлерди сайлап кийип алып, той-тамаша, мәрекелерди де басқара береді. Қурбан қарақшы. Буйра қарақшы дегенлер Шымбайдағы атақлы бай адамлардан еди.

Бұл атақлы қарақшылар алағат заманлары қолларына мылтық алып, Шымбай қаласына дәким болып отырды. Ал соңынан бұл қарақшылар түркмен баспашыларының Көклен дегенинің отрядын Шымбайға баслап әкеліп ед, журтты талатты. Халық биригип жауды қуўып салды, жауды баслап келген қарақшылар тутқынға алынды. Қурбан қарақшы Халқабаттын алдында «Қызыл үй» деген мәкәнда атып өлтирилди. Васлай қарақшыны Ийшан қалада

¹Тахта бәнт—дүканның ски жақлап ашылып жабылатуғын дәрғазалай қапысы.

адамлар балта менен урып өлтирди. Баспай қарақшының өлгіннің үстіне ҳаяллар күл таслап турды. Оның өлгіннің шети көп уақытқа шекем көринип жатты. Бухарбай қарақшының Жумабай, Баспай қарақшының Әлий деген балалары комсомол қатарына кирген еди, 1923-жыллары Ташкентте шыға бұрын «Ақ жол» деген газетата «Жүзи қара болған Бухарбаев» деген мақалада қарақшының балалары ашкараланып, комсомол қатарынан шығарылды.

Бұл қарақшылар өзлери тикке барып мал урламайды. Оларға мал, ат, түйе урлатқан адамлар келип арыз қылады. Бир неше күнлерден кейин, жойылған малын тауып берип, оннан сүйинши алады. Сүйиншиге берген қой, ешкннің сатып пулын өз-ара бөлиседи.

Мен бир күн қартайған уры Буйра қарақшының өзи жас гезиндеги қалай етип мал, ат урлағаныларын биреўлерге сөйлеп берип отырғанын еситтым. Ол жүдә қызық эпизодлар еди.

Қумарпазлар. — Қумар ойнайди. Асық ойыны, дордиян, ал түнлерде үш асық, ақшалы жыйрма бир ойынларын ойнайды. Сол ойында қай биреўлериннің барлық напақа пулы менен кийим көпшеклерин уттырып, көшеден жалаңаш қайтыўға уялып, тампың төбеси менен, ямаса қууыс қолтық пенен қайтқан жағдайлары да болады.

Пәйекшилер. Базар күнлери де түрли кәсип ийелери болады. Олардың биреўлери Хийўадан келген пәйекшилер менен чайпурышлар. Пәйекшилер хор-хор шылымын қолына алып, басындағы отлығын үшлеп, тутандырып оттың үстине темекни салып темекиннің сүтиннің бурқыратып көшеннің ояқ-буяғына шөгирмесин селкидетип ҳәр кимнің аузына шылымының найын гүтып жүрсди. Биреўлер шегеди, биреўлер шекпейди. Шеккенлерден пулын алып, қалтасына салады. Және жортып-жүгирип кетеди, хор-хор шылымының басына темир тор жабады, тордың тесигинен отын үшлеп алыстырады.

Хәркимге шылым салдым дегендей етип, басына жаңадан темекни салдым дегендей, қақпағын ашып үшлеп, шайқап тутандырып турады. «Пәйекшиннің арты дийўана болады» деген соннан қалған.

Чайпурышлар—белбеўине үш-төрт кесени байлап бекитип, қолына мыстан исленген қақпақлы дүмшесин

устап жууырып жүрүп, базаршыларга кесе менен чай усынады. Отырган баққал-дүканшыларга көк чай салган касаны усынады. Ол касага ярым уртлам гана чай куяды. Чай ишкенлер түргелни туруп ишеди, қалтасынан мыс пул шығарып береди, чайпурыш қалтасына салып, тағы жалақлап жууырып кетеди.

Бул чайпурыштың мақсети адамларды чайға қандырыу емес, ал өз абройын сатып сол адамлардан пул жыйнау — байуу.

Лампамай сатыушылар. Сатыушысы Хийфадан келген Кулеп кийик деген киши. Ол жүдө бай адамлардың қаладағы қылған саудасын қанаат етпей, қаладан далаға шығып, базаршылардың келетугын жолына қос қурып, ҳәр қосқа еки адамнан қойып, лампамай шийшелерин ат дорбаға салып киятырған базаршылардың атының жылауынан услап,—лампамады ал, шийше болса, қайтарсын алып келерсендағы деп, еркине қоймай, лампамай шийшелерин базаршының еринин басынан жулып алады. Мен бир күни бир базаршының артына мингесип киятырғанымда, еки адамның атының жылауына асылып атырғанын көрип қорқып кеттим. Қарасам сол қос ишшеде лампамай шийшелерден басқа ҳеш нәрсе көринбейди. Ыр-дөгөрек қара шийшелерди қатар дизип қойған екен.

Шымбай базарының коринистеринен Хиришлар базар күни биреудің бир нәрсесип жоғалса Ербай, Муса жаршы дегенге келип пул төлеп, жоғын анып жар шақырады. Ербай жаршы аяғы ақсақ болып, ат үстінде жүрип жар шақырады. Оннан кейин Муўса жаршы деген болды. —Хәрким көрсе хабар берсин деп бақырған дауысы базарды жапғыртады. Ауылда менин бағып жүрген ылақларымнан алты ылақ жоғалып кетти. Муўса жаршының сол жоғалған ылақларым туўралы қышқырған жары еле қулағымнан кетпейди.

Ояз келатыр. Қыс айларының бир күни еди. Шымбайдың базары қызып турған уақтында Қарабала пашшап киятыр деген сөз еситилди. Аттың үстінде бөксесип көтерип таслап, қылышын салбыратып, «ояз келатыр!» деп бақырып өтеберди. Оның артынан қос ат жегилген Файтонға минген Шымбай оязы ҳаялы менен отыр екен, еки ат жеккен орыс, арба (файтон)

қос аяқты теңдей таслап, желін киятыр. Базаршылар жыйрылып жол бериді, хәмме басындағы шөгирмелерін қолына алып атырған көпшиликтин хәрекеті менен көзиме қалың қойлардың ортасына қасқыр киргендей болып көринеди. Мыңлаған қара шөгирмелердин шөгирмелерин басынан алып қайта кийиңи, теңиздин буйра толқынындай болып көриниді де кетти.

Атлар қос аяқлап шаўып баратырғанда, базаршылардың гей биреўлерин, қайбир ацсыз ғаррылар телпегин шешиңге үлгере алмай да қалып, албырақлап атыр.

Базаршылардың арбалары Шымбайдың тар көшелеринде дигиршиги шүйкилдеп, шүй-шүйине қағысты. Қарсы келген арбалар бир-бирине жол бериў ушын көше тарлық қылады.

—Айдассан-айдас, кимнің арбасы сынар екен?—деп, қай бир арбакешлер өшегисип, көшеге таласады. Арбасына пәтли ат қосқан базаршылар қарсы келген арбанын шүйин қақтырып өтип атыр. Арба айдағанлардың «пош, пош!»—деген даўысы тоғайдағы атшәктин даўысындай болып еснитиледи. Қай бир базаршылар гүмис теңгесин қара пулға аўмастырады, саўда қәрежетин қылыў ушын гүмис ақшасын 32 қара пулға алмастырып усатыў ушын—«Теңгеге пул, теңгеге пул!»—деп бақырып жүрген адамлар да көп.

Көшениң бойында қолына хасасын алып, айдар шашын салбыратып, қолына «хәўсип» қабағын услаған қәлендерлер отырады. «Хуў-хәқ» —деп Дийўанайы Мәшираптин; Иалесем қайдан табарман, жигарим: Мениң излер кишим бармуў, Хуў-хәқ, Түркистанда Хожажмет, Мәдинеде Муҳаммед —деп ғәззелин саз даўысқа салып айтып тиленшиллик етип жүргендер де көп. Жоқары қалалардан келген саз даўыслы қәлендерлер, ғәззел айтыўшы дәрүишлер көбейип кетти. Бул қәлендерлер гей ўақытта 5—6 болып, ел гезип жүрип ғәззел айтқанында даўыслары сахнадағы хорға да уқсап кетеди.

Шымбайдың түслик тәрешинде, Кегейли арнанын бойында бир жағы жол, бир жағы суў үлкен, «Қәлендер хана» дегендей жай бар еди. Бул қәлендерханада ошақ салынған, тазалап, сыйырып-сыпырылған. Дәгерегиниң бәрине гүлдер егилген. Қара таллардың арасы пайызлы етип қойылған еди. Усы қәлендархана.

ра барлық қәлендерлер жыйналып, қос-қос болып ау қат писиріледі, көкнарлар езіледі, бәң шегіледі, нәше етіледі. Қәлендерханаға тек қәлендерлер ғана емес, көшедегі иси ериккен иссиз, «бийдәулетлерде», «қумарпазлар да, саудагерлер де барып бәң шегеді. Сол қәлендерхананың батыс тәрепінде көпірге жақын жерде Кегейли арнасының бойында Саңқай хожа дегеннің мешити бар еді. Ол мешиттең жұма ақшамы күндері порхалардың жиілі, кесел баққан, зикир салғандағы жабайы дауыстары еситіледі. Ол зикир салған жерге ауырыудан басқа, бір қанша жасларда жыйланады. Порхалардың зикир салғанын, әрұақ шақырғанын, пар түйедей бурқырап бақырғанын, кәп балалар менен менде бирнеше рет барып көрген едим.

Базар күндері қайбір шарбақларда, қолына мүйіз қартығы менен ништер пышағын алып (өткір пышақ) тәуиптерде отырады. Хожа тәуип, Сырымбет тәуип, Изимбет тәуиптер өзлерін «Лухманы хәкімнен патня алдық» — деп журтқа мақтайды. Белін толтырып ораған, қоржышы толған — дәри-дәрмақ Қайбір адамлардың басына ништер тығып, қан ағызады. Малдың мүйізіннен ислеген мүйіз қартықтың жуған жағын ништер суққан жерден аққан қанға басып, мүйіздің жиңишке жағынап аузын басып тартып сорады. Қартықты қанға толтырып алып: — Басын қанға толып кеткен екен, қарам қан шықсын деп қанды төгіп отырады. Мезез ауырыулардың жараларына тәуип ништерін тығып қанатып отырады.

Бийбазар күндері қаладағы кәсіп ийелерінің иси аз болады. Дүканшы баққаллар жаз болса, дүканның түрлі заттарын қатарластырып қояды. Сойылған өгіздің қуйрығының зигирік жағынан услап, шыбын қорыйды. Биреуінің иһіп отырған тамағын бири шыбыннан қорыл, желіп отырады. Ал, ол баққаллар қыс айлары алдына әтөштан құрып, оған сексеуіллердің көмірін қалап, алыстырып, қолына әташкүр алып, адыдағы көмірдің шоғын қозғастырып отырып, сауда қылады. Ашатуғын дүканы жоқ, қылатуғын иси жоқ адамлар асық ойнайды, қораз урыстырады, мәйек урыстырады. Балаларды гүрестиреді. Биреуді биреуге өшегестиреді. Урыс-төбелес кәсіп қылып, атағы шыққан «жилли» деген атқа тағылады. Болмаса дауды сатып алады. Ана базар менен мына базар арасында

ислеуге иси жоқ, адамлар көшелерде топ-топ болып жүреді.

Мәддешилер. Базардың хәмме жери тап-таза сыпырылған. Үстине көше бойлап шыпта-бойра менен жаптырылған—қараңғы көше. Бул жерде теке баққаллар сауда қылады. Жаз күнлери пайызлы жер. Бир тәрәпи қассап базар. Ол да сондай бастырмалы. Дөгереги сыпа. Бийбазар күнлери усыманда түрли ойындар болады. Небир иси жоқ адамлар дүканшылар менен гүрриңдесип, әнгиме-дүкан қурып отырып, көпшиликтің ортасында мәдде ойыны басланады. Ол мәддешилерде, қалендерлер айтатуғын—дийұанайы Мәширетин гәззелин айтады. Жүдә саз дауысқа салып, қосық етип айтады. Адамлар бул қауазға көп жыйланады. Мәдде ойыны соннан соң басланып кетеди.

— Дүньяшы, ерни ким яратты?

— Қуда...

— Әбалий.

— Әбалий!

Булар бир-бирине сауал берип, жууап қайтарарда, орынларынан секирип турып, бирине-бири қарсы жууырады. Орын алмастырып секирип, ояқ пенен буяққа шығады. Гейбир ұақытта екеуи дауыс қосып, гәззел айтады. Булар хәрекетти шаққанлық пенен секирип—ойнап қара терге батады. Мәдде қурыу иси тамам болғаннан кейин, жыйылған көптен тиленип ақша жыйнайды. Кейин мәддешилер дүканшылар менен карта (соқта) ойнауға кирисип кетеди. Түнлерде карта ойынының изи қумар ойынға айналады.

Бийбазар күнлери шарбақшылар базаршылардың көлигин байлау ушын, шарбақларып сыпырып-тазалап жүреді. Базардың келиуи, базаршылардың көп болып, ат арба менен келиуи ол шарбақшылар ушын жүдә мәртебе.

Мен көрген Шымбай қаласының өткендеги кеуилсиз өмирлери, жабайылық гөпе дүнья өмири менен бирге жарысқан халықты көрсететуғыл сөз шеберлериниң сазы, мениң еле, шетте жүрип еситседе есимде. Басына сары шөгирме кийген, қобызын баңқылдагып, батырлық дастанын айтқан, дауысы Әтшөктің дауысындай заңқылдаған Кәлбала жураудың дауысы еле құлағымнан кетпейди. Көз алдымда елес-елес етеди. Бир көзи қысық жүзи күле шырай берген, жуқа

жүзлі, қолында сазы болмаса да, өзінің жағымлы дауысы менен қысса оқып қыза-жигитлердің Ұақтын хошлаган Қәуендер баланың қысса намалары жыйылған көпті, қарымай-талмай өзіне тартып, қосық қысса оқығаны еле құлағымнан кеткен жоқ.

Хайт-сейиллерде. Халыққа тамаша беріу үшін Хорезм өзбеклерінен Сабыр дәруазшы Шымбайға келді. Оның дәруаз құрып ойнағанын көрдім. Сырнайшылар қос сырнайды қосыл композитор Глинканың «Араб маршы» музыкасын шерткендегі (дәруазшылар оны «Дәруаз намасы» деп шерткен) қос сырнайдың сесті, оған қосқан дәшшінің зауықлы дәп қағыулары той-тамашаны жаңғыртады. Дәруаз астындағы екі масқарапаздың ойынын, юмор-сатиралық тапқыр сөзлерін еситкен тамашагөйлер көзінен жас аққанша күлседі. Ол дәруаз, сейиллерге Жаңабай, палуан, Орыпбай алабас, Ерназар шойыншы қусаған атақлы палуанлар ортаға талтаңлап шыққаны той, сейиллер үшін үлкен жарасық еді.

Палуанлар гүреске түскенде бұрын өткен Ербай жаршының шәкірті Муұса жаршының: —Палуан болсаң, келебер, Палуан жоралар жауырың тақ түссе есап емес! —деп қышқырып айтқан жары сейилді жаңғыртады. Арадан жыллар өткенде «Сабыр дәруазшы Қоңырат қаласында дәруаздан құлапты»—деген хабарды еситкенде пүткіл Шымбай халқы қыйналды. Онан кейін Сабыр дәруазшының шәкірті келип дәруаз ойнап жүрді. Сабыр дәруазшының ойнаған ойыны Шымбай халқының көп ұақытқа дейін ядынан шыққан жоқ. Онан кейін халық театрының бір түрі, Сапар қуұыршақшы деген Хорезмнен келип:—От шашады, әтеш бай! —деп қуұыршақ ойындарын көрсетті. Онан кейін Шымбай қаласының өзінің масқарапаз, қуұыршақшы ойыны болды. Халық театрының ұақиллери пайда болды. Хийұадан Енеш шолақ деген хаял, (қәлпе) өзінің өзбекше қосықтарын гармон қобызға салып айтты. Қызлар минген арбаның алтақтасына минип отырып гармонды қарақалпақша «Ақсұңгүл» намысына салып айтқаны есімде бар.

Қосықшы балалар менен қызлар арбаның алтақтасында отырып, алма-гезек қосық айтты:

Қызлар өтер дүркін-дүркін,
Мерекеге салып көркін,

деп айтқан қосықтары мерекеде, жүдә әжайып жара-сықты болып көрінеді. Усы кусаған өткендегі елес-лердің көби естен шығып кетти, тек есте қалғанын ғана хатқа түсірген болдым.

Палкерлер, тиленшилер. Шымбай қаласында бала гезімде есімде қалғанлардың ишинде палкерлер менен тиленши дийұаналардын өмирин де көрген едим. Ел-дің биразлары тоқшылықта жасайды. Толыбай, Ер-молақ, Яқшыымбай, Мәтен қусаған байлар түнлерде зыяпатлар берип, қырықланшы лампаларды жағып қой-ып, астына ғалы-гилемлер төсеп, шағал мәслик қурып, «бий сақ қал» балаларға ойын ойнатып, ал ойнаған ба-ланың тақыясының ишекесине, қонакка келген байлар ақшалар қыстырып түни менен шағал мәслик етсе, ал көшелер де хәр қырқ, елу адым өткеннен кейин қолына қақпақлы қабақ алын: —«қуданың жолына садақа барма?»—деген дийұаналардың «хуу-хақ» деп ыныран-ған кеуилсиз дауыслары көшелерди қапландырып ту-рады. Сол дийұаналардың ишинде хұрметке ийелөри де табылады.

Яхя хожа деген дийұана хеш адам менен сөйлес-пейди, ол кешқурын бир саўдагердің дүканына бара-ды да:

— Маған нан бер, яки қант-чай бер? —деп өзине, көрегин сорайды, ол саўдагер отырған тахтабант дү-канында алдына көмир қалап жыланып отырған же-ринен албырап турып Яхя хожа дийұананын сораған затын береді. Ал Яхя хожа пәтия бермей-ақ индемес-тен кете береді. Ол кеткеннен кейин адамлар «бул ийманлы адам, караматлы адам» —деп анық мақ-таұын жеткізеді.

Мелле хожа деген ғарры көкнарый дийұана бар. Ол көшеде хақлап жүрмейди. Дүканышы баззас, баққа-лардың қасына келип чай-көкнар ишип отырады. Баз-заслар оны қатты сыйлайды, хәр саўдагер баззаслар гезек пенеп үйлерине қондырып тамақ, көкнарларын береді. Меллехожа көкнарға мәс болып құрылдап уйықлап қалады. Ертеинне орнынап турып енкейип ха-сасын таянып көшеге шығып және бир дүканға барып кешке дейин, чай, көкнарын ишиўге отырады. Мелле-

хожа дийуананың бизиң үйге мийман болып көкнарын ишип уйықлап жатқандағы ат үркіткендей, қурылдысы еле есімде.

Көше бойлап пәлкерлер отырады. Оның дөгерегинде түс көргенлер, түсин жорытқанлар, мал жоғалтқанлар дөгереклеп алады. Ал пәлкерлердің ишинде жас жигитлерде бар, олар көше бойлап малдас қурынып отырып жылтыр болып қалған тасын алдына шашып, қумалақ тасын төбелеп бөлип пәл ашады. Олардың аузындағы сөзлери:

— Палың жақсы түсти. Олжаға батайын деп тұрсаң, нийетің қабыл болды. Ол тағы сөзин басларда:

— Бүгин дейинбе, ертең дейинбе, бір жыл дейинбе! — дегенде пәл аштырыушы оған зейин салып тыңлайды. Пәлкер түрлі үйренип алған сөзлерин сөйлей баслайды. Сөзинің ишинде сизин үйдің қасында гөне там бар екен, ауылыңызда, арқасында дейинбе, құбласында дейинбе, бір жай бар екен деген ұақытта басқалар:

— Хау пәленшениң гөне тамы ғой, буны қайдап билген, — деген сөзлер шыгып қасына иси ериккен үйме-жүйме адамлар толады. Булардың қасына «қаланың еркеси» ақылдан адасқан жылдилер келеди. Иси ериккен адамлар оларды ермек қылады. Шымбайда Ешмурат жилли, Өтенияз жилли қусаған адамларда сол тилениши, пәлкер менен бирликте халық ишинде күн кеширетуғын еди. Ал Алпан жилли деген жилли адамлар төбелесип атырғанлардың төбелесин сатып алып «маған бир сом бер, өзим төбелесип берейин» — деп төбелеске билекти сыбанып кирисип кете беретуғын еди.

Кисапырлар. Шымбайда Дәрьябай, Байлепес, Сейтим деген кисапырлар болды. Олар базаршылардың қалталарын кесип, пулларын урлап, адамларды зар қақтыратуғын еди. Оларға тыйым салатуғын басшылар болмады. Кисапырлардың үстинде жипек шапан, белінде мәделі белбеу, басында селкилдек буйра шөгірме болып, олар хайтта, тойда мереке де басқарып кете береді. Мийнетсиз тапқан ақшаға семирп олар Шымбайдың тар көшесине сыймай ғоддаслап жүретуғын еди. Шымбайда совет власты орнағаннан кейин ғана бул кисапырларға «ноқта салынып, тумсығы уғылды».

АЛАҒАТ ЗАМАН

Атшоқай жылы. Еле емес-емес есімде, егин егiуға суу болмады. Ел аш-әптада болды, алағат заман басланды. Сол заманның бір жылы «атшоқай, қызыл тары жылы» болып атаиды. Адамдар егин егiуға атызларға, жапларға тамшы суу келмей, қыс азықсыз қалды. Қыс қатты келди. Қолларына бел, кетпен алып көлдеги жекеннің тамырын (атшоқайын) қазып алып жей баслады. Атшоқай жан сақлады. Көклемде көгеріп шыққан жоңышқанын көгін, хәм жазда қумға көгеретуғын «қызыл тары» деп аталатуғын жабайы шөптің дәнлерін алып қайнатып ишти.

Мешің анам таң азаннан үйден шығып кетіп, еспе қумның ишинен кешке дейін жүріп, жабайы өсімліктің дәні—бір желпим «қызыл тары», әкеліп қууырып, оны дигирманға тартып, ун қылды. Қып-қызыл ун, жеп көрсек ауызымызда қум шайнағандай, тис арасында ысылдайды. Басқа, ылажын жоқ, оның менен дә бір күнді өткердік. Гейбір ұақытлары Арал теңизінен балық келді. Адамлар балықтың ууылдырығын ун қылып тартып тамақ қылды. Балықтың ууылдырығында кеуіп кеткеннен кейін жеуіге болмайды өкен. Жааы менен мийпет етіп егін алған тарысы барлар, ол тарының келегіне дейін тазаламастан қууырып дигирманға тартып, ун етіп «басалай» тақан етіп алды. Сол басалай унды шалып писіріп суйық жарма етіп, балаларына қуып беріп, үнем қылып жан сақлады.

Бір сапары басалай тартып атырған дигирманханаға барып бір неше балалар қатарласып тұрдық. Дигирман тартып атырған хаял хәр қайсымыздың ауызымызға басалайдың унынан қолы менен қысыллап салды. Балалар сол ауызына қуйған бір қысым ун менен басалай жарма пискенше жүрек жалғайды. Басқа илаж жоқ еді. Бәхәрде қауын егеміз деп пәллеге алып кептіріп қойған қауын шопақларды келіпте ұнтап, тақан қылып, кепкен пәллени майдалап туурап, қазанға қайнатып, тухымының түйілген тақанын қайнап тұрған пәллениң үстине қауын шопақты сууға езіп шолпыдан өткеріп сүзіп асқатық етіп қатқан

ҫақта, пәллениң қарасы мәшабадай болып көрinedи. оған қатқан қаўын тухымының тапқанш шойын қа ванға қуйғанда машабаға сүт қатқндай болып көрин- генине қатты қуғанатуғын едик. Оның дәми анық ма- шабаға усамалды. Қаўынның пәллесиниң дәмсиз су- йық асы тамаққа маза бермеди.

Сол жылы елде уры қарақшылар да көбейип кет- ти. Мениң анам бир қысыр ешкениң сүтин саўып, киш- кене қабақты ешкениң териси менен қаплап еки кеседей сүтке бир кеседей суў қосып, қатық қылып уй- тып маған беретугын еди.

Бәхәр айында басқа балалар менен менде ешким- ди көклетнү ушыл басқа ешкилерге қосып бағып жүр едим, ойынға қызып кетип, бағып жүрген ешким ядым- нан шығып кетипти. Урылар бизлерди аңлып жүр екен. Басқа балалардың ешкилери менен бирге мениң бағып жүрген жалғыз ешкимди де гөне тамлардың таса- сы менен келип урылар урлап кетипти. Ешкимнен айырылып үйге қайттым. Бираздан кейин уры табылды. Аўылдағы ер адамлар урылардың изин қуўалап барып урланған ешкилерди екинши аўылдан таўып келди. Мениң жалғыз ешкимди урлап ғана қоймай, урылар басқа аўылдың ешкилерин де урлаған екен. Изшиләр из қуўалап барып урыны да, ешкилердиде үйнен таўылты. Бирақ бизиң аўылдың ешкилериниң екеўин сойып үлгерген екен. Ал мениң бахтыма мениң «бүйен емшек» жалғыз ешким еле аман екен. Сондағы мениң қуўанғанымды айтбайсызба..

Урылар да аш адамлар екен. Аш адамлардан қақы өнеме? Ешкисп сойылған адамлар урылардан хөш нәрсе де өндире алмады. Енди жалғыз ешкимди да- лаға шығармай от-шөпти өзим әкелип беретугын бол- дым. Сонда да урылардың ешки урлау ниетинде аўыл- ға келип кетип жүргенлери түшлерде нйтлердиң ша- баланып үргенлеринен биленип туратуғын еди.

Тырыспай жылы. Аш-әптадалықта жасап атырған пухара халыққа түрли бәле-бәтер табылып турды. Адамлар ашлықтың салдарынан хәр түрли шөплердиң түбирин, жапырағын, өзин жейберди. Бул олардың ишин аўырытып, ишин тырыстырып гейбиреўлерин тө- секке тартқызып жатқызды. Хәр аўылдан хәркүни бир еки өли шықты. Өли шығып, уўлап-шуўлап атырған үйлердиң алдына бизлер бир топ балалар болып не

болды екен деп жууырысын барып турдық. Соңын-ала балаларда ойнамайтуғын болды. Әдетте шабаланып үретуғын ийтлердің де сесті азайды. Тек бирең-сараң бала түнде-пүнде ғана ойнайтуғын болдық. Гейбір күнлері менің бармақларым уйығандай болып, аұырып шыдатпайтуғын еді. Бір күні мен апам:

— Апа, қолым уйып баратыр, — дегенімде, апам мени тырыспайдан аұырды ма екен деп қолымды ұслап көрді. Мен анамның бетіне қарап едим, беті сурланып, көзінен жас сорғалап қоя берді. Мен апам қолымның уйығанын неге айттым—деп ойланып, қысынып қалдым. Уйыған қолым тез өз қәддіне келип тәуір болып кетті.

— Апа, тек уйып ғана аұырғандай еді. Енді жазылыш кетті дедім.

Бизің аұылдың қасына бір көшпелі қазақлар көшіп келді. Олар бұл жерде көп отырған жоқ тез көшіп кеткенін кейін билдік. Тырысбай аұырыуы сол жердегі үйлерден басланған екен.

Бір жарлы, баласы жоқ, тек хаялы менен бір түйесі бар адам тырыспайдан аұырды. Азаннан кешке дейін, ишим-ишим — деп ишін ұслап аяқ-қоллары бүрсініп, бақырып буралып жатты. Бизлерде көп бала болып ол үйдің дөгерегін айланып жүрдік. Кешке жақын ол адам өлді, ал қоңсылары ол үйді таслап қашып тез көшіп кетті. Ал күйеуі өлген хаял екі-үш күнге дейін бір өзі жоқлау айтып жылап үйінде отырды. Ал соңынан ол хаялдың күні не кешті, халы не болды менің есімде жоқ.

Ақ қапшық жылы. Ел елаттары ашылық ұзаққа созылды. Отырған адамлар жазлау-қыслауың таслап дәрьяның өрине қарай көшті. Көпшилиги бұл елге қайтып келермиз-ау деген үміт пенен «Көше-көштен әрман қалмады. Көрле арқалап белде дәрман қалмады, Абад болсаң айланарман Кегейли»,—деп Кегейли арнасынан дәрьяның өрине қарай тартты. Көшпей елде қалғанлар, көшіп кеткенлердің үй-ылашықтарының ағашларын алып отын қылды, тереклерін, ағаш-әспабларын ешеклерге артып Шымбайдың қаласына апарып отын оршына сатты. Оның пулына базардан онсери, қырқағары дәп әкеліп, бала-шағаларына аұқат етті. Гейбір жуқналы адамлар, ата-анасы ашылықтан өлген жас бала ямаса қызларды арбаға салып,

қалаға апарып сатып турды. Дәрьяның әр бетіндегі (жоқары) халықлар қыз сатып алыу ушығ арбалы, кемели келди. Жас-өспирим қыз-балалар қалаға толып кетти, қызғын сауда басланды. Жас қызларды тек ғана дөнге алмастырды. Ел-елат тумлы тустан көшти, кими Мойнаққа, кими дәрьяны өрлеп жетелесип кетти. Халық үлкен бүлгіншиликке ушырады.

Хәр ауылда үш-төрт ғана үй қалды. Бизлер базар күнлери базарға отын алып кеткенлердің жолын күтемиз. Өйткени базарға кеткенлер денгепе қылып бөлисиу ушын, базардан өгнздің қарынын алып қайтады. Бизлер менеп ауылда тек кемлир-ғаррылар ғана қалған еди. Олар да: —«мениң бүгін ийегим қышып тұр, базаршылар базардан семиз өгнздің қарын алып келетуғын шығар» —деп қунжыңласып отыратуғын еди.

Ел-елат жетелесип көшкешпен кейін, елдің семиз кетип, ауылдағы гөне тамларға байыулылар уя басты. Той тамаша, ғашыр гүңгир ойын сауық тамаша күлкі жоқ. Ауыл мениреу далаға айналды.

Бир күнлери «Шымбайда Асқар бай менен Халмурат байлар Россиядан ақ қапшық пенен ун әкелдирип, пахта алыу ушын песийеге берип атыр, хәм ашырқаған әненделерге арпадан жарма писирип берип атыр» деген хабарды қалаға кеткен базаршылар тауып келди. Асқарбайдың ашларға үлестирген ардап жармасы бираз адамлардың жанын сақлаған, ал биразлары кеуип исип өлипте кетти. Аш адамларға ардап жетпеген жағдайда Асқарбай суйық жарманың ишине, Кегейли арнасының ылай сууынан қосып араластырып қуйып берип тұр екен—деп айтып келушілерде болды. Сол күнлери халық арасында Асқарбай ҳаққында айтылып жүрген қосықтан:

Асқарбайлар алып келди қапшықты,
Хәрким тапқан малын сатып жеп шықты,

Жармасынан ылай суулар көп шықты,
Шықпас жанға себеп болған Асқарбай!—

деген қатарлар ғана мениң есимде қалған екен...

Мәрдиқар жылы. Әмиүдәрьяның сууы тасып, қонысына қайтып келген елдің биразының қой-ешкилери қозылап, ағарғанға аз-кем тойынып адамлардың дене-

сине жана қан жууыра баслап едн, бұрынғы бахытсыздыққа және бир бахытсызлық қосылды. «Ақпатшадан буйрық болынты. Болып атырған урысқа мәрдикар бересиз» деген хабар елге дүрс ете қалды. «Жеті үйге бир адамнан. Ақша тапқан ақша береді. Ақша таба алмағанлар өзлери барады»—деп ақсақал, болыслар ауылма-ауыл айтып жүр. Бул салықтан, мәрдикарға кететуғын адамға ақша жыйнап беруіден жетим де, жесирде қутылған жоқ. Бир ақсақалдың аттың үстинде ширенип турып халыққа әмир етип сөйлегени, сонда мәрдикар адамларға ақша табалмай мәнің анамның да мунайып тұрғаны еле есимде...

Арадан аз Ұақыт өтпей-ақ, жаз айларының екинши ярымы болса керек, «Шымбай оязын өлтирипти» деген хабар таралды. Оған биреулер қууанды. Биреулер қорқысты. Сол хабардың ертенине-ақ ауылдың ортасындағы жолға топарластырып мал айдаған адамлар лық толды. Шымбайдың әтирапындағы еллер, қала халқы өз-өзинен басқы тауып қаша баслаған екен. Шымбай уезди өлген жыллардан баслап-ақ заман алай-түлей болды. Өзи ашаршылыққа ушыраған халық оның үстинде жаугершилик заман басланып «жығылғанға жудырық» болды.

Қыс айлары түркмен феодал баспашылары келип елди талады. «Хожелиге келипти, Қоңыратқа келипти» деген хабарлар ел ишине жайылып кетти. Кемпир-ғарры жағасын услап «кәлийма шадатын» қайтарып, жыласып жағаларын услады.

«Шымбай қамал боладымыс» деген хабар таралып, Шымбайға көшип келдик. Кейин «Шымбай қамал болмайды екен» деген хабар шығып, тағы қәуесет тауып, тағы ауылға көштик. Үйдеги сандық, қаршыптарды жерге көмдик. Көп узатпай ашып алдық, және көмдик, бул бир неше рет қайталанды. Бирақ еле келген жау жоқ. Бир күни ауылға таныс емес бир адам келип еди, ел-елат оннан қорқып, малларын жасырып байлап, қораға тығып, төлеге қамалды. Гей-биреулер тауықларының бәрин сойып таслапты. Жау келди деп адамлардың ишкен асы бойына тарамалды.

Бизин ауыл Шымбайдың арқасында «Жалпақ шек» деген жерде мәкан едетуғын еди. Жауын-шашынлы күнлери Шымбай тәрәптеги жанған оттың жалыны көринди. Хәмме далаға шығып бир-биримизге

көрсетип турдық. Ярым ақшам ұақытта Шымбайда: қашқан қашқышыларға ауылдың иши толып кетти. Үйлерге қонақ сыймайды.

«Енди жау келегояма», «Зайыр» деген жерде қамал болады екен»—деп хэмме сол «Зайырға» қарай ығылды. Мен ол ұақта 8—9 жасар бала едим, «Баснашылар ул-баланы өлтиреди екен» —деген хабар бар еди. Мен де Өтенияз ағамның атыша миңгесип кеткенім, кетип баратырғанда аттың үстінде аяғымның қатты тоңғаны еле есімде. Хаял—бала-шағалар ауылда қалды. Тек ер адамлар ғана атлы қашты. Бизлер ояқ-буяғы 20—30 атлы болдық. Бизлердің ортамызда бир ғана берзанка мылтық бар. Ол да бизнің ағамның Искендер жонашы дегеннен сатып алған мылтығы екен. Искендер жонашы пөкер болып хызмет атқарады екен, оның белінде оқтың қатары бар. Ол қатарда бес атардың, үш атардың, берзанканың (патронлары: қыстырылған. Абай саясат етнұ ушын қолына түскен. оқты қатарға (патронтожға, хәр түрли писенлерди, гильзаларды қыстыра берген екен

Бизлер бир неше атлы болып Құсқананың тауының батыс арқасында Тәжмурат болыс дегеннің үйінде қонақ болдық. Тәжмурат болыстың үлкен гүнгиралы пеш құрған жайының иши адамларға лыққа толды.. Маған отырыуға орын тийиспей, есик бетте гүнгира пештин қууысында түргелип турдым. Қисеме қолымды суқсам сууық ет қолыма тийеди, оны менин анам жолда жер деген ой менен қисеме тыққан екен. Қорыққанымнан хэм тоңғанымнан ол гешти жеу есиме де келмепти.

Азанда атланып «Зайырға» жол тарттық. Кетип баратырсақ алдымыздан биреу шығып:—«Зайырда от алыспа болып атыр», «қамал енди Қара қум ийшанның мешитинде болады екен»—деди. Хэмме аттың басып Қара қум ийшанның мешитине қарай бура берип еди, және биреу:

— Шымбайдағы Көкленди оралскийлер қуыпты,— деген хабар айтты.

Хэмме Шымбайға қарай кейин қайтты.

Турым көпирдің арқасындағы Кепе ауылында Әдил кепе деген мениң дайым бар еди. Өтенияз ағам мени жолда (хәзирги «1-Май» малшаруашылық совхозының жайласқан жеринде)»—анау дайыңның үйи, үйине бара

гой»—деп мени аттап түсіріп кетті. Мен аұылдағы көп ийтлерден қорқа-қорқа дайымның үйіне келдим. Дайы кемпирим күлшеге май жағып берді. Кейін өз анамның қасына келип қуыстым...

Көклен Шымбайды алғанда барлығы болып Шымбайда 53 адам өлген скен. Сол 53 адамның бири болып атақлы Қәуендер бала деген қыссахан да қазаланған екен. Жаугершиликтің нәтижесинен хәр күн сайын Шымбайда жүдә қәуетерли күнлер басланды. Базар күнлери базаршылардың бәри жаугершилик туұралы хабарды тықлайды.

Бир күни Шымбайда ойын ойнап жүр едим. «Оралскийлер баспашылардың басын шауып әкелипти!»—деген хабар гуу өте қалды. Адамлар ығылған жаққа барсам еки-үш оралский узын сырыққа адамның басын қыстырыпты. Жийрен сақаллы бир дөпең оральски сырықты ийинине салып киятыр. Сырықтағы бастың үстине епелек қар жауып тур. Бас қыстырылған сырықты көтеріп киятырған оральск көшедеги үймелескен адамларға қарамастан, тығылыстағы аламанның арасын бузып сырықты жоқары көтеріп өте берди. Сол уақытта сырықтағы кесилген басты күтә анықлап көрдим. Көреримди көрсем де, барарымды барсам да қайтыуым тез болды. Қатты қорқып кетип үйге келдим. Хешкимге айтпастан келдимде, жатып қалдым. Түни менен уйықлай алмай, хаулығып шықтым. Түни менен көзимнің алдында адамның гелмеси есиктеи думалап келе берди... Жаугершилик замандағы адамлардың бундай жабайылық ислери елеге дейин көз алдымда елеслейди.

Сол жылдың қыс айында қала ақсақалының жайы деп аталатуғын жайдың алдында қылыш асынып, астына гүрси қойған, еки адам отыр.

Оның биреуиннің басында сары шөгирме, ийинине көк мауыты шекпен жапқан, жуқа жүзли адам. (Бул Ханмақсым екен). Хәмме қол қауыстырып Ханмақсымға:

— Мақсым аға, ел журт парахатшылықпа!—деп сорап отыр...

— Қа, ел журт парахатшылық!—деп сорауына жууап берип отыр. Жыйылған көпшилик умтылып сөз тынлап тұр. Ал жаңағы жердеги еки адамның биреуиннің аұзы басы сақал-мурт ан көрнбейди. Ол жийрси сақаллы оральский екен. Ол қақланған, жуқа қылыш паршаланған, жабайы шошқаның етин тислеп тартып жеп отыр.

Бул оральскиннің доңыз гөшин жегепін адамлар қызық көріп, киіп жеркенип, өз-ара сыбырласып атыр. Ол оральский жыйылған көпшиликке қарап:

— Мениң доңыз гөшин жел отырғанымды көрдіңиз бе!—деп көпшиликке қарап дегішип ыржақлап күлип қояды. Мен де көпшиликтің арасы менен жүріп, адамлардың арасынан басымды шығарып қарап оны көріп турдым. Ол оральскийдің Хан мақсымның қасында отырғанына қарағанда командир болыуға тийис, ал оның көшеге шығып қатып қалған шошқаның гөшин тартқышлап отыруы офицерге усамайды,оның қарекет келбетінде мәдениет дегеннің белгиси жоқ, урыста жеңилип қашқан тәртіпсіз армияның тәртіпсіз солдатына усап тур.

Сол жыллары жаз айларының басларында Құсқана тауына жақын жерге арбалы отынға бардық. Шымбай бөттен 11—12 төрт дигиршикли орыс арбасы дизилип киятыр. Оның алдында алдына мылтығын кесе өңгерип, бир жас оральски офицери атлы киятыр. Мен жууырып барып арбаларға қарасам, арбаның кейнинде салтылдаған етик кийген көп аяқлар көринди. Қар арбада 3—4 адамнан бар. Булар урыста атыспада өлген оральскилер екен. Оларды жерлеу үшін Зайырға апаратырған екен. Мениң қасымдағы ағам оральске жигитке (офицерге):—Эй тамыр, паракатшылық па?—деп еди:—Паракатшылық!—деп жууап берди. Булар күтө узақ жерден киятырған шығар деп пәмледим, өйткени арбағы жекке атлары жүдө сабылып қалған, аяқларын зорға басып, ақ көбик болып киятыр.

Сол жылы бир күнлери Шымбайға арбалы киятырсақ, жолдың шетінде, үстінде жүдө тозған, жыртылған, әскерий киімлер кийген, жүдө шаршап болдырған, он-онбеслеген адам жұмыс ислеп жүрипти. Олардың үстинен биреу мәтибийлик етип ширенип тур. Олардың қатты болдырғаны сонша, олар бүгилип, ийилип, жолдан өткен жолаушы, базаршыларға зордан қарайды.

— Мыналар, қолға түскен болшайлар. Буларға Халмуратбай шеңгел шаптырып атыр. Түрли ауыр жұмыстар ислетип атыр! — деген сөзди құлағым шалып кетти. Мен ол гезде бул сөзлердің нарқына түсннгенім жоқ... Тек ғана булар қолға түскен болшайбек, балшайлар, Халмурат бай»... деген сөзлер есимде қалыпты.

Бир австриялы офицерди Халмурат бай жүгөрисин шымшықтап дурыслап қорый алмаганы ушын жалаңашлап шенгел менеп урып өлтирипти.

Шымбай қаласы түрлі кийімдеги әскерлерге толып кетти. Отын базары деген кең майданда атлы әскерлер әскерий машқы (манежные езди) ойнайды, атлы әскерлердин командири аттың үстінде тұрып ири дауым пенен команда береді. Атлы эскадронның солдатлары басына кийген жүни өсик папақлары селкилдесип гейде атын жорттырып, гейде шабатының шаптырып бирикин изинен бири дизилисип кең майданды айланады. Солдатлардың ишинде әскерий машқы питкеннен кейин, өзиниң өнерин көпке көрсетушілерде табылды. Олар жекке майданды айланып шауып, аттың жалы менен аттың ериниң басын ұслап, шауын баратырған атқа бир минип, бир түсип, жерге аяғын тийгизип, аттың үстине шаққанлық пенен минеди. Мине бул көрнислер балаларға күтә қызық көринетуғын еди. Биз отырған шарбақта сууы ала болмайтуғын тас қуйы бар еди. Сол қудықтан азаннан кешке дейин солдатлар рет бенен келип атларын суўғарады. Атлы әскерлердин изи ада болмайды, онын көпшилиги менен есимде жоқ. Жас үлкенлердин өз-ара сөйлескендеги сөзлеринен есимде қалғаны мыналар:

— Қоңыраттан Бала бийдин әскерлери келипти. Заһырдан келген оральскийлер хәм большевиклер биригип түркмен баспашыларына қарсы урысыўға таярланып атырған қусайды..

Шымбайдың хәкими өзгерип турды, ең ақырында қаланы кимлер бийлегени белгисиз болды. Вирақ ел журттың аўзында Асқарбай қаланы бийлеп атыр деген сөз есимде қалған екен.

Бала бийдин әскерлери Халмурат байдың жайына түсипти, оның ишинде қоңыратлы Өтеш батырдың иниси Қаражаанда бар дейди. Қаражап, Өтеш батырда батыр екен деген сөзлер көпке тарады.

Егер умытпасам, оральскийлер Шымбай ўездинин жайында, большевик партизандар Мамыт сабыншы дегеннің (хәзирги почтаның алды). Бала бийдин әскерлери қала ақсақалының жайында (хәзирги Кегейли арнасының паялылығын қасына) жайласқан еди.

Бир күни, түнде Бала бий әскерлери менен оральскийлер большевик партизанларды қамаўға алып, қол-

ларын артына байлап апарып қала ақсақалының жайына қамап, жийрен сақаллы оральскийлер есиктин алдында қылышларына бир-бирине қайрап «Бизиң күшимизди көрдин бе?» дегендей қылышларының сестин шығарып турады. Буған қала халықлары хайран болып қарасады.

Екинши ақшамы Нөкистен жәрдемге киятырған партизандарды Бала бий әскерлери менен оральскийлердин әскерлери Тазғара деген жерде қалың жүферинин ишинде тасалап келип аңлаўсызда қамашалап қырып салады.

Шымбайдағы қала ақсақалының жайында қамауда жатқан партизандардың басшыларын хәр күни түнде Шымбайдың сыртына шығарып атып турған мылтық дауғысы естилип турды. Большевик солдатлардың атылмай қалғанларын Халмуратбайға құл қылып жумсауға берип жиберди.

Бир күни большевик партизандары ишинен жан сақлау үшін қашып кеткен Байзақ қәм Аманқұл дегенлерди ұслап қолларын арқасына байлап алып келип қаланың иши менен айдап алып өтті. Аманқұлдың тобығына оқ тийген екен, оны атқа өңгерип апарды. Базар күни еди, адамлар топарласып булардың изине ерди.

Байзақ пенен Аманқұлды Шымбайдың арқасына қолларын арқасына байлап айдап алып барды. Балабийдин әскерлеринен Матжан қанхор деген қынабынан қылышын шығарып буларды қылыш белен шабар алдында Байзақ:

— Матжан аға! Астыма минин жүрген қара атымды берейин, еки танап жеримди берейин, қарындасымды берейин, өлтирме аға—деп жалынды. Мәтжан қанхор оның сөзине құлақ асқан жоқ, қылыш пенен шауып таслады.

Аманқұлды қылышлауға нәубет жеткенде Аманқұл хеш индемеди екеуінде Мәтжан қанхор қылышлап өлтирди. Мен бул ұақыяларды көзим менеп анық көре алмадым, өйткени көл аламанның ортасында бойым жетип толық көре алмадым. Бул ұақыяны көзи менен көргенлердин аўзында бул ертеқ болып сөйленди. Адамлар бир-биреуин неге өлтиреди екен?—деген балалық фантазия көз алдыман елеслеп өгип турды. Бир күни бир 7—8 жасар рус баласы ойнап ақ терекке өрмелеп жоқарыға шыққан екен, төменде үш-төрт бала ағаштың ба-

сындағы баланы «мынау! большевиктің баласы»—деп кесеклеп тұр екен. Балабиді әскерлері менен оральскийлер большевик деген сөзді «жаман» деп үгітлеп үлгерген екен.

Сол баланың тағдири маған күте аянышлы көрінді. Ол баланың атасы душпан қолынан қаза тапқан екен. Ал соңғы жыллары халық аузындағы ертегі сөзге қарағанда Мәтжан қанхор халық қарғысына ушырап мақау кесел болып өліпті дейді. Мәтжан қанхордың Наурыз деген хаялы 1935-жыллары Хожели районының үшінші ауылында бар еді,—деп жұрт сөз қылып жүрді.

Қәуендер бала. Қарақалпақстанда қыссаханлықтың көркем өнерін жоқары басқышқа көтерген Қәуендер бала Хожанияз улы, (1895—1917) шайыр Қазы Мәуликтің қосықтары менен «Шығыс романлары» болған ашықлық дәстандарын той-тамашаларда оқып беріп, көпшиликтің «қулақ құршын қаңдырғат», хош хауазлы көркем өнер иісін атақлы қыссахан болған еді.

Мен жас гезімде, есімді билер-билмес дәуірімде Шымбай қаласында Қәуендер баланы бір-екі рет ғана көрдім. Бір көзі қысық, қийтар, бидай реңлі, қаралау, жылтыр бетлі, хош хұрейден келген келбетті жигіт.

1917-жылы бизлер қыстың күні «баспашылар келеді» деген қауасат пенен «Жалпақ шек» теги ауылымызға қашып келген кедген едік. Сол күні түнде азмаз жалалақ қар жауды, иңір болмай-ақ Шымбай беттен хәр жер хәр жерден қызарып жанған өрт көрінді, арадан екі үш саат өтпуден-ақ Шымбайдан келген қашқышылар ауылға толып кетті.

Сол күні Шымбайдың ишянде көше алмай қалған пухара халықлар Хажы ишанның мешитіне тығылған. Мешит шөпкерден салынған жуқа екен, мылтықтың оғы мешиттің ишине өткен. Қәуендер «мендей камбағал адамға баспашылар не қылар дейсең?»—деп Шымбайдың күні Шығыс жағында Тахтакөпірге кететуғын жолдың шетінде өзіннің қыйсайған жаман үйінде отыра беріпті. Үйінің төрінде «атам заманнан қалған» атылмайтуғын гөне шүріппелі қара мылтық асыұлы тұр екен.

Баспашылар Қәуендердің үйіне кирип келгенде төрде асыұлы тұрған қара мылтыққа көзі түсіп кетіп, бул

мени атыўға тайынланып отырған адам екеп деп сол жерди Қәуендерди атып таслаған.

Сол күни Шымбайдың қаласында баспашылар оғынан 53 адам қаза тапқан, сол елиў үш адамның бири Қәуендер екеп. Бул легенданы мен жас үлкен адамлардан сол ўақытлары еситкен едим.

Қәуендер күтә хош хаўаз қыссахан болған. Оның қысса оқыған хош хаўазын тыңлаған қыз-келиндешеклер ийнине суў қабақларын арқалап суўға баратырғанда хәммеси даўыс қосып мынадай қосық қатарларын «Қызлар» намасына салып айтқан:

Ғауаша паядан пая боларма,
Басына телпегин сая боларма?
Қапқары қыйылған Қәуендер бала,
Душпанлар оғынан зая боларма?...

Қәуендер бирнеше қыссахан шәкиртлерде таярлаған. Арадан жыллар өткеннен кейин Қәуендердин шәкиртлери бир арба жигит болып, Ахунбаба әулийесине жақып жердеги дузға түсиўге киятырып бизин аўылға түсленип кетти.

Шаңқай түс ўақты. Аўылдың шаңлағында аўылдың қойлары үйрилип жатыр. Қәуендердин шәкиртлеринен Балтабай менен Қурбанбай деген қыссаханлар даўыс қосып «Ғәрип ашық» қыссасын оқый баслады. Қыссаханлардың даўысы аўыл балаларына жаңалық болып көринди, хәмме тыңлаўға қызықтық, бирақ ўақыт болып қалып қойлар да орынларынан турып өре баслады. Көп балалар болып қойларды өриске апарыўымыз керек еди, бизлер жуўырысып, қойларды шаңлаққа үйирип, босағада турып қыссаханларды таңлағымыз келеди. Өрип кеткен қойлар үйиргенге турама, бизлер қыссаны тыңлаўды қойып, қойларды өриске айдап кеттик. Бизлердин изимизге бурылып қыссаханларды тыңлағымыз келе берди, бирақ кем-кем узақлап кеткеннен кейин артымызға бурылғанды да қойдық. Сондағы қыссаханлардың даўысы еле қулағымнан кеткен жоқ.

Қәуендердин ең талантлы шәкиртлеринин бири Раматулла Рзаев еди. Оның менен мен 1924-жылы комсомолға бир жыйналыста өтип едим. Ол менен 4—5 жас үлкен еди. 1929-жыллары Раматулла Кегейли районында ақша бөлимининң баслығы болып ислеп турғанда Избан деген баспашы оны атып өлтирген. Избан баспашының қолында қаза тапқан талантлы қыссахан Рама-

тулла Рзаевқа салынған естелик жақын күнлерге дейін Кегейлиде бар еді. Оның орны қазіргі Нөкістен барған пассажир автобуслар тоқтайтуғын жер еді. Ол естелікті мен 1960-жылдары Кегейлиге барғанымда көрген едім. Қазір ол естелик орнында көрінбейді.

Жесір қатын, жетім ұл. Жасым он төртке келгеннен кейін қандайда бір талап іслеу талұасы ояпды, қолға «онсери бел» алып қазыу қазыл, жер аударыу төгін төгіу, егін егіу керекпе, яки оқыу оқып, билим алыу керек пе—мине усы ойлар менің көз алдыман өлесеп өтті. 1920-жылдары Шымбайдың арқа тәрәпи Кегейли арнасының аяғы суудан қалды, ағыр қазыу басланды. Бунда жесір қатын, жетім ұлдың көрген күні қыйып болды. Әкемен қалғап жерди егип тухым шаштырыу ушын жерге суу әкелип, сууғарыу ушын жап қазыу керек, ямаса жап қазыуға қазыушы беріу керек. Бул жағдай мени, менің анамды қатты ойландырды. Бизің бул ағыр жағдайға түскенимізге рехими келген аталас Мәмбетнияз деген атам, «Балам қапа болып мунайма, менің нзіме ер, артыма мингес, қазыудағы еки үйдің шегін бир өзін аламан» деп алдына үлкен белди өңгерип, мени артына мингестирип еки-үш зағараны белбеуіне орал, белбеуін белине бууып қазыуға қарай жол тарттық. Қазыудың басына да бардық.

Қазыудың басы быған-жыған адам. Мураплар хәм оның жалпылдақлары жалақлап, қолына ұзын сырықты алып тын жерден жап қазыу ушын қазыушыларға сырық пенен жерди (шекте) өлшеп берип жүр екен. Мурап бизлерге қарап тұрып, «жас бала қазыушының есабына өтпейди» деп сөйлеп аузын жыймастан бурын-ақ оған менің атам:

— Мен еки адамның шегін аламан,—деп қатты дауыс бенен жекиринди. Шынында Мәмбетнияз атам бир өзін бир қазан жарма ишетуғын, бақырғанда дауысы үш шақырымға жететуғын қатты қарыулы адам еді. Еки адамның шегін журттан бурын болып песін уақта атқа мингесип үйге қайтып келдик. Менің қазыу басындағы кәсібим шөлшек терип, от жағып, қара дүмшени қайнатыу. «Екеуимиз бир қос болып» алып әкелген зағараны чай менен жеймиз.

Қазыуға бирнеше күн қатнағаннан кейін қазыу тамам болмай-ақ Құсхана тауы беттен Әмиүдәрьяның тасқын сууы ел-елатты басып кетти. Қазған жабымыз

суудың астында қалды. Аўыл, ел үйлерин жығып арбалы пияда арқаланып Кегейли арнасының рашына бийик-бийик төбелердин басына қонып жан сақлады. Бул жыл «суў алма», яки «басыў» жылы деп аталады. Ел-елат бә-әрдин келиўин күтті. Халық «суў алмадан» бир жағынан қыйналса, бир жағынан қууанды, өйткені суў кейин шегинип боз жерлерге суў ашылады, оған егин жақсы питеди. Суў алма жылы суў менен бирге балықта бирге келди, халық қысы менен балық аўлап тойынды.

Елдин күткен баҳәри де келип жетти. Суў кейин шегинди, боз жерлер суўға қанып, егиске қолайлы ырқыл-тақ жер болды.

Ашаршылық жыллары арнаның, дәрьяның өрине көшип кеткен, адамлар қайтып келип «мынаў менин ата-бабамның жери еди» деп тайын жерге таласып, даў-жәнжеллер басланды. Бунда қос өгизи барлар, дән егис тухымы моллар озды.

Бизлерде қолдан келгенше ата-бабадан қалған жерлерди тауып, жерди аўдарып қыйы бар жерлерди сүрмей-ақ ағаш тырма менен тырмалап, «қапта қалғалша, тапта қалсын» деп тухым шаша басладық. Жер сонша көп болсада бизин жеримизге зорлық қылыўшылар хәм табылды. Сол дәўирде менин ядымнан умытылмас мынадай бир эпизод қалды. Аты ядымда жоқ бир аш көз аўқатлы адам бизин жерге келди де гүнжини септи де келип қалды. Бизлердин соншелли қылған қарсылығымызды тыламады, бизлердин оған күш-қууатымыз жетпеди.

Айтым атам маған:

— Жүгир балам, үйдеги тухымға қойған буршақты алып кел—деди. Мен де жууырып барып онсериден көбирек буршақты алып келдим. Бизин жеримизге зорлық қылып сепкен гүнжисинин үстине буршақ септик, гүнжи жаңа көгерип шығып өсе баслаўдан бизлердин еккен буршағымыз да көгерип гүнжинин басына өрмелеп, гүнжинин «алқамынан буўды». Бизлер буршақтан өним алдық, ал гүнжи еккен бай хеш нәрсе ала алмай бизлерге еткен зорлығынан пәнт жеди. Усылай етип Жесир қатын, жетим ул болып» аўылда күн кеширдик. Аўыллық мектепке қатнап оқып, хат танып саўатлы бола алмадым. Мектеп бир жылы ашылса, бир жылы жабылып қалып жүрди.

Ана ғамхорлығы. 1913-жылы әкем өлип, «жесир қа-

тын, жетим ул» болып қалдық, мен ол гезде бес жасар едим. Сол бес жасарымда еле есимде, бір сапары анамның изине ерип әкемнің қәбирине бардым. Әкем «Шахаман» деген мәканның алды «Ахун баба» деген жерге қойылған еди. Қәбирдин басында дизеден жоқарырақ жиңишке ағаш қағылған екен. Анам жиңишке ақ шүберекти ағашқа орап көзине жас алып жылады. Бизлер қәбирден кете бергенде-ақ шүберекти шамал ушырып кетти.

Ауылдың жас үлкенлери ойласып, мениң амамды ортаға алып: «Жас балаң менен қайда барасаң, қайнине басыңды таң, егин егнүге көмек беремиз»—деп Шымбайдағы жууазшы Өтепяз ағам хаял үстине амамның некесин қыйды. Мениң амамда буған көпген еди, бул хаққында жоқарыда сөз қылған едим. Сол бес жасар күнимде оннан кейинде мениң ядымда мынадай елеслер қалған екен.

Мен жас балалар менен ойнап жүргеним де ойнап атырған балалардың биреуи: —Мына баланың әкеси өлип қалды, әкеси жоқ! —депти. Мен оған:

— Сен әкеңди беліңе байлап жүрсенбе сениң әкеңде өледі! —деген екенмен, мениң сөзимди еситкен биреу мениң сөзимди басқаларға сөйлеп берип күлисип атыр екен. Үйимизде әкемнен қалған бүйен емшек қара ешкі бар еди, ол гезде ел ашаршылық еди. Ешкіміз қысыр қалып қысы менен аз-маз сүт берді. Мениң амам сол азғантай сүтті, кишкене ауыз қабаққа уйытып, қатық уйтқан ауыз қабақты қыста тоңып қалмасын деп гөне шөгирмениң тысына қаппап қойды. Сол уйытқан қатығын берип қысы менен мени асырады. Бүйен емшек ешкінің сүтин писиргенде қазанның түбине қатқан қаспақты қазап қырған балық қырғыштың үстине салып маған береді.

Сол ашлық, әптадашылық жыллары шийки тарыны қазанға қууырып дигирманға тартатуғын дәстүр болды. Бул унға «басалай» деп ат берди, сол басалай унды сууға қайнатып балаларына берип жап сақлайды.. «Басалайды басып иш, құрсағыңды қысып иш» —деген нақыл соннан қалған шығар деймен.

Басалай унды дигирманға тартып атырған хаялдың қасына бирнеше балалар барып турғанымызда, дигирман тартқан қатын бизлердин ауызларымызға бир қысымнан басалай унды бурқыратып салып жибереди.

Бизлер ауыздарымызды қымып далаға шығамыз.

Гүз айларының бір күні қонсы ауылдағы қыпшақ урыуынан Әдилбай, Медетбай деген байлар менің анамды кийиз бастырыуға алып кетті. Менде анам менен бірге бардым. Менің анам сол ауылдың көп қатынларын жыйнап, оларды басқарып кийиз басты. Кийиз бастыуға бір хаялдың күші жетпейді, жүнді жайып, оның үстине жыңғылдан тоқылған шолпы менен ыссы суу сеуіп, оны жез шпиге орап, 7—8 хаял билегінің астына алып думалатып күш жумсайды. Басы бириге басалаған жүнді шпиден шығарып, арқан менен шандып, көп қатынлар ыңқылдаған дауыстар шығарып билегінің күші менен шандыған кийизди ояқ-буяққа думалатады. Олардың билеклери кийиз қыршып қыпқызыл болады. Менің анам сол хаяллардың ортасында саққа жүгініп екі қолының билегі қып-қызыл болып қатынларға:

— Былай басың, былай думалатың, арқанды шешіп, тағы ыссы суу себиу керек, енді буның екі жағын шығырып қол менен қарпыу керек» — деп жүреді. Кийиз басылып болыңды. Енді үйге қайтыу керек.

Бір күні қар жауып қалды, үйге қайтыу қыйып. Менің аяғым жалаң аяқ, қарды басып жүріуге аяғым тонады. Анам мені сонда ауылға дейін арқалап келді.

Енді аяққа не кийіу керек, қыстың қыраулы күні аяқ кийім қайғы болды. Бір күні кепе урыуынан Әдил деген дайымның баласы Айтмурат деген дайым атлы келип еді, ол менің аяғымның жалаң аяқ екенін көріп:

— Бизің үйде бір гөне қоныш бар, соны еплеп, етик тиктирип берейін» — деп мені атқа мингестіріп алып кетті. Менің жалаңаяқ аяғымды тоңып қалмасын деп аяғымды аттың жабыуының қайрылған жеріне тығып орады. Сонша мұхиятлап ораған менен ат жабыудың бүклеген қууысынан шамал хуулеп аяғым тонды.

Менің дайыларымның әкесі Әдил серри деген өткір, тентек адам еді. Ол өзінің тентеклігі арқалы «Серри» деген атаққа иіе болған екен. Әдил атамның баласы Айтмурат дайым гөне қоныштан маған етик тиктирип берді. Менің бириңши мәртебе аяғым етик кийгендегі қууанышымды көрсеніз еді!...

1927-жылы Төрткүл педтехникумында оқып жүргенімде, техникум мұғаллимлери Әбил Мәжин Примов,

Остагов дегенлер Москваға барып келди. Олар бизлерге:

— Москвада Қарақалпақстанлы оқыушы балаларға Надежда Константиновна Крупская кийімлер берди!— деп студентлер жыйналысында сөйлеп берди. Бизлер қатты қуаңдық. Ол гезде бизлердин басларымыз жалаң бас, аяқларымыз жалаң аяқ еди. Аяғымызға ботинка, пұтымызға шалбар, басымызға жыллы шапка үстимізге гимназистлер формасы, сары илгекли қара шинел кийдик. Мениң есімде қалғаны, аяғыма жылтыр ботинканы киіе бергенімде жас гезімдеги аяғым қарға тоңып жүрген күнлерім көз алдымнан бір-бір елеслеп өтті...

Сөйтіп анам менен «жесир қатын жетім ул» болып ауылда күн көре бердик. Ағайын-туғаннар егин-егіуіге жәрдем беріп турды.

Бір күні мениң дием испи, аяғым ауырды. Ол ауырыу (ревматизм) аяқтан қолға көшти. Фаррылар баланың қолына дем салдырыу керек, Разы ийшанның мешитиниң қасында Таңсық хожа деген бар, сол дем салса тәуір болады—десип атыр.

Ол гезде 13—14 жасар едім. Мениң анам қолыма бір сары тауық беріп Таңсық хожаға барып дем салдырып кел деп жиберди. Мен сары тауықты қолтығыма қысып, елсиз мөңіреу дала менен жүріп Таңсық хожаның үйіне бардым. Бір хәптедей болып қолыма дем салдырдым.

Анамның айтқанын қылмай, буйырған, жұмысын ислемей алдап кеткенімде анам мениң құлағыма бір шыбық урып еди. Мен қыңырлық қылып жерге құладым. Анам урарында урса да, урған шыбығының тийген жериниң қызарғанын көріп жылаған көз жасының ысы тамшысы құлағыма тамып тур екен... Бір күні ерик писик күнлери Медетбай дегенниң ериги писипти, бағдың ишинде қол тәрези менен ерик өлшеп сатып отыр деген хабар келди. Мен анама пул тауып бер деп қыңырлық қылдым. Жесир қатында қандай пул болсын. Ол анам ағайынлерден сорастырып үш шайы (15 тийин) пул тауып берди. Үш шайыны қолыма қысып пияда Медетбайдың бағына жүріп кетип, түске таман зорға жеттім. Бағқа барсам ишинде қасында бір себет ериги бар, бір бүкір жигит отыр екен. Меннен басқа бағдың ишинде адам жоқ. Мениң үш шайы ақшама шереги кем бір қа-

дақ (300 грамм) ерик өлшеп берди. Ол ерикти, өлшегенде тәрезисниң басына қарай бир ерикти салды, аўыр келди. Бир ерикти салды жеңил келди. Маған 9—10 лаған ерик қолыма тийди. Сатып алған еригимди етегиме салып киятырып бирим-биримлеп жеп койғанымды билмей қалыппап. Үйге ерик әкелмедик деп, апам урысып кейнген жоқ. Мен туўылғапда бөксемде қал болған екен. Әдил дайым аралбайға бий болсын деп мениң атымды «Қаллы бий» деп қойған, екен. Елге дейин аўылыма барсам жеңгелерим бий бала» дейди. Мениң апам ески дәстүр бойыпша атымды Айтбай бала дейтуғын еди. Мен узаққа ойнап кеткендеги анамның «Ҳа бала» деп шақырған даўысы еле қулағымнан кеткен жоқ..

Анамның ертеги. Үйде анам менен екеўғанамыз болып өмир сүретуғын едик. Мен даладан ойнап келгенимде маған анам тағы да далаға ылығып кетпесин деп ойлаймз, ол жағын билмедим, әйтеўир ол маған ертеклер айтып беретуғын еди. Сол анамның айтқан ертеклеринен: мениң усы ўақытқа дейин умытпай ядымда қалғаны мына ертек еди.

«Бурынғы өткен заманларда бир залым патша болып, ол өз патшашылығындағы байы өлид, жесир қалған бир ҳаялды аўыр жаза беріў ушын ҳаялдың аяқ қолын байлап қойып, оның көз алдында оның жас баласын шырқыратып отқа өртепти. Баласының шырқыраған даўысын еситип, өз баласының отқа күйип атырғанын көрип ҳаял турған жеринде өз-өзинен суў болып, ағып, жоқ болып кетипти...» Ол ертекти айтып болып реҳими келгендей түр билдирип маған қарап қойғаны еле есимде, еле көз алдымда елеслейди.

Бул ертектниң анама да үлкен тәсир еткени еле есимнен шықбапты.

Анам жүрек аўырыўдан қатты аўырып өлер алдында қаладан бир қадақтай дәнели кепкен жүзим алдырған еди. Үйге Изимбет тәўип деген келип, дәри бернўдин орнына дәнели кепкен жүзимди көкнарға қосып «хаўа» соққыға¹ езип мениң анама «усы дәрини жей бер»—деди. Бул дәри емес, ал көкнар менен қурғақ жүзимниң езилген жентиги еди.

¹ Хаўа соққы—тәўиплердин дәри езетуғын, темирден исленген кишкене кел—келсабы.

Изимбет тәуип, көкнарын езип отырып, Ҳиндстан қара чайын ишти. Ертсеңне кетип қалды. Тәуип кеткеннен кейин менни анам:

— Кешегі Изимбет тәуиптің ишкен қара чайының ийисинен терледім, егер сол чайдан бір демлеп ишсем тәуір болар едім—деді.

Мен ол гезде жас едім, анама Ҳиндистан чайын базарға барып сатып әкелгендей менде пул жоқ-ғой!

Реҳимсиз тәуип бір демлем чай да берип кетпеді. Анамның халы күніне-күнге төменлей берді, ол өлер алдында меннен көзин айырмады. Мен соңғы жылдары анам есiме түскенде анамның маған айтып берген ертегі оның өзiне күтә тәсир еткен екен-ау деп ойлап жүрдiм.

— Мен бір күні Шымбайдағы ағамның үйiне қыдырып кетсем, анам удайына бiрге тамақ жегенлiктен бiр өзi отырып кешки тамақты жей алмапты.—Мен бiр езім тамақ жей алмадым, қоңсы үйлерден бiреуді шақырып келіп кешки тамағымды жедім, деп қоңсы қаялдарға сөйлеп беріп атырғаны еле ядымда. Менің анам мен жигит болып ержеткенде қалтасына чай қалта салар деп бiр ушығаға нағыс салынған чай қалтаның екі жағын еле қуралып тигілмеген, қурал қылынбаған нағысты маған арнап қаршыңға салып сақлап қойғаны да есімде. Бiрақ маған қалтама чай қалта салып, жигит болып ел қыдырыуға туұры келмеді, менің келешек тағдырым мені екiншi жарық дүньяға дууілакер қылды. Оқыу, бiлiм майданына қөдем қойыу маған сазауар болды.

1923-жылы март айында анам қайтыс болғанда, маған бiр нәрсе тәсир қылды, мен далада балалар менен ойнап жүріп аш болып пан жейи деп бурып анам күлше писіріп сандықтың үстiндегi жүктің арасына тығып қоятуғын еді. Даладан жууырып келіп жүктің арасына қолымды суқсам күлше жоқ екен, сол ұақытта анамның жоқлығын сезіп муңайып тұрып далаға шығып кеттiм...

Анам өлгеннен кейін үйдегi затларды жыйнастырып, сандық, аршаларға салып атырғанымда менің көзіме бiр қасық ысық көрінді. Менің анам менің ушып бiр ағаш устасына кишкене сулыу қасық, бiр тостаған жондырған еді, сол қасық пепен тостағанымды аршаға салып кетпей-ақ өзiм менен алып кете бер-

сем қайтеди деп бираз ойланып, турдым да, тағы бир келгенде алып кетермендағы деп аршаға салып қулып урдым. Үйдің есигін беккем бекітіп қонсыларға бизің үйден хабар алып турың деп Шымбай қаласына пияда жол тарттым.

* * *

Менің балалық дәуірімнің соңғы күнлери Шымбай қаласында өтті. Аўылдан кетерде ойнап-өскен аўылымды қыймадым, бірақ шара не Шымбай қаласына кетиўди тағдийир мәжбүр қылды. Шымбайдың қаласына тезден-ақ үйренип кеттім. Қораз урыстырған, мәйек урыстырған, асық ойнаған балалар ең алдында мени шетлетсе де соңынан үйренисип бирге ойнап кеттім.

Көптің аўзындағы көп сөздің бири оқыў, билим алыў, өнер билим туўралы болды. Совет властының биринши күнлери трибунадан сөз сөйлеген шәшен ораторлардың сөзлери совет властының әдил нызамы туўралы басланып соңынан жасларды оқытыў керек деген сөзлер менен тамам болып жүрди.

Әдиўли оқыўшым! Бул менің басымнан өткен тағдийир бир менің басымдағы ғана емес, пүткил жарлы балаларының тағдири менің тағдирийим менен ортақ гой. Мен өзимнің басымнан кешкен өмиримди сизлерге қағаз жүзінде, есімде қалған өткендеги елес-елес өмирди тағы да сөйлеп берсем артық болмас деймен.

IV БӨЛИМ

ЖАҢА МЕКТЕП БОСАҒАСЫНДА

Шымбайдың қаласына келгениме де әдеўир ўақыт болып қалды, аўылдан келгенимде ең алдын бурын қаланың улы-шуў сестри, көпшилик мени оғада таң қалдырды. Дәслепки күнлер узақ көшелерге барыўға, қорқып, таныс емес «қала балалары»—урып жүреме деп қәуәтерленипте жүрдим. Соңынан бәрине үйренисип кеттім.

Биз турған жайдың алдында дәрўазасы түсликке қараған мектеп (школа) бар еди, ал ол мектепке қарап хәр күни көзінде көз әйнек, басында тықыр қозы териден тигилген папақ кийген, бир неше татар муғаллимлери қәдем таслайды. Интернаттың балалары қатарласып, строй менен аяқ қосып, жүрип қосық айтып мек-

тепке күнбе-күн келип турады. Мен де келе келе үйренсип мектептің алдына барып оның босағасында тұрып оларға қызығып қарайтуғын болдым. Келе-келе менде өзим менен бирге ойнаған досларым менен мектепке бардым. Мектепке барыўда ақ татар муғаллимлери маған қайырқомлық етти, қолыма дәптер менен қәлем берди, бурында қолыма қағаз-қәлем услап көрмеген маған бул үлкен сыйлық болып көрінди. Сол ўақытта қуўанышымды көрсеңиз еди, қуўанып арсалаңлап жуўырып келдим. Қуўанышымды ағам менен кишеме айттым, ертең мектепке барамап,—дедим, олар мениң бул нийетиме қарсылық етпеди, қайта қуўанысып қалды.

Дәслепки ўақытлары китап, қәлем дегенлер жүдә аз еди, жетиспеди. Кейин ала олар көбейип, хәр оқыўшыға биреўден жетисетуғын болды. Абу-Бакир Дивасев бастырып шығарған «Қыз-Жибек», «Алпамыс», «Қобланды» дәстанлары менен тағы да басқа бир қатар әдебий китапларды Шымбайға көшип келген татар саўдагерлери сата баслады. Биз сол китапларды сатып алып қызығып оқыдық хәм ол китаплар бизлердиң сауатымыздың ашылыўына жақсы жәрдемин тийгизди.

3-класста Қазақстаннан келген Жан Ахмед Ақмамбетов деген муғаллим ал төртинши класста Ҳилал Баймухаммедов деген муғаллимлер оқытты. Буннан кейин сабақлардың бәри қазақ тилинде өтти.

Бир күнлери ойынға қызығып кетип бир хәпте оқыўға қатнаспай кеттим. Ағам менен кишем оқыўға неге бармайсаң деп қатты кейиди. Мектепке муғаллимнен қорқа-қорқа бардым. Өзимнің класыма кире бергенimde муғаллим маған кейиўдиң орнына «хаў келдиң бе»—деп қуўаныш пенен қарсы алды. Маған жаңа дәптер, қәлем хәм китаплар берди. Мениң сол ўақта қуўанышым қойныма сыймай кетти.

1924-жылы май айында бизлерди комсомол қатарына қабыл алды. Бизлерди комсомол қатарына қабыл алыў мектептің алдында өсип турған нәрўан қара талдың астында өтти. Областьтан, Төрткүлден келген обком комсомолдың ўәкиллери жыйналыс президиумына өтти. Президиумды обком комсомолдың ўәкиллерипен Қазақбай Алламбергенов басқарды. Президиумда отырғандардың бәриде жаңаша киийинен айдың көлдиң кең кәнарыла қонып отырған ақ қуўдай болып көринеди. Олардың сулыў келбетлери, саўлатлары бизлердиде келе-

шекте усылардай болсақ екен деген әрман гүзарына баслап, үлкен қуаныш пайда етті. Сөйтіп көп балалар менен жаңа мектептің туңғыш босағасын атлап үшінші класты пәткердим.

Басланғыш мектепте оқып жүрген дәуиримде басымнаы кешкен мынадай елеслерди тағыда сөйлеп бермекшимен.

Мектептен қайтқанда. Қыс айларының бир күнь еди. Тауардан тигилген китап сумканы ийнимизге салып үрккен қойдай дүркиресип шабысып киятырсақ, Шымбайдың орталық көшесинде (бурынғы Шымбай райкомы жайының орны, ол бурын «қала хәкиминиң жайы еди) дәруазаның алдында үлкен хәриплер менен жазылған плакаттың қасында көп адам топарласып тур екен. Ол гезде сауғатлы адамлар күтә аз еди. Бизлердин де жаңа мектепке оқып аз-кем сауғат ашқан дәуиримиз. Бизлер бир-биримизди ийтересип плакатқа үңилип атырмыз. Плакатта қазақ тилинде «Пүткил дүнья еңбекшилериңиң көсеми Ленин қайтыс болды» деген сөздн оқыдым. Бул күн еле ядымнан шықпайды. Плакаттың қасында бираз топарласып турдықта, кейин ааға жүре басладық. Ленин хәққында мектепте муғаллимлердин сөйлеп берген бир неше энгимслери, хәр түрли қызықлы гүрриалери, Лениниң «әмринен айтып берген сөзлери көз алдымыздан бир-бир елеслеп, қатты қыйланып жүрип кеттик. Узын көше менен шабысып киятырсақ бир жайма дүкәнға көзимиз түстн. Ол дүкәнниң ишиндеги хәр түрли шаққы, ийне, илгек, сәден тағы басқа майда затлардың арасында бир значокта бар екен. Бул Володяның үш жасар гезиндеги сүүрети бар значок екен. Сол значоктен бир-бирден сатып алып көкирегимизге тағып қууанысып қалдық. Қалтасында ақшасы жоқ балалар «мен үйден ақша әкелип аламан» деп үйлерине жууғырысып кетти. Бизлердин комсомолға кириу ўақытларымызда да Ленин қайтыс болған күни Ленин хәққында сөйлеген коммунистлердин сөзлери үлкен тәсир қалдырған еди. Бул күни мениң есимде мәңги естелик болып қалды.

Күн тутылғанда. Қайсы күни екени ядымда жоқ, жаздың бир айлары күн тутылды. Бул мекеплерде оқуў тамам болып, жазғы коникулда жүрген ўақытмыз еди. Көшеде жүрген адамлардың жағаларын услап «я алла, я алла!» деген даўыслары жаңғырып кетти. Ой-

нап жүрген балаларда үйлерине жууырын кирип кетти. Шымбай қаласы бойынша он бір мешит бар еді. Адамлар мешитке қарай жууырды. Мешиттин қасы адамға толды. Мешиттин басындағы адамлар екі қолы менен екі қулағын усап, хәммеси құблаға қарап «Аллахы акбар, аллахи акпар» деп бақырып азан айтты. Булардың дауысы жолбарыс келгендегі пададағы маллардың мөңірегеннен усап, барлық мешиттерден айтылған азан қаланы гүңирентіп жиберді. Күн тутылған күні азан-ды молла еместе, ийшап еместе айтты. Хәттеки интернаттың тәрбияшылары да балалар менен қосылып құблаға қарап:

«Алла акбар» деп тұр екен...

Бираздан кейін күн жарқырап көрінді, адамлар үйлеріне қайтысты.

Хауа кеме¹ Азанны екі тәнепистен кейін сабаққа кире баслап едік, мектептин үстінде бір гүрилди еститилди. Хәммә балалар, муғаллимлер менен жууырысып далаға шықтық. Аспанға қарасақ қаланың үстіннен сырқып самолет ушып өтти баратыр екен. Қала халқының бәри үркисип үйлерінен майданға шықты. Адамлардың «Хауа кеме!» деп бақырысқан дауыслары жанғырып кетти. Сонық арасында «Хауа кеме» көзден ғайып болып ушып кетип қалды.

Анадан тууылғалы көрмеген әжайып нәрсе күтә қызық көрінді. Бирақ адамлар «хауа кеме»ни жақсылап көрип қумарын тарқата алмады, «Хауа кеме» алыслап кетип қалды...

Бизлер классқа кирдик, сабақ дауам етилди. Көп уақытқа дейін «хауа кемениң» сести қулағымызда шууылдап турды. «Хауа кеме» тууралы болған ойлар «хауа кеме» қандай болады екен? Ишиндеги адамлары қандай болады екен? Бизлер де сондай болып ушсақ екен... деген ойлар муғаллимнің сөйлеп турған сөзлерин тез-тез бөлип турды.

Шымбайдың ишиндеги отырған адамлар «хауа кеме» бизинң үйдинң үстіннен ушты...» деп өз-ара ерегисти. Әлбетте, «хауа кеме» бийиктен ушқаннан кейін барлық үйлерге бирдей көринеді ғой!. Ал «хауа кеме» сизинң

¹ Хауа кеме—ертектә самолет усылай айтылатуғын еді.

уйдың үстiнен өткен жоқ, бизiң уйдың үстiнен өтпi- деген ерегiс көпке дейiң дауам етiп жүрдi.

Қарақалпақ халқы «хауа кемени» жақсы көргенi: сонша, 1926—1927-жыллары «хауа кемеге жәрдем» деп халықтан ақша жыйнады. Хауа кемеге жәрдем» ушын ким қанша ақша бергенi «Еркин қарақалпақ» газета-сында жәрияланып турды. Айырым адамлар газета ар-қалы «хауа кемеге жәрдем» ақша берiуге жора жол-дасларың жарысқа шақырды.

Қыз төре. Умытпасам, 1922—23-жыллары болса керек, қарақалпақ ауылдарына «Қыз төре» келипти деген сөз тарады. Басыла ҳаял қалпағын кийген жас рус қыз-лары атқа минип, ат үстiнде желiп-жортып ауылларды аралады. Жанаша, русша сәвли кийiнген сулыу қыз-лардың ел ишiн аралауы көпшилик халыққа күтә қы-зық көрiндi. Бул қарақалпақтардың «Қыз төре» ат қойған рус қызлары, соңғы жыллары сорастырсам сол 20-жыллары халықтың есабын алыуға жиберiлген Орта Азия университетiнiң шығыс факультетiнде оқып отырған студенткалар екен.

Сол жыллары менде Шымбай қаласында едiм. Би-иң уйдың алдында революциядан бұрын салынған рус мектебiне русша кийiнген қызлар, жас жигитлер келип тоқтады. Сол гауырласқан жаслардың сыртынан қарап тұрсам ишiнде аузы жайықтай бiр томпақ бала маған таңыстай көрiнедi. Мен сегiз жасымда ауыллық мек-тепте «Әлиппе» жазылған тақтайды қушақлап мектепке қатнап жүргенiмде, сол мектепте Әбдираман молла де-геннiң талай таяғын жеп сауат ашқан Қазақбай деген бала бар едi. Қазақбайдың Тазагул деген апасы қыс-тың қыраулы күнлерi менiң жалаң аяқ аяғымды қарға тоңбасып деп менi мектепке дейiң арқалап барғаны есимде едi. Қазақбайдың әкесi Алламберген қарамо-йын деген адам, Тахтакөпiр беттен көшип келген. Ол Наупир болысындағы 6-ауылдың ақсақалы Сейтмурат дегеннiң бәшири (секретары) болып хызмет атқарату-ғын едi. Алламберген қарамойын алдына астахтаны қойып, қамыс қәлем менен шықылдатып буйрықлар жазып отыратуғын едi. Оның қасында көк-қызыл қа-ғазда арабша жазылған хәр түрлi газеталар жайрап жататуғын едi. Бәширдiң көзiнде көз әйнек, бизлер хәр түрлi газета, қағазларға таңлаңысып барғанымызда бәшир бизлерге көз әйнегiнiң үстiнен қарап қоятуғын

еди. Бизлер оннан газета сорал алып пәтпелек дүзетип ушырып ойнайтуғын едик.

Алламберген қарамойын ашлық жылы Төрткүл әтирапына посып барып Қазақбайды Төрткүлдеги ин-тернатқа (балалар үйіне) берген екен. Мине сол Қазақбай «Қыз төрелер» менен келген екен.

Мен узағырақта турып «Қазақбай» деп дауыслап едим ол:

— «Ях»—деп жууап берди. Мен барып қолынан алдым. Тез жууырыуым менен үйге келип:

— Қазақбай келипти,—деп қууанып сөйледім. Өтепияз ағам жууырып үйден шықты. Бизиң үй менен мектептиң арасы күтә жақын, тек арадан бір көше өтетүғын еди. Қазақбай арсалаңдай жүріп «Өтенияз дайы» деп келип қол алысты. Қазақбайды үйге ертіп келдик.

Елдің есабын алып болып «Қыз төрелер» қайтып кетти.

1925-жылы сол «Қыз төрелер» тоқтаған жайда жаңа мектеп ашылды, сол баслауыш мектептиң 3-класында оқыл жүрген гезімде, еле есімде, май айының бир кеуілли күни Қазақбай Аллаамбергенев комсомол мәжлисинне қатнасып бизлерди комсомол ағзасына қабыл алды. Ал ол гезде Қазақбай Аллаамбергенев Обком комсомолдың биринши секретары болып хызмет атқарады екен. Төрткүлге оқууға барған жылларымда мен Қазақбайдың үйіне жиі-жиі барып турдым. Қазақбай бир сапары чайханаға апарып бир кесе сорпа әперип еди. Ал мен уялып сорпаны түүесип ише алмадым. Мен неге уялдым, неге олай екенін билмедім..

Қазақбайдың халықтың жан есабын алууға келген дәуирин Шымбай ауыллары «Қыз төре келген жыл» деп атайды. Бул «Қыз төрелер» хаққында есімде қалған елеслер усылар ғана.

Қазақбай Аллаамбергенев 1926—27-жыллары Шымбайда халық судьясы болып хызмет атқарды. Соңынан қарақалпақ обкомының 3-ши секретары болып иследі. Ол ири дауыслы, сөйлегенде шаршамайтуғын шешен, қарақалпақ комсомол оратор-активлериниң бири еди.

Досназаров келгенде 1924-жылы гүз айларының бир күни еди. Сабақлар қызыу жүріп атыр. Тәнепис уақты болмай-ақ мектеп қоңырауының шыңғырлаған дауысы шықты.. Хәммемиз үриккен қойдай дүркиресип далаға шықтық. Муғаллимлер өз классының оқушыларын қа-

тарластырып дизип қойды. Хәммемиз қатар турып муғаллимнің аўзына қарап, сөйлеген сөзине құлақ салдық. Муғаллимлердің биреуі ортаға шығып:

— Қарақалпақ халқына ерк алып киятырған Аллаяр Досназаров деген үлкен кеше Төрткүлден фыйтон арба менен шығып, бүгин Шымбайға киятыр екен. Досназаровтың алдына шығып күтип аламыз!—деди. Муғаллимлер балаларды қатарластырып дизип, көше бойлап баслап алып кетти.

Ол гезде бизлердің хеш қайсысымыз хеш нәрсени түсингенимиз жоқ. Күн де бултлы, желемик еди. Шымбай қаласының түслигине шығып сол ўақытта «Орыс жол» деп аталатуғын жолдың бойына бардық. Биз барғанда күн ерте еди, күткен адамымыз келе қоймады, күн кешке айланды, қарынларымыз аш болды. Бул хабарды еситкен қаладағы нан сататуғын панбайлар да себетин төбесине көтерип келе баслады. Нан саўдасы қызып кетти. Ақшасы барлар шөрек сатып алып жеди. Кешқурын күн суўытайын деде, бизлер жуўырысыл ийтерисип ойнап кеттик.

Бир ўақлары: «Досназаров киятыр! Досназаров киятыр!»—деп бир торы атлы шаўып келди.

Жыйылған көпшилик шамал менен шайқалған көл айдынындағы қамыстай уйытқып топарласты. Мектеп оқыўшыларының қатары дүзелип сапқа дизилди. Сонып арасында фыйтон арбаның қоңыраўының сыңғырлаған даўысы еситилди. «Хә» демей-ақ қос ат жеккен фыйтон (карега) арба қос аяқлап желип келип толқа араласты. Жыйылған көпшилик «Ура!» бақырысты.

Фыйтонның ишинен арықтан келген сары татар жигити шықты, бул Досназаровтың жәрдемшиси Пахратдийин Чунчалиев деген адам екен. Оннан кейин пәскелтектен келген сары сынлы, көсе намай киси шықты, ол Аллаяр Досназаров екен.

Досназаров фыйтоннан шығыўдан-ақ, бир нәрсеге қатты қуғанған адамлардай болып «Ағайинлер!» деп бақырып жиберди.

Митинг басланды. Митингти округком секретары Нурғабил Кеўнимжаев окрисполком Досымбет Курбанаев дегенлер басқарды, шешенлер сөз сөйледи. Ондағы мениң есимде елес-елес қалғаны: «Жасасын еркин қарақалпақ! Қарақалпаққа ерк алып келген Досназаров Жасасын!» деген сөзлер болды.

Сол жыйылған көптің ишинде «Жұлдызды гөзлеген қара торы жақсы ат минген, аты орысы ер менен қаңылтақ сртленген, басына Кубань напaғын кийген, қара муртлы, үстінде атлы әскердің қысқа қара териден тигилген курткасы бар бир адам митингте сөз сөйлеуді сорады. Оғанда көптің қатарында сөз берилди, ол атың үстінде зәңгиге ширенип турып:

— Қанатсыз, қуйрықсыз ушып келген Досназардын жалғыз жасасын!» деп бақырды. Ол кесинің сөзин хәмме таң қалып тыңлады. Бул митингте ол кисиден «жол болсын» сораған адам болмады. Оны митингти басқарғанларда танымайды екен. Соңынан сорастырғанымда ол киси Қазақстаннан қашып келген баспашылардың баслығы екей... Ол Досназаровқа қыянет етиү нийстинде келсе керек. Бирақ көптен айбынған усайды. Өйткени Досназаров минген фaйтoнның дөгерегинде жау жарақлы бир неше атлы рус әскерлери де бар еди.

Сол белгисиз адам митингтің тамам болыуына қарамастан-ақ атын қамшылап қашып кетип қалыпты...

Сол күни кеште Шымбайдың қақ ортасынан ағып турған Кегейли арнасына салынған бәлент паяпылдың қасындағы «Қала ақсақалының жайы» деп аталатуғын жайда үлкен жыйнақ болып, онда Аллаяр Досназаров сөз сөйледі. Бундай жыйнақтан балаларға орын тийеме! Терезеден басымызды тығып тыңлап турдық. Досназаровтың шәңкилдеген жиңишке дауысы менен «Арал теңизинде балық жыбырлап атыр, елимизде байлық көп, молла ийшанларды құртыу керек, жас балаларды оқыту керек» деген сөзлери даладан жаңғырып естилинді турды.

Досназаров жай қарапайым пухара халықтан шыққан, өз ерки менен қызыл әскер партизанлар қатарына кирип хызмет қылған, партизанлар арасында коммунистлер партиясына ағза болып кирген, қарақалпақлардың үжікли ретинде жоқарыдан қарақалпақ областлық партия комитетине секретарь етип тайынланып жиберилген коммунист екен. Досназаров кеткеннен кейин молла ийшанлар, байлар ол тууралы хәр түрли анекдотлар таратты. Олардың пасық сөзлеринин бәри бийкар, адам инанбаслықтай еди. Шын мәнісинде Аллаяр Досназаров өз халқыя, өз халқының мәдениятлы болы-

фын шын жүрегинен сүйгөн патриот коммунистлерден еди.

Аллаяр Досназаров сол жыллары Ташкент қаласында Қарақалпақстаннан оқыуға барған балаларды пәине ертип, банкадан ақша алып берип оқыушыларға «мә, қарағым, оқы!»—деп ақша үлестіріп берип, оларды оқыу орынына орналастырған адам.

Илим, билимнің азлығынан, сауатының кемлігінен областьлық партия комитетине секретарь болып исапарыу оған бираз қыйын болып, кейін секретарлықтан босанды.

Ол кисини 1926-жылы обком секретары ұазыйпасынан босанғаннан кейін бир сапары Төрткүл қаласында көшеде ушыраттым. Бурып жақыннан таныс болмасам да—«Ассалаўма әлейкум Аллаяр аға» деп қолынан алғанымды билмей-ақ қалдым. Досназаров мени бурып танымаса да «қарағым, аман сау жүрсең бе?»—деп емиренип сөйледі. Аллаяр аға Досназаров бенен бул ушырасыуым мынадай бир эпизод бенен байланыслы еди.

Досназаров Төрткүлдің гөне қаласынан жаңа қалаға қарап киятыр екен. Жолда бир топар адамлар тур, ортасында Уфа қаласынан келген бир татар. Ол Уфадағы дин назарятының ўәкили болса керек, ол татар:

— Бул жерлерде шарияттың ызамын бурмалаушылар бар, биреулер өзиниң гүнасыз ҳаялын урады—дегенде, қолында ҳасасы бар бир ғарры сөз сөйлеген татарға қарап урайын деп умтылды. Ол ғаррыны еки адам устап жибермеді, қатты ашыуға минген ғарры дир-дир етип:

— Мениң қатынды урыуға ҳақым бар, не ушын урмайман—деп қасындағы устап турған адамларды ийтерип шауқым шығарып тур. Сол ўақытта Досназаровта топтың ортасына шығып ҳәзирги ўақыттағы ислам дининің жағдайлары туўралы бир сиясий сөзлер сөйлеп келген татар молласы менен ашыуға минген ғаррыны жарастырғандай сөзлер сөйледі. Досназаровтың бул сөйлеген сөзлери мениң есимде қалмаған екен, тек мениң есимде қалғаны қолында ҳасасы бар ғаррының селдир сақаллары, оның ашы дауысы ғана қалған еди...

Досназаровтың сауаты аз болса да, «Досназаров» деген ат Қарақалпақстанның барлық түпкірине дерлік даңқ пенен тарап кетті.

Соңғы жыллары Шымбайдың түслигиндегі Досназаровтың туған ауылына жолым түсіп барсам, ол ауылды «увтин ауылы» деп атайды екен. Өйткені «ов» деген жалғаудың (тиркеу) шын мәнісін ол ұақытлары ел ел толық түсінбеген ұақыт еді.

Досназаров Аллаяр өзіннің сауаты аз болса да, партия менен хұкиметтің сиясатын армия қатарында жүріп түсінген, қызыу қанлы, жеделли, жигерли шақмақ тастай шаққан, толқыл сөйлейтуғын, мәселени тез шешетуғын шешен адам еді.

«Досназаров Москваға барып қарақалпақларға автономия әкеліпти» деген даңқ жылдырымдай барлық жерге тарап кетті, ол ел аузында ертектей әнгиме, сөз болып жүрди, бул жағдай қарақалпақ халық шайыры Аяпбергеннің атақлы «Бола баслады» шығармасында:

Сөйлегенде Жйреншден кем емес,
Ұлы Досназардың ол Аллаһяры,
Үлкенлер қасына бара баслады—деп жырланды.

Аллаяр Досназаровтың қызыу қан менен бақырып сөйлеуі, айырым мәселени аңсат тез шешіуі ол ұақытта оқымаған, сауатсыз адам ушын хәм орыплы хәм кеширимли еді. Ол өз халқының патриоты еді.

Биринши машина. 1926—27-жыллары Қызыл-Орда менен Шымбайдың арасына машина жолы салынды. Жол болғанда хәзиргидей асфальтлы тас төселген жол емес, тек топырақты тегіслеп, құмлық жерлерге сексеуіл төселген арба жүретуғын жолдан айырмасы жоқ еді. Жол да питті. Биринши машина менен Қазақстанның атқаруу комитетінің бастығы Жалау Мынбаев келди екен деген хабар Қарақалпақстанға тарап кетті. Адамлар машинаның келиуін күтті. Машинадан бурын Қызыл—Орда қаласынан шығып алты ай жазы менен құмлы далада жол салып қарайған, ауыр мийнеттің азабын көрген рабочийлар келди. Шымбайдың қаласына Қазалы, Қызыл ордадан келген рабочийлар толып кетті. Олар тамыр-таныс ізлеп қалаға тарасты. Олардың көби русша кийінген. Рус мәдениатын үйрене бастаған, көпшилиги рус тилин аз-кем биледи, олар рус

мәденияты туұралы, машина, темир жол дегеннің мәнісін сөйлеп беріп жүр.

1923—24-жылдың қысында телефон ағашына, сым тартып киятырған рус рабочийларының алдында 6 километр жерге қазық керіп бірнеше балалар менен жууырып шыққаным еле есімде, ұзын бойлы, жийреп сақаллы ғарры рус рабочийсы телефон ағашын жонғы менен қырып, қара сия менен номер жазып киятыр екен. Биз бәриене бұрын аяғындағы қайқы темир менен бағанағы өрмелегенин қызық көрдик.

Жаз айының бір ыссы күні «Қызыл Ордадан Жалау Мыңбасев машина менен шығыпты» деген хабар—телеграмма Төрткүл қаласына дүрс ете қалды. Бұл хабар Шымбай округіне жетті. Бұл гезде Төрткүл Шымбай арасында телефон қатнасы басланған еді.

Шымбай қаласындағы басшылар Мыңбасевты күтіп алуға таярлық көрді. Хәзіргі Шымбайдағы пахта газалау заводыйның тусыйда Кегейлі арасының батыс бетинде Палұанияз бий қассап дегеннің үйиниң алдындағы қауыздың қыр дөгерегине шийлер тұтылып, оған гилемлер керилип, отаулар тигилип қатты таярлық ислери көрилди. Сойыу ұшын қойлар әкелинди, жырау-бақсыларға атлы адамлар жиберилди.

Қәдірлі мийманды күтіп алу ұшын областьтан (Төрткүлден) облисполкомның баслығы Қасым Әуезов келди. Сол гездеги милиция бөлиминиң начальниги болып ислеуши Аллек Ахметов дегенди астына жүйрик ат мингизип, Тахтакөпирге барып, машинаның алдынан шығып, машинаның қарасы көришүден машинадан бұрын шауып келип хабар беріу иси тапсырылды.

Милиция бөлиминиң начальниги Аллек Ахметов бақыда турған жүйрик көк атты байраққа шабатуғын аттай қылып безеп ертлеп, атының қуйрығын түйип, Тахтакөпирге желип жортып жүрип кетти.

Жаз айының ыссы бір күні еді. Аллек Ахметов Тахтакөпирдин аржағында машинаны көриүден атына қамшыны басып Шымбай қаласына ұзын қуйын шауып жөнелди. Ат қанша жүйрик болса да, машина менен жарысуға болмайтуғындығы, машинаның атты қуыш жететугындығы хеш кимниң ойына келмепти. «Ха» демей-ақ машина хабаршы Аллек Ахметовтың артынан қуып жетипти. Бақыда турған семиз ат машинадан үркип қашып отырған, машина артынан қуып отыр-

ған, 45 шақырым жолды машинаның алдында шауып басып келген ат Шымбайдың қаласына кире берген жерде ыссыға шыдамай омадлақ етип жығылып зордан «пышаққа илинди...»

Машина келип Шымбайға кирди. Жүйрік аттың өлгеніне хеш ким қыйланған да жоқ, хэмме биринши келген машинаға қарау менен бэнт болып атыр. Жаңа келген машина ишине онлаған адам сыйгандай пэскелтекте келген қызыл автомобиль екен.

Хұрметли қонақ Жалау Мынбаев Палұанияз бийдин хауызының бойына түсприлип мийман етилди. Бундай жағдайда балалаға орын тиймейди ғой. Бизлер тутылған шийден сығалап қарап турдық. Қонақтың хұрметине Қарақалпақстанның жырау-бақсыларының көпшилиги экелинди. Бақсылардың ишинен Қыдырнияз бақсы «Машинадан атым үрkip, зорға келдим»...—деп машинаға қосық шығарыпты. Оны қонаққа айтып берди, бирақ қосықтың басқа қатарлары ядымда қалмапты... Ерполат жырау қолына қобыз алып, бираз жырлаған болып еди, бирақ жыраудың жырына Мынбаев онша қызықпады. Гилемнің үстинде отырған қснақ Қасым Әсезов, Нурғабұл Кеўнимжаев, Досымбет Қурбанаев, Керимберди Сағыйдуллаев, Алланияз Айтешевлар менен жай әңгимеге киришип кетти.

— Бизин адай округинде де жырауларымыз көп—деди, ол бир ўақта сөйлеп отырғанлардың сөзин бөлип. Мынбаевтың өзи Каспий теңизи бойын жайлаған «Мың қыстау» деген жердеги қазақтың адай руўынан екен. Жалау Мынбаев қырық жасларға жақышлаған арықтан келген, қырмурын, қара киши екен.

Ертеңине түске дейин машинаның шоферы қала халқын рет пенен машинаға минглзип, хэзирги Ленин көшесиниң арғы басы менен берги басына қатнатып хэр минген кишиден 50 тийиннан алып бирталай ақша жыйнады.

Түс ўақтында митинг басланды. Басшылар машинаның үстинде турып сөз сөйледи, жыйылған көпшиликке сөйлеген сөздеп гөри тансық машина қызық көринди...

Биринши қәдем 1925-жылы еди. Мектепте демалыс күни болып, ойынның қызығына түсип жүрген ўақыт, мектепте демалыс болса да бир жағынан үй жақын болғанлықтан, екннши жақтан қысы менен үйренген орын

болғанлықтан ойнасақта мектептің дөгерегінде ойнайтуғын едик. Жәнеде бизлерди қызықтыратуғын пәрсе, ол гезде қалалық комсомол шөлкеминин (ячейкасынын) жаз айындағы комсомоллардын массалық жұмысларынын жыйналыслары мектепте өтип туратуғын еди. Оны Москваға, Орынбургқа, Ташкентке оқыўға барып дем алысқа келген жаслар басқаратуғын еди. Олар мектептің қасындағы қалың саяда ўақтың өткеретуғын еди. Москвадан каникулға қайтқан жаңаша кийинген бир неше студентлердин мектептің ишинде жатқаны еле есимде. Олар бизлерге үлкен қалаларды көргени туўралы сөз сөйлеп беретуғын еди, бизлердин де сол қалаларды көрсек еди деген ой көз алдымыздан өтип турды. Олар бизлерге «Жас қайрат», «Бахытсыз Жамал», «Бизинң Ганниң» деген қазақ тилинде жазылған әдебиат китапларынан үзиндилер оқыйтутуғын еди.

Вир күни азанда мектептің дөгерегеи адамларға балаларға толып кеткен екен, мен де жуўырып барып адамларға араласып кеттим...

ОҚР ОНО—Шымбай округлик халық билмлендариў бөлимининң баслығы Мухтар Аспандияров деген адам еди. Ол енгезередей, узын, арық кици болып, басына бастырмадай қылып үлкен қалпақ кийип жүретуғын еди. Мухтар Аспандияровтың қалпағы суўға қалыққан шалаңнын жапырағындай болып көпшилликтинң арасында қоқрайып турып, ол сөзин былай деп баслады:

— Областта, Тәрткүл қаласында педтехникум, сельхозтехникум қусаған орта дәрежели оқыў орыны ашылыпты, және Орунбор, Қызыл—Орда, Ташкент қалаларына оқыўға балалар жиберилсин деген хабәр келди. Қим оқыйман десе ОҚРОНО ға арза береди, оқыўға кириўшилерден имтихан-(экзамен) аламыз!—деп сөзин тамамлады. Бул сөзди еситкен балалар оқыўға кириў ушин арыз жазыўдын талабына киристи. Күн сайын мектептинң дөгерегеи балаларға толып кетти, арзаны сулыў қылып жазбаса оқыўға жибермей қояма деп арзаның формаларын биреў-биреўден көширип, бирнеше мәртебе өширип жазып талай қағазлар зая да болды.

Оқыўшы балалардын ишинен егеде болғанларын Оренбург, Қызыл—Орда, Ташкент қалаларына жибере баслады. Имтиханды ОҚРОНО баслығы Мухтар Аспандияровтың өзи алды. Аспандияров сөзин «канечно, қалқам» деп баслап, бир сөйлей қойса қоймайтуғын езбе.

көбік ауыз адам еді, имтихан алыу бұған қолай түсті. Азаннан кешке дейін 5—6 баладан имтихан алып үлгерді. Имтихан алыушының қолында хеш қандай тексти, жоқ, аузына келген сөзді досқаға жаздырады, жазылған сөздің мәнісін сорап, ұақытты созады да отырады. Соның арасында онлаған бала жоқары қалаға оқыуға ұзатылып салынды. Кейін ол 3—4-класс балаларынан имтихан алыуға киристи. Бизлерден алған имтихан хәм 5—6 күнге созылды. Бизлердің имтиханымыз питпей-ақ, кеткен балалардың жол-жөнекей жиберген хатлары мектепке келип турды. Арадан 6—7 күн өтпей-ақ олар елин жүдә сағышып қалыпты. Ол хатларды топарласып турып оқыдық, арадан бир неше күн өткеннен кейін мениң кириу имтихан тапсырыу нәубетим жетти. Имтихан алып атырған сықылсыз, қара киисден қорқып досканың қасына зордан бардым. Ол киис балаларға жаздыратуғын сөзин түүестиме, маған жаздырыуға сөз таба алмай тамсанып азырақ тоқтап турып: «Қысы менен оқып, хәзир ауылда бос қарап жүрмен» дегенди жаз деп жекирингенде аузынан түкириги шашырап кетти. Мен досқаға айтылған сөзлердин бәрин жазып болып тоқтай берген ұағымда, басында көк шийразы лапағы, қолында нағысланған, басы иймек кавказ таяғы бар, көк мауыты шекпенин ийнише желбегей салып мурты тебендей шашылған окрисполком председатели Досымбет Құрбанаев кирип келди:

— Жолдас муғаллим, не қылып атырсаң? Балаларды неге тез жибермейсең?—дегенде, Аспандияров:

— Кириу имтиханын алып атырман—деди, сонда Құрбанаев:

— Имтихан деген не? Өзи оқыуды барып оқыйды. Егер усы балалар сауатлы, билгир болғанда оқыуға жиберетугын ба едик. Итиханды қысқарт, оқыуды Төрткүлге барып оқыйды. Имтиханды оқыуын оқып, билим алғаннан кейін береді.—Тез бол!—деп мәселени тез шешти. Бул сөз балаларға «майдай жағып» кетти. Бес алты күннен бери балалар имтихан тапсырамыз дегенным алмай жүрип шаршаған еди.

Досымбет Құрбанаев Аспандияровқа қарап:

— Хәр балаға жол қәрежет ушын 3 манаттан пул бретугын болдық. Кететугын балалардың атларын жазып исполкомға алып бар,—деп буйырды.

Балалар хәр күни мектепке қатнап, тамағында ду-

рыслап ише алмаған еди. Имтихан бермегенлердің мүшкіли апат болды. Балалардың басым көпшілігін оқыуға барыу мақсети менен мектепке келген еди, ал қоразларын қолтықтарына қысқан, Шымбайға қораз урыстырыуға арнаулы келген балаларда болды. Қораз урыстырыуды қумар еткен балалар оқыу дизимине кириуге талаптанбады. Қоразларын қолтықтарына қысып, қыйсайысып өз жөнлерине кетти.

Июнь айының бір ыссы күни еди. Күн ортасы аға бергенде Шымбайдың ортасынан хәрлап ағып тұрған Кегейли арнасының жағасы, қалапын ортасындағы паяпылдың тусы қара құрымдай адамларға толып кетти. Булар «жоқарыға» оқыуға кетіп баратырған балалардың ата-аналары, тууған-тууысқанлары хәм қала халқы еди. Олар оқыуға баратырған балаларды узатып қалыуға жыйналғанлар еди. Кегейлинин паяпылының қасында Кегейли арнасының ортасын енген 9 азналы, ернегине таяушылар жүріп таяу таяныу ұшын ернегине жууан бір бау жыңғылдың қарамындай жыңғыл өрилген аттын құйрық қылынан басына айдар тағылған Хийға кемеси барып келип қозғалып тұр. Қолында таяуларын алып, кемениң ояқ-буяғын көріп, тоқылған жыңғылдың үсти менен кемешилер шауып жүр, олардың басында гүдидей үлкен телпек. Кемениң бас бетинде үлкен ошақта үлкен қара қазан тұр. Барлық кемешилердің саны 18 адамға жетеді булардың көпшілігі: кемени сүйрейтуғы: салдаушылар, ал басқалары дарға, Кемениң ролин тутыушы еки адам хәм аспазлар.

Бизлер арқаланып кемеге мине бергенде арнаның жағасындағы адамлардың ишинен бір еки қатын дауысын шығарып жылап жиберди, буларға қосылып басқалар да жылады, қәпелімде арнаның жағасы бір топар сағал улығандай болды да қалды... Күн бір жағынан ыссы болса, ал екінші жақтап арнаның еки жағындағы қала халқының жыйылғаны соншелли, арқадан есип тұрған шамалды кемеге жибермей қойды. Бул ауқалды көрген кемешилердің арасынан:

— Кемени таяның, қаладан майданға кеңисликке шығайық!— деп бақырған дарғаның дауысы шықты. Хийғалы кемешилери телпеклери селкилдесип таяу таянып. Кегейлинин өрине қарап кемени ығыза баслап еди. арнаның бойындағы аламанларда шууылдасып кемеден қалмады. Олар жыласып шууласып кеме менен бирге

қаланың алдындағы майданға шықты. Жаға толған адамлар кемени қаппап кемеге тағы да шамал жибермейди. Кемешилер кемесін тағы да өрге ығызды, бул ғақытта бизлер нәрсе қарамызды кемеге жайғастырып болған едик. Сол ғақытта арқадан ескеп шамал күшейди, кемешилер шуулап бақырысып қууанды. Кемениң желқомы көтерилди, кеме өрлеп ығып кетти, арна жағасындағы адамлардың «хош хош» деген дауыслары жаңғырып кетти. Кеме қатты ықты, адамлар топарласып шоқ-шоқ болып қала берди. Күн батқанша әдеуір жолды басып қууаныш жарма арнасына шықты. Қууаныш жармадан да өтип, Қаттыағар арнасына кире бергенде шамал тынды. Кемешилердің жолы ауырлады, шамал тынды, желқом түсирилди. Қаттыағардың еки бойы қалың дут тоғай жағадан салдау тартып кемени сүйрейтуғыш жол жоқ, таяу менен таяныуға суу терең, таяуға бой бермейди. Кемешилер шууласып, бир-бирине бақырысып арнаның бойындағы тоғайлардың сууға салбырағап шақаларына асылып 9 азналы ушан кемени өрге жылыстырған болды. Бирақ нәтиже аз болды, соның арасында күн кешке айналды, кемешилер шаршанды, қалың тоғайдың ишинде қоныуға туура келди. Бул жер Нөкис қаласының тусынан төменирек жер екен.

Кемеге минген оқыушылардың жалпы саны 37 еди, үлкен кемеге мингеннен кейин 37 адам «Дарьяға тақан шайғандай» болған жоқ. Бир неше азналардың арасы бос турды.

Бизлер Нөкис қаласын көремиз деп кемеден түсип шайысып кеттик. Нөкис бир неше шақырым жер екен, тез жүрип жете алмадық. Шабысып княтырсақ алдымыздан қарлап ағып турған суу терең өзек шықты. Өзектен жүзип өтиуге туура келди. Ишимизден Төрешияз Сапаров деген бала:

— Мениң қолым пәтлн, мен сизлердің кийимлеринизди өзектиң аржағына шығарып өтип берейин, деп солақай қолы менен ылақтыра баслап енди, кийимлер, етиклер суудың ортасына барып шалпылдап түсип турды, баллардың биразы жүзиу билмейди екен. Ишимизден Тәжиахмед Сейдахметов (Сентмамутов) жүзип барып түскен етиклерди алып келди. Ишимизде Төремурат Өтемуратов деген бала қырда қой багып жаңа ғана кентлн, қалалы жерге келген екен, суула жүзиуди билмейди екен. Сууға манығып кетип қала жазлады. Та-

жиахмет ол баланы жүзип барып қолынан сүйреп қырғалып шықты, хәмменіз үрккен қойдай шабысып жүрип кеттик. Сууға жууырып қызып келгенликтен бе билмедик. Төреғалий деген баланың аяғының тамыры тартып қалды. Нийетбай Әдилбаев (Таубаев) деген бала Төреғалийдың аяғының тамырын ууқалап түйілген тамырын босатты, қатардан қалмауға тырысып жууырған болды, сонда да үш төрт мәртебе тамыры тартылып жығылды.

Нөкиске келип жеттик. Нөкисте 3—4 ғана хожалық бар екен. 2—3 адамнан ибарат Уральский (Урал казаны) бар екен. Уральскийлер майданда еки хаял, 3 еркек гөне кемениң үстине минип ески рус намасына салып дауыс қосып қосық айтып отырған екен, рус тилинде айтылған қосықты биринши мәртебе еснтийимиз еди. Балалардан қалып бираз тыңлап менде жүрип кеттим. Нөкиске қонақ болдық. Ишимизде егеделеу балалар хәр кимнен 15 тыйыннан жыйнап алып ешки алып сойды. Ешкини сойуу, писириу машақаты түн ортасына дейин барды. Узақтан жууырып шаршап ешкиниң етнинн пи сиуине қарамастан уйықлап қалған екенмен. «Тур-тур гөш писти деген дауыс естилди, уйқылы көз бенен табаққа қол салсам, ол ешкиниң гөши қолыма желимдей болып жабысты. Нөкистеги сум адамлар балаларды алдап арықтан қауһсап турған қотыр ешкинин сатқан екен. Ол гөштен жегеним жоқ, берген 15 тыйынма қыйланғаным жоқ, қолымды жууууға шамам келмей көзим уйқыға кетти..

Азаанда күн шығар шықпастан даурығып оянып орынларымыздан турып шабысып Амударьяның жағасына барсақ кеме еле Қаттығардан шықпапты. Күн ысығ бжслады. Дарьяның бойындағы қулаған гөне тамлардың көленкесине саялап еспе құмға аўнап жатып кемени күттик. Күткен кемемиз келе қоймады, алып шыққан сөк, зағараларымыз кемеді қалған еди. Қарнымыз аш болды еки көзимиз кемениң келетуғын жағында болды. кеме келмеді, түс болған ұақытта Қатты ағардың сарасында нан ығып киятырған кеме көрингенде қууанғаннан бақырысып жибердик.

Кеме Әмиударьяның кең айдынына шықты кең айдынға шыққан менен тез келе қоймады, жағаға келгенше асықтық. Кеме келип жағаға тоқтаудан ылақтай қарғысып кемеге минип алып ала қаптардың аўзын

ашар ашпастан уртларды томпайтып, қатты сөкті қа-
тырлатып шайнауға киристик.

Кемешилер ийнлерине палаңларын алып аяқ қо-
сып салдау арқанларын ийнлерине салып кемени өрге
сүйреуге киристи. Салдаушылардың саны 15—16 адам-
дай, аяқлары жалаңаяқ, алты ай жазы менен салдау
тартып жалаңаяқ жүргендиктен табанлары тебингидей
болып қатып қалған, басларында гүдидей телпек, дам-
балларының балағын түрген, үстине қалың шапан кий-
ген.

Дарға өрлик ағаштың қасында дингектей болып
дәрьяның өрине қарап, руль ұслаған ғайратлы еки жи-
гитке қолы менен ымлап көрсетип гей ұақытта оларға
бақырып қойып дәрьяның өрине көз тигіп отыр. Дәрья-
ның ағысы қатты болып жолымыз өнбеді, кеменин бас
бстинде тандыр ошағын айланған аспаз құмбыл болып
тамақ писиріп атыр. Соңша адамды тамақландыруу
аспаз ушын аұыр ис ғой. Жол бойы кемешилердің мий-
нет қылған өмір картинасы еле көз алдымнан кеткен
жоқ.

Дәрьяның харлап аққан қайтбалары кемени жибер-
мейді, бир неше минутлар салдаушылар бир орыннан
қозғалмайды. Бундай жағдайларда кемешилер улы-шуу,
қум-қуұйт болып бир-бирине тәпинисип бақырысады.

Күн батарға жақылап, кеш болып, кеме қырға
байланғанда кемешилер дәрьяның кен қайырына төсек-
лерип жайып, хор-хор шылымларын тартып, тамаққа
тойып, чайға терлегеннен кейин күни мененги аұыр мий-
нетин ұмытады. Олардың ишинен бири-сырнайын шер-
тип, дәрьяның бойын жаңғыртып жас жигитлери орта-
ға шығып қолларын шыртылдатып ойынға кирискенде
күни мененги бир-бирине тәпинисип сөгискенлери ұмыт
болып кетип, шақалақ атып күлисип, хор-хор шылымла-
рының түтинлерин бурқыратып шад болады.

Узақ жол жүрип үйренбеген балалар қабаққа түс-
кен тышқандай кемениң ишинде тыпыршып тынбайды.
Ойнаған ылақтай секиреді. Тынымсыз балалардың қы-
лығы дарғаға жақпайды. Дәрьяға жақын қалаларға
жақынлағанда дарға:

— Балалар, жақын жерде қала бар,—деп балаларды
алдап жиберип кейин тыныш тапқандай болады. Қып-
шақ, Гүрлен қалаларын көреміз деп кемеден ұзақ жер-

ден шығып узақ жол жүріп шаршап, кемешилерден талдай мәртебе алдандық.

Хәмме оқыўға баратырғанда қатардан қалмайын деп Досбоғанов деген бурын бай есигинде жүрген бир дийхан бадракта бирге шыққан екен. Хат билмейтуғын саўйтсыз, аяғы жалаң аяқ үстинде тозыўы жеткен бөз көйлек пенен бөз дамбалдан басқа ҳеш қандай илип алар кийими жоқ. Басында пахта пилтеси көринген кир тахья, азық дегеннен бир тислем де наны жоқ. Досбоғанов көпшилик оқыўшылардан нан сорап жеп оңдысық етти. Мениң ядымда Палўап Хожалепесов дегенниң оқыўға киятырғанда жолда шығарған қосығының мынадай қатарлары ғапа қалған екен:

Отыз жети курсант миңдик кемеге,
Ушырадық ҳәр бир түрли немеге,
Досбоғанов нан таппайды жемеге,
Небир қыйын күнлер өтти арзанлар.

Досбоғанов Шымбайдың 5-аўылы «Қырық» деген мақаннап екен. Хат билмеген соң оқыўға жарамай, соңнан Төрткүлден Шымбайға жаяў қайтып кетти. Арадан бир неше жыл өткел соң сорастырсам Досбоғанов жақсы тракторист болыпты деп еситтим. Кемели кетип баратырып үлкен кемени сүйреген салдаўшылардың аўыр азабы салдаўшылардың салдаў сүйреген көрписин рус художнигя Репинниң «Салдаўшылар» (Бурлаки) деген картинасын көз алдына елеслетеди. Ҳарлап аққап дәрьяның қайтпаларында кемени жибермей кейин шегиндиреди. Салдаўшылар аянышлы ыңыранған даўыслаз шығарып алға өрлей алмай сиресип, арқанды беккем тутып алдына қарай еңкейип бир орында бир неше минутлар турады. Бундай жағдайларда салдаў арқан үзиллип кетип кемени дәрьяның ағысы көп жерге ығызып алып кетеди. Салдаўшылардың көп мийнети босқа кетип арқан үзилген жерге бир неше саатлар кемени сүйреп зорға жететуғын жағдайлар болады. Салдаў арқан үзиллип, салдаўшылар дәрьяның жағасында қалып «қус қашырған қалпелердей» дағдарып, дәрьяны жағалап бақырысып кемени артынап жүтрген аўыр жағдайып сөз бенен айтып жеткисиў қыйын. Үлкен кеме дәрьянып катты ағыс қайтпаларында қыр гүбелек айланғанда кемеден отырып қорқысамыз, егер кеме қырға жақынласа

жағаға секирип шығып жаяу жүріуге разы болғандай боламыз. Кемениң дарғасы:

— Балалар қорықпаңдар, қорықпаңдар!—деп бизлерге тәселле береді. Түс ауып арқадан шамал дауыл тұрса кемешілер қатты қууанысады, төрт бурышлы Хийуа кемесинің желқомы көтеріледі, салдаушылардың мийнеті жеңіледі, олар шад болады бизлер де уған қосылып қууанамыз, самал пәсейсе «Айдар, айдар» деп самалды шақырамыз. Халық әдетінде «Айдар, айдар» десе самал еседі екен деген түсинік сақланған. Кемениң басына аттың қуйрығынап айдар (кекил) танып қойыушылықта самал менен байланыссы әдет болса керек деп түсіндім.

Кемешілер:

— Қыпшақ қаласы жақын, бүгін базар күні, қыпшаққа барыңрал!—деп бизлерді шығарып жиберді, дүркіресіп шабысып Қыпшаққа қарай жол тарттық. Қыпшақ қаласы жақын емес екен. Жүріп шаршадық, күн ортасы болғанда Қыпшақ қаласына зорға жеттік.

Базар толған адам. Қара құрымдай қара шөгірмелер. Қууырған балықтың ийісі мурнынды жарады. Қара телпегинің жүні селкилдеп кабапшылар кабабын желпип отыр, олардың миніп келген айғыр ешеклерінің ақырған дауысы қаланы жаңғыртады. Мен ашаршылық жылы посып кеткен ағайинлерімнің дәрегін таптым. Досбоғановты ертіп ағайинлеріме кеттім. Олар Жұмыр таудан қашық емес жерде «Қарақалпақ қала» деген жерден мақан тутқан екен. Күн батарда барып жеттік. Олар кеткенде мен он жасар едім. 17 ге шыққанда, арадан неше жыл өтсе де оларды таныдым. Сейтанияз аға деген, Өтелберген, Төлепберген деген бірге ойнаған балалар еді. Мени көргенде кемпір-ғаррылар шуұласып жылап қоя берді. Аман-түуел сәрастым, көшіп барғанлар жыйналып бір ауыл болып қалыпты. Қонақ болдық, азанда Сейтанияз ағам қоңсылардан ат сорап алып бизлер мингесіп кемениң артынан жеттік. Дарьяның самалы шеп есіп, кемениң жолы өңбеген екен.

Гүрленің тусына келгенде кемешілерден және алдадық. Гүрлен қаласының тусына келмей-ақ кемеден түсіп шабысып кеттік, кемеден қалып қоярмыз деп қалаға барсақ та өз өзімізден басқы тауып шабысып ке-

меге келдик; әдеуір-ақ ашырқап шаршаған екенбиз, кемеңнің ултанына жатып дем алдық.

Кемешиге ақша төлеп кеме жалласақ та көбине дәр्याпы жағалап жаяу жүрдик. Сегіз күн өтпестің соңындағы күні күн аға бергенде Төрткүл қаласынан 18 км жерде Урал казаклары мекен еткен Уральский поселкасы—«Бабай қала» деген жерге келдик, бұл жердеу кемели Төрткүлге кешке дейін жете алмайтуғын болды. Нешше күндер кемели жүріу бизди жалықтырды. Көмени таслап бес арба жаллап жүклеримизди арбаға тийіп өзлеримиз жаяу Төрткүлге қарап жүріп кеттик. Түнгі саат 10-ларда Төрткүлге келдик. Чайханаға тоқтадық, ертеңне азан менен Төрткүлде бас хәкімнің жайы деп аталатуғын үлкен гербиштен салынған жайға жайғастық. Оқып билим өнер үйреніудің дәуірі басланды.

Төрткүлде. Төрткүл бизге үлкен қала болып көрінді, бундай қаланы бала болып көргенім жоқ еді. Қаланың дегереги жаугершиллік—алағат заман жыллары жаудан сақлануы үшін салынған қорған бийік дийұал мөнен қоршалған. Қаланың төрт тәрәпинде төрт дәрұазасы бар. Олар Хазарыс дәрұазасы, Ханқа дәрұазасы болып аталады екен. Қаланың иши қалың терек, жетілген мийұа бағы, Ресей ағашлары. Айнасы кең жаңа жайлар. Қаланың қорған дийұалының үсти шығырдың тисиндей гезе. Ал ол гезелер мылтық қойып атыу үшін қойылған гезе екен. Қаланың ортасында өткен әсирдің аяғында солдатларға ибадат қылдыруы үшін салынған рус ширкеуі бар. Олардың қресі аспанды гөзлеп тұр. Адам көтере алмайтуғын хәр түрлі иренлі қоныраулар. Екшемби күнлери адамлар ибадат қыларда қоныраудың дауысы қаланы жаңғыртады.

Төрткүлге бир кеше ирет баспашылар топылып, биз барған жыллары баспашылар жоқ болса да, қаланы қорғау үшін сақлық ретінде бир полктың 2—3 гана эскадронының атлы әскерлери бар екен.

Дивизион әскерлери атлы қатарласып музыка шертилгенде «Атлы әскерлер жыры» дауыс қосып хор айтып көше бойлап жүр. Атлы әскерлердің бұл салтанатын Шымбайдың қаласында 1920—22-жыллары бир неше рет көрген едим. Атлы әскерлердің атқа минип шабытып ат ойнатып музыка шертип жүріуі қалаға жаратық болып көринип тұр. Төрткүл қаласы туұралы жалық

легендаларында Төрткүлдө яғный төртмүйөшли болған екен, соннан Төрткүл болып аталған екен дейди. Патша Россиясы тусында Хийўаға болған поход (атланьс) Петр заманында басланып, Александр заманында тамам болғанлықтан Төрткүлге «Петро—Александровский» деп ат қойған екен. Ал Қарақалпақстанға совет власты орнағаннан кейин ески халық қойған ат бенен «Төрткүл» болып аталып кетипти.

Биринши күнлери. Биз тоқтаған үлкен жайға бизден басқа да Қоңырат; Хожелиден балалар келип быған-жыған болып кетти. Биз барыўдан төсек орын болмады, тақыр полда жаттық. Мениң узыны бир ярим метр, ени бир метр үйден алып шыққан қара кийизим бар еди, сол кийизди еки бала төсек қылдық.

Барған күни азанда оянып, қарасам жайдын пәтигиниң ортасында қап-қара нәрсе уйысып көринди, сон абайлап қарасам 20—30 илмеги бар жоқарыға илинген глустер екен, жасы үлкен жигитлер кийип келген телпеклерин оған илдирген екен, бул аўхалды көрген басшылар шөгирмелерди алып таслаўға буйырды.

Кимниң ким екенн биймәлим биреў-биреўди танымаймыз, үлкен сапырылыс басланды. Мениң аяғым жаланаық үстимде жеңсиз қара камзолым бар. Қоңыраў қағылса далаға шығамыз, бизлерди қатарластырып қояды. Бир неше минутлардан кейин бир шөректен нан үлестиреди. Арадан 3—4 саат өткеннен кейин және қоңыраў қағады, қатарластырып қойып шақпақ қапт үлестиреди. Усындай тәртип пешен арадан хәлте өтти.

Әму дәрья Төрткүлден 6—8 километрдей узақта агып турады екен. Бир күни параходтың гудоғин еситип параходты көремиз деп шабысып кетип түскн аўқаттан қалып қойдық.

Техникум дийўалының қапысында қолында мылтығы менен милиция турды. Жасы үлкен жигитлерди совпартшколда оқыйсыз деп (менде бараман) бөлип алып кетти. Қалған балалардың ярымын бөлип сизлер агроном боласызлар деп қаланың сыртында Сейтмурат бажбан дегенниң жайына алып кетти.

Техникумда оқыўшылардың өзін-өзи басқарыў, шөлкәмlestириў жумысы басланды. Өзим еле хеш нәрсе түсинбей атырсам мени студкомға (талыбалар комитетине) сайлап қойғанын билмей де қалдым: Оқыў болса еле басланған жоқ, оқыўшылар маған топарласып келип

азарға барып келиўге меннен рұхсат сорады. Мен оларға рұхсат бериўге директордан айбынаман. Шаўқымға шыдамай директорға көринбей кетиўге рұхсат бермен. Қолларык шаппатлап алып олар ғаўырласып жуўырысып алып кетеди. Директор болып Шымбайда бизлерди оқыўға жиберген Мухтар Аспандияров, оқыў бөлиминиң баслығы болып Шымбайдағы 4-класс муғаллими Хилал (Илал) Баймухамедов келген екен.

Балалар еле онда-мында сапырлысып атырғанда көпшклик пенен бирге өз байдалына тентиреп келген Ешалақ жилли деген есер жигит басында селкилдек шөгирме, белинде мәделли белбеу «ким ауылына қайтады» деп балалардың ортасына келип «жар шақырды». Үйин сағынған 3—4 бала Ешалақ жиллиге ерип жаяу үйлерине кетип қалды. Оқыў басланды.

Бизлерди классқа, группаға, бөлиў басланды. Хийўа қаласынадғы педтехникумда оқып атырған қарақалпақ, қазақ балаларын бөлип алып бизлерге әкелип қосты. Оларды Қәримберди Сағдуллаев, Қазақбай Алламбергенов деген баслап алып келди. Хийўадан келген балаларда 1-курске кирди. Ол қалған балалар ушы 3-таярлық класс ашты. Мен 1-таярлыққа кирсемде, бир айдан кейин 2, оннан кейин 3-таярлыққа өткизди. Оқыў басланды, сабақ жөнли программа менен жүрмеді, жәмиет таныў илимлерин обком партияс обкомкомсомолдың басшы хызметкерлери оқыта басласа да, соңынан ала келмей кетти. Ана тил сабағы қазақ тилинде, ал басқа сабақлар татар тиллеринде жүрди.

Гүз айы басланды. Еле бизге төсек орын берилмеді. Техникум студентлери болсақта балалық дәўир қалған жоқ. Қаланың ишинде бағ бар, гейде жийде териўге шығып, қалталарымызды жийдеге толтырып келемиз.

Балалардың ишинде тентеклери көп еди. Олардан ишинде ең айрықша тентеклерден мениң ядымда қалғаны Адилбек Сейтов, Жаўмытбай Сметуллаев, олар жағаласып студкомға арызға келди, оларды сол жағаласыўы менен директордың үйине киргизип жиберип тыныш табаман. Мениң оларды жарастырыўға күшим жете бермейди өйткени олардың жасы меннен әдеўир үлкен еди.

Октябрь айында ҳәр балаға бир матрац, бир адам сиятуғын ағаш (кәт) тапчан берилди. Ағаш тапчанға жатқан ақшамы 3 бала уйқысырап кәтлериннен қулаш

гүсти. Олар анан тууғалы кроватта жатып көрмеген экен. Бир күни балаларға сүлги үлестирип еди, балалар ол сүлги менен бет сыпырмай, барлығы сүлгилерин мойнына салып көшеге шығыпты. Сол күни кешке жыйналыс шақырылып сүлгини мойынға орау уят болады, бет жууғанда бетлеринди сүртесизлер деп түсириндирилди.

Жәмийет таныу сабағын ен алдында Қасым Әуезов баслады. Оннан кейин обкомкомсомолдың 2-ши секретары Тәңирберген Жанбурышын оқытты. Тәбият таныу сабағын Сәрсенбин деген баслап еди, соңынан Зариф Қасимов оқытты. Бурыңғы татар муғаллимлериниң үстине сол уақыттағы областьлық халық билимлендириу белиминиң баслығы Ибрагим Бекимбетов татарстаннан Мухтар Бакиров, Дауыт Бакиров, Марданов деген муғаллимлерди алып келди. Тағыда басқа бир иеше татар муғаллимлери Хийуадан келди, және жергиликли татар муғаллимлери менен Азиз Конеев, Нурий Сагитовларда муғаллим болды.

Оқыудың басланар алдында Қызыл-Ордадан Балақадиров деген қазақ тилинен сабақ берди. Ол кииси ана тили емес, тек өлең оқыта берди. Бир аздан кейин елине кетти, жолда кетип баратырғанда өзиниң оқыушыларына өлең (қосық) менен Самарқандтан сәлем хат жазып жиберипти, Илал Баймухаммедов өзине жазылған бул хатты класста оқып берди. Сәлем хаттан мөниң ядыма қалғаны мышау:

Самарқандта сууың жоқ,
Ешқниң майы қатқандай,
Қоңыр салқыв гүзи бар,
Бузауға жабыу жапқандай.
Көкпаршысы чай ишип,
Көсиллип үйде жатқандай...

Комсомол хәм студком жыйналыслары жийи-жйи болып турып, жыйналыс узаққа созылады онда көбине көп тәртип ҳаққындағы мәселе тийкарғы орынды алады. Балалардың ишинде түрли минездеги, хәртүрли қылықлы балалар бар. Солардың ишинен өзгеше Өтемурат Төремуратов деген бала бар. Ол сабақ оқымайды, «нан көбейсин» деп директордың атына арыз жазып кешке оқыушылар сабақ таярлап атырғанда қасына барып

— Сени мынау «нан көбейсин» деген арзаға қол қой деп подпись жыйнаудан басқа талабы болмайды. Асхананың дежурствосын дежурство нәубети келген балалардан дәптерге сатып алады, оқыуға бармайды десе-ди. Неге былай қылдың?—десе, ол:

— Асханада тамағым тояды, абройлы боламан, хәм сабақтан қутыламан. Класс атламасам жоқарғы класстың арты болғанша, төменгі класстың алды болып жүре бергеним жақсы емеспе?—деп жууап береді. «Бул таңқан ақылына» өз-өзинен қууанады.

Бир күни комсомол жыйнағында көп докладлар, болып көп мәселелер қаралып, жыйналысқа қатнасушылар жалығып шаршаған гезде жыйналысты басқарушы:

— Бүгинги күн тәртібиндеги мәселениң бәри тамам болды, ал сиди гезектеги мәселе бойынша кимде қандай сөз бар дегенде Төремуратов қолып көтерип:

— Мениң қоятуғын мәселем, нан еки қадақ болсын —деп еді, оған көпшілік күліп жиберди...

Бир күни азанда директор қоңырау қақтырып, оқыушыларды жыйнатты. Директор ортаға шығып, Хий-үадан келген балалардың ишинен биреуи техникүмға келместен емлеуханаға түсіп сол жерде (фамилиясы ядымда жоқ) өлгени тууралы хабар айтты. Сол комсомолды жерлеу үшін обкомкомсомолдың жайының алдына барамыз деди. Қатарласып, сап тутып жүріп кеттик. Обкомкомсомолдың алдына басқа мектеплердинде студентлери келип жеткен екен. Өлген комсомолдың емлеуханадағы жатқан дастығының астынан хат табылыпты. Ол өлер алдында жазған қосығы екен. Өзи Хожелиден келсе керек. Қосық қазақ тилинде жазылған екен, ал қосық қәбириниң басына қойылатуғын естелик тахтайға жазылып обкомкомсомолдың алдында педтехникум студенти Алым Самалов ири дауыс пеңен оқып бергенде көп қызлар көзине жас алып жылап жиберди.

Сол қосықтан мениң ядыма мына қатарлары ғана қалған екен.

Ойлап едим шықтымба деп жарыққа,
Қайта түстим шыға алмастай арыққа,
Қыршын жаным қыйылар болдың қайтесин,
Билимимди тарата алмай халыққа..

Оқыу жылының ярымына барғанда студком жу-

мысынан есап беріп қутылдым. Сол жылы халықтың есабын алыу жұмысы басланды. Бірінші тийкаргы курстың балаларып халықтың есабын алыуға алып кетті. 3-таярлық класстан 5 студент, 1-курстың балаларын толықтыруу үшін бөліп алып, алгебра сабағын оқытты. Есап-санаққа кеткен балалар қайтып келгенше бизлерди олардын изинеп жеткерди, сөйтіп көп бөлек бирге 1-курс балаларынын қатарына өттім.

Каникулга қайтқанда. Оқыу жылы тамам болды, каникулга шықтық. Елге қайтыу үшін Әмиүдәрьяны жағалап 3—4 күн кеме изледик. Үш қайық тауып бир қайыққа Шымбайдың, 2-ші қайыққа Қоңыраттын, үшінші қайыққа Хожелинин балалары минетуғын болды. Дәрьяның бойында жыйналыс болды жыйналыста қаралатуғын мәселе оқыуға балалар, қызлар ертіп келиу болды. Сөз көбине қыз балаларды әкеліу тууралы болды. Бул традиция қарақалмақ драматурги Әбдираман Өтеповтың «Тенин тапқан қыз» пьесасы менен оның концерт программасында сәулеменди Әбдираман Өтеповтың концерт программаларынан ядымына мынау қатарлары қалған екен:

Жатба қарындасым бунша муғайып,
Барсаң жарық жолға алып барамын,
Оқыу ашылыпты Төрткүл қаладан,
Барсаң жарық жолға алып барамын.

Бул қосықта драм кружок ишинеп көбинесе Мариям Темирханова деген қыз айтатуғын еди.

Кемели жол жүриу тууралы тәжирийбемиз артты. Бул сапары 9 азналы кеме емес, 2—3 азналы «орысы қайыққа» миндик. Ол уақтында Әмиүдәрья бойынша жолаушыларды тасыуды кәсип қылған «Әмиүдәрьяны ийелеген» Орал казақлары (Уралский) еди. Соңғы жылларн да Уралский кемесине минетуғын болдық. Сол гездеги тийкаргы жол қатнастың дағамы 1933—34-жылға дейин дауам етті. Мен өзим 1934-жылы арқа районнан профессор А. А. Соколов бенен ең соңғы мәртебе декабрьдин 28-күни Шымбайдан Төрткүлге 2 арба жаллап, жолда төрт қонып бесинші күни Төрткүлге келдим. Ал соңғы жыллары сууда мотор катерлар, қырда машиналар пайда бола баслады.

Директорымыз хәм бир неше муғаллимдеримиз белген хошласып 3 қайық дәрьяның қатты ағысы менен

жарысып ығып кеттик. Кемени Әмиүдәрьяның қатты ағысы өзі менен бірге ала жөнелгенде үш кемеден шыққан балалардың дауысы дәрьяның ишин жаңғыртып жиберди.

Қайықтың рулин қайықтың иіеси жийрен қапа сақаллы уральский устап отыр, ал ескекши—кемениң иіеси ескек есиу үшін уралскийге жалланған камбал өзбек жигити екен. Бул ески гөпе дуньяда биреудин күшинен биреу пайдаланыудың бирли ярым қалдықлары болса керек.

Биз ауылға тез барыудың қууанышы хәи жолдас кеме менен жарысып озыу мақсетинде хәр ескекке бир баладан, төрт бала ескекке түстик. Солша күш салып ескекте Қоңырат балаларының кемесинен оза алмадық. Оған себе, буида руль тутыушының хәм ескекшиниң тәжирийбеси болыуы керек екен. Руль тутыушы қатты ағыс бөлеп кемени жиберийүн керек екен. Қоңырат балалары бұрын көл, Таллық дәрьясының бойында суу жағалап, ескек есип қайық айдаудан тәжирийбеси көп экен. Және биз минген кемениң ултанц еили екен, ұзыны ұзып, еии тар, ұзып бел кеме жүргнш болады екен. Дәслеп кемени таңлағанда Қоңырат балалары жүйрик кемени сайлап алған екен. Келе-келе бизиңде ескек есиу тәжирийбемиз артты, руль тутқан уральский ескекти суу түбине терең батыра бермен, суудың бетин қалпып есиң, сонда кеме жақсы жүреди, күш аз жумсалады деди. Биз тәжирийбени ийелеймен дегенше, ескектиң тереңнен силтеп шаршап қалыппыз. Қоңырат балаларының кемеси араны ашып кетти, тек олардың увақтан қыйқыулаған дауысы дәрьяның бетин жаңғыртып қулағымызға тал-тал келип турады... Буннан кейин ол балалар бизлерге де жеткермеди. Олар менен кейин ушыраса алмадық...

Буннан бир жыл бұрын кеме күткен Қаттыағардың сағасына келсек, Қаттыағардың сағасына дәрьяның қайыры теулип суу ағызатуғын болыпты. Биз барсақ Қаттыағардың қасынан «Файзулла жарған» деген үлкен канал қазылып ағыр екен. Қарақалпақстанның арқа төренинің барлық халқы сол жерге жыйналған ба дедим. Адамлар қарақұрымдай көринеди, аламаншын арғы-берги шетине жетип болмайды.

Бул каналды Файзулла жарған» дед атауының себеби. Файзулла Маткаримов деген қарақалпақ мұраб-

ларының ең тәжірийбелі мурабы болғанлықтан хәм 1913—1914-жыллары «Қызкеткен» капалын басларда да мураблық қылған тәжірийбелі адам болғанлықтан, өзи хат билмесе де областьлық суу хожалығының баслығы қылып таярланған адам екен. Қарақалпақлар бул киcини «Энжирал (инженер) Файзулла» деп атағды екен себеби буның қарауын да бирнеше инженерлер хәм болған. Қарақалпақлардың ески әдетинде арнапы ким қаздырса, канал сол мурабтың аты менен аталып кеткен. Мысалы Қуғаншжарма, Үсенжап, Есим өзк т. б.

Мен Файзулла деген киcини 2—3 рет көрдим. Басында гүдидей қара телпегі бар, сарысынан келген, сийрек сақаллы, дуғжымнан келген ири киcи еди. *Узын шапан, үлкен телпегі менен үлкен жыйнақларда аўылларды суўландыруу мәселесі бойынша басшылық қылып жүрди.* Ол киcиге шығарған Қыдырғияз бақшының қосығының менен ядымда қалғаны бар.

«Ағамы энжирал Файзуллады,
Қаттығардан саға алды.
Бир қатынға нәсер салды,
Есабын бере алмай қалды».

Файзулла жарғанның сағасындағы қазыушыларға араласа басладық. Хәмме дүркиресип бизлерге жол берип атыр, бизиң басшымыз, бизден жасы үлкен техникумдағы комсомол ячейкасының секретары Халқабалды Жарылқасын Пирназаров еди. Жарылқасын Пирназаров оқыўға барар алдында Халқабалда батырақлар комитеті болып ислеп, елге атағы жайылған екен. Ал бизлер менен оқыў баслағанда, өзиниң сауаты болмасада, жанжел көтерип, бириңши курске өтип бизлердин қатарымызда отыра берди. Есап сабақларына түсинбей құры отыруу қыйын болдыма, әйтеўир обком комсомолдың кеңсесине хәр нәрсени себеп қылып кете беретугын болды. Оқыўға аз қатнасты. Өзи солақай еди, сол солақай қолы менен шалама шекки сауаты менен жыйналыс протоколларын көшириу менен дәлек еди. Балалардың ишинде жасы үлкен хәм комсомол активі болғанлықтан комсомол ячейкасының секретарлығына сайланған еди.

Пирназаровтың аяғында қыйсық табан орысы етик, үстинде шыймақпалдан тиккен гимнастерка, қалтасы

тарбайын шыққан шалефей шалбар, беліне сары тоғалы әскерий қайысты буғып алған. «Төрткүлде оқып қайтқан мени көрдің бе?—дегендей стройда марш қылып баратырған солдатлардай екі қолын силтеп «стройвой шаг» бенен годдаслап аламанның ортасынан өте бергенде ҳамме жапырылып келип Пирназаровтың қолынан алып атыр.

Ауыл ақсақалы ауыллық мұраблар Пирназаровтың алдында жортып жүр. Бизлер Пирназаровтың артынан ердик. Өзи батрак, оқығанына бир жыл болып буншолли «тутымкершилик» (үлкенлик) қылып өзін халыққа танытқанына мен хайран қалдым...

Биз Қуғаншжарманның бойына өзимиз бенен бирге оқыған Арысланбай Бекмуратовтың үйинде қонақ болдық. Кемели Қуғаншжармадан өттик. Халқабаттын тусы—Қарайшанның көпиринин тусында Пирназаровтын тозыуы жеткен жаман үйи бар екен. Пирназаровтын хәм Рейим Қулымбетов деген оқыушылардын үйинде мийман болдық. Елге араласқаннан кейин кемеде отырғымыз келмей кемешиге рұхсат бердик. Бул уақытта оқыушы балалар хәр тәрепке тарап азайып 4—5 бала қалдық.

Пирназаров бизлерди ертип, Халқабаттын базарына апарды. Халқабаттын иши адамға толы, базар, қызған, жекке баққал, дүкан, саўдагерлер. Базарлар товар сатқан дүканшыларға толы екен. Бул гезде хәммеси де жекке мүлик ийелери екен.

Халқабат 1917—1918-жыллары баспашылардан сақлануу үшін қамал болып қалада базар пайда болған екен. «Жаўдан аман қалдық елимиз абад болды» деп қаланың атын «Халқабат»—қойған екен. Бул мөканның атын бұрын «Ийшанқала» дейди екен. Қарақалпақлардын ески әдетинше жаўгершилик жыллары жаў «Ийшанға тиймейди, мешитке келмейди» деп Ийшанқаланың қамал болууынын да себеби сол екен.

Халқабаттын базарын көрип Қыдыранияз бақсы қосық шығарған екен. Сол қосықтың менин ядымда қалған қатарлары мынаў ғана:

Бизни жақта «Халқабат» деген сөз болды,
Таўардың орнына толы бөз болды,
Кишигирим саўда мын хәм жүз болды,
Қириқ елнге саўда болмас Халқабат.

Халқабаттын бир қассабы бексыйық,

Шәртиктің астында отыр жыртылып,
Қолында пышағы серкени түйіп,
Жырғайған дәм қассабың бар Халқабал.

Сәлем беріп аўыл ақсақаллары, базардағы жекке мүлік ийелери, дүканшылар Пирпазаровтың қолынан келип алып атыр.

Пирпазаров еки аўылсовет баслығын шақырып ҳәр қайсысына 50 тийишпан «салым салып» 2 сомға Халқабадтан арба жаллап төрт баланы миндирип «Бар, хош болың инилерим» деп бизлерди шығарып салды. Мениң қасымдағы балалар Төренияз, Сапаров, Бахый Ергалиев, Тажиахмед Сейтмамутовлар еди. Шымбайға 3—4 километр қалғанда алдынан еки атлы, аўылда қалған жолдасларым шаўып шықты. Мен арбадан түсип атқа мингесип кетип Шымбайға жеттим... Өтенияз ағам келгенде минер деп маған тай алған екен, ол ғуан болып ержеткен екен.

Ағайын-туўғанлар, қонсы-қобалар жыйналып қалды. Қонсы қобалар қутлы болсынға келип атыр. Мениң алып келген үлкен базарлығым печенье болды. Ал басқа жемистің бәри Шымбайдың өзинен табылды.

Ертекине қаланы айландым, қала азлап өзгерейин деген. мен кеткенде телефон сымы бир-екеў ғана еди, енди 5—6 болыпты. Бир базаршы арбалы кетип баратырып:

— Аспанда сым көбейип кетипти, жұлдызды енди қалай көреміз деп өз өзинен сөйленип баратыр екен... Үйге келген аўылдың ғарры-ғуррылары:

— Балам, областқа барып қандай әмел алып келдиң, аўыл әмелдарлары басқалардан болып бизге теңлик тиймеди ғой,—дегенде, мен оларға ҳеш нәрсе түсіндире алмадым. Бул гәплер құлағыма да жақпады. тек болғаны «және үш жыл оқығаннан кейин мектепке муғаллим боламан» деп жуўап берген болдым. Бирақ олар мениң берген жуўабыма қанаат қылмағандай түс көрсетти.

Ғуанымды безеп минип, тамыр таныс излеп, ел аралаўға кирестим, каникуль ұағында қыдырысланы гүжиттим...

Аўылда. Бул 1926-жылдың жаз айлары еди. Төрткүлде бир жыл оқығаным менен үстимдеги кийген кийимлерим жанаша болып жетискен жоқ. Ғуаншаға көзлик, жипек жона, нағысды ақ терлик салып безе-

дим, басыма қара телпек, үстиме ұзын жипек шапан, беліме түрме белбеу буғып кийініп алып қойерде, той-тамаша, жырау-бақсы болса қалдырмай қыдыра басладым. Той-тамашаларда Төрткүлде оқыс қайтқаным ушын отырыспаларда құрметли қонақтың бири болдым.

Ауылда ауыл турмысы еле өзгерип кетпеген. Ауыл-советлер еле «ақсақал» болып аталып, ал оның ағзалары «член» болып аталады екен. Және ауылдағы үлкен әмелдарлардың биреуі батрашком екен, және ауыллық парт ячейка деген бир әмел бар екен. Аулаткомның секретары парт ячейка және батрашкомлар бир топар атлы болып ел аралап жүреди екен, олар көбинесе жекке, хожалығы ауқатлы жерге топарласып қонады екен. Батрашком есигинде адам жалланған, жекке хожалықтар, есигиндеги дийқаны, жалшысы, қойшы менен мийнет қақысын уақтында төлеу хәм қандай кийим-кеңшек беріуі тууралы договор дүзеди екен. Қайбир аулаткомның белгили бир кеңсеси жоқ екен. Бул жагдай шайыр Избасар Фазыловтың қосықтарында

Ауылында аулаткомның,
Кеңсеси жоқ хеш қандай.
Кеңсе қайда, қоржында жүр,
Айна-тарақ сатқандай—

деп сәуленген еди.

Булардан да басқа тухым ширкет (жонышқа тухым) пахта ширкеттин уәкиллери, ақша бөлімінің налоговой инспекторлериде атларын сазлап минип ел аралайды екен. Мен де «хүкіметтин бир уәкилиндей болып» булардың қатарына қосылдым. Қонған жерлерде ақсақаллардан акт протоколларын жазыуға жәрдемлестим. Секретарлар шала сауатлы екен. «Әмелдарлар» түскен қонақ жерлер мал сояды, атларға жем береді, қонақ қылады. Үрип әдетлер еле өзгермеген. Енди мен бурынғыдан қалған халық салтлары тууралы қайбир болған, көзим көрген эпизодларды айтып бермекшимен.

Бир ауылда қыз-жигитлердин отырыспасынын үстинен шықтым уақыт күндіз еди. Көп жигитлердин қасында мен де отырдым. Отырарымды отырсам да көп қысылдым, қатарласып отырған қызлар менел жигитлердин ортасына түсип қалыппан. Шашақлы тығын тығылған, нағыссы, мыстан исленген дөнгелек насыбай

шийше қолдан қолға өтіп үйдің ишин айлана баслады. Маған жақынлап келгенде көкірегі хәйкел менен өңір-моншаққа толған, ириден келген бийдай рен қыз екі қоллап маған насыбай шийшени усынды, мен уялғаннан шығып қаша жазладым...

Бир күни Шымбайдың арқасында санмурын қыпшақ ұрыұының алатында көп жерлерге қонақ болып, кешке таман түнде бир топар атлы болып бақсы айтқан жерге бардық. Бизлерге үлкен сейсхананың төринен орын қойған екен. Қараңғыда отырар орнымызды зордан таптық. Жырау бақсы айтқан жерде жылтыраған екі тас шыра бар екен. Оның биреуін құрметли қонақ деп алдымызға қойды, ал биреуін дәстан айтып отырған бақсының алдына қойды. Екі тас шыраның жарығы үлкен сейсханаға жуғым болмады, хещ нәрсени көре алмадық. Тек «хор-хор» шылымның суының қорылдысы, қызлардың хәйкел, өңір моншағының жигитлерге кесе менен чай берип барып қайтқандағы сыңғырлаған, жуудырлаған сести, дауыстан қалған гарры бақсының дауысын бөлип турды...

Жолым түсіп Шымбайдың түслик тәрәпинде «Қарабуга» деп аталатуғын меканда күндиз бир тойда болдым. Тойда ылақ ойын болды, ылақ ойыннан кейин қыз-жигитлердин отырыспасы болып, мен де сол отырыспаға араласып қалған едим. Бул отырыспа күндиз еди. Қызлар үйдің қазан-табақ туратуғын күн шығыс қапталында оқ жағында, жигитлер үйдің күн батыс жағында малдасын қурып жайғасты. Қыз жөнгеси есик бетке таман отырды, ал отырған қызлар бир ауылдың қызлары болып, көпшилги еле ер жетпеген жас қызлар екен. Отырыспа бираз қызып, чай ишиле баслады. Үй ийеси чай қайнатты, дәслеп чайды үй ийесинин өз салды ал сонынан чайнек кимни алдында барса-чайнектің ишиндеги чайы ишилп болғанынан кейин қалтасынан жипектен нағыс салынған пөпекли бауы бар, чай қалтасын шығарып чайнекке чай салды. Сол чай қалталарды көргенде аяамның «ержеткенде чай саласан» деп нағысы салынып питпеген чай қалтаның құрағын ағаш сандыққа салып қойғаным сол уақытта көз алдымнан елеслеп өтті...

Отырыспадағы тәртипке сер салдым, қызлар чай қуйылған кесени екі қоллап устап, орнынан турып, газ-газ жүрп, жигитлердин алдына барып қөлеген

бір жигитіне еңкейіп екі қоллап ұсыншы береді, қара үйдің ортасына келгенше арты мсеш шегініп жүріп оннан кейін артына бурылады. Кеседегі чайды ишіп болғаннан кейін бос қасаны жигит чай берген қызға ұсынады. Қыз сол тәртіпте «пиіхам» менен бос кесені алып, шегініп барып орнына отырады. Қыздар чай менен кесе ұсынғанда чай ұсынған қыздың қолында бір бөлек қант та болады. Қыз ең дәслеп қасаны беріп хәм сон оны алғанда кесе менен қантты бирим-биримлеп алыу бирнеше секунд ұақытты алады. Жигитлер тәрәпинен де, қыздар тәрәпинен де өзінің нәзер салған жигит ямаса қызына қасаны ұсынады, бул отырыспалар бирнеше саатларға созылады.

Бул көрнісслерди көргенде халық қосықларындағы мына бір шуұмақ куплет қатарлары ядыма түсті:

Бір қыз көрдим Аралбайдың елінде,
Қозақ тсқып отыр екен төрінде,
Бір қаса чай бердим тұрып алмады,
Дәулетім қайттыма—деп жаңым қалмады.

Қыз-жигитлер отырыспа қызғаннан кейін үйдің сыртында хәйкел, өңір моншақлары сынғырлаған бір дүркіп қызларды баслап алдында келген қыз жөңгесінің сесті, дүсірлісі еситілді. Есікті ашып бір келішпек:

Жасанған жаудан қайтпаған жүрегім,
Бір салым майдан қайғама екен!—

дегендей, кирип, қыздар—деп бір дүркіп қызларды ертіл кирип келді. Олар отауға сүнгіп кирип бұрынғы отырған қызлардың алдына қатарласып отыра кетті. Бұрынғы отырған қызлардың жөңгесі отырған орнынан ғарғып тұрып:

Хәр кимнің де танасы бар,
Өгіз болама деген тәмеси бар—

дегендей бизің жас қызларымыздың үстін басып неге киреди екен. Жүрің шығамыз, кетейік, орынларыңнан тұрың,—деді. Жайғасып отырған қыздар тез арада тура қоймады екі қыз жөңгесі арасында өткір поэтикалық сөзлер кетті. Биреуінен бири өткір көрінді. Шетте отырған маған да бір жууап айтып жүреме деп

қайып етпн далаға қашып шыққанымды билмей-ақ қалдым...

Мен далаға шыққаннан кейін де үйдн ишинен бир-неше айтыс, жууапплар еситилип турды, бирақ олар мениң ядымда қалған жоқ...

Шымбайдан—Төрткүлге. Жазғы дем алыстан қайтпақшы болдым.

Бұрынғы обком комсомолдың секретары, соңынан Обком партияның 2-секретары Қазақбай Аллабергенов областлық судтың баслығы болған екен. 8 жасымда сол Қазақбай Аллабергенов пенен ауылдың диний мектебинде бирге оқып едик. Ол гездеги 16—17 жас-лардағы бала, қазир Шымбайға командировкаға келип қайтпақшы болып атыр екен. Ол Шымбайдағы атақлы бай, ургенчли Хожамурат байдың орыс арбасын (файтон) мишип, мени қасына отырғызды, файтонның алтын гүмиске пуу берип жалтыратқан қамыт ағашының салбыраған қоныраулары, түрли намаға сынғырлап, тар көшелер бойлап, узақ жолға жүрип кеттик. Буннан еки жыл ғана бұрын усы Қазақбай мени комсомолға аларда, жыйналысты өзи басқарып, бирнеше жасларды комсомол қатарына алғаны ядымда. Хазир бул қала жайларынанда абырайлы, мынау жүдә жарасықлы кийинген адам мени тәсирлендирди.

«Қууаныш жарманын жағысы» «Қанлы жағыс» деген жерге келгенде, Назархан болыс деген биреу қонақ болып кетиуге мирәт етти. Олар өгизше сойып, екеуимизди мийман етти. Бул жерге ауыл адамлары көп жыйналды. Таң алдында кемели сол жағыстан өттик. Би-лердин ерте шығыуымызға себеп, жағыстан өткен жерде, «Жети асырымның қумы» және «Арық балық» деген далалықтан салқын уақта өтпесе болмайды екен.

Назархан болыс деген 5—6 атлы болып шығып жағыстан өткизип, бизниң атымызға мешеуге ат қосып «Жети асырым» қумнан өткизип салды. 1923—24-жылы Қошқар деген баспашы Шымбай комсомол комитетиниң хызметкерн Алимбетов дегенди «Арық балықтың» тұсында өлтирген екен, бул иске Назархан болыстың қатнасы болған екен. Мине сонлықтан ол бизлерге хызмет қылып жүр екен. Назархан болыс қоластындағы Ешимбет ногай деген кисиниң үйинде қонақ болып атқа дем бердик.

Соңғы күни Қара таудан өтiп «Қызыл үй» (ылайдан салынған үлкен үйде) тоқталық. Қарақалпақлардың бул үйди қызыл үй дегеннiннi себеби ески уақытларда руслар Төрткүл менен Шымбай арасына «орыс жол» салғанда хәр жерден почта бөлiмiн салған, соны кейiн ала «Қызыл үй» деп атаған. Халқабаттын алдындағы, Назархандағы қызыл үйлер тозып жоқ болған. Биз келсек өткен-кеткен жолаушыларға суу қайнатып берiп отырған сөйлемшек қазақ кемпирди көрдiк. Онын танымайтуғын адамы жоқ. Төрткүл, Шымбайдағы басшылардың барлығын таныды екен. Барлығынның атларын айтып сайрап отыр. Өйткенн ол басшылардың бәри де сол «Қызыл үй»де талай мәртебә келiп қонып кеткен екен.

Шаббаз қаласынан өте бергенде Қзақбай болыс деген (волостной) бизлерди қонақ алды. Жолда үш қонып Түрткүл қаласына келiп жеттик.

Төрткүлге келсем оқуы баслануыға аз уақыт бар екен. Еңн үш бала болып Төрткүлдің ауылларын пиядалап қыдыра басладық. Ең дәслеп Төрткүлдің күн батарында «Тарнау» (суу өткеретуғын топыртқа) деген жерде Төрткүл әтирапына даңқы жайылған Уайис мұрап (Сариев) дегеннiн үйiнне мийман болдық.

Уайис мұрап деген қарақалпақлардың қайшылы урыуынан екен. Мұрап болғанына көп заманлар болған екен. Көзi жұмық, сийрек ғана сақалы бар, толық, ири адам екен. Ирилiгi сошшеллi, бир ат бир күнге Уайис мұрапты көтере алмағанлықтан, қапталына және бир атты ертип алып шығады екен. Халық бұрыннан киятырған салтты жоғалтпай, Төрткүл ауылларында қара үй азайса да, отауды сазлап қойған екен.

Уайис мұрап Сары улы 40 жыл мұрап болып қарайған уақтында 1949-жыллары Хүкiмет тәрeпiнен Ленин орденi менен наградалған еди.

Бир күни Төрткүлдің күн шығар әтирапында совет дәуиринде болыс (волостной) болған Молла Сабыр дегеннiн үйiнне мийман болдық. Ол киcи де қайшылы урыуынан екен. Молла Сабыр дегеннiн үй үскенеси келiскен адам екен. Еки жорға атын ертлеп бизлерге берди, бул уақыт құрбан айт байрамы еди. Жорға атқа мiнiп «хәйтлап», көпшилiк баратырған Молтық деген әулийесине бардық. Ол уақытта Төрткүл әтира-

шында диний қайт-байрамлар, әулийениң басында өтеди екен.

Монтық әулийеси Төрткүлдің арқа тәрепинде онлаған шақырым жердеги дөң басында екен. Барсақ сол әулийениң басы адамға, арба, атларға толы. Әулийениң этирапы саудагерлерге, палаушы, балық қуырдақшыларға лық толы екен. Ол жерде палау асып атырған, мал сойып атырған қант, конфет, халұа—шекерлерге толы. Арбалардың ишинде, басын дигирдей үйип ораған хаял-қызлар, басына ақ орамалларды толтырып ораған ғарры, кемпирлерде, жас қыз-келиншеклерин қоршалап алып, хешкимге көрсетпейди. Ал, ол жас қыз-келиншеклер жарық дүньяға қызығып, этирапларға күлип қарап, өзлерин көрсеткиси келеди, бирақ арбаның ишин қоршалаған зағзақы кемпирлер, оларға кейип, бетин орамал менен жаптырып буғып отырыўды буйырды. Гейбир жас жигитлер өзи сүйген қызларға набат қуты сыйлықларын, қызлардың жүзин көрмесе де, арбаны тасалап турып, орамал дәстүрханнн әперип атыр.

Бизлер аттын үстинде жүрсекте қызлардың жама-лып көре алмадық. Бул күнде Төрткүл—Шаббаз этирапындағы бурында болған әдетлер «әдира қалып жоқ болды кой», Төрткүлдің арқа тәрепинде қарақалпақлар мәкән еткен «Досбай» деген жерде бурын Төрткүл этиралына бий болған Өбейбий дегенниң үйине мийман болдық. Өбейбий бул күнде бийликтен қалып, жер егин дийханшылық қылады екен. Ол кисиниң бойы пәскелтек келседе адамлардың ириси екен. Онын қолының хәр бармағы еки бармаққа тең келгендей. Жуған бармақлары менен адамды таң қалдырды.

✓ Өбейбий қарақалпақлардың тарийхына байланыссы ертседеги әңгимелерди ақырын, салдам менен сөйлеп отырды. Бирақ мениң ядымда қалмады, тек мениң ядымда қалғанының болғаны Өбейбийдин «1916-жылы Шымбай уезд начальнигин өлтиргендеги ўақыяда рус хәкимлери Досбайдағы қарақалпақларды Төрткүл крепостының ишине үйимиз бенен көширип апарып «Ақүйли» (плен) қылып, солдатлар сыртымыздан қадағалап турды»—дегени болды. Бул ўақытта оқыўшылар арасында шаш қойыў дәстүри жоқ еди. Аўылда өскен шашымды көрсетиўге уялып, дүканның шегине қундыз тутылған, иши тұлкиннң териси, сырты қара

мақпал, тағар сәудегерлернің кийетуғын цилиндрге ұсаған соппас сатып алып кийіп алдым.

Бір күні Төрткүлге жақып жерде Молла Еримбет деген атақлы қарақалпақтың үйіне қонақ болып отырғанда, күндіз абайламай соппасымды шешкен екенмен, 15—16 жасар үш-төрт бала—«Мына баланың шашы бар екен» деп бақырысып қоя берді. Мен де тез соппасымды кийіу менен болдым. Қайда қыдырсақ та техникумға қайтып келип, турамыз, өйткені, тамақ, төсек орын, сол жерде тайын. Және жаз айлырында мұғаллим курсіне арқа округлардан мұғаллимдер келип оқып кетеді, олардың көбін тапаймыз. Олар менен бірге болыу аұылды сағындырмайды. Олардың да кийім кийісі еле жанармаған.

Саратанның ыссы айларында да олар басына бастырмадай үлкен шөгірме—бөрік, үстінде ұзын шапан, бәліп тауар менен толтырып бууған. Оларды ең дәслеп ана тұл сабағынан шайыр Сейфулғабит Мәжитов оқытады. Сол күндері мен ол кісіні бірінші мәртебе көріуім еді.

Хазарысқа саяхат.¹ Қысқа каникулден келдік, оқыу басланыуға аз уақыт қалды. Тамыр-таныс ізлеп, Әміу дәрьяның батыс жағына өтіп қыдырсақ деген ой тууы.

Шымбайдың арқасы, Кегейлинің аяғында Қайшылы деген мекеннен ашаршылық жылы екі баласын жетелеп, бір хаял Хазарысқа жақын «Аушар» деген каналдың бойында аушарлы Атабай деген адамның баласы болмай, соған турмысқа шыққан. Үш бала болып Хазарс қаласына пиядалап жол тарттық. Танымаған жерде ерсі болмасып деп шашымды алдырып тасладым. Сол жылы бір сууық хабар келді. Рейімбай деген жолдасым бар еді, ол Қоңыратқа баратырғанда алдынан баспашылар шығып, көп адамлар менен оны да ұслаган. Кемелі баратырған Рейімбай Сабировтың тек басында шашы болғаны үшін оны баспашылар шашына лампамай құйып өлтиріп кетіпти. Басқа жолдаушыларға тиймеген. Шашымды алдырыуыма ұсыда бір себеп болып еді.

¹ Хазарыс—Хорезидегі қаланың аты, ол арабша «хазары асп» — «қырқ ат» деген сөзден пайда болған-дейді (Қ. Ә.).

Күн сууық, дәрья абыржы. Әмиүдәрьядан өткенде күн бятарға айланды, геүгим тарта бергенде бир ауылға араласып едик. Хөш ким қонаққа алмады. Қайсы үйге барсақ та, мешитке барық дей берди. Бизлер буган дым түсинбедик. Биз болсақ намаз оқымаймыз, булардын мешитке барың дегени неси екен?—деп ҳайраң болдық.

Далада қоныўға болмайды ғой, мешитти сорастырып табыўға киристик. Мешитке барсақ ол кишкентай гана ылайдан салынған өжире екен. Кишкентай гана шам жылтырайды. Жамбаслап жатырған мектеп моллаға көзим түсти. Сәлем берип кирип барып моллаға тағы сәлем бердик. Бизлердин келиўимизден молланың хабары болса керек, онша бизлер менен иси болмаса, да, келин, отырын дегендей түс көрсетти. Жылтыраған оттың ишинде молланың қара дүмшесиндеги чайдан қалған эзгантай суў сыжылдап тұр.

Жамбаслап жатқан молла, орнынан турып, онша қыймылдай бермей, тек от өше жазлағанда, далаға шығып бир-еки түйир ағаштың жаңқаларын отқа салады. Ол жоңқалар алысып жанарда өжирениң төбесин түтин қаллап, дегерегин айланып көзимизге кирип, аштырмай таслайды. Түтиннин де тесилин билип, бизлер ҳам буғып, яки жамбаслап жатып, түтиннен сақланып отырдық. Түтин ең алдын бурын өжирениң төбесине барып, оннан кейин төменлей баслайды. Молланың да турып отырмай жамбаслап жатқанының себебин соннан кейин түсиндик.

Жарығы жоқ тар үйде отырып, ишимиз писип зериктик. Егерде таң саз берип жарық түссе—тез жолға шығар едик—деп отырмыз. Уақыт иири болды. Қаршымыз да аш болайын деди. Алып шыққан нанымыздан, дәрьядан аман өткенимизге қуўмып, қонақ үйге снди келдик ғой, бүгин жетемиз деп, дәрья жағасындағы садақа сорап отырған тилешимизге берип кеткен едик.

— Енди уйықласақ қойтеди?—деп өз-ара гүңгирлессе баслап едик:

— Әссалаўма әлейкум—деп қолында үлкен табақ, бир киши кирип келди.—Молламыз мына тамақты қулайы қонақларыңыз бенен жең.—деди. Қол жуўып, ол тамақты жеп болмай-ақ, есиктен жөле табақ келди. Оның артынан және қос табақ келди. «Мешитке ба-

рын» деген сөзди енди ғана түсіндік. Ол елдің дәстүрлі бойынша бийтаныс жолдаушы қонақты мешитте қабылдады екен. Тәң атыудан орнымыздан турып жолға шыға бердік, жарықта моллаға да сер салып қарасам өжиреле пысқыған түтіннен молланың ақ сақалы сап-сары болып кеткен екен...

Бизлер мешиттен шыға бергенде сол мешитке кияттырған екі-үш баланы көрдім, ел шетінде, ұзақ-ұзақ жерлерде ески мектепте бала оқытуы—бул жерлерде ел дәуімі етип атыр екен—деп ойладым. Ертелеп Хазарыс қаласына қарап жүріп кеттік. Аўшарлы Атабайдың үйіне барып мийман болдық. Үй хожасы 70 жасардағы арық қара киіні екен. Шымбай этирапынан үйленген хаялының ершен балалары ержеткен, екен, хәм хәули-хәремди киіні екен. Қасындағы жолдасымының ағайыны болған соң, Ерназардың ағайыны келди деп этиракты ыраслап шад болған болып атыр. Кеш болды, қонақ асы таяр болды.

Мени тап қалдырған жери: Тамақ писер ұақта есик беттен, тамағыңыз таяр болды ма? деген хаяллардың дауысы еситилип турды. Қонақ үйимиздің тамағы алдымызға келеберген де, тағы да бирим-бирим үш табақ келди. Қонсылардың бул келген қонаққа еткен құрметі—сыйлығы екен.

Аўшарлы Атабайдың хәулисини ортасында үлкен ғарры гүжим ағаш тур. Оның жуғанлығын айланып, қушақлап өлшеп көрип едим, ол мениң қулашым менен онбір қулаш шықты. Атабай ғаррыдан бук гүжим қашан егилген?—деп сорасам:

— Мениң жасым хәзир 71 де, мениң атам 73 те өлген, сол атам да бул гүжимни қашан егилгенни билмейди екен—деп жуған берди.

Түс ұақтында Атабайдың узатқан қызының үйи бизлерди мийманға шақырып кетти. Ол жерге барғанда көшеги бұхалды көрдік. Сол үйде алдымызға табақ келебергенде, және төрт, бес «табақ жаўды», қайсысынан баслаўды билмей-ақ қалдық... Үйлеринне сер салып қарасам өйнек дегеннен нәрсе жоқ. Өжирелеринни төбесинде кишкентай ғана түтип шығатуғын тесигя ғана бар. Тамның пәтиги қыстағы жаққан түтіннен қап қара болған екен.

Онлап кейин арадан отыз жыл өткеннен кейин бул жерлердин хал-жағдайын сорасам, жана мектеплер

ашылған, ауыл интеллигентлери көбейген, ол жердегі колхозға «Калинин» деп ат қойған. Ол колхоздың баслығы сол Атабайдың ершен баласының ең кішкене-сі екен. Қазір бар деп жууап берді. Оннан кейін бұл жерлерге жолым түскен жоқ.

У БӨЛИМ

ТӨРТКҮЛ ЕСТЕЛИКЛЕРИНЕН

Төрткүлдегі оқып жүргендегі күндерде мынадай эпизодлар есімде қалған екен.

Намаз. Хәкімбай ғарры деген адам Төрткүлдің қараңғы көшелерінің бір дүгискей гирдап жерінде үлкен кәт қурып оған киіз көрпешелерді төсеп нанбайлардың шөрек нанын сатып, нан сатқан пулын көрпешенің астына қойып отыратуғын еді.

Бір күні ол ғаррының тусынан өтіп баратырсам ғаррының қасына адамлар топланған, ғарры ғарғанып атыр екен, ол адамларға былай дейді.—Мен намазымды оқый баслаған едим, бір кисапыр көрпешенің астындағы күнія менен нан сатқан пулымды қолым сугып алды, мен намазымды буза алмадым, кисапыр қурғыр пулымды алып кетті. оның алып атырғанын көрдім, мен он бас песін намазымды оқып боламан дегенше ол ақшаны алып бәдар кетті...

Насыбай. Төрткүл қаласында базар күндері насыбайшылар «көк насбай» деп аталатуғын насыбайды ағаш кәтінң үстіне қойып сатады. Насыбайшылар бір насбай атқанлардан пул алмайды. Төрткүлдің «Дос бай», «Тарнау», «Келтеминар» деген жерлерінен бір неше ғаррылар базар күндері азан менен ешеклерін ертлеп миніп Төрткүлдің базарына келеді. Бұл ғаррылардың базарда базарлық жұмысы жоқ, тек болғаны насыбайшылардан бір атым «көк насбай» атып үйлеріне қайтып кететуғын еді.

Патифон хаққында. 1933—1934-жыллары үйлерге патифон, пластинка алыу дәстүр болды.

Бір ауыл дийханы дүканның патифон, пластинка сатып алып, бір таныс үйге келип пластинкасын тымлап көрейін деп Төрткүлдегі таныс үйдің патифонына қойып көріп еді, ал пластинка тек музыка екен. Қосың

сине—бул негә қосық айтпайды?—дегендә үй ийесі оған:

— Бүгін намасын шерттп қояды, ал ертең қосығын айтады—деп күлді.

Дилмашлар. Қарақалпақлар арасында рус мектептерінде оқып билим алған, рус мәденияты, әдебияты менен таныс, оқымыслы интеллигентлерде бар еді. Рус тилинен дилмашлық қылып сөйлеушілерди батыс елдерінде «Толмач» деп атайды, ал ол қарақалпақларда өзинин сөйлеу тилине бейимлеп халық этимологиясы бойынша «дилмаш» деп аталып кеткен.

Қарақалпақ дилмашлары ҳаққында менин есимде қалғанлары мыналар:

Турман дилмаш. Бул киши Шымбай қаласында Шымбай уездинде дилмашлық қылған адам екен. Онын миллети қазақ, фамилиясы Қаржаубаев екен. Ол киши ертеректе өлип кеткен екен. Ол кишини маған көриуға туура келмеді. Ол гезде рус тилин билген интеллигентлер ушын қолдан исленген самагон ишиу мода болған екен. Турман дилмашты көргенлердин айтыуы бойынша «араққа жарылып» самогоннан ууланып өлди деген гәп бар.

Турман дилмаштын Әзирбай, Сейнт, Әшир, Асан, Үсен деген балалары болды. Мен онын киши балалары менен баслауыш мектепте бирге оқыдым. Әкенин балаларына қылған тәсири болса керек, Турман дилмаштын балаларынын барлығы оқып билим алған интеллигентлер еді...

Әсен дилмаш. Қарақалпақлардын қыпшақ урыуынан. Ол ашаршылық жыллары Шымбайдан Әмет деген ағасына ерип Төрткүл қаласына барады. Әсеннин ағасы Төрткүлде Лебедев деген банка чиновнигинин повары (аспазы) болып хызмет атқарады. Әсен Лебедовтын балалары менен бирге ойнайды. Булар мектеп жасына келгеннен кейин Лебедев өз баласы менен бирге Әсенди рус мектебине береді. Әсен жети жыл оқып рус тилин билеп шығып ең дәслеп почта чиновнигин хызметин атқарады. Ал соңынан ол Әмударья бөлиминде Хийуа паспорт столының начальниги болып Әмударьяның батыс тәрепине өтиушілерге паспорт беріу исин басқарады. Қарақалпақстанда совет власты орнағаннан кейин Көк өзек волостной советинин баслығы болып хызмет атқарады. Ал оннан кейин 18

жыл дауамында Шымбайда суу хожалығы хызметинде болады.

Мен Әсен ағаны 1929-жылы сентябрь айында Шымбайдын қубласында «Дөңгелек там» деген жердиң алдында Кегейли арнасының жағасына Қойлыбай Сапаров дегеннің үйинде ушырастым. Мен этнографиялық экспедицияға жол баслаушы хызметин атқарып болып, атты безеп минил ел аралап қыдырып жүр едим. Қойлыбайдың ақ отауының дөгерегине суулар себилген. Кегейли арнасының аққан ағысы көришип тур. Үйдің қасында қызыл ала текиметтин үстінде Ахмадий Бурнашев, Әсен аға үшеуінің әнгиме дүканын қурып отырғанының үстинең шығып, сол жерде мийман болдым. Биәлердиң тарийх, әдебият хәм рус мәдениаты тууралы сөзлеримизди тыңлап отырған бир неше ауыл адамлары да бар еди. Әсен аға менен Бурнашев хор-хор шыным тартады екеп, хор-хор шылым үсти-үстине келип тур.

Темекиниң жасыл түтини буудақ—буудақ болып аспанға кетип тарап атыр. Әсен аға рус мектебиндеги оқыған дәуирин сөйлеп берди. Мени таң қалдырған пәрсе Гогольдиң шығармаларын оның ядтан сөйлеп бергени болды.

— Рус мектебинде Гогольдиң шығармаларынан үзиндилер ядлататуғын еди—деди ол. Үйдин қубласында бой жүерилер баслап, оның жапырақлары шайқалып тур, Екпе жийделерде қызара баслаған. Тәбияттың азаны сулуу, салқын тартқан, маҳәлинде Әсен аға менен хошластық. Атланып жолға түстик, менің қасымда ат ертлейтуғын Боранбай Мәмбетов деген ат қосшымда бар еди.

Арадан көп жыллар өткеннен кейин 1948-жылы Әсен ағаны Тахтакөпир районында және көрдим. Ол киси көзине көз әйнек алып «Правда» газетасын оқып отыр екен. Әсен аға менен ушырасып қууанысып қалдық. 1929-жылғы сөйлескен әнгимелеримизди дауам қылдық. Мен сол 1948-жылы қыс айында «Қызыл Қарақалпақстан» газетасына «Асап дилман» деген ат бенен мақала жаздым. Ол киси маған: «Хүкиметтиң берген пейсиясы маған вполне хватает иним»—деди. Бул кисиниң киши пейилдиги, әлпайым сөзи менни удайына ядымнан қалмай жүрди.

Ол киси 1950-жыллары 83 жасларында дүньядан

қайтты. Әсен дилмаштың Худайберген деген баласы менен 1923-жыллары Шымбайда баслауыш класста бірге оқыған едим.

Адамбай дилмаш. Мен Адамбай дилмаш дегеннің қақабын көптен еситкен едим. Ол қазақтардың адай урыуынан екен. Оның ата-бабалары Хийұа ханының қасындағы атақлы дилмашлардан есапланған екен. Халық аузында ертеқ, әңгимелерде «Адамбай дилмаштың жазған арзасы бузылмай тұрмайды» делинеді екен. Адамбай дилмаш русша хәм ески түркі деп ата-латуғын еки тилге бирдей сауатлы адам екен. Оның үйі Төрткүл қаласының сыртында үлкен күңгіралы, кирдикарлы хожалықтан болып есапланады екен. Оның Әсенбай, Искемдер деген балалары менен соңынан таныс болдым. Адамбай дилмаштың өзін көрместен бұрын оның ески әдебий тилде «ошбунның илан сизге мағлум қылып билдираман киу, мен Төрткүл кезди, Сарибий волостының пуқарасы Пәленкестен ариза, ашбуу аризам билан» деп басланатуғын арзаны көрдик. Бизлер жас уақтымызда усы арзалардың бир копиясын тауып алып көширип жүрдик.

1926—27-жылдың қыс айында областлық судтың мәжілисдер залында молла—ийшанлардың қыянетлик ислери бойынша суд мәжілисинде дилмашлық қылып атырған жеринде адамлардың сыртынан қарап Адамбай дилмашты бир мәртебе ғана көрдим. Сахна бетте суд председатели рус жигити бир ыше заседателлери менен отыр. Адамбай дилмаш судтың алдында төменде молға салынған кийиздің үстінде малдас құрып кишкене хәсаны ийнипе сүйеп, хәсаның белинен услап төмен қарап қалғып отыр. Ол ат жақлы, қыр мұрын-лыдан келген, ири, сақаллы адам екен. Оның үстине жүни өсик шекпен, бөрик басында сапақ жүни өсик белпек.

Айыпкерлер судтың сауалына жууап қайтарып отыр. Суд председатели:

— Товарищ Караказаков!—дегенде, Адамбай дилмаш, жумған көзин ашып, айыпкерлердің сөзин рус тилинде малдасын бузбастап, усағын түсирместен сөйлеп берип тұр. Бул кишиниң көзин жумып қалғып отырғанының себеби, айыпкерлердің жай сөзине рус тилиниң эквивалентин ойлап атыр екен. Мениң ядымда «Дүмше

молла» деген сөздің русша эквивалентін түсіндіріп сөйлегені ядымда қалған екен.

Күн песін болды. Адамбай дилмаш:

— Гражданин, судья, я должен молиться»—деп еді, суд председатели суд мәжлисин тоқтатып Адамбай дилмашқа песін намазын оқып алыуға рухсат етті. Адамбай дилмаштың қасына мыс қуман хәм тайын болды. Адамбай дилмаш сеясең постының ийніне салып, мыс қуманды қолына алып песін намазының тәретін алыуға шығып кетті. Менде Адамбай дилмаштың сын сымбатын дурыслап көриу үшін жақынлап бардым. Кейін техникумға қарап кетип қалдым...

Комсомол жыйналысында Мен Төрткүл қаласында 1926—28 жыллары педтехникумда оқып жүрген дәуірімде техникум қасындағы 3-нөмерлі комсомол ячейкасының (ол ұақытлары комсомол ячейкасы жаслар дәстесі деп аталатуғын еді. Сиясий билимлендіриу, драм кружок) хәуескерлер толары хәм клубты безеу ислерин атқардым.

Ол ұақыттағы комсомол шөлкеминің ислеринен мыналар есімде қалған екен:

Бір күні жаз шығып оқыу тамам болар алдында комсомол ячейкасының бюро қарары бойынша Әму дәрьяның жағасына шығып сууға шомылып болғаннан кейін дәрьяның бойында отырып бір биреуіге сиясий билимнен сауаллар бөлістнк, бул комсомол ағзаларының сиясий билиминің өсиуін сынаудан ибарат еді, бул исти комсомол ячейкасының хаткери (секретары). Бақый Ғрғалиев басқарды. Ондағы талас мәселениң бири «Формасы бойынша миллетлик, мазмуны бойынша социалистлик миллет мәдениаты деген не?» деген сауалға жууап беріу еді. Ал бизлердин ишимизден бул сауалға дурыс жууап бергендей комсомол ағзасы болмады. Хәр ким аузына келгенин сөйледи. Ең ақырында сен хеш нәрсе билмейсен!,—деп урысып тарқасып кийини техникумға қайттық.

Мине усыған усаған сауал-жууап кешеси қалалық комсомоллар жыйналысында да болды. Бул жыйналысты обком комсомол секретарынан Байжарасов, Тәнирберген Жанбуршын хәм обком партияның пропаганда бөліминен Сыдық Абляновлар басқарды. Бул мәжлистин тийкарғы мақсети комсомоллардың сиясий билимин тексерип сиясий билими бар комсомол

ағзаларынан партия қатарына қабыл етіу еді. Бундағы ортаға қойылған сауаллар:

«I—II—III Коммунистлик интернационаллардын бир-биринен айырмасы не?» деген сауаллардың дегерегинде болды. Бул ҳаққында Москвада оқып келген жолдаслар сауалларды шешиўге актив қатнасты, ал бирақ биз бул мәселелерге шала түсиндик. Мен сол 1928 жылы партияга кандидат болып өттим. Комсомоллардын билимин сынаў бойынша тағы да қалалық жыйналыста ортаға қойылған сауаллар:

«Қудай барма, жоқпа?» «Тауық бурын шықтыма, мәйек бурын шықтыма?» деген сауаллар еді. Бул сауаллар бизлерге күтә қызық көринди, жыйналыста күлкі ғауырлы көбейип кетти. Ол берилген сауалларға қанағатланғандай толық жуўап болмай тарқастық.

Бир күни түнде техникумға қайтып киятырсам техникумның дегерегинде қолларында жонылған еки таяғы бар еки студент жүр. Онын биреўи комсомол ячейкасының (шөлкеминин) секретары Бақый Ергалиев. Мен оннан буның себеби не деп сорадым. Ол:

— Комсомол ячейкасының бюросы техникумда оқып жүрген қызлар арасында жұмыс апарыў туўралы қарар қабыл етти; енди қызлар жатқан жатақхананын дегерегинде түнде гезек пенен қараўыл болып турамыз. Мен бүгин биринши болып қараўыл болып турыппан,—деди. Мен оннан кейин таң қалып жатақхана бетке жүрип кеттим...

Бир күни барлық комсомол ағзалары Ленин атындағы клубқа келсин деп атыр деп обком комсомол комитетинен хабар келди. Бизлер сап пенен Ленин клубына барып лыққа толдық. Мәжилиств обком комсомолдың биринши секретары Әмир Дошанов басқарды. Ол:

— Бүгинги қаралатуғын мәселе жаңа туўған балаға ат қойыў!—деди.

Төрткүлдеги пахта заводының рабочийы Пахомов деген хисинин ул баласына ат қойыў керек екен.

Әмир Дошанов—«Жаңа заманның адамы жаңа жеткиншекке қалай ат қойыў керек? Онын ата-аналарынын алдына биз жаслар қандай талаптар қойыўымыз керек?»—деп сөзин питкерди. Көпшиликке салды. Көпшиликтин ишинен бир еки комсомоллар сөйледі. Ец изинде бир мақул табылған ат дауысқа қойылды. Оннан

кейін ағ қойылған балаға жас баланың киімін сыйлықтары берілді. Оннан кейін баланың ата-анасы трибунаға шығып жас әуладқа дурыс тәрбия беріуге уәделерін берді. Міне усындай етіп жана туған балаға қалалық комсомоллар жыйналысында ат қойыу традициясы біраз уақытларға дейін болып келді.

Мен техникумды пiткеретуғын жылы бәхәр айының бир күни елиу, алпысқа шамалас комсомол жаслар қолларында арқан, ғауырласып қаланың ортасындағы ширкеуге (церков) қарап ғауырласып шабысып баратыр. Мен бир таныс комсомолдан:

— Бул не? Қайда барасыз?—деп сорағам, ол:

— Қалалық комсомол комитетиниң қарары бойынша анау ширкеудин басындағы крестти қопарып тасламақшымыз—деди. Менде буларға қызығып қарап изиле ердим. Булардын бир-екеуи ширкеудин басына зәңги қойып өрмеледи. Арқанлар бир-бирине жалғастырылады. Арқан ширкеу кресиниң белине тағылды. Арқаның төмендеги ушын балалар ғауырласып тартты. Ширкеудин темирден исленген крестти қозғалатуғын емес. Бир-еки рет арқан үзілди. Крестти қопара алмады. Булар қанша шабысып келседе ойлаған мақсетин орындай алмады. Тарқасып кетти. Крестте тағылған арқан шамалға ушып, салбырап бир хәптедей турды. Қалалық комсомол комитетиниң өтиниши бойынша қаладағы инженер техниклер еки үш күнде ширкеудин төбесиндеги крестти алып түсирди...

Мениң сол жыллардағы комсомол жыйналысларындағы көрген-билген, есимде қалған елеслери мине усылар еди.

Дәрья бойында. Төрткүл қаласында төрт жыл дауамында оқыу оқып сол қалада хызмет атқарып жүрип өзимниң туған мекәным болған Шымбай қаласына ге кемели, ге арбалы тез-тез барып туратуғын едим. Сол Әмиүдәрьяда кемели жүрген сапарлардың биреуинде болған эпизодлардан сөйлеп бермекшимен.

Шымбайға барыу ушын Төрткүлден шығып Әмиүдәрьяны бойлап кеме изледим, меннен де бөтен жолаушылар менен жолықтым.

Әмиүдәрьяның бойып жағалап жүргенімде Чоржауға баратуғын «Ильич» пароходына жолаушылар минип атыр екен. Сол жолаушылардын ичинде «Таң нуры» труппасының актив ағзасы, Шымбайлы қыз Марьям

Темирханова Ташкенттеги рабфакка (рабочийлар факультети) орта оқыу орнына оқыуға бармақшы болып, пароходқа маниўге келген екен. Сол Марьям Темирханованы шығарып салыу үшін сол «Тан нуры» труппасының ағзасы Бағжан деген қыз да келген екен, мен сол труппаның суфлери болып кружокта қатнасқан едим.

Шымбайлы қызлар Бағжан менен Марьям:

Таза бәхәр, таза мәусим,
Болмалы раўана қызлар,
Гүл ашылар бұлбұл сайрап,
Болмалы раўана қызлар.

Өткен дәуір артта қалды,
Таза бір дәуір қозғалды,
Бір қәдірлі меҳман келди,
Қызы шақ меҳмана қызлар.

(С. Мәжитов).

деген шырқықты жана заманда қушақ ашып қарсы алған, жана заманның, жанадан туңғыш пайда болған қарақалнақ сахна өнерлериниң шәмен бағында сайраған бұлбилдей қызлар еди. «Ильич» пароходы кетиўге үшінши Гудогин берип, матрослар якорды (көшкини) ала бергенде Марьям менен Бағжанның қушақласып хошласқаны дәрья бойының тәбият көринисине қызлардың қолан шашлары шамалға желбиреп жарасып тур еди...

Бизлер қәм кетиўге кеме таптық, кемеге минип Әмиўдәрьяны ықлап жүрип кеттик. Сол дәуірде көпшилик пенен кемели Әмиўдәрьяда жүриў өзгеше, кеўилли, шадлық өмирдин бири еди. Кемениң ишиндеги ошақта сорпа қайнайды, таза ҳаўада кемениң ишинде ишкен сорпа қандай мазалы дейсең!

Шымбайға барғанша түнде кемени қырға тартып байлап дәрьяның жағасына песахана қурып қонып бардық.

Түнде шырт уйқыда жатсам бир нәрсе гүрп ете қалды. Песаханадан ырғып шығып турғаннан кейин есиме келдим.

Әмиўдәрья бизлер жатарда тынышланып тунжырап ағып тур еди. Түн ортасында Әмиўдәрья өз-өзинен қутырып ағып, биз жатқан жағаны дегиш алып, дәрья-

нын жары кулап бизиң песахана курган жерге жақын-лап қалған екен. Бизиң песахананы дәрьяның жағасынан қашығырақ қурып тағы да уйықлауға жаттық, бірақ жатарымызды жатсақта дәрьяның шаулап аққан шууылдысы менен кулаған жардың гүрпидисин уйықлатпады.

Жерге көмген ақша. Азанда кемеге минип ыға берип едик, кемешилер үш-төрт ескекти еспей-ақ дәрьяның қатты ағысы кемени әдеуір жерге апарды. Кемеге бизлер менен Хийұадан Шымбайға келип қулып дүзетіуши Поллы қулыпшының ағасы Лаббы деген гия-бәнт (көкнаршы, бәң шегіуши) сөзди гүл қондырып сөйлеуши ғарры бизлер менен жолдас болып кемеге минген еди. Кеме ыға бергенде Лаббы ғарры орнынан ырғып турып көзлери патыйып аларып «Дурдиман дур диман!» деп кемешилерге бақырып сөйледи, кемешилер бул ғаррының неге бақырғанын түсинбейде қалды. үш-төрт ескек ескеннен кейин кеме қырға тартылды. Ғарры кемеден ғарғып түсип қонған жерге қарай жууырып кетти. Бираздан кейин қуғаньп қайтып келип кемеге минип сууық демин алды, сонынан билсек ол ғарры ақшасын жатқан төсегиниң астына жерге көмген екен. Ол азанда турғанда жерге көмген ақшасы умытылып қалған екен...

Бизлер кемели Бадай тоғайы деген жерге келгенде кемени қырға тартып жақын ауыллардан тауық сатып алайық, сорпа пвсирейик деген ойласық болды, кеме жағаға тартылды. Қырға шықтық, бир жас жигитти жақын ауылға тауық сатып әкеліуіге жибердик. Ол жигит бираз жерге бармай-ақ жолаушылар арасында усы тоғайда баспашы болады екен, өткен жолаушыларды талайды екен,—деген қәуесет сөз пайда болды. Сол жылы педтехникумның студенти Рахимов деген баланы Қоныратқа үйине кемели баратырғанда көп жолаушының ишнен Рахимовты бөлип алып баспашылар шашына лампамай қуып от берип өлтиргени ядымызға түсти. Онда анау ауылға жиберген жигитти жолдан қайтаруу керек деп атын айтып бақырып едик, ол қайрылмастан қатты жүрип әдеуір жерге барған екен. Оған берилген буйрықта тез барып кел делинген еди, ол бақырған дауысты еситпеди, ол жиберген жолаушы жигиттиң кулағы санырау кулақ-герек екен...

Илаж жоқ. Оны жолдан тоқтатуу ушып аяғы жеңил

тағы бір жас баланы жууыртып жибердик, бала жүйрек екен. Ол жигиттин артынан жууырып жетти. Бийикке шығып қарап тұрмыз, ол бала изинен жетип улағанша бақырғанды еситпеди, кемедегилердің бәри бұл хөднийсеге күлисти.

Тағы да ығы кеттик, келер күни азанда Қатты ардың сағасына кире бергенде қалың торанғылдың шақаларында бұлбиллер сайрап тұр екен. Кемедеги Лаббы бәнги орнынан турып «П—па!» деп қууанды. Кемеміз Кегейли арнасына келип түсти.

Кемешилер қуптан болғанда, бизлер ескек есип шаршадық, енди бизлер дем аламыз, кемениң өзи ығы берсин, таната Шымбайдағы көпирдің қасынан шығамыз» деп кемениң ұлтанына төсеклерин салып уйықлап қалды. Бизлер де уйықлауға жаттық. Кегейлиннің сууы мәжиж урып ағып тұр, буннан бир неше жыллар бурын Кегейлиде суу болмай ел дәрбяны бойлап көшкенде:

Көше-көштен кеңилде әрман қалмады,
Шанашта ын, қапта бийдай қалмады,
Көрпе арқалап белде дәрман қалмады,
Аман болсын айланарман Кегейли—

деген халық қосықлары көз алдыма елеследи.

Ертеңине таң атқанда оянып қарасақ бизнің кемеміз бийик қамыстың арасында бир көлдің ишинде тур.

Халқабаттын тусындағы Боз көлдің сағасы жығып кетип Кегейли арнасының сууының көби көлге ағып биз минген кемени тартып кеткен екен...

Кемешилердің «таң ата Кегейлиннің Шымбайдағы көпириннің аузынан шығамыз» деген ийети қабыл болмады. Терең көлге таяу таянып Бозкөлдің сағасына пегин ұақытта зордан жетип, Кегейлиннің иши менен Шымбайға кеттик. Шымбайға келип Шымбайдың ортасы менен ығыл Шымбайдағы паяпылда жете бергенде Асан қууырдақшының қууырған балығының ийиси Кегейлиннің бойына дейин келип тұр екен...

Хилал Баймухамедов. Хилал Баймухамедов 1923-жылы Жанахмет Ахмамбетов пенен бирге Шымбай қаласына Қызыл—орда қаласынан мұғаллим болып келип бизлерди оқытқан адам еди.

1925-жылы Жанахмет Қазақстанға өз елине қай-

мен
жаз
шып кетті. Ал, Ұлал 1925-жылы Төрткүл қаласына барып педтехникумға директор болып бизге қазақ әдебиаты дам қазақ тилинен сабақ берди, ол уақытлары техникумда ана тили қазақ тилинде оқылауын еди.

Енди мен өзимди оқытқан әдиули устазым Ұлал Баймухамедовтын маған қылған ғамхорлығы тууралы сөйлеп бермекшимен.

1927-жылы каникул уақтында Шымбайға тууған жерге қайтбай Төрткүлде қалып қойдым. Ұлал Баймухамедов Кенжебай Убайдуллаев екеумизди ОблОНО арқалы Төрткүлдеги балалар үйине тәрбияшылық хызметине орналастырды.

Ал келеси жылы, облононың сиясий агартыу бөлимише практикант етип орналастырды.

1929-жылы техникумды питкерер алдында қарақалпақ мектеплери ушын биринши әлипбе, есап грамматика китапларын латын графикасы тийкарында жаза баслаған едим.

1929-жылдың 22-апрели күни-көсемимиз Лениннің тууылған күни Төрткүлдеги совпартшкола қасында партия шөлкеминде коммунистлер партиясына ағза болып қабыл етилдим. Ал, 1924-жыл В. И. Ленин қайтыс болған жылы комсомол қатарына өткен едим.

Мени партияға алар жыйнақта устазым Ұлал Баймухамедов өзи биринши болып сөз сөйлеп мени партия қатэрына қабыл алыуға усынды, ол маған партияға өтиуге гүуалық (рекомендация) берген еди.

Көп узамастан мени Төрткүл райкомының бюросына мениң партияға өтиуимди тастыйықлау ушын бюроға шақырған еди. Рысбаев Ондасын деген Төрткүл райкомының бюро ағасы еди. Ол Ташкентте Сакуди (партшкола) питкерип келип, бизлерге партия тарийхынан лекция оқыйтугын еди, ал оқыған лекциясында партияның миллет сиясаты бойыша сиясий қәте, түрли орынсыз, қолайсыз, сөзлерди көп сөйлеуди жақсы көретугын еди. Оның келтирген қәте мысаллары сауатлы студентлер болған бизлердин қулағымызға жақпайтуын еди. Мен сол Рысбаевтын сөзине наразы болғандай бир сапары сауал берген екенмен, ол менин есимде қалмапты да, ошын есинде қалыпты.

Бюро болып атырған кабинеттен сораған сауалларына жууап берип далаға шығып тыңлап турдым. Ол гезде Гали Жайтаұов райком бюросының дилме-

шы еди, ал райком секретары Бурлов деген рус жигити еди, сол бюрода Рысбаев мен туұралы былай деди.

— Бұл баланы мен танымап, мен оны оқытып атырмап. Төртінші—питкеріуші курста партия тарихынан сабақ беремен. Бұл бала сабақтан төмен, класында қалып қойып. Сонлықтан партия қатарына өтпінше мен қарсымыз—деди. Рысбаевтың сөзін Галий Жайтаұов рус тилине усағып түсирместен аударды.

Мен бұл гезде, «Таң нуры» труппасының суфлери, комсомол комитетінің бюро ағзасы, драм кружоктің баслығы «Қызыл мұғаллим» қол жазба журналының секретары, едим хәм баслауыш мектептерге оқуы китабын жазуыға кирискен едим. Техникум питирер алдында Қарадалнақ обкомының идеология бойынша секретары Қазымбай Алламергеновтың үйінде жата туғын едим.

Райкомның бюросынан Рысбаевтың жала сөзін еситип қана болып киятырмап. Кешки ала геугім ұақыт еди. Алдымнан Хилал Баймухамедов шыға кетти.—Ал қайдан қийттың—деген сөзін есите салып қамығып жыламсырап зорға сөйледім. Рысбаевтың бюрода айтқан сөзлерін жыламсырап зордан сөйлеп бола бергенім де ол менің басымнан сыйлап:

— Қаллы, қой жылама, партияға өтесен!—деди.

Хилал Баймухамедов райкомға барып Бурлов бөнен сөйлесип, менің партияға өтиуі исимди питкерипти.

Сол гезде Хилал Баймухамедов баслауыш ячейканың (шөлкемнің) секретарлығына сайланды.

Рысбаев партия мәжилдсине себепсиз келмеген екен, жалпы жыйналыста Рысбаевға сөгіс берилди.

Рысбаев Сакуди питкерип Алма-атаға барып хызметке жиберген жеринен қашыл келген екен. 1930-жыллары Шорхан да судья болып ақжүрмет атты сүрип жүрди. Сонынан қылмыс қылып партиядан шығып, қамалып кетти.

1938—40-жыллары Кегейли районына барып сол ұақыттағы районлық прокурор Өтамбетов Есемурат аға менен күндіз бир қара үйде қонақ болып отырсақ, Рысбаев, Әжимурат Мусаев тағы басқа мәскүнемлер менен, мәс болып бир-бирине сүйенсип бизлер отырған үйге киятыр. Ал бизлер үйден шығып үлгерген едик. Бизлер олардан тасаланып кетип қалдық. Олар ғауырлауы менен үйге кирип кетти. Есемурат аға:

— Қаллы иним, мына үйден өз ұақтында шыққан екенбіз, жақсы болды-ау!—деди. Арадан жыллар өткеннен кейін Рысбаев өз минезінен хор болып, бузылып, өліп кетіпті деп есінттім.

Мен устазым Хилал Баймухамедовты қайда жүрсем сорастырып жүрдім. Ол Хожели райкомына секретарь болып іседі, ал сонынан Алма-атада, бір мәртебе ушырастым, ал оннан кейін көп ұақытқа дейін ушырата алмадым.

1936-жылы ол Батыс Қазақстанда обласлық суд председатели болып ісеп тұрған ұағында мен Москвада едим. Москванын қасында. «Клязьма» деген дачада тұрғанымда оннан хат алдым: Ол хатында:

— «Мен нервный аұырыу болып Москва қаласындағы бір нервный аұырыулар санаториясына кетіп баратырман, «қайтарсын сепі қайнақай таұып аламан» — деп жазған екен, бірақ ол маған келмеді, мен оны сорастырып хеш жерден таба алмадым. Оннан кейін ол устазымның тағдирынң не болғанын биле алмадым. Ол хаққында узақ жыллар есимнен шығарғаным жоқ.

Хилал Баймухамедовте бизлерге устазлық қыла баслағанда 22 жаста екен, ол өзіннің педагогикалық шеберлігі, устазлық минез-құлқы, мениң тәрбиялы адам болып жетісіуімде үлкеп из қалдырды...

Ибрайым Бекимбетов. 1925-жылы Төрткүл қаласына оқыға барған едим, оқып жүріп Жүмек Орынбаев пенен бирге сол гездегі Төрткүл қаласындағы басшы қызметкерлердің үйлеріне барып тұратуғын едик. Олар Қасым Әуезов, Алланияз Әйтешев, Қаримберди Сағидуллаев хәм Нуржан Көшекбаевлар еді.

Ибрайым Бекимбетовтың үйіне барғанымызда ол хәрдайым өзіннің жаслық ұақты, аұылда жигит болыуы қызлар менен қыдырып айтыспа қылғаны туұралы қызық қызық эпизодларды, күлдиргі әнгимелерді сөйлеп беретуғын еді. Ибрайым ағаны хәрдайым көрсен, аяғында қурым етик, басында селкилдеме қураш (шәгірме), үстінде қара камзол (бешпент) оның үстінде мәделі белбеу буұылған. Камзолдың ишнен ұзын ноғай жағалы көйлек кидетуғын еді.

Ибрайым Бекимбетов сол ұақытлары қарақалпақ обласьтылық билимлендириу бөлімінің (халық ағартуы шақабының) баслығы болып іслейтуғын еді. Ол

киси бир неше рет Қазан қаласына барып бизлерди оқытыу үшін татар мұғаллимлерин алып келип турды. Сол жылы Ибрайым Бекимбетов Қазақстанның атқаруы комитетиниң орынбасары болып сайланып, Қызыл—Ордаға кетти. Ибрайым аға Қызыл—Ордада болғаннан кейин де өзиниң қарақалпақ киімі менен өзине бекитилген фыйтон арбада жүрди. Сол киси көп узамай жүрек ауырыуынан ауырып, Көкшетауда Бурабай курорттында дуньядан қатты. Бул қарақалпақ халқы үшін үлкен қайғы болды Қазақстан хұкимети Ибрайым Бекимбетовтың денесин арнаулы поезд бенен узақ Көкшетаудан Қызыл—Ордаға әкелип хұрметлеп жерледди. Сол Ибрайым ағаны жерлегени ҳаққында «Еңбекши қазақ» газетасы арнаулы бетке мақала жазды. Ол кисиниң атына көшелер қойылды. Оқыу орынларында да Ибрайым Бекимбетовтың атына естеликлер қойылып белгиленди. Асан Бегимов Ибрайым ағаны былайыша есине түсиреди: «Бизлер Қызыл—Ордадағы оқыушылар хәз жума сайын, Ибрайым ағаның қәбириниң басына барып жылап қайтатуғын едик»... Ибрайым ағаның Толғанай деген хаялы Төрткүлге қайтып келди. Областылық партия комитети Толғанайды Совпарт школға оқыуға жиберди. Шымбай қаласындағы «Бекимбетов» көшеси Ибрайым ағаның атына қойылған еди. Ибрайым Бекимбетовтың атына Қызыл—Орда қаласында да бир көше қойылған еди. Ибрайым Бекимбетов өлгеннен кейин Қазақстанға ЦИК ға орынбасар болып Әттияз Бекимбетов барды.

1930-жыллары Каз ЦИК ға орынбасар болып, Қасым Әуезов тайынланды.

1929—30-жыллары Ибрайым Бекимбетовтың бир инисин кулак байлар өлтирди. Соны еситип, ол хаққында бир шайырдың жазған қосығын Хожелиниң бурынғы 9 ауылында 1929-жылы бир баланың қолында көрип, экспедицияда жүргенимизде жазып алған едим. Ол қосықты жоғалтып қойдым. Ибрайым Бекимбетов туғралы Аяпберген шайырдың «Бола баслады» шығармасында «Ибрайым Жийреншеден кем емес» деген қатарлар бар.

Кегейли районы Халқабаттың түслик шығыс төрепиндеги «Жалпақ жап» тағы медпункт Ибрайымның ағуылы болып аталатуғын еди. Ол жердеги Ибрайым-

дың егип кеткен тереклериннің еле изин көрiуге болады Ибрайым Бсқимбетов қарақалпақ халқының жақсы ұлларының бири, ардақлы азамат еди.

Керимберди Сағдуллаев—Қарақалпақстанда мәмлкет басшыларының бир еди. Ол киши менен көп ислес болдым. Керимберди Сағдуллаев Қарақум ийшанның медресесинде, Хийўада оқып, ескише билим алған. Ол Хорезм халық республикасы дәуиринде Молия нәзерети (финанс министри) болып иследи. Москвада Шығыс мийнеткешлериниң Коммунистлер университетинде оқып келип облисполкомның орынбасары, Областьлық союз қошшылар союзының баслығы, оннан кейин халық билимлендириў комиссары болып хызмет атқарған адам еди. Ол сондай күлдиргн сөзли киши еди.

Керимберди Сағдуллаев 1932-жылғы биринши имла конференциясын басқарды. Ол киши туўралы мениң ядымда мынадай эпизодлар қалған: 1930—34-жыллары Қарақалпақстанның пайтахтын қайсы жерден салыў кереклиги туўралы мәселе үлкен мәжлислерде қаралды. Қарақалпақстанның дәслепки орайы Шымбай болсын, деп барлық печать (мәри) штампларда Шымбай болып жәрияланып келди. Ал орай Төрткүл болып сурды. Шымбай қаласының турған жерине үлкен жайлар салыныўға қолайсыз болды. Үлкен бир мәжлисте пайтахттың келешек орны қайда болыў керек деген қызғын сөзлерде Сағдуллаев сөзге шығып:

— Бул мәжлисте де бир шешимге келе алмадық, менинше, пайтахты Қара таўдың үстинен салайық. Қара таўдың үстинде отырып, адамлардың атызға шығын ислегенин, ислемегенин дүрмш (Вивокль) мелин қарап отыра беремиз,—деп еди. Буған адамлартын бәри күлишти. Бирақ сонынан, мәгар Қаратаўға салынғандағы пайтахтымыздың келешегин өзиниң көз қарасынан тийкарлы хәм салдамлы пикирлери менен дәлелледи.

Арақты ишиўди тәўир көретуғын бир хызметкердин хаялы жас босанып ул туўып еди. Оның жолдаслары:—Сениң балаң өзине усамапты деп ойнап айтқанда, ол қатты ашыўланып қалынты, сонда Сағдуллаев:—Иним, баланның адамға усағаны өзине усағаны емес пе?!—деген екен.

Керимберди аға Сағдуллаев мәденият ғайраткерлериниң бири, өткир сөзли адам еди. Оның көп ғана

өткір сөзлери есімде қалманты. Ол Хорезм халық республикасы болып тұрғанда финанс министрі болып ісеп халыққа хызмет етті.

Ол 1922-жыллары Москвада Сталиннің миллет мәселелері бойынша комиссар болып ісеп тұрған уағында сол миллет мәселесі бойынша жыйналысқа Қарақалпақстаннан делегат болып қатнасып, сөз сөйлеген еді.

Оның Москвада миллет мәселесі бойынша болған жыйналысқа қатнасқан делегаттар менен бирге түскен сүўретін Керимберди ағаның үйінде бір неше сапар көрген едим.

Қасым Әўезов. Қасым аға Әўезов пенен 1926-жылы педтехникумда оқып жүрген гезімде таныс болдым. Ол областьлық атқаруы комитетінің председатели болып іслейтуғын еді. Сол 1926—27-оқыу жылы ол жәмийет таныу илиминен бизлерге аз-маз сабақ та берди. Мен Қасым ағаның үйіне жиі-жиі барып келип туратуғын едим. 1930-жылы Алма-Атаға оқыуға барсам, ол кисі Алма-Ата да ісеп атыр екен. Красин көшесі № 52 жайда турады екен. Мен өзим менен бирге оқып жүрген Асан Бегимовты да Қасым ағаның үйіне алып бардым.

Сол 1930-жылы Қарақалпақ автономиялы областы Қазақстаннан РСФСР қарауына өткен еді. Сол уақыттағы облыском баслығы Көптілеу аға Нурмухамедов Қазақстан атқаруы комитетіне сәлем хат жазған еді, ол хатты Қасым Әўезов арқалы тапсырарсан деп еді, мен хатты Қасым ағаға тапсырдым. Қасым аға хатты шып оқыды, ол хатта былай делінген екен:

— «Қазақ дәстүрінде басқа шыққан балаға енші береді биз сизден басқа шығып, РСФСРға қосылып отырмыз, бизге мәкеме мүліклерінен бөліп жиберсеңіз екен»—депти. Қасым аға хатты оқып күлімсиреп қойды.

Дем алыс күндері оның үйіне барып тұрдық.

1932-жылы Қасым аға Әўезов ҚҚАССР Министрлер Советінің председатели екен. Мен Алма-Атадан жазғы каникулға келгенсоң қарақалпақ әдебий тилинің биринші имла конференциясы шақырылды, Қасым аға конференцияны шөлкемлестіріу ісіне актив қатнасты. Сол конференцияда мен доклад жасадым. Қарақалпақ имла қәделерінің түрлі мәселелері бойынша «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында мақала жаздым.

1935—36-жылы Обком партия Москваға мени оқыу китаптарын шығарыуға жиберген еди. Ол ўақта Қасым аға РСФСР да қарақалпақ республикасының турақлы ўекили хызметин атқарып турған еди. Сол ўақлары ол Қарақалпақстанның әдебият, мәдениет мәселелери бойынша тығыз байланыста болып, жақсы хызмет алып барды.

Мен Қасым аға менен сондай тығыз байланыста болдым. Мен оның «Тилек жолында» атлы пьесасының жазылыу тарийхында билемен. Бул мәселеге менин қатнасым болған еди..

* * *

Қарақалпақ совет әдебиятын баслаушылардың бири, оның актив шөлкемлестиреушиси, хәм шаршамас ғайраткери болған Қасым Әўезовтың «Тилек жолында» атлы пьесасына өзимнің тиккелей байланысым болғанлықтан бул пьесаның жазылыу тарийхы туўралы мағлыўматларды айтпақшыман:

Сейфулғабит Мәжитов Ташкент қаласынан шақырылып келип, «Еркин қарақалпақ» газетасының жуўаплы секретары ўазыйпасын атқарып турған дәўирде, обпастылық атқарыу комитетинин оданбасысы (председатели) Қасым Әўезовтың үйинде турды. Сейфулғабит Қасым ағаға дуўтар шертиўди үйретти. Қасым ағанын сол ўақта туратуғын жери Төрткүл қаласында, Ленин көшесинин бойындағы «Союз қошшыпын» жайы деген үлкен жайда отау тигип отырды. Ол ўақытта Әбдираман Өтепов та Қасым аға менен қонсы еди.

1926-жылдың 12-февраль күни Қарақалпақстанның автономиялы область болыуына арналған салтанатлы жылнақ болды. Қарақалпақ халқының тарийхы бойынша Қасым Әўезов доклад жасады. Қасым Әўезов өз докладында 1916-жылы Шымбайда болған көтерилиске көбирек тоқтады.

Жыйналыстан соң концерт болып, ол пьткеннен кейин Қасым Әўезов Сейфулғабит пенен үйине қайтты. Бизлер де бир неше студентлер болып олардың изине ерип, екеуинин өз-ара сөйлескен сөзлерин тындадық.

— Сейфулғабит аға, — деди Қасым аға, — бүгинги докладта мен айтқан Шымбай үезди начальнигинин халық көтерилисинде өлтирилгенлиги улыўма 1916-жылғы

халық көтерілісін даққында пьеса жазыуға кириссек қалай болар еди?

* Сейфулғабит онын сөзин мақуллады.

Қасым аға пьесаны жазыуға киристи. Бул пьесаны жазыу дәуиринде бирдейине, ол С. Мәжитов пенен ойласып турды. Бул пьесаның жазылыуында С. Мәжитовтың да қатнасы бар.

1926-жылдың май, июнь айларында Қасым аға өзиниң жазған «Тилек жолында» атлы пьесасын маған берди. Өйткени техникум қасындағы комсомол ячейкасында хәуескерлер дөгеренин басқарыу жұмысы маған жүкленген еди хәм суфлерлик исин қоса апаратуғын едим.

Пьесаны оқып көрсем ескирек имла менен Қасым ағаның хаялы Фатиманың қолы менен көширилген екен. Өзимниң оқыуыма қолайлы болыу үшін пьесаны жаңа имлада при жазыу менен 3 күнде сабақтың арасында көширип болдым. Пьеса сахнаға қойыуға тайын болса да, жоқарғы жерлерден рухсат алыуды талап етти. Пьесаны алып бир еки жерлерге барыуға туура келди. Ең алды менен обкомның пропаганда хәм агитация бөлими баслығының ұазыйпасын атқарыушы хәм «Еркин қарақалпақ» газетасының редакторы Кенже Назарли дегенини алдына бардым, пьесаны сахнаға қойыуға рухсат алыуға келгенимди айттым. Ол пьесаның жазылмаған бос бетлериниң бирине «Төрткүлдеги «Қазақ, қарақалпақ» труппасына қойыу мүмкин» деп жазып қол қойды. Онан кейин главлиттиң рухсаты керек екен. Главлит начальнигиниң ұазыйпасын атқарыушы Ақшора улы (Акчурин) дегениниң алдына барып едим, ол да пьеса жазылған общая тетрадтың бир бетине русша бир нәрселерди жазған болды. Ол русшаны жақсы бияетугын биреуге оқытып көрсем, ол пьесаны қойыу үшін обкомның қасынан комиссия дүзип қарап шыгыу керек»,—деген мәнисте жазған екен. Акчуринниң бул жазғанына қапа болып сонша күнлер таярланған мийнетимиз босқа кете берме деген ой менен Қасым Әуезовқа шағыныу үшін облисполкомға бардым, барсам, ол киши жоқ екен. Облисполкомның жууаплы секретары Ержан Қожуров мениң қолымдағы пьесадағы Акчуринниң русша жазған резолюциясын қарап оқыушылардың диктант дәптерин тексерген мугаллимдей, жазыудың русша имласын тексерип, қызыл сия менен шубарлады да таслады.

Ержан Қожуров Ташкентте русша оқып келип Шо-

рахандағы рус мектебинің рус тили муғаллими болып ислеген. Балалардың жазған рус тили сабағының имласын дүзетіуі оған әдет болып қалса керек. Исполкомда отырған бір жууаплы хызметкер «Дәптерицинің мынау бетин хешкимге көрсете гөрме, Акчурин деген адам обкомда ислейди, оны неге мыпадай еттиңиз?—дегенде Ержан Қожуровты қауипсинип, жазған «русша имласын неге дүзеттим?—дегендей қорыққан түс көрсетти.

Көп узамай Қасым ағаның өзи өз пьесасын сахнаға қойыуға руқсат алып берди. Хәуескерлер дөгерегинин ағзалары буған қатты қууанып қалды.

1926-жылдың гүзинде техникумда оқыу басланып кеткеннен кейин пьесаны сахнаға қойыуға киристик.

Қыс айларының дәслепки күнлеринин биринде областьлық партия конференциясына қатнасқан делегатларға пьесаны қойып бердик. Олын қойған жеримиз Ленин клубиниң иши еди.

Бул пьесаны сахнаға қойыу бираз қыйынға түсти. Электр жарығы жоқ. Сахнаға хәм залға лампалар қойылды. Лампалардың биразы гә жанып, гә өшип тур. Сахнаға кийетугын хаял-қызлар кийимлерин Алланияз Әйтешовтың, Керимберди Сағдуллаевтын үйлерине барып, олардың хаялларының кийимлерин бир күнге сорап алдық. Мен өзим суфлёрлик ұазыйпасын атқардым.

Пьесаның бас роллеринде Шымбай уезди начальниги ролин Жарылқасын Пирназаров, Нөкис болысы—Иляят болыс ролин Жаўмытбай Исметулласов, Тахтакөпирдеги қазақлардың болыслары, яғный Дәуқара болысы Көшкинбай болыс ролин—Жолмурза Аймурзаев, арзагөйлердиң басқарыушысы, пьесадағы бас герой Сәйеке ролин Еримбет Қыдырниязов атқарды. Басқалары есимде жоқ.

Сахна ашылғанда конференция делегатлары уездной начальниктин рус офицериниң мундирин (кийимин) көргенде хәмме орынларынан турып ғауырласып кетти. Ғауырлы хәм шауқымнан мениң дауысым актерларға жетпей қалды. 4—5 минутқа дейин сахнада хәрекет болмай турды...

Хәуескерлер дөгереги ағзалары тәрәпинен сол қыстың ишинде тамашагөйлерге 17 мәртебе ойыш көрсетилди. Бул көрсетилген ойындардың көпшилиги Қасым ағаның «Тилек жолында» пьесасы болды.

1927-жылдын май айында областьлык партия комитети хәүескерлер дөгөрсиге арқа районлардың мийнеткешлерине пьеса көрсетип қайтыу тапсырылды. Облсиполком өз бюджетинен 200 сом ақша берди. Гостролди басқарып қайтыу ұазыйпасы педтехникумның муғаллими Зәрип Қасымовқа тапсырылды. Зәрип Қасымовтың тиккелей инициативасы хәм усыныуы бойынша труппаның аты «Таң нуры» болып аталды. Труппаның негизги репертуарларының бири Қасым Әүезовтың «Тилек жолында» атлы пьесасы болып, труппа районлардың барлығын айланып ойын көрсетип, гүзге жақын Төрткүлге қайтып келди. Труппа ағзаларының көпшилиги техникум студентлери менен партия мектебинин (совпартшкол) оқушылары еди.

Труппа ағзалары Зәрип Қасымов Төрткүлдеги Шымбай көшесинде Тальмачев дегениниң фотографиясына апарып сүүретке түспрди.

Мен труппа ағзалары менен районларға бармасам да, Зәрип Қасымов мени де өзлери менен бирге ертип апарып, сүүретке түсерде мени балалардың ең алдына отырғызды.

Бул сүүрет Нөкистеги үлке таныу музейинде елеге дейин сақлаулы тур.

Қасым Әүезов бул «Тилек жолында» атлы пьесасына бир тийин да гонарар алған жоқ.

Шаббазда үәкил болғанда. 1929-жылдың бир күни областьлык билимлендириу шақабында ислеп атырған ұағымда, Обкомда жыйналыс бар деген шақырыу қағаз келди. Обкомға барсам жыйналған адам көринбеди, қолыма удостоверение берди. «Шаббаз районуна барсам, байларды конфиска қылыуға қатнасасам, надаемка налогларды өндириуе райфинге жәрдемлесесем, пахта планның қалғанын орынлауға райкомға жәрдем бересем», деди, тағы басқа да ұазыйпаларды тапсырды.

Қыстың бир батпақлы күни, бир өзиме бир гүл мынықлы ат арба жаллап азанда арбаға минип Шаббаз районуна қарап жүрип кеттим. Төрткүлден азанда арсалы шығып, күн батар алдында Шаббазға жетип келдим.

Хожабаев деген муғаллимниң үйинне келип қонақ болдым. Азанда райкомға барып жолықтым, райком секретары бурын Шымбайда балалар үйинин директоры болған Хусайн Абдулманов хәм Жубанышев дегенлер екен..

Мени Шаббаз ауылына жиберди. Шаббаз ауылында ауылсовет баслығы Қалбай көр деген екен. Астыма жақсы атты сазлап берди, басымда түлкі құлақшын, үстимде постын, аяғымда байпақ, атқа мініп жалпылдап ауылма-ауыл шауып жүрміз. Қасымда Шанияз патырат, тағы басқа жалпылдақлар пайда болды.

Конфиска басланды, ең алдын бұрын Әмиүдәрьяның бойында Тәңірберген маймылшы дегеннің малын алдық. Тәңірберген маймылшының бала-шағалары шуұласып келіп, менің менен көн болмады. Ат үстінде тұрған ауылсовет баслығы менен ауыл активлерін шуұласып ура баслады, районлық тергеуші Салых Аспендияров бөнесі, райком комсомол хызметкері Нурылла Ешимбетовтың қолларында мылтықтары бар еді, шуұлаған қатын-қалашларды қуып дәрұзаға киргизіп, дәрұзаны бекетті.

Хәулинің сыртында ауыл батрактары малларды айдап әдеуір жерге кетіп қалған екен. Екинші күні Қозы-араб дегенді конпеске қылсақ, ол киесі мәрт адам екен, дуұылды-шуұылды болмады, 18 гунгаралы жайы бар, үйлерінде қырқланшы лампалар асылған бочкалы лампамайлар, тамның басына шығарыуға тайынланып орылған ғауаша паялар, ғөреклері ашылып пахталар ағарып тұр. Байлардың маллары менен беделерін арбалы қалаға жиберіп турмыз.

Бір хәптеден кейін Шаббаздың қаласына барсам, қалалық ақша бөлім баслығы Хожаниязов ауылдан келген малларды қайда қамаудың есабын таба алмай мийайлан болып кетіпті. Недаемқаларды қалай өндиреміз, оны қайда жибереміз деген сауалыма жууап бере алмады. Кешқурын обкомның секретары Ф. Ворлишев файтон менен Шымбайдан киятырып райкомға келіп—совещание қурып Шаббаздағы саудагерлерге бір тоннадан пахта салып өндиресіз, деді, өзі файтонға мініп Төрткүлге кетті. Біз пахтаны өндіре басладық. Базардағы баққаллар пахта тауып әкеліп заводқа төгіу менен болды.

Ауылда азапнан кешке дейін жыйналыс ашамыз, тийкаргы сөз пахтаны тез тапсырыу керек, кимлерді конфеске қылыу керек, байдың қуырықтарын әшкаралау кереклігін хаққында болды.

Бізге жәрдем беріп жүрген Қаримбай ешек деген киесі туұралы бір кемпір ортаға шығып маған қарап:

— Төрөмиз Көримбай ешек дегеннің атасы Бухар қатнаған, он өгіз сойып той берген адам!— деді.

Ауыл арасы, бәхәрги егиске таярлық, қолхозластырыу, недаемке налогларды өндиріу қусаған жұмыстардан басым қатты, протокол жазатуғын сауатлы адам жоқ, жыйналыста да бір өзін сөйлеймен, хәммеси силтіндей тынып тынлайды. Түнде ауыл батрақлары түрлі патыратларды тауып, «Пәленше байдың өгізлерін пәленшелер жасырып қойыпты, пәленше байдың беделерін пәленше дегенлер арбалы дәрьяның аржағына тасытып атыр» деген хабарларды айтып келеді. Мениң сөйлейтуғын сөзім де усы әңгімелердің дөгерегинде болады, районлық судтың баслығы Аралбаев деген портфелин еринің басына қыстырып ауылма ауыл жүріп адамларды судлап жүріп далада қоныуға қорқып қалаға қайтып кетеді, тергеуші Салық Асфендияров та берзанка мылтығын көз абаға асынып арман-берман шауып олакеште қалаға кетіп қалады. Нурылла Ешимбетов екеуиміз ауылда қаламыз, екеуиміздің ортамызда бір мылтық бар, оның да бір ғана оғы бар. Үлкеп қәулінің дәрұазасын беккем тәмбилеп бекитіп, мылтығымызды қапталымызға қойып, даладағы дүңкилдеп шыққан секке қулақ салып жатамыз. Қәулінің дөгереги хәм тамның төбесінен жүрген адамның аяғының сести еситіліп турады. Минне усындай қәуіп-қәтер менен танды атырамыз.

Меннен кейін Асан Бегимов, Оразалы Қәсекеевте фәкил болып келген екен. Асанды Шаббаздың сыртында Азат ауылы деген жерге жиберген екен, бір күні хәмменіз Шаббаздың қаласына жыйналғанмызда Асан:

— Мен жүрген ауыл да қәуіп-қәтерлі ауыл екен, мен ауылда болсам мени ауыллар ес көреді, соң ойлансам мениң белиме бууған қайысымды, ийнимнен айқыра салған портфелимді көріп олар белине наған байлап жүр деп ойлағды екен. Олар «Белинде тапланшасы (пистолети) бар балада бүгін қаладан қайтпады, баспашылар келіп қалса не қыламыз, деп өз-ара сөйлесіп атыр екен» деп күлді.

Областылық хаяллар бөлімінің баслығы Бурлова деген бизлерге жәрдемге хәм хаяллар арасында сиясий-түсінік жұмыстарын іслеу үшін онлаған хаялды жиберіпті. Буларға қопақ жер табыу, ауыл аралығында жууас ат тауып мингизиу бұрын атқа миніп көрмеген,

Төрткүл қаласынан басқа қалаға шығып көрмеген өзбек хаялларын көндіріп, олардың аяқтарына торалғы зәңгілерди шақлау иси де бизлерге жұмыс болды, зәңгиге аяғы жетпегенлериниң аяғына таралғы салып атқа миңгенде: түскенде жәрдем етүүди қасымдағы аўыл активлерине буйырып турдым. Бир жыйналыста жаңа дүзилген колхоздың аты «Қызыл көрұан» деп қойылды.

Бир күни Шаббазға шақырып атыр деген қағаз алдым, районға барсам аўылда хаяллар делегатын сайлайсаң хәм оларды қалаға алып келесең деди, он еки делегаттын дизимин, Төрткүлде баспаханада басылып шыққан қатты қағаз он еки мандаттын бланкасын берди.

Бурын аўылда жыйналыс ашсақ, хасасын сүйретип гилен кемпирлер келеди, ал енди делегатты жас келиншектен сайлау керек. Сол аўылда туруўшы Қудайберген көнек дегениниң хаялы Гүлбазар деген актив хаял маған аўылдағы өжиреден шықпай атырған келинлердин дизимин берди. Мен аўыл членлерине (аўыл совет ағзалары, ол ўақытта член деген абырайлы әмелге ийе болған адамлар еди), қатын-қызлар жыйналысыни қолымдағы дизим бойынша келиншеклерди алып келиўди тапсырдым. Жыйналыс ашылды, келиншеклер бетин көрсетпей терис қарап отырды. Сол ўақытта Шаббазда Хожанияз гармоншы деген адам көшпели кино әкелип көрсетти. Хаяллардың алдына чай қойылды, хаяллар экранға арқасын берип терис қарап отырды. Мен жаңа келиншеклерге берилетуғын мандатты бурын толтырып қойып, жыйналыста сөз сөйлеп, мандатты қолына берерде олар орнынан турып терис қарап:

— Жоқ төремиз, алмайман, қайын аталарымыз урысады,—деп атыр.

Аўыл активлери оларға жекирнип бақырады. Онан кейин мен:

— Ертең он еки арба жегесиз, келиншектин қайын атасы, қайын енеси хәм күйеўи төртеў болып Шаббаздың қаласына барады,—дедим. Ертенине өзим атлы районға жүрип кеттим.

Үлкен клубқа аспа лампалар жағылды, палаўлар асылды, клуб хаялларға лыққа толды, райком секретары Абдулманов сахнаға шығып скрипкасын ыңырантып татар күйлерин шертті. Делегат хаялларға көйлеклик таўарлар берилди.

Далада палау асылған қазанлардың пуулары бур-
ырып атыр, жыйналыста Совет властының ҳаялларға
берген теңлиги ҳаққында сиясий сөзлер сөйленип атыр,
делегат болып келген келиншеклердің изине ерип кел-
ген қайын аталары менен қайын еселерине қант-чай
сыйлықлар берилди.

Ауылда жұмыслар көбейип кетти, районға хәр күни
бұйрықлар келип турады.

Мен сөзимди баслағанда қасымда бирнеше «жал-
пылдақлар болды»—деп едим, менің қасымдағы «ақса-
қал» (Ауыл совет председатели) Қалбай көр деген
адам бұрын дүкан ашып сауда қылған адам екен, көп
налог қағаздың ишинде Қалбай көрге налог қағаз кел-
ди, ал бизің қасымыздағы Шанияз патрат деген ша-
барманьмыз бұрын қазының қасында мойнына ала жип
салып өтиригине ант ишип жүрген антхор екен, оның
антхор болғаны тууралы билгеннен кейин қызық ушын,
қазының алдында қалай өтирик ақша ушын ант ишкенни
айттырып қызық ушын тыңлап көрдик, ал бирақ өтирик
антхордың «ишкен» антының текстин жазып алмадым,
ал бизің сорауымыз бойынша орнынан ырғып турып
есик бетке барып қол қаусырып ант ишиўдин қосық
пенен айтылған сөз қатарларын айтып туратуғын еди,
мен ол гезде тәжирийбениң жоқтығын, жағымпаз адам-
лар бизлерге жағыныў ушын хызмет қылып жүргенин
соңынан түсіндим.

Командировкамның мүддети толып, арбалы Төрт-
күлге қайттым. Обл ОНО ға келсем баслауыш мектеп-
лердің 3—4 класлары ушың арнап жазылып атырған
оқыу китабым ҳәм «Есаплық», «Тил сабағы» китапла-
рым бираз тоқтаған екен,

Арадан жыллар өткеннен кейин Шаббаз ауылына
барсам баяғы делегат болып сайланған келиншеклер
бетин жауып кисиге көрнибей жүргенди қойып, енди сол
«Қызыл көрўан» колхозының активлери болып ислеп
жүр екен...

VI БӨЛИМ МӨДЕНИЯТ МАЙДАНЫНДА, ИЛИМ-БИЛИМ ЖОЛЫНДА

Менің 1927-30-жыллары Төрткүл қаласында оқыў-
билім алыў дәуириде менің практикалық жұмысым

1927-жылы Төрткүл балалар үйине тәрбияшы жумысынан басланып қарақалпақ мектептерине оқыу кітаптары (сол жыллары «Егеделер сауаты», «Есап», «Тил сабақлығы» кітаптарын) жазыуға қатынастым. Бул сабақлық кітаптар латын хәрибинде басылып шықты.

Мине сол гездеги Қарақалпақстандағы сауатсызлықты сапластыруу жөниндеги партия менен хукиметимиздин ислеген шараларынан мениң есимде қалған елеслер мыналардан ибарат:

Бир күни Төрткүлдеги пахта тазалау заводынын қасынан өтип баратырсам арқаларын дийуалға сүйеп, басларында нәхәп қазандай телпектери бар ауыл дийханлары қатарласып тур. Олардын алдында турған бес алты адам телпектерин қолтығына қысып, бармақларын шошайтып жоқары көтеріп тур. Менде жақыңлап барып булардын қатарласып турғанына таң қалдым, кейин сер салып қарасам, бир жас жигит булардын бармақларына сия жагып отыр. Бармағына сия жағылған адамлар үлкен бир жууан қағаз папкаға сия жағылған бармақларын басып атыр, бир адам оларға ақша санап бөрип тур. Бул ауыл дийханлары хат билмегени ушын, пахта тазалау заводына берген пахталарына ақша алып, қол қойуудың орнына нәубет пенен бармақларын басып атырған екен. Мен ол гезде бул истин ерси екенине түсінгеним жоқ еди... Мен сол гезде облонода (областьлық билимлендириу бөлими) сауатсызлықты сапластыруу инспекторынын практиканты Ұазыйпасын атқардым Инспектор Нури Сагитов еди.

Төрткүлдеги пахта тазалау заводы рабочийлары ушын ликбез (сауатсызлықты сапластыруу) ашыу керек болды. Заводтын клубында ликбез шөлкемлестирдим. 20 лаған рабочий ликбезге қатнасты. Булардын сауатын ашып оқытуу педтехникум студенти Алым Самасөқа тапсырылды. Рабочийлар ликбезге қатнасып, еки араб әлиппесинде оқый баслады.

Төрткүлдеги тюрьмаханада жатқан адамлар арасында ликбез ашыу керек деген облонадан буйрық болды. Облонадан удостоверение алып тюрьмаханаға бардым, тюрьмахана начальниги офицер Бауер деген мениң удостоверениемди көрди де, мени менсинбегендей түс берди. Маған жекиринип сөйледі. Өзи сондай қатал адам екен. Мен оған русша жууап қайтара алмай муңайып турдым. Ең ақырында ол мениң қолымдағы

удостовереннен қайта-қайта көріп, оның әхмийетине түсинсе керек, қасыма бир милиционер қосып тюрьмадағы адамлар менен сөйлесіуіге рухсат етті. Тюрьмахананың ишинде Назарханнан Шымбайға көшип барған Зинел төре деген бир таныс адамды ушыраттым. Солай етип тюрьмахананың ишинен де ликбез шөлкемлестирип, арнаулы муғаллим жибердик.

Төрткүлдеги пахта тазалау заводы қасынан шөлкемлестирілген ликбезден алты рабочий өзіннің сауатын ашып, хат оқып, хат жаза алатуғын дәрежеге жетти. Мен бул қаққында «Еркин қарақалпақ» газетасына мақала жазып, елиу тийин гонарар алғанымды еле умытпайман.

Завод рабочийларынан ликбезде оқып хат таныған сол алты адамның биреуи Жаналиев деген ҚК рки ге (рабочий қадағалау комиссиясы) баслық етип жиберилди. Ал олардың гейбиреулері басқа басшы хызметкерлерге көтерилди. Булардың ишинен Түркменбай Таубаев Кегейли районлық, Ешимбетов (қотыр) Тахта көпир районлық партия комитетлерине секретарь болып тайынланды.

Төрткүл пахта тазалау заводы қасынан шөлкемлестірілген ликбезге жийн-жийн барып турдым. Завод хызметкерлері менен жақыннан таныс болдым. Заводтын ески рабочийларынан Ерекеш ғарры хәм Советлер Союзының қахарманы Пилис Нурпейсовтың әкеси Нурпейис Қойгелдиев деген коммунистлерден партияға кириуіге рекомедация алдым. Ол гезде партияға кириушите рекомедация беріуі үшін он жыллық заводта ислеген стажы бар еки коммунист, рабочий хәм он жыллық партия стажы бар 3 адам барлығы болып 5 адам рекомедация беріуі керек еди. Ол гезде партияға кириушилдерден сорайтуғын сиясий сауаллар «Қудай барма, жоқпа? Дянге қалай қарайсаң? Ата тегин ким болған?» тағы басқа сондайлардан ибарат еди.

Сауатсызлықты сапластырыуі иси соңынан бир аз ақсатласты. Қарақалпақ жазыуы ески араб әлиппесинен латын әлиппесине көшти. Ликбезлер үшін қалтаға салып жүрип оқытуғын жазыушы Айтбай Матякубовтың «Оқы, жаз» деген әлиппеси шықты. Қарақалпақ областьлық партия комитетинде латынласыу компаниясы тууралы совещания болып, онда областьлық партия комитетиниң секретары Варламов доклад жасады. Ол «ла-

тынластырыу исин жалпы мәденият атланысы (культ-поход) иси менен қоса апарыу керек» — деген уран тас-лады.

Латын хәрибин үйрениу иси үлкен сиясий компания-ға айланды. Төрткүлдеги барлық интеллигентлер қала-дағы барлық мәкемелерге жиберилди, оларға халыққа латын хәрибин үйретилди тезлетилу тапсырылды. Парт-комиссия баслығы Бакиров, Төрткүл округлик исполко-мының баслығы Қурбанбай Дарға хәм военкомат хыз-меткери Рузматов деген ески партия ағзаларынан реко-мендация алдым. Завод рабочийларынан алған реко-мендацияны заводтағы партиячейканың секретары С. Тө-реев көрип, бул рабочийдың қашаннан бери заводта и-слегенин тастыйықлап қол қойыуы керек екен. Нурпейис Қойгелдиевтың № 0955263 партбилетиниң номери қо-йылып, завод партия ячейкасының секретарьлары А. Т. Пискунов хәм Сейт Төреевлер тастыйықлаған рекомен-дациясы еле мениң архивимде сақлаулы тур.

Завод қасынан шөлкемлестирилген ликбезге қатнап Нурпейис Қойгелдиев та азғана болса да сауат ашып, қол қойыу дәрежесине жеткен екен. Мен сол 1928-жы-лы Төрткүлдеги Совет партия мектебиниң қасындағы партия шөлкеминде партия ағзалығына кандидат бо-лып өттім. Хәуескерлер дөгерегине басшылық етиуге кирристи. Обкомпартия бизлерди тез-тез шақырып ин-формациямызды тыңлап турды. Мен Төрткүлдеги ауыл-хожалық техникумының қасындағы латын алфавитин үйрениу кружогин басқардым. Мениң сол кружокти бас-қарғалым тууралы комсомол ячейкасының секретары Нурғалий Оспанов хәм Бектеген Ансатовлар қол қой-ған гүәялық қараз еле мениң өзимде сақлаулы тур.

Жазыудың латынласыу иси қызғып қолға алынды. «Еркин қарақаллақ» газетасының төртинши Сетинде латын хәриби бойынша сабақлар берилип барылды. қысқа, қызық мақалалар латын хәрибинде басылып ту-рылды. Әлиппе комитети дүзилди. Латын хәрибин үй-реткен муғаллимдерге хәр сауат аштырған адамы ушын үш сомнап хәқы төленди. Ликбез ислерине мәмлекет тәрәпинен көп қәрежет бөлинип шығарылды, олар орып-лы жұмсалды. Елде сауатсызлық сапластырыла басла-ды. «Сауатсызлық жоқ болсын» жәмийетиниң книжка-лары тарқатылы. Араб хәрибинде хат жазыу қадағал-

етилди. Ҳәр мәкемениң қасынан жолдаслық суд дүзиліп, онда араб ҳәрибинде хат жазған адам айыплы деп табылып, оның иси қаралып барылды. Областьлық жолдаслық судтың председатели болып юрист-адвокат Қиязов деген адам сайланды.

Газеталарда араб алфавитинде хат жазғашларды критикалаған мақалалар жазылып, театрларда, концерт программаларында айтылып жүрилди.

Бир күни қарақалпақ тилин дым билмейтуғын областьлық емлеўхананың бас хирургин Валфсон деген кишини қарақалпақша жазылған латын ҳәрибиндеги бир мақаланы зуўлатып оқып отырғанын көрип ҳайран қалдым. Кейин билсем дәри-дәрмақлар латын ҳәрибинде жазылғанлықтан врачлар ушын латын ҳәриби менен жазылған сөзлерди оқыў хәм қыйынға түспейди екен.

Мен облоланың сийасий билемлендириў ислери бойынша инспекторы хәм главлиттин баслығы болдым. Облоланың мәдений атланыс, саўат ашыў, латынластырыў ислерин Асан Бегимов басқарды. Асан Бегимовқа ол гезде жазыўшылар союзы, театр ислери де қараслы еди. Районларға штатлы хызметкерлер жиберилди. Қара өзбек (Зайыр): Мойнақ, Қоңырат районларындағы мәдений атланыс ислерин Кенжебай Убайдуллаев басқарды, ал Шымбай, Тахта көпир районларында Жумамурат Жақсымуратов жұмыс алып барды. Буларға штат бойынша миннўге ат берилди.

Мәдений атланыс ислерини бир түри «Қызыл отаў» деп аталды. Қызыл отаў бул гезде жақыйқат мәдений атланыстың ошағы болды. Қызыл отаўдың баслығы болып Жумагүл Сейтова сайланды. Халқабат қаласының алдына Қызыл отаў тигилди. Қызыл отаўдың қасында кино, китапхана хәм ликбез болды. Соңғы жыллары Дәулетғалий Алиев Тамды райондағы Қызыл отаўға баслық басып, отаўын түйелерге артып, бир кино менен Тамдыға кетти. Қызыл отаўдың ликбез муғаллимлери болып Айтбай Магякубов хәм Халықназар Юсуповларда оның менен бирге түйели кетти. Шайыр С. Мәжитовтың Қызыл отаўға ариап жазған «Қызыл отаў кетти, Жумагүлдей қыз кетти», деп басланатуғын қосығы (басқа қатарлары ядымда жоқ) «Қызыл отаў» деген ат пенен «Еркин қарақалпақ» газетасында дағазаланған еди.

Саўат ашыў, жаңа эллипе компаниясы бойынша социалли қызғын жұмыстар жүргизилди. Қазан қала-

сынап «Яна алиф» деген хат басыу машиналары келди. Республикалық жаңа әлиппе комитети дүзілді. Ол комитеттің председатели (одамбасысы) Қарақалпақ об-ластылық атқаруы комитетінің председатели болды. Жаңа әлиппе комитети қасынан термин комитети дүзі-лип, Бойков деген оның илимий секретары болды. Қара-қалпақ жазуы терминлерін бір қәлиппе салуы бойын-ша Терминкомның жиі-жиі мәжлислері болып тур-ды. Сол уақыттағы дүзілген Терминком елеге де-йін бар.

Қарақалпақ тилинің жазуы 1940-жылы латын ал-фавити тийкарынан рус алфавити тийкарына көшти. Рус әлиппесине (графикасына) көшкенге дейін латын хәриби Қарақалпақстанда сауатсызлықты сапластыруы-да, халықтың хат танып, сауат ашыуында улыуыма Қа-рақалпақстанда үлкен мәдений революцияның уазыйпа-сын атқарды. Менде өз уақтында бул ислерге тиккелей қатнасып, азда болса халыққа хызмет еткеніме өзімді бахытлы деп сезіп, есімде қалған елеслерди жазы-отырман.

Алфавитимиздің рус графикасына көшиуінің үлкен сиясий әхмийеті жөнінде қалалық интеллигентлер жиы-налысында рус хәм қарақалпақ тиллерінде доклад жа-садым. Усы докладымды Шымбай, Кегейли районлары-нда да сөйлеп бердим. Газета бетлерінде имланың проек-тисі хаққында да айырым мақалалар жәрияладым.

Аяпберген шайыр. Оппан бери көп жыллар өтті. 1929-жылы еді.

Төрткүлдеги педтехникумды пикерген жылы Ленин-градтан келген этнография экспедициясы менен Қоңы-рат қаласына келдим.

Қоңыраттың тар көшесі менен жүріп келип бир шар баққа түсіп жайғастық, күн геүгим тартты, мен бир сыпаның үстінде жолдасларым менен отырдым.

Сыпаның екінші бетінде бир кисі чай ишип отыр. Ол сын-сымбаты келискен, толық денели, селдир сақад-лы, жылтыр қара кисі еді. Ол кисі чай ишип отырып, бир нәрсені ойлап ауыр ойға кегіп тунжырап кетеді. бир уақытта ийегін жоқары көтеріп қойып, узақ қырға қарағандай, көкірегін көтеріп бир нәрсеге шад болған дай түр көрсетеді. Бул кисінің отыруы, көрнісін-дегі болған хәрекетлері мени таң қалдырды. Ол кисі

қыймылдап қойып, бір ұақта жумсақ сызылыңқы дауыс пенен:

— Иним, сиз қайдан боласыз? Урыуыңыз не? Қайдан киятырсыз, қайда баратырсыз?—деп сорады.

Мен жұмысымыздың баслысы, халық әдебияты: жыйнау екенлігін айттым. Бул сөзімді еситип болғаннан кейин ол индеместен бираз отырып:

— Уай, барекелла, иним,—деди. Бираз тыныспадан кейин ол тағы:

— Қарақалпақта Бердақ, Әжинияз усаған шайырлар өткен еди!—деди де Бердақтың қосықларынан бірнеше-син айта баслады.

Сыпаның үстінге қараңғы түсті. Қараңғыда жай дауыс пенен Бердақтың Әжинияз шайырдың өмир баянларын, қай қосық қандай жағдайда шығарылғанын, га қосық пенен ертектен етип сөйлеп берди. Мен әжайып сөз дәрьясына шүмип кеттім. Бираздан кейин ол өзіннің атының Аяпберген екенін айтты. Менің де бурып бул киі тууралы еситиуім бар еди. Күні мененги сөзди бул қисиниң қалай билгенін сонда ғана түсидим.

Мен сөйлесип отырған сөзди бөліп экспедиция баслығына Аяпбергенди таныстырдым. Экспедиция баслығы орнынан ушып турып Аяпбергеннің қолынан алды. Меннен жазып үйренип алған «Аманба»ны қарақалпақшалап айтты.

Жатар ұақыт болды. Уйықлауға жаттық. Аяпберген жатып атырыпта сөзін дауам етти. Уйқыға кеттик.

Менің жолдасларым азанда қаланы аралауға кетти. Мен Аяпберген менен сөз жазуға киригим. Еки күн жазып пикере алмадым. Хәммеиз атлапып Аяпбергеннің ауылына тарттық. Аяпберген қара сшегине минив, жол баслады. Қоңыраттың «Сор көл» деген жерине келдик.

Аяпбергеннің үйи шаңарағы жоқ, керегден исленген гөпе ылашық екен. Ылашықтың көлеңкесинде Аяпбергеннен сөз жазуды дауам еттим. Хәр қосықты жаздырарда ол қосықтың мәнісин, жылын, жерин айтады. Мен ол сөзлерди жазбай, тек қосықларын ғана жаздым. Аяпберген өзи тууралы «Мен қосықты 14 жасымнан баслап шығардым. Бир бала шығырды айдамай шығырдын басынан қашып кеткен еди, мен соған қосық шығардым. Менің шайырлығым мине усынан басланды»—деди.

Аяпберген қосықтардың қараз бетіне түскенін жақсы көрді. Хәр қосықты ол айтып отырды; мен жазып отырдым. Хәр қосық қағаз бетіне толық түсіп болғаннан кейін Аяпберген шадлана берді. Мен ол гезде Аяпбергеннің айтқан сөзлеріне көп баха бермедім. Мен буган усы күнге дейін өкішемен. Аяпберген мениң көбірек жазуымды тилеп отырды. Мен буган ерингенлик түс бердим. Бирақ қызық сөзлер менің кеўлимди аулады. Тағыда жазуға мени өзиниң ысық, жағымлы мизелери менен мәжбүрледі.

Биз ылашықтың көлеңкесінде жұмыс ислеп отырған гезимизде экспедиция баслығы оны сүүретке түсірип алды. Бул сүүрет усы күнге дейін Қарақалпақстан үлке таныу музейінде сақлаулы тур.

Бизге Аяпберген менен хошласуға, кетиуге туўра келди. Аяпберген ешегине минип, бизлерди бираз жерге дейін шығарып салды. Аяпбергеннің ылашығы узақта елеслеп көринип қала берди.

Арадан жыллар өтті, келген кеткеннен Аяпберген маған сәлем айтып турды. Мен оған хат-хабар қайтара алмадым. 1936-жыл Москвада жүргенимде Аяпберген өлипти деп еситтім. Неге хат жазбадым екен, деп елге дейін өкинемен.

Арадан он жыл өткенде әдебият жыйнау исинде жүргенде Аяпбергеннің ауылының үстинен жолым түсти. Аяпбергеннің үлкен баласы Рейимберген 12 ге шыққан екен. Ол бала бизиң жүклеримизди ешекке артысып, теңиз жағасына шығарып салды, хошласып қалар алдында Аяпбергенге усап қалған жылтыр қара жас бала тулымшағы салбырап қайта-қайта маған қарап:

— Аға, мениң ағамның сүүретин жиберши,—деди. Және өзиниң жазған қосығын пионер газетасына беріуимди сорады. Рейимбергеннің қосығы пионер газетасында шықты. Бирақ Аяпбергеннің сүүретин баласына жиберіуді мен орыплай алмадым.

Аяпбергеннің Ленин—Сталин туўралы жырлаған қосықтары баспа сөз бетінен орын алды. Қосықтары китап болды. Әдебиятты, мәдениетты сүйген қарақалпақ халқының мәдениетінде белгилі орны бар Аяпбергендей шайыр туўралы буннан көп жыллар бұрын есимде қалған елеслерди арадан көп жыллар өткеннен кейін жазып отырман. Бул бизиң қарақалпақ әдебияты тарийхын

изерттеушілер үшін өз алдына орны бар бақалы жұмыстардың бири болар деп ойлайман.

Ерполат жырау: Ерполат жырауды 1920-жыллары Шымбайдың арқа тәрәпиндеги «Жалпақ-шек» деген мөкәнда, үлкен бир тойда көп жырау-бақсылардың ишинде көрдим. Бул мени оны дәслепки көриүим еди. Оппан кейин 1927-жылы Қызыл—Орда менен Шымбай арасына автомобиль жолы салынып биринши машина менен Қазақстан Орайлық атқаруу комитетинин баслыгы Жалау Мыцбаев келип, Мыцбаевтын келиун мүнәсибеттик арналған салтанатлы тойда тағы көрдим.

1929-жылы август айында Шымбай қаласында этнографиялық экспедицияда жүргенимде Ерполат жыраудан «Едиге» дәстанын жазып алыуға туура келди. Ерполат жырау Шымбай райсполкомы арқалы шақыртылып алынды. Ол ки си райсполком шақырғанға қалаға қорқа-қорқа келген екен. Менин менен ушырасқаннан кейин мен Ерполат жырауға:

— Сизиң айтып жырлап жүрген «Едиге» дәстаныңызды жазып алыуға областан келдим. Мен сизиң кеп урыуыңызға жийен боламан,—дедим, ол ки си қууанышы түр билдирип:

— Бөрекелла балам, жийенимиз екенсиз,—деди.

Ерполат жыраудын аузынан «Едиге» дәстанын жазууға киристин. Бизиң отырған жеримиз Шымбайдың отын базарының қасы еди. Сол отын базарына Хорезмдеги атақлы Сабыр дөрүазашының шәкирти келип дөрүаз құрды. Бул құрбан хайытының уақты еди. Мен жазып атырған жазыуымды тастап дөрүаз ойпаған, қошқар урыстырып, палуанлар гүрескен, құрбан хайыттын гауырлысы болған жерге бир неше мәртебе балалық қылып кетип қалған уақларымда Ерполат жырау кейнимнен барып:

— Балам, дәстанды тез жазып болайық!—деп мен бир неше мәртебе қайтарып әкелди.

Дәстанды жазып атырған уақлардың арасында экспедиция баслыгы Александр Лаврентьевич Мелковқа Ерполат жырау:

— Мынау қасыңыздағы орыс төресине орысша нама шалып берейин!—деп қарақалпақларда «дөрүаз нама сы» деп аталатуғын «Бахча сарай фонтаны» балетиндеги «Арап маршы» музыкасын қобызға салып, нама шалып жибергенде А. Т. Мелков Ерполат жыраудың бу:

талантына таң қалды дәм екеуіміздің сол уақытта сүз-
рекке түсирді.

Мен «Едиге» дәстанын төрт күн дауысында жазып
болып, экспедиция баслығына берген едім. Бірақ бұл
қол жазбаны Ленинградқа почта арқалы жіберді. Ме-
нің қолымда өз қол жазбам қалмады. 1934-жылы ин-
ститутты пәтерлеріне, Қарақалпақстан комплекс илим-
изертлеу институтында иелік жүрген гезімде екінші
рет Шымбай қаласына барып Ерполат жырау менен
жолығып «Едиге» дәстанын екінші жола жазып алдым.
Бұл қол жазбамды 1935-жылы Москваға «Учпедгиз»ге
оқыту кітаптарын бастырыу иесіне барғанымда өзім
менен бірге ала барып, араб әліппесінен Латин әліп-
песіне аударып, Москвадағы «Көркем әдебиеттер» бас-
пасында бастырып шығардым, кітап тысы қызыл, жа-
сыл алтын реңде басылып шықты.

Сол 1934-жылғы Араб әліппесінде жазып алынған
«Едиге»нің қолжазбасы өзімде еле сақтаулы тұр.

Ерполат жырау көп шакирттер таярлаған қарақал-
пақтардың атақты жырауларынан еді.

Төре жырау: «Төре жырау «Мәспатша» дәстанын
жақсы айтады» деген хабарды естип, мен 1939-жылы
Төре жыраудың «Мәспатша» дәстанын жазып алуға
Шымбай қаласына бардым. Төре жыраудан «Мәспат-
ша» дәстанын жазып алуға кінәсім. Ол кінәсі бұрын
сөз жаздырып көрмеген адам екен. Дәстанды сөйлеп
жаздырыуда көп алжасты, ал алжасқап гезде ол
қолына қобызын алады, қобызды шерткенде ұмытқан
сөзі ядына түседі. Мен жазыуды дауам етемен. Ол
сөйлей отырып далаға шығып кетеді. Мен усы баладан
қутылайып дегендей қара үйдің сыртында үйді айла-
нып жүрпін дауыссыз маған сөйлеп береді, менде дәс-
танды тез жазып бөлейін деген мақсетте жыраудың
далада сөйлеген сөзін қағаз бетіне түсіремен. Төре
жырау (Бегман ұлы) екі күн дауамында «Мәспатша»
дәстанын айтып тамамлады. Ол бірақ бұл дәстанын
дауамын «Пәленше» деген жырау айтады» — деді. Ол
дәстанның екінші шақабының сюжетін де сөйлеп
берді:

Мәспатша менен Айпарша жолда көп дұшпанларға
жолығады. Бұлар жеті жыл дауамында: дүзде жүрпін
депелеріне түк шығып кетеді. Айпарша ұл туғады,
баласы 17 жасқа келгенде Айпарша Мәспатшаның елі-

не келиншек болып түседі т. б. деді. Ол айтылған сюжет мені қызықтырды. Олай болса «Мәспатша»ның толық вариантын жазып алып бастырарман деген ой пайда болды. «Едиге» менен «Алпамыс»ты Москвада бастырдым да, соның менен Төре жыраудан жазып алған «Мәспатша» басылмай қалды.

Арадан жылдар өткеннен кейін, қарақалпақ дәстанлары хақындағы пікірлериміз кеңейгеннен кейін қарасақ «Мәспатша»ның дауамы жоқ болып шықты. Бул Төре жыраудың «Мәспатша» дәстанының екінші бөлімін дөретсем екен деген өзіннің творчестволық планы екен. Төре жырау қарақалпақтардың қытай тийреси, кепе урыуынап болып, жайлаған жери Есім өзектің аяғы «Есім бойы» деген елат еді.

Өгиз жырау. Мен Өгиз жырау менен 1934 жылы октябрь айында Шымбай қаласында ушырастым. Шымбай райисполкомының қағазы менен Өгиз жырауды аұылдан шақыртып алған едим.

Менің жыраулар жырлаған дәстан-термелерін алыуға келгеніме Шымбай қаласында туруышы Әбдеке шолақ Ақымбет улы Алланазар дәу тағы басқа ғаррылар қууанды, булар:

— Хүкіметимізге халықтың ескі сөзлери де керек екен аұ»—деп өз-ара ғауырласып сөйлесип ұақытлары хош болғандай түс көрсетті. Алланазар дәу деген ғарры Өгиз жырау екеуімизди қоярда қоймай үйіне алып кетті. Алланазар дәу деген адамды бұрын танымайтуғын едим. Ол киісі бийтағыс болса да құрметлег. үйіне апарды. Алланазар дәудің өзі сол жердегі мектептердің биреуінде сторжы болып ислеиди екен, Кегейли арнасының бойында қара үй тигіули екен.

Өгиз жыраудан «Алпамыс» дәстанын жазыуға кирисгим, ескі араб әлиппесі менен жыраудың аұзынан шыққан сөзди қағып алып шаққан жазыуға тырыстым. Ол:

— «Үйде жұмысым бар еди»—деген сөзлерди айта баслады, мен дәстанды аяқлай алмай қаларман деп қәуіп еттим.

Алланазар дәу бизлерди қонақ иретінде сыйлап үш мезгил тамақ асып берип турды. Қуманы оттан түскен жоқ. Бир неше ғаррылар жыйналысты, жырау айтқан сөзлеринің арасында ғаррылар менен «әнгиме дүканын құрдық, тамашағейлер де көбейди.

Жырауды көп тыңлаған көп ғаррылар маған ұақ-

ты-уақты өткендеги жыраулар, олардың айтқан дастан-лары тууралы энгимелер сөйлөп берип отырды. Ал менин зейним достоогу тез жазып болуу болды.

Ол жыллары ауылларда жырау айттыруу дөсгүрлөри сийреклеген екен. «Шымбай қаласына Өгиз жырау келди» — деген хабарды еситкен адамлар жырауды айттырууға шақырып келди. Мен Өгиз жырауды артына мингесип, бир-еки шақырыспага бардым. Өгиз жырау «Алпамыс»ты айтты. Мен хурметли қонақ сыпатында жыраудың қасында отырдым. Қыз-келиндешеклер жырауды ақша тастады. Менин Өгиз жырауға ерип барғаным қсетим: жыраудың дауыслап айтқаны менеп маған сөйлөп бергенинин айырмасын салыстырып билгим келди. Өгиз жырау еки-үш жыл дауамында ел аралап жыраулағанды қойған екен. Ауыллардағы финагентлер:

— «Сенин қосымша табысын бар. Налог төлейсең» — деп үркткен екен.

Жыраудан сөз жазып отырып Өгиз жырау хаққынла мағлыұматларды да обшая дәптердин тысынын бетине жазып отырдым. Ол Шымбай қаласының арқа төрепинде, Кегейлинин аяғында қайшылы деген мақанда тууылған екен. Өзиниң шып аты Хожамберген, әкесиниң аты Нияз деген адам екенин айтты. Ол бурын Қарақалпақстанның арқа төрепинен суу тайып, ашаршылыққа ушыраған дәунде Әмиүдәрьяны жағалап өрлеп көшип Маңғыт қаласының кубла төрепи «Қызыл салы» деген жерге көшип барып мақан еткен екен. Сол Гөне-Үргенч, Гүрлен, Үргенч, Қытай араларында көл жыллар жыраушылық қылған екен. Ол соңы жыллары өзиниң ата мақанына қайтып көшип келген екен. Өгиз жырау не себептен «Өгиз жырау» деп аталғаны тууралы болған сауалға өзи тууры жууап бермеді, ал оның тыңлаушылары:

— Ол өгиздей өкирип, қатты жырлағаны ушып «Өгиз жырау» аталған екен, — деп сөйлөп берди.

Ол өзиниң қатарлары: «Хә өгиз» деген сөзге ол:

— Өгизге шигитиң жоқпа? — деп дәлкек ретинде жууап қайтарғанын еситип талай күлестик.

Өгиз жырау тапалтастан келген дүгыжым қапа өз қалдан келген киши еди. Бир көзиниң ағы бар (ақлы көз) адам еди. Ол өзиниң хәрекетинде анық бет ажарында бөрқұллама шадлықтын, уақты хашлықтын түри көрннп турды. Ол киши басқылауға сондай шебер лақ-

ды адам екен. Сөз арасында ол бұл республикадан келді деп қарамастан, ара-тура мені де басқылап алады. Оның басында қазандай телпегі бар, ол телпегі жыр жырлағанда, яки үйде чай ишип отырғанда хеш шешеді. Оның қапа сақалы, жүні өсік, қазандай шөгір-меси (телпегі) үстіне кийген ұзын шапаны, беліне буған жуған тауар белбеуі өзіне жарасып тұрар еді.

«Алпамыс» дәстанын жазып бола келгенде ол маған:

— Инім, бәріп жазып алып жырау боласаң ба?— Бір жырау болатуғын болсаң ұсы жазып алған жағы да жетер!—деп үйіне кетіп қалды. Өгіз жырау екі күнге дейін келмеді. Мен оны көп күттім. Арадан екі күн өткеннен кейін Алланазар дәудің үйіне қайтып келіп, мені ізлетіп тауып алды, ол маған:

— Инім, областтан еңбек пенен келе қойған екенсең, еңбегің күймесін «Алпамыс» тың барлығын жазып ала берей, — деді. «Алпамыс» дәстанын жазуы дауам еттім. Бұл менің ұшын үлкен қуаныш болды. «Алпамыс» ты жазып біткердім. Екі общий тетрадь толды. Бұл қолжазба еле өзімде сақлаулы. Дәстанды жазып болғаннан кейін жырау маған:

«Айдос баба» — деген дәстаным бар, ол дәстан «Алпамыс» тай екі шығады ал ол дәстанды саған жаздырып отыруға уақтым жоқ, — деді. Мен оннан азмаз жырлап беріуін өтіндім. Ол дәстанның кіріспе бөлігін жырлап бастағанда сюжетке күте бай дәстан екенін сезілді.

Мен сөз арасында Өгіз жыраудан бір общий тетрадьқа жақын термелерде жазып алған едім. 1929-жылы Шаббаз районында байларды конфиска қылу дәуірінде уәкіл болғанымда районлық судья Сәрсенбай Аралбаев деген менен тапыс болған едім. Мен Шымбай Төрткүлге қайтарда С. Аралбаев пенен жолдас болдым, ол менің термелер жазылған дәптерімді оқып берейін деп алып еді. Екеуіміздің жолымыз алашақ түсіп, ол басқа катерге мініп кетті. Мен екі күннен кейін басқа бір катерге мініп, көп қыйыншылыққа ұшырадым. Қыпшақ қаласының тусына келгенде мен минген катер Төрткүлде жағаға келе бергенде С. Аралбаев минген катер ықлап Шымбай бетке барыуға ыға бастаған екен. Сәрсенбай общий дәптерді алып маған алақтырмақшы болып еді ал екі катердің арасы қауыпты болып кетті. Сөйтін менің терме жазып алған тет-

радым С. Аралбаевтың қолында кетти. Оннан кейін Москваға кеттім. Кейиннен Уатандарлық урыс басланып, урысқа кеттім. Сәрсенбай менен соң ушырасыуға туўра келмеді. 1948-жылы Сәрсенбайды Кегейли районында бажбан болып жүргенинде ушырастым, арадан көп жыллар өткеннен кейін тетрадымды сораўды мақул көрмедім.

Алланазар дәу менің менен ушырасқан ўақлары ол:
— «Алпамыс» дәстанын не қылдың?—деп сорап турды.

1935-жылы илим-изертлеу институты жабылып қалды. Мен қолжазбамды араб әлиппесинен Латын әлиппесине көширип Москвада «Едиге» дәстаны менен бирге «Көркем әдебиат» баспасында бастырып шығардым. Мен бастырып шығарған «Алпамыс» хәм «Едиге» дәстаны күтә қадирли, көпшиллик сүйил оқытуғын дастан болды.

Өгиз жыраў, Есемурат жыраў хәм Қыяс жыраўлар 1939-жылы Москвадағы «Халық творчествосы үйи» тәрпинен шақырылып, үшеўи Москваға барып қайтты. Бул жыраўлар 1941-жылы Ташкентте болатуғын декадаға таярлық ислери бойынша шақырылып, жыраўлар Өгиз жыраўдың басшылығы менен бурынғы қобызды үлкейтип реконструкциялады. Тилекке қарсы Уллы Уатандарлық урыс басланып, соған байланысла Ташкенттеги өткерилетуғын хәптелик болмай сонға қалды. Бул үш жыраўдың бирге түскен сүүрети елеге дейин сақланған екен.

Өгиз жыраў қарақалпақлардың қайшылы урыўынан болып, оғада айтқыш жыраўлардың биринен еди.

Сейфулғабит Мәжитов. Мен С. Мәжитовты ең дәслеп 1927—1928-жылы «Еркин Қарақалпақ» газетасының редакциясында жуўаплы секретарь болып ислеп турған дәўиринде көрдим. Мен де сол жыллары техникумда оқып жүрип, газетаның хәр бетине бир мапаттан хақы алып корректор болып ислей бастаған едим. Сол «Еркин Қарақалпақ» газетасында «Қоналы» деген лақап ат пенен Сейфулғабит Мәжитовтың хәр түрли мапазға арналған қосықларын оқып турдық. Сейфулғабит Мәжитовтың Октябрьдің байрамына арналған «Қадирли қонақ» деген шығармасын Октябрь байрамының салтанатлы парадында адамлардың газетаға таласып оқып атырғаны еле есимде. Ол Ташкент қаласында қарақалпақ мектеплери ушын бастырып шығарған өзи-

нің «Әлиппе», «Егеделер сауаты» атлы оқыу кітаптарындағы қосықтары арқалы қалың көпшілікке бұрыннан-ақ таныс екен. Педтехникум қасынан шөлкемлескен хәуескерлер дөгеретінің концерт программаларына репертуарлар керек болды. С. Мәжитов Төрткүлде сол уақыттағы Ленин көшесіндегі «Союз қосшылар үйі» деп аталатуғын жайдың бір кишкене бөлмесінде бір өзі тұрды. Техникум қасындағы хәуескерлер дөгеретін басқарууды техникум комсомол шөлкеми маған тапсырған еді. Мен С. Мәжитовтың үйіне жиі-жиі барып тұратуғын едім. Ол киші бизің хәуескерлер дөгеретін жаңа қосықтар менен тәмнің етіп тұрды. Мен үйіне барып қосық жазып беріуді сораудан ол:

— Ертең яки арғы күні келе ғой, балам,— дейді. Ол жұмысты үәделі ұағында орынлап екі нұсқа етіп екі ушын жинишке қағазға қайта көшіріп биреуін маған беріп, бір нұсқасын өзіннің қапталындағы қағаз тислейтуғын қапылтыр темирге илдирип қоятуғын еді. Мен қолыма тийген қосықты техникумға әкеліп кружок ағваларына көшіртемен. С. Мәжитов 1927-жылы Октябрьдің он жыллық тойына арнап бизлерге мынадай қосық жазып берген еді.

Бір той еді он жыл удай,
Жатсам тұрсам тилек қанам,
Сол тилегім қабыл болып,
Табылып тұр керек ғанам.

Сыпырамысқа кйрген тышқан,
Шығар еді ағармастап,
Бұл күнде үйде дәстурхан,
Толы майлы шөрек ғанам.

Ол бизің хәуескерлер кружогимиз ушын жас балаларға арнап «Пышығым» деген қосық жазып берді. Бұл қосықты педтехникум оқыушысы Мырзек Қалимбетов сахнаға шығып қолтығына бір пышықты кушақлап тұрып, дикломация қылып:

Мынау менің пышағым,
Үйде қалды күшигім...

деп айтатугып еді.

Оның «Оян қарындастар», «Қызларға», «Ильяның улы», «Жасларға», «Оқыуға кел» деген қосықтары сах-

наларда айтылып жүрді. Әсіресе оның мынау қосығын білмейтуғын адам жоқ еді:

Коммунизмге баспаған,
Адастырмас ізлер қәне?
Хақ сен деп мушқа түкпөген,
Лапылдапқан сөзлер қәне?

Қаршығадай қыя баққан,
Билим көлин жүзін шыққан,
Қумар ала көзлер қәне?
Хау, жигитлер, сизлер қәне?

1927-жылы ол жазда муғаллимлер курсына «Қарақалпақ тили»нен сабақ берді. Муғаллимлер курсына келген елиу-алпыслаган ауыл муғаллимлери быған-жыған болып гауырласып классты басына көтереди. Ал Сейфулғабит Мәжитов досканың қасында турып, жазу имланы өзиниң жиңишке дауысы менен асықпай түсиндирип турады. Улы-гауырлының арасында сол муғаллимлердин биреуи оның балаларға арнап жазған мынадай қосығын оқығаны еле ядымда. Қосық былай басланатуғын еді:

Хэй, яранлар көрген барма?
Бизден тарғыл пышық кетти.
Үш күннен берман көриңбей
Несибеси қайда жетти?

Бир күшигим аты Жоллы,
Бир пышығым болды қолды
Екеуи ойнап оялы соллы,
Табылмай тур, хайран етти

Күшик қала жеке қалып,
Көриңбестен болды ғайып,
Қайсы бала алып кетти?
Өлип қалдыма тыртыйып?

Ленин күнине арналған үлкен жыйналыстан кейин пионерлер сахнаға шығып, С.Мәжитовтың мынадай қосығын хор менен айтатуғын еді:

Бабамыз Ленин,
Өлгеннен кейин,
Жетимспредик,
Түсинки ийин.

Шешип береміз,
Қалдырмай түйін!

Бизлер оның менен бирге техникумның бағынын ишінде дем алып жүріп бір сапар техникум оқыушылары хәм ауыл мұғаллимлери бирге сүүретке түскен едик.

1928—1929-жыллары қарақалпақ жазыуы араб әлиппесинен латын әлиппесине көшіу компаниясы басланды. Төрткүл қаласында латын әлиппесин үйрениудин бир айлық дөгериги (кружогы) ашылды. Буған С. Мәжитов басшылық етті. Оқыу кеште болатуғын болды. Бизлер бир неше студентлер болып, сабақтан кейин усы кешки кружокқа қатнап оқып, оны кеуилдегидей питкерип шықтық. Коллектив болып сүүретке түстик.

Сол кружокти питкеретугын күни маған Шымбайдан базарлық ушын бир шөгирме менен бир жипек шапан өкелген еди. Мен сонда сүүретке шөгирме кийип түскен едим, бул сүүрет тарпийхый сүүрет болып қалды. Ол еле өзимде сақлаулы.

Сол жыллары С. Мәжитов «Сүйин хәм Сара» деген қосық пенен проза аралас поэма хәм «Құлмурат» деген роман жазып питкерген екен.

«Сүйин хәм Сара» поэмасын жазыуға мынадай жағдай себеп болыпты:

1927—28-жыллары Қызыл-Орда қаласына қарақалпақ делегатлары съездге барғанда олар жолда өз-ара былай сөйлесипти.

— Қазақларда «Қыз жипек» қысса болып басылып оқылып жүр. Бизде де усындай «Қыз жипек» усаған қысса китабы болып, оны бастырып шығарса, сауатсыз ел қыссаны оқып, тез сауат ашар еди...

С. Мәжитовтың қулағы оны шалып кетип, сол «Қыз жипек» қыссасына усатып бир поэма жазаман деп үде етипти хәм қарақалпақлардың тил байлығын кеңнен пайдаланып бул поэмасын жазған екен.

1929-жылы жазда С. Мәжитов «Құлмурат» романын техникумның бағынын ишінде бир хәпте дауамында дауысқа салып бизлерге оқып берди. Роман оқылып болғаннан кейин, романды додалау иси басланды. Сол жылы Урал қаласынан «Еркин қарақалпақ» газетасының редакторы болып келген Тамендар Сафиев романын алдына көп талаптар қойып, романды критикалап

узақ сөз сөйледі. Ол киші XV-әсирде қарақалпақлар ноғай аұқамында тұрған гезде бир аұыл қарақалпақлар түрли себеплер менен Батыс Қазақстанның «Бокей ордасы» деген жерге мәкән еткен қарақалпақлардан екен. Т. Сафиевтин аңкетасында миллети қарақалпақ деп жазылғаны үшін «Қызыл туу» деген газетада ислеп тұрған жеринен оны Қарақалпақстанға жиберипти. Ол гезде бизлер Т. Сафиевке қарсы пикир көрсетиуге әзизлик қылдық. Хеш адам шығып сөйлемеди. Жыйылғанларға басшылық етип отырған облысполком председатели Қ. Әфезов та роман хәққында иллә деп аұзын ашпады. Бул жыйнаққа қатнасыушылардың барлығы да әдебий шығарманы додалау исипе ысылмаған жаслар еди. Т. Сафиевтин критикасына С. Мәжитов қарсы сөйлеуден бас тартты. Ол қана болғандай болып үйине қайтты.

1930-жылы «Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы» атлы әдебиат хрестоматиясы басылып шықты. Ол китап барлық жаслардың қадирлеп, сүйип оқытуғын китабы болды.

Сол жыллары С.Мәжитов аұырып,Төрткүлде емлеу ханаға түскен еди. Сол жыллары соқыр ишекке операция ететугыш Қазанский деген доктор келди. Сол доктор бир пушық адамға мурын салып берген екен. С. Мәжитов, «мурынсызға қобаға салдың, билгир доктор Қазанский» деген қосық шығарған. С. Мәжитов өзи менен емлеуханада бирге жатқан Балғабай деген бир тутлықпа балаға мынадай қосық жазған:

Майлы балта Балғабайсаң,
Жана пискен алмайсаң,
Билимнин дәмни татқанда,
Саясаттан сөз айтқанда,
Тутлықбас болсын тиллерин!

Сол жыллары областьлық халық билимлендириу (ағарту) бөлими аұылларға «Қызыл отау» атлы агитация отауын жибергенде, сол «Қызыл отау»дың баслығы Жумагүл Сейитоваға арнап: «Аұылға қызыл отау кетти, Жумагүлдей қыз кетти» деп басланатуғын қосығы «Еркин Қарақалпақ» газетасында басылып шыққан еди. Бул қосық халық арасына кеңнен таралып, еки адамның басы қосылған жерде айтылып жүрди.

С. Мәжитов ол жылы «Соңғы селтең», «Айгүл-Тайман», «Жигит болдық», «Сабақ» хәм «Ерпазар алакөз»

деген пьесалар жазды, бул пьесалардың бәрі де сахналарға қойылды. Оның «Ерناзар алакөз» пьесасы 3 сериялы 12 перделі болып, театрда үш күн дауамында қойылып, адамлар сендей соқлығысып жүрді.

Ерназар алакөз Хийуаға барып, Хийуаның атақлы Қоңыраулы палуан деген палуаны менен гүресіп оны жығады. Пьесада Ерназар алакөздің халық азатлығы үшін гүресінің барлық хәрекеттері драмалық формада кеңнен сөз етіледі. Мениң ядымда соннан қалғаны мынау, Ерназар алакөз өлгенде, бір бақсы қолына ала мойнақ дуғтар алып, саз дауысқа салып Ерназардың өлісінің үстінде түргеліп тұрып:

Ерназар халық үшін пай тикті жанын,
Бабаң Хажы келді, өлтірді ханын.
Биліп қылған исен жүзеге шықпады,
Сағанды байлады заман алакөз.

Қарақалғақта ердің соңы алакөз:
Саз бергенде батқан таны алакөз. делі.

Ол пьесаның бір нұсқасын 1933-жылы Асан Бегимовтың қолында көргенім есімде.

1929-жылдар С. Мәжитовтың шығармалары қаққында баспа сөзде критикалар көбейді. «С. Мәжитов қусалған оппортунистерге большевикше тепкі берейік» «Мәжитовтың жоғалтқан пышығы кім?» деген мақалалар газета бетлерінде шығып, жыйналыстарда сөз болып жүрді. Қартайған адам сол критикаларға шыдам бере алмай, Төрткүлден өзінің бұрынғы мекені болған Қоңырат қаласына көшіп кетіп қалды. С. Мәжитовтағ тәлім-тәрбия алған бір қанша жаслардың талабы бойынша 1934-жылы ол Төрткүл қаласына қайтып шақырылып әкелінді. Ол «Тазагүл» деген пьеса жазды. Пьеса сахнада қойылып, тамашагөйлер тәрелінен үлкен құрмет пенен қабыл алынды. Сахна жабылғанда тамашагөйлер С. Мәжитовты қушақлап, қарақалпақтардың ескі дәстүрі бойынша адамлар ғауырласып, ғарры жазыушыны қолының ушына көтерді. Бул пьесаның жүзеге шығуына әдебиетші Орыпбек Қожуров екеуіміз тийісінсі консультация беріп, көп ғана жәрдемлер көрсеткен едік.

С. Мәжитов өзінің өмірінің ахырғы жылларына дейін Төрткүл қаласындағы үлкен таныу музейінде

экскурсовод хызметинде болды. Мине сол жыллары ол көзи аз көретугын дәрежеде қартайған адам еди. Мен алдына барғанымда ол мени тек дауысымнан ғана таныттуғын еди. Ол бир сапары маған «Он тоғыз» деген романымды пиккерейин деп турман»—деп еди. «Сүйин хәм Сара» хәм «Кулмурат» атлы романының қол жазба түринде С. Мәжитовтың өзи түплеген негизги нұсқасын сол уақытлары қарақалпақ облысполком председатели Көптілеу аға Шурмухамедовтың үйинде көрген едим. Мен Сейфулғабит устаздан көп нәрселер үйреним, ол маған қарақалпақлардың өткен өмиринен көп нәрселер сөйлеп беретугын еди. Бул устазымның маған үйреткен жақсылықларын хеш уақытта умытпайман.

Айтбай Мәтьякубов. Оннан бери арадан 45 жылдан артық уақыт өтті.

1925-жылы Төрткүл қаласында ашылған орта дәрежелі мектептің бири педтехникум еди. Айтбай Мәтьякубов та сол техникумда оқып билим алды.

Төрткүлдеги балалар үйинде тәрбияланыушы балалардың ишиндеги есейинкирегенлери топарластырылып техникумға әкелинди. Сол балалардың ишинде тисинен басқа ағы жоқ оғаш-оғаш буйра шашы думандай, ала көз қара бала Айтбай да бар еди. Мениң шегим алды менен Айтбай менен ауылхожалық техникумына түсти.

Гүз айлары Оқыу басланып кетти. Бир күни Айтбай менен екеүйимизди «сизлер педтехникумға барасыз» деп қолымызға қағаз берди де шыгарып жиберди. Екеүйимиз мунайып, Төрткүлдин кең көшеси менен педтехникумды ізлеп киятырмыз. Айтбайдың балалығыма, яки бир неше күн коллективке үйренип, бауыр басып қалғанба билмедим «Басқа балаларды жибермей бизлерди неге жибереди»—деп саз дауысқа салып жылап жибергенин билмей ақ қалдым. Бирақ көшенин бой болғанлықтанба, яки еси ене баслағанлығының белгиси ме, әйтеуір үш-төрт ирет өксип алды да, кейин жылағанын тоқтатты. Мен жыламайман десемде, Айтбайдың дауысын еситкеннен кейин менинде кеўлим бузылып, бир түрли болып кеттим.

Төрткүлдин көшесин бойлаған түрли сонли ағашларды, бағларды көрип, бурында еситип көрмеген ширкеу қонырауларының естин еситип, тақланып жылау-сықлау дегенди умытып, әдеттеги балалардай шүңкилдесип

жол жөнөкөй сөйлөсүп киятырып техникумга келгени мизди билмей-ақ қалдық.

Техникум пискен гербиштен салынған европа типтегі жай екен. Оның шарбағында алма, алмұрт, тағы да басқа мийүе ағаштары сығасып тұр. Есигинин алдында 150 қәдемдей жерде кресті бултқа тийгендей болып қалың ағаштан төбесі биік көрніп ширкеу тұр.

Техникумға кирдик. Билим-тәрбия алыудың шадлы дәуири болған—оқыу басланып кетти. Бурын оқыуға биринши келерде де усы жайга келип тоқтаған едик.

«Аналы жетим мәр жетим, аталы жетим тас жетим» дегендей-ақ Айтбай анадан жаслайыннан жетим қалғы екен. Жолда киятырғанымда оған әкемнен менде 5 жасында жетим қалғанымды айтып берген едим.

Айтбайдың әкесі Мәтъяқұб деген кишинин Төрткүл пахта тазалау заводында жүк арқалап тасушы рабочий болып ислегенне көп заманлар болған екен. Анасыз баланы асырау қыйын болғанлықтан әкесі Айтбайды Төрткүлдеги балалар үйине (детдомға) берген екен.

Айтбай менен бирге оқып, бирге болғандағы айырым есте қалған эпизодларды сөйлеп бергим келеди.

Бир күни жатақханада үлкен шауқым шықты. Тыңлап көрсем Айтбайдың бир өзи бир жақ, басқа балалар бир жақ, шауқымласып, урысып атыр. Олар Айтбайға «хәмме уйықлап атырғанда сен неге шыраны жағып, китап оқып, бизлерге неге уйқы бермейсең? Ертен директорга айтып сени техникумнан шығартып жи Сремиз» деп тәпинип атыр.

Ертеңине Айтбайдың қайдан тапқанын билмеймен бундай лампаны ҳеш көрген емес едим, Төрткүл базарларынан моржасы қурттай, үш линиялы шыра саты алыпты. Жарығы да барлы-жоқлы, сол кишкене ойыншық шырасын жағып, тумбочканың тасасында таң атқанша китап оқыйтуғын болды. Кишкене шыраның жарығы басқа балаларды алаң қылмағанлықтан, күнде болатуғын урыс-жәнжел қойылды.

Дем алыс күнлери үйи жақып балалар үйине қоныуға кетсе де, Айтбай жатақханадан ҳеш қайда шықпай сүүрет салыу, қосық жазыу хәм конспекти көшириу менен болды. Ол көпшилик уақытта қысыр, бос сөзди сөйлесиуди, футбол ойындарына барыуды қәлемейтуғын еди. Ол өзи менен өзи жатақханада бола берди.

Бир күни әкесі келип «ауылға алып кетейин

жүр»—дегенде де бармады. Оның сөйлескені тек кітап болды.

Бір күні Айтбай скеўиміз жарыспаққа «Түркстан» деген географиялық картаны өз бояуларындай етип сабаққа да бармастан, екі күн бойы қағазға көшірдік. Айтбайдың көшіргені меникинен жақсырақ болды. Өйткені оның сұурет салуға уқыбы тәуір еді.

Әбдираман Өтспов Айтбайдың хеш нәрсеге алаң болмайтуғын тынық, кишипейил минсизин унатып, «Таң нуры» труппасының жазғы гастрольларында өзи менен бирге алып кетип жүрди, Айтбай ол труппада, кітапханашылық, суфлерлік, пьесаларды қайта жазып көширушілік ұазыйпасын атқарды.

1929-жылы техникумда оқып жүрип қарақалпақ жазуы арабшадан латыншаға көшер алдындағы жаңа әлипбени үйренуі курсың хәм оның менен бирге оқып питкердик. Жаңа әлипбе курсың питкерген жыйналыста Айтбай өз инициативасы менен «Айдын» атлы дийуалы газета шығарып, жыйнақ болып отырған «Дийхан үйи» клубына өз қолы менен әкелип қыстырды. Ол Тамды районына да Қызыл отау менен барып қайтты.

Төрткүлдеги педтехникум оқыушыларының органы «Қызыл мугаллим» қолжазба журналында Айтбай «Жаңа әлипбе» сабақлығын жазып отырды. Хәм ол «Жаңа әлипбеге» арнап бирқанша қосықлар жазды. Айтбай Мотьякубов техникум қасындағы хәуескерлер дөгерегине актив қатнасты. Қазақ жазушысы Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл сунқарлар» атлы пьесасында қызыллардың алдына қазақ гедейлерин басқарып, қолына қызыл жалау ұслап, қызылларды, Совет властың қууаныш бенен қарсы алған сөзлери, оның қолына қызыл жалау ұслап турғандағы сөйлегени, образы оның натурал қаралығы, күнге күйип азап шеккен қазақ гедейлеринің хақыйқат натурал образы Айтбайдың пишиня хәм сөз хәрекетлеринің күтә келисип турғаны көпти таң қалдырар еди. Бизлер оған көзимизден жас шыққанша күлдик. Оның сахнада сөйлеген сөзин ертеңиң қайталап, оны дәлкектеп сөйлеген балаларды Айтбай жек көрип жүрди.

1929—31-жыллары Айтбай «Еркин қарақалпақ» газетасының жууаплы секретары болып хызмет атқарды. Ол газетада секретарылық еткен ұақытында кеште үйине қайтыуды умытып баспаханада қонған ұақытлары

да болды. Ұрнп теріушілер ұрнп тергенде олардын қасында турды. Өзи газетаға верстка жасады. Газетаның таярланған тиражын ең алды менен өзи обком комсомолға апарын берип, басқа да областьлық мәкемелерге өз қолы менен табыс етип, ал қалған тиражларын өзиниң қолы менен таярланған конвертке бөлинип қойылған адреслерди газеталарға жабыстырып, почтаға өз қолы менен тапсырды. Онын өз жұмысына жууапкерлик пенен қарағаны, өз исин жақсы көргени соншелли. ол сол уақыттағы «Еркин қарақалпақ» газетасының редакторы Төмендер аға Сафиевке «сен өзин қалай-қалай адамсаң? Кеңсеге кеш келип, ерте кетесен» дел кейип турғанын талай көрдим. Төмендер аға да минези кен болғанлықтан ба, я Айтбайды жақсы көргенликтен бе, яки онын ислеген хызметин көрип-билип жүргенликтен бе, әйтеуір оған хеш нәрсе демей, күлип тура беретұғын еди. Мине усындай жұмыс жағдайы, күни-түни баспаханадан шықпауы, Айтбайды ақырында жүрек ауырыуына шатты.

Айтбай Матьякубов техникумда оқып жүрип қосы жазды. Қарақалпақ әлипбе айтысына хәм әлипбе имла тууралы болған жыйналыстарға актив қатнасты. «Қызыл муғаллим» қол жазба журналында меннен кейин жууаплы секретарьлық ұазыйпасын атқарды. Шайыр болып жетисти. Айтбайдың шығармалары оқыу китапларына кирип дағазаланды.

1932-жылы қыс айында Алма-атада оқып жүргеним де Айтбай менен Хожамет Ахметовтың жүрек ауырыу кеселинен қайтыс болғанлығы тууралы хат алып, қатты қыйналдым. Сол уақытта мениң көз алдымда бир комсомол шөлкеминде турған, 3—4 жыл бир қазаннан ас ишкен, мәденият, әдебият, майданында бирге ислескен жигерли, хақ нийетли, ақ кеуил, комсомол ағзасы достым Айтбайдың азаматлық келбетин көз алдымда елес еди. Онын менен бирге болған оқыушылық дәуирлер еле есимнен шығар емес.

Қаражан бақсы. (1884—1966). Атақлы Бердақ шайыр—Бердақ бақсының әулады (Бердақ бақсының қызы Хұрлиманның (1861—1960) баласы Қаражан бақсы Қабул улының даңқын еситип, 1929-жылы экспедицияда жүргенимде Мойнақтың Қазақ аяғы (Қазақ дәрья) деген жеринде мүйтен Лепес болыс дегенини үйене ауыл совет арқалы шақыртып алып сөйлесип едим.

Қаражан бақсы сонда маған:

— Мени Бердақ шайырдың жийени дейди, ол және «бір ат болар деп сақлаған ғуаным бар еди, сол ауырып жатыр. Басына пышақты шаншып кеттім,—деп ол үйге де кирген жоқ. Далада жүресіне отырыу менен орнынан турып кетбекши болып орнынан қозғала бергенде Лепес болыс оған:

— Қаражанжан-ау мынау адамлар областан келе қойған екен. Бір-еки ауыз сөйлеп берсең болзды ғой,—дегенде де көңлікпеди. Атын митип кетти де қалды.

Лепес болыс русша сөйлеп билетугын адам екен Экспедиция баслығы А. Л. Мелков русша сөйлесетугын адам тауып «балық сұуға киргендей болды». Лепес болыс Арал теңизиндеги балықлардың породасы хәм мүйтенлердин балық аулау техникасы тууралы көп мағлыұматлар сөйлеп берди. Экспедиция баслығы А. Л. Мелков бул сөзлерди дәптерине жазып алады. Лепес болыс басбашылар менен атысып, бір көзи соқыр болған адам екен. Бизлер менен сөйлескенде ол Қарақалпақтың селкилдек шөгирмесин соқыр көзинс басып кийип отырды. (1968-жылы Ленинградтағы Этнография институтында экспедицияның баслығы А. Л. Мелковтын Лепес болыстың семьясын түсирген сұуретин көп сұуреттин ишинен көрдим).

Қаражан бақсы кеткеннен кейин бизлердин шақырыуымыз бойынша Ерназар Алакөздин баласы Мәмбетназар деген киши келди. Олда көп мағлыұмат бере алмады. Тек ғана онын:

— Ал жаўгершилик ўақтында Хийўалылар ул балаларды өлтиретугын болғанлықтан, мени төңкеріўли қазанның астына жасырып қалған екен,—деп сөйлеп берди.

Қаражан бақсы жас ўағында есерсоқ болған. Онын дуўтарынын қулағы, етигинин қонышы, еки ийинине де пөпек тағып жүреди екен. Қаражанды Арзы аталықпа, яки Ораз аталықпа, екеўинин биреўи Қаражанға қосықдастан айттырып болып:

— Бала! Далаға шық—депти, Далаға шыққаннан кейин Қаражанның тағып жүрген пөпеклерин жулып-жулып таслап, оны сабап урып,—эй заңғар, сен уғлан баламысан Кет,—деп қууып жиберипти. Онан кейин Қаражан бақсы дуўтарына пөпек тағыуды қойыпты,—деседи.

Минне усындай минезлеринен дайысы Бердақ шайыр хэм оны жек көрп, аўылына жолатпайтуғын болған. Минне Қаражанның безлерге Бердақ ҳаққында хэш қандай мағлыұмат бермегенинин себеби де сол екен.

1939—1940-жыллары Қаражан бақсы бираз көксе адам болғаннан кейин Төрткүл қаласына келип олимпиадаларға қатнасты. 1949—50-жыллары Бердақ шайырдың өлгенине есвү жыл толыў юбилейинде Бердақ шайыр ҳаққында ол көп мағлыұматлар берди хэм көп намаларды пленкаға жаздырды. 1957-жылы ол Ташкентте болған Қарақалпақ әдебияты хэм искусствосының он күнлигине қатнасты.

Аббаз шайыр. Оппан бери көп жыллар өтти. Қарақалпақстанның Шымбай районы, Кегейлиннің аяғы деп аталатуғын жерде, Ережеп тентектин шәрдарасы (данаасы) деген мекәнда Жалпақ шек, Мақпал ой деген егислик жерлерге көп жыллардан бермаған суў бармай. Мәлистан болды. Әмиўдәрьяның суўы тасып керейт (жыққын) кетип бул мекәнды суў алды.

1922-жылы узаққа созылған ашлық, ақ қапшық, тымыспай, қыткершиллик, жаўгершиликтиң азабынан аман қалған ел-елатлар суў алманың орны «Басыўға» ақегин егивүге Қарақалпақстанның барлық түпкиринен халық шыққа толды. Еккен ақ егин белбуўардан питти.

Қос өгиз, гүнде, мала, пазна туқым талқанлар егин екти, туқым тапқанлар, «Қапта қалғанша талта қалсын» деп бар туқымын жерге селти, ал буған қудирети жетмегенлер орақшылық етти.

Көп талапкер, күнликши орақшылардың бири болып көнерген орағын қайта саплап, тозған орағының тисин егеп, гөне шапанын кийип, орағын белине қыстырып, ақ егинге талап излеп Аббаз ағада келген екен.

Елс есимде, орақшылардың түсленер ўақтында бир-теше орақшылар ашлықтан қутылып жана биўдайдың танына тойышға 5—6 жигит Аббаз ағаны ийтермелеп, шаққак урып күлленг, қара қуман қайнап атырған шертекке жетип келди. Аббаз аға «Келинлер» деген қосығынды оқып бер деп гаўырласқан даўыслар еситилди. Ол гезде Аббаз аға, күле шырай берген жас жигит екен. Аяғы жалаң аяқ, басында тозыўы жеткен тикыя, тиз кийимнин балағы түриўли, дуўқат күнлик шапаны-

ның сыртынан бір шаршы орамал менен буған, беліне орағы қыстырылған.

Отырған жигитлер Аббаз ағаны қосық айт деп баспалатып атыр. Аббаз аға көп оқыған жоқ, ол тек 15 шуумақтан (куплеттен) ибарат «Келіндер» деген қосығын саз дауысқа салып оқыған шығар деймен, көпшилиги ядымда жоқ. Бизлер ойнап жүрген ойынды қойып жигитлердің ғауырлысы менен бірнеше бала бірге ере келген едік.

Аббаз ағаның дауысы отырған көпке майдай жақты. Орақшылар оның дауысын еситип, «бойы бір мысқал» болды. Аббаз ағаның сайраған жағымлы «дауысы жигитлердің күні мененгі жаздың ыссы айларындағы ауыр мийнетін ұмыттырғандай болды. Мен балалық дәуірімде оның саз дауысқа салып қосық оқығанын бірінші мәртебе еситуім еді. Оның әтшектей заңқылдаған, бұлбилдей сайраған сестінен талмас жигер, толып тұрған сұфретінен келешекте түүссилмес сөз шебері болатуғынлығы көрніп тұрды.

Күнликшіге отыра бериуге болмайды, күнликшілер түскі чайын ішіп, қайқы орауларын беллеріне қыстырып, орынларынан туып «Аббаз шайыр, берекет тап» деп орақ оратуғын жерлеріне ғауырласып жүріп кетті. Сонда менің құлағымда «Аббаз шайыр» деген сөз қалған еді. Ел тоқшылыққа шығып, ел-елат тойынғаннан кейін 1917-жыллары Аббаз шайыр Қазақбай шайыр менен бірге Шымбай орамында атағы жұртқа жайылған атақлы қыссахан Қәуендер баланың ізіне шәкірт болып еріп, Аббаз атақлы қыссахан хәм шайыр болып жетісіп, аты ел-елатқа тарап кеткен. Көпшиликтің аузында сөз болған. Атағы елге жайылып жүрген Аббаз баяғы, «Жаллақшек» тегі орақшы Аббаз ба екен деп бір көрмеге құштар болдым. Бірақ ұшырасуға туұра келмеді.

1933-жылы ноябрь айларында Қарақалпақ комплекс илим-изертлеу институтының Миллет мәдениеті секторының баслығы, белгілі түрколог профессор А. А. Соколовтың басшылығы астында Қарақалпақстанның арқа районларына фольклор, лингвистикалық, этнографиялық экспедиция шөлкестірілді. Биздің маршрутымыз Тахтакөпір районының үстінен түсті. Районлық басшылар экспедицияның ұақытша квартирасы үшін Хожабай қассап дегеннің үйіне бизді тоқтатты. Тахта-

көпирдин Батпақ өткел, Қара мойын, мүйтең елашары, көп араладық. Профессор Соколов экспедицияда қара мойын урыуынан, Алдамберген, мүйтең урыуынан Исламатдинни, Сырымбет тәуип ұсаған қаты құлақ қарақалпақ шежіресин көп билетуғын гаррылар менен сөйлести, мен қарақалпақ тарихы ушын көп легендалар жазып алдым.

Мен экспедицияның агзасы едим. Мениң ұазыйпақ фольклор жыйнау еди. Аббаз ағаның атақлы қыссахан шайыр болып жетискенлигин еситип, оған ушырасыуль көптен әрман еткел едим. Бул әрманым иске асты. Жас уақытта көрген Аббаз аға менен арадап көп жыллар өткеннен кейин 1933-жылы ноябрь айында Тахтакөпиң районында екннши мәртебе ушырастым.

Бул гезде Аббаз аға қәлеми ысылған, қолында сааы болмаса да, аўзындағы шайырлық сөзи менен кеңке танылған, оның қуйрық қапаты жетилип, ушқыр сунқардай болған дәуиринде ушырастым. Аббаз аға менен 4 күн удайы бирге болып, оның аўзынан әдебий сөзлер жазып алдым. Бул жазған әдебий сөзлерим оның шығармалары, «Жолдаслар», «Артель болып уйымласын», «Келинлер», «Қырга шыққанда» хәм тағы бас қалар. Қазы-Мәуликтиң Шымбайды мақтаған толыг атырған лирикалық шығармалары, Әблиқәдирдиң «Қыкеткен» шығармасы, Бердақ шайырдың аталас ағайын Разбек Қоразбек улының қарақалпақ елин, қарақалпақ сулыўларын мақтаған төрийини (одағы) және де толыг атырған тарихый жырлар хәм қызлар қосығы менен жайдары қосықларын Аббаз ағадап жазып алған едим.

Аббаз аға менен бул екннши рет ушырасыуым оғада нәтийжелен болды. Аббаз аға мени халық әдебияты хәм халық мәдениаты, халық өмири менен таныстырды. Аббаз аға қалың пухараның ишин көп жүрип қыялға жүйрнк сөз шеберлери менен бирге хәмире болған әдебий әңгимелерди көп тыңлаған, өзине түфесилмейтуғын сөз азығын топлаған. Оның қосығынан басқа, қосық арасында күле шырай берип, әдебий күлдирги мысал сөзлерди сөйлегенде, сөз маржанын дизгенде оның сөзи тынық теңиз, ал өзи сол теңизде жүзген аққуудай көринип, тыңлағанда, бойынды балқытып елитип мәс боласан, шадланасан.

Аббаз ағаның жыйналған, ойға тоқыған сөз мийраслары оның буннан да быдай көркем сөз дәретиўине ұл-

мен түйесилмес байлық болды. Аббаз аға сөз байлығы, социалисттик мәдениетімізге жумсады. Ол өзінің өмірінің ақырына шекем табыстық дизгинін жаздырып қаппап қойған сөз қазнасының маңызын халыққа берді.

Мен Аббаз аға менен екі ушырасуымдағы ойымды қалғанларын жаздым. Оннан кейінде 1939-жылы Қарақалпақстан Жазыушыларының II-съездинде хәм 1940-жыллары тағы да ушырастым.

Бұрын қайқы орағын белине байлап жүрген Аббаз «Қарақалпақстан АССР халық шайыры», «Өзбекстан ССР ының халық жыршысы» болды. Талантлы шайыр Ибрайым Юсупов өзінің «Аббаз шайырға Украинадан хат» деген қосығырла:

Сен бир қыран, түлеп ушқан таудағы,
Биз паланан, қонақлаған жардағы,
Қарақалпақтың сен бүгінги Бердағы,
Қайтип сөз маржанын дизбедим дерсең—

деп күтә орышлы, күтә әдил баха берди.

Хақыйқатында да Аббаз аға атақлы шайыр, әднүли адам, қәдирдан устаз болып қалды.

Асан Бегимов. Мен Асан менен 1925-жылда таныстым. 1925-жылы июнь айында қарақалпақ областының барлық жеринен келген балалар оқыу үшін Төрткүл қаласына топландық. Орта мектептең еки жүз баланын орнына төрт жүз бала алып кетип, артық алынған балаларды үйлерине қайтарыуға туура келди. Балаларды қайтарыу үшін болса керек, бизиң бәримизди, докторға көрсетип, еки жүз баланың «ауырыуы бар екен» деп—сизлер үйлерине қайтасыз—деди. Сонда көп балалар Төрткүлдеги казарманың қуяшында турып:—Хау, бала, бизлер хәм ауырыу екенбиз ау,

— деп гауырдасты. Асан сонда «ауырыулар» толарына илинип, ауылына қайтып кетти.

Сонғы жыллары Асан Қызыл-Ордадағы қазақ халық билимлендириу институтына кирди. Сол Қызыл Ордада оқып жүрген уақтында ол Төрткүлге келип турды. Асан оқыушы уақтында «Еңбекши қазақ» газетасының актив хабаршысы болып «Сона» деген атпен Қарақалпақстанның жай-жағдайынан мақалалар жазып турды.

1929-жылы Төрткүлдеги ледтехкумды туңғыш мәртебе питкеріушилерге арнап Қызыл Ордадан шығату-

ын «Жаңа Мектеп» журналында «Муғаллим» атлы шығармасы басылды. Ол жаңа заманның мәдениет гайраткеринин келешек, жарқын өмирин мынандай қатарлар менен сүүретледі:

Еси кеткеп елдерден,
Муғаллим шығып тұлэени,
Елдеги жасқа фән берген
Ески менен жаңадан,
Айырма Алтай тауындай,
Жаңа шыққан муғаллим,
Сабағында пискен қауындай.
Қарақалғақ деген ел,
Қалып елп қумға қамалып,
Билмесиз жөле плимез.
Жүрген еди сандалып.

Асан Қызыл-Ордада оқып жүргенде мен Областьлық, халық билімлендириу бөлімінің шақабында) хәм главлит, сиясий ағартыу жұмысын басқарып жүрген дәуірде Облоно баслығы Алланияз Өйтешев арқалы маған «Қорлықтан азат» деген пьесасын берип жиберди. Бәри бир дөңтер қарамында араб алфавитинде жазылған еди. Мен ол пьесаны экспедицияға кетер алдында Облононың сиясий билімлендириу исіне жаңадан баслық болған Қасқырбаев дегенге таслап кеттім. Онан кейин ол пьесаның қойылған қойылмағаны есімде жоқ.

Асан Қызыл-Ордадан қайтып келип Әбдираман Өтеповтың үйинде тұрып, Облононың қасындағы культпөход (мәдениет атланыс) инспекторы хызметин атқарды.

1929-жылдың ғыс айында Асан менен Шаббаз районында кулақларды конфискалауға уәкил болдық. Бул уақыттары Шаббаз районы азырақ уақыт «Биринши май районы» болып аталған еди. Бираздан кейин бұрынғы аты Шаббаз районы болып аталып кетти. Бул гездегі мәдениет атланыс жаңа латын хәрбинде, көпшиликтин сауатын ашып ликбез (сауатсызлықты сапластыруу) оқытыу иси еди. Бул ликбезге мәмлекет көп ақшалар жұмсаған еди.

1930-жылы меннен бұрып кетип Алма-Атаға оқыуға барған Асан Бегимов екен. Мен сол жылы июль айларында Алма-Атаға оқыуға бардым. Асан тұрған «Пролетар көшеси №42 жайдың» адресин де алған едим. Мен қалаға кирип, төрт дөңгелекли орыс арбаға

алы қоржыным менен жамылатуғын төсегімди тийеп, Асан жатқан үйдің дәруазасына жақынлай берсем. Асан томпаңдап, адым урып шығып киятыр екен. Соңғы уақта басқа қалада бір биреуіміз бенен ушырасқанмыздағы қуғанғанымызды көрсеңіз еді!

Асан екеуіміз Қазақ университетіне оқыуға кирдик. Соңынан ол ҚазПи болды. Екеуіміз Алма-Атадан таныстар таптық. Қазақ Атлы әскер дивизионының командирі Мырзағұл Құлсейтов дегенге күйеуге шығып кеткен «Таң нуры» труппасының актив ағзасы, Шымбайлы Темирхан Палуанов дегеннің қызы Мәрьям Темирханованың үйін тауып алдық. Және бұрын Төрткүлде мұғаллиміміз болған Эбил-Мәжит Примов Турксиб жолының техникумына директор екен. Оны да тауып алдық. Қасым аға Әуезовтың Алма-Атада Қазақстан Атқаруы комитеті председателинің орынбасары болып ислеп атырған уақыты еді. Ол Красин көшесі №52-жайда тұрады екен. Усы таныстардың үйіне Асан менен жиі-жиі барып тұрдық. Асан көбінесе Сәбит Мұхановтың үйіне жиі баратуғын еді. Оқыу басланар алдында студенттер менен бірге Алма-Атадағы таулы жерлерге егилген бийдайларды орыуға баратуғын едик. Асан екеуіміз дәстемі қосып қойып орақ орғанда хәммеден озып кеттик. Басқа шаруа балалары жүре отырып орақ орыуды билмейді екен, хәмме бизлерге таң қалды. Оқыу басланып кетседе студенттер менен «Пахта-аралға» пахта теріуіге алып кетти. Қайтып келгеннен соң және оқыу дауам етті. Жазғы дем алыс күндери бизди елге қайтармады. Мени Қарағандаға, Асанды Балқашға политика практикасына жиберди. Асан Балқашта сиясий ағартыу исинде болыпты. Мен де Қарағандадағы рабочийлар арасындағы сиясий ағартыу, партия оқыуы хәм драмкружок исин басқарып жүрдим. Биз ол жерде Жуман Шанинның «Арқалық» деген пьесасын қойдық, мен ойнаушыларды сахнаға шығарып тұрған гезимде, сахнаның сыртындағы бөлмеде радио арқалы:

Сайладық жолдың тазасын,
Көтермең енді жазасын,
Қол уласып, бірлесип,
Жеткерейік сазасын!—

деген Сейфилгабит Мәжитовтың хорға арнап жазған қосығының дауысы келди. Мениң ислеп тұрған ұазыйпа-

лы жұмысым, сахнаға адамдардың сөйлейтуғын ролін келгенде шығарып тұрыу, иси ядымнан шығып кетип, радионың сесті шыққан бөлмеге жууырып барғанымды билмей қалыппан. Бул хор Ташкенттеги САКУ дегі оқып жүрген оқыушылар арасынан дүзілген хәфескерлер дегереги агзаларының радио арқалы концерт бергендеги айтып атырған қосығы екен. Ташкенттен берілген трансляция приемникке адасып түскен екен. Приемниктің қасындағы бала басқа волнаға таулап жиберди. Мен оған хеш нәрсе дей алмады. Мен тезден сахна бетке жууырып кеттім.

1931-жылдың ноябрь айларында Асан Балқаштан Қарағандаға келди. Екеуіміз Қарағандада ушырастық. Ол Ташкент арқалы Алма-Атаға бараман деп кетти. Мен практиканың мүддеті толмай Қарағандада қалып қойдым.

Ноябрь айларының ақырында өзім менен бирге оқып, практикаға бирге барған Мухамаджан Қаратаев пенен Қарағандадан Ташкентке қарай Челябинск, Уфа, Кинель арқалы жол тарттық. Мухамаджан Қаратаевтың хаялы менен екі енисі Қызыл Орда қаласында, «Пахта, аралға», Сырдарья областына келди деген хабар алған едім. Қарағандыдан Ташкентке келерде жол азабын көп көрдик. Көп жерде пересадка болды. Кинель станциясында төрт күн жатып поезд күттік. Өткен поезд көп, бірақ орын жоқ.

М. Қаратаев екеуіміз зордан Ташкентке келип, хәзирги скверь паркиннің иши меней жүріп баратырсақ радиодан таныс дауыс еситілди, тоқтап тыңласақ Асанның дауысы екен.

Асан Өзбекстан ЦК сына барып, қарақалпақша сөз беріуді шөлкемлестіріп хәм САКУ ден студентлер арасында өзіннің «Бул ким?»—атлы пьесасын бир неше рет релетиция қылып, өзі режиссер, өзі суфлер ұазыпласып атқарып жүр екен. Радиодан 500 сомдай гонорар алыпты, мен Қарағандадан екі пальто алған едім, оның биреуін Асанға бердім. Асан тапқан ақшаны М. Қаратаев үшеуіміз Ташкентте кино, театрларға барып жумсадық. М. Қаратаев пенен оның бала шағасын Великая Алексеевская деген станцияның қасынан тауып алып Ташкентке келип барлығымыз бирден Алма-Атаға қарап жол тарттық.

1932-жылы январь айында оқыу басланды. Общежи-

тінде турдық. Асан кроватиның үстінде «Ата-бабадан қалған қарызыңыз болмаса, менин кроватиمنىң үстінде отырмаң»—деп жазып қағаз таслап кететұғын еді. Бір күні жазыушы Ильяс Жансугиров шақырып атыр деген екеуімізге теңдей хабар келді. Екеуіміз Ильястың үйіне барсақ, ол киісі қазақ кино журналының баспағы екен. Қазақ тилинен бір неше тексті қарақалпақ тилине аудару керек деді, биз екеуіміз сол жерде ақ аударып бердик. Ильяс Жансугиров бизге бес сом ақша берди. Ол киісі ҚазПИден түслик жағында талғар көшесинде бір киіскене ағаш жайда турады екен. Оның үйіне барғанымызда еки жас хаял көринди. Асан екеуіміз қазақ жазыушыларының жыйналыстарына қалмай турдық. Қазақ жазыушыларының жыйылысы көбинесе, қазақ атлы әскерий дивизионның клубында хәм ҚазПИде болып турды. Асан ертели-кеш «...мен Сабиттин үйіне бараман» дейди де бирдей кетип жүрди. Сол оқуы жыллары Пәжний Асфандияров ҚазПИге оқуыға келген екен. Екеуіміз сол П. Асфандияровтан елдің аман-есенлигин сорадық. Бизлер ойнап:—Қарақалпақстанға машиналар барды ма?—деп сорағанымызда ол:—Еки дана бир ярым тонналық грузовой машина келди. Ол Төрткүлдің кең көшесинде екеуі қарсы келип дүгисип қалып авария болды»—дегенде бизлер екеуіміз әбден қыйландық. Сондай кең көшелерде ме...? Ал басқа қалаларда... Хожели, Шымбайда көшелер ойнап да бетер тар ғой,—деп Асан екеуіміз жүдә хайрап болдық...

Қаниқулаға қайтатуғын ұақыт болды. Екеуіміз қайтуыға асықтық, поездға билет алдық, поезд күндизги саат 2 де кетеди екен. Елди сағынғанымыз солшесли ертең кететұғын поездға түнде постелимизди бууып, киийип, станцияда поезд күткел жолаушылардай, киийимиз бенен қатты досқаның үстінде жаттық.

Төрткүлге келип областьлық партия комитетине жолдықтық. Областьлық партия комитети өзиниң бюросында қарар шығарып Асанды Жазыушылар союзын дүзип басшылық қылуыға, ал мени билимлендириу комиссарнаты қасында қарақалпақ орфографиясын жөплеу иенине басшылық қылуыға жиберди. Сол обкомның солғы бюросында «Мийнет әлебияты» журналының редколлегиясын, хәм Жазыушылар союзының шөлкемлестирюу комитетине Асан екеуімізди бекитти. Қарақалпақ об-

комы бюросынын қарарынын копиясы елге дейинменде сақлаулы. Мен биринши орфография конференциясын шөлкемлестирип, мақалалар жазып, конференцияда қарақалпақ тилинин орфографиясынын принципери бойынша сол конференцияда доклад қылдым. Асап «Мийнет әдебияты» журналынын бетинде жазушылардын I-съездине таярлық исин алып баруу туурали, көп шайыр, бақсы, жирауларды шақырып, Жазушылар союзы дегерегине тартты. Жазғы каникулдын мүддети толғаннан кейин мен оқуымды дауам етиуушын Алма-Атаға қайттым. Асап ауырып ол жылы Төрткүлде қалып қойды. Әдебият ислерин шөлкемлестириву ислерине актив қатнасты, бирақ оқууын дауам ете алмады.

Әбдираман Өтепов. Мен Әбдираман Өтеповты биринши мәртебе Төрткүл қаласында 1938-жылы июнь-июль айларында көрдим. Ол Қоңырат округинен Тоған Якубов деген жигит менен Облсполкомнын қасынан ашылған инструкторлар таярлайтуғын курске оқууға келген екен. Төрткүлге, Ташкенттен цирк (ат ойыны келип) ойын болып атыр еди. Әбдираманнын алдыңғы қатардан билет алып циркке кирип баратырғанын көрдим. Ол уақытта Әбдираман Өтеповтын аяғында ботинка: узын шулығын аяғына диессинен резинка менен таңып алған, ал онын патында түрси екен. (Ол уақта пүткил жаслар түрси менен жүриу дәстүр еди).

Сол жылы гүз айлары Облсполкомнын қасынан ауылатком (ауылсовет) секретарьларын таярлайтуғын курс ашылып. Әбдираман Өтепов сол курске баслық болды. Мен ол курсе есап сабағынан сабақ оқыттым. Мен ол уақта рабфакта, таярлау курслеринде есап сабағынан сабақ беретуғын муғаллим едим, есап сабағы бойынша китап жаздым. Латын хәрибинде бастырылды. 1929-жылы Самарқандта оқып жүрген аспирант Ахмадий Бурцашевтин—Сенин есепти қойыуын керек. Сенин уқыбын әдебиятқа тилге бейим—деген кеңес сөзи маған «қамшы болып» соннан баслап тил, әдебият илими менен шуғылланып кеттим.

Әбдираман менен бирге ислесип, жақынан таныс болып. Оқуу Төрткүлде «дидиханлар үйи» (дом диланов) деген жайда болды. Онда үлкен клуб бар, курсантлардың жататуғын хәм оқытуғын да жери сол, бир ғана залы бар. Соңғы жылы Әбдираман «Тая нуры»

итлы драм кружоктың актив агзасы болды. Кейин ол сол драм кружокти басқарады. Әбдираман мени жапынан қалдырмады. Маған суфлерлик жұмысты тапсырды. «Таң нуры» труппасы районлардан айналып келип сүүретке түскенде Әбдираман мени шақырып алып, әлле неше рет труппа коллективия менен сүүретке түстик. Әбдираман менен дос, жолдас болып жүргенде мынадай эпизодлар ядымда қалды:

Заемды тарқатыу компаниясы бойынша қалалық жыйналыс болып атырғанла Әбдираман Өтепов жарыс сөзге шықты. Жыйналыста алдыңғы қатарда Облсполком баслығы Қасым Әуезов, Тахтакөпир исполкомының баслығы Әллек Ахметов деген киши отыр еди. Әбдираманның сөзінен мениң есімде қалғаны:

Қасым аға, хәммеден басым еди, тасың аға,
Әллек семіз, заем кеміс,
Жүз сомға заемға жазылсаңыз, бәрекетте деймін!

деген уақта залдағы адамлар дуу етип күлшти.

1932-жылы жаздың бир күни қарақалпақ жазыуы латып алфавитине көшкеннен кейин, биринши рет илға конференцияны болды. Онда докладчиклер татарстаннан келген профессор Гибад Алфаров, Кенжебай Убайдуллаев хәм мениң өзим едим. Конференцияның хожалық хәм конференциядан кейинги банкет ислерин шөлкестиріу ислерин Абдираманға тапсырылған еди. Әбдираман мениң қасыма келип, дауыслап күлип жиберди. Мен оған не болды десем:

— Мен анау Сафар Залезскийдің ресторанына барып банкетти, тамақ таярлау тууралы сөйлескенімде ол маған—қонақларың не тамақ жейди?—дегенде мен оған:—борш, суп дегенімде ол маған күлип:

— Балам, мәдениятлы елдерде, кешкурун суйық тамақ ишпейди. Бифштекс, Антрикот, Ростбиф қусаған тамақ жейди.—деди. Мен тамақлардың бундай атын, затын еситкенім де жоқ еди, қатты уялып қалдым—деп өкиниш билдирди.

Әбдираман Өтепов «Таң нуры» группасын баслап жазғы гастроллардан қайтқанда бир неше рет Қарақум шайханының кітапханасындағы барлық кітапларын арбаға түйеп, илмий институтқа әкелип тапсырды. Мен

Бұл көп кітаптардың ішінен «Қонырат ханлығының (Хийўа ханлығының) тарихы» деген кітапты алған едім.

Қарақалпақ халқының әдебиаты менен мәдениатын көрсейтiуiге қызмет қылған, сол мәдениатты сүйген Абдираман Өтепов музыка мектебин ашыу туұралы кеңе актив қатнасты. Ал 1929—30-жыллары Хийўаға барып музыка мектебинин барлық музыка әсбапларын ұақытша берип турың—деп сорап алып арбаға тийеп Төрткүлге әкелип педтехникумның дәлизине үйди. Музыка мектебин ашыу туұралы қалалық жыйналыс болды.—Музыка мектебине жай керек, Мугаллим керек,—деген мәселелер бойынша сөзлер болды. Ал бир шешимге келе алмады. Хийўадан, бизден алған музыка әсбапларды қайтып бершиз—деп еки мәртебе адам келди. Абдираман оларды сыйлап, қонақ қылып—өзим алып бараман,—деген түрли дәлиллер менен қайтарып жиберди. Абдираман жазғы гастролға кетти. Абдираманның Хийўадан алып келген духовой оркестри, скрипка қусаған көп музыка әсбаплары педтехникумның дәлизинде турып-ақ жоқ болды.

Ташкенттеги дәзирги парт школа бурын САКУ еди. Онда оқып атырған қарақалпақ оқыўшылары Абдираманның пьеса сорап хат жазғанда ол:

«САКУ ден құрылған зауық дөгерек,
Еситип оған биз сәлем жолладық.
Ендиги ұазыйпа жәрдем мол керек,
«Әдил сөз құрбаны» пьеса жолладық»,

деп жуўап қайтарып, бул қатарлар, «Еркин қарақалпақ» газетасында дағазаланған еди.

Сондай бир районда жүрип пьеса қоярда биреу грим қылыўды умытып, кеткен екен, ол артистич де тез сахнаға шығыўы керек еди. Абдираман қолың сияға тығып жиберип сахнаға шығатуғын адамның бетине сияны жағып, миңне саған мурт, деп желкесинен услап сахнаға шығарып жиберди. Бизлер буған күлистик.

1931—32-жыллары қайсы ҳарипти алыў керек, қайсы ҳарипти алмаў керек, әлиппе ҳаққында айтылады, газеталарда мақалалар жазылып турды. Мен Абдира-

маға—латын хәрбиин иеге үйренбейсіз?—деп сорағанында ол маған:

— Иним әй, латын хәрбиинің қайсысын үйреніп болайын, Айтбай Мәтнякупов бір хәрип, Кенжебай Убайдуллаев бір хәрип ойлап шығарып отыр, булардың қай біреуін үйреніп боламан!—деп жуған берди.

Оның жазған пьесалары араб алфавитінде шала жазылған болатуғын еди. Пьесаның қалған жерін өзі сахнаға шыққанда-ақ ядтан толықтырып туратуғын еди. Міне сонлықтан оның пьесалары баспа сөзде дағазаланбай қалды.

«Таң нуры» труппасы қазақ тилиндегі «Алтын сақыйна», «Сеңсең бөрик», «Сылаң қыз», Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл сунқарлар» атлы пьесаларын қойып атырғанда бір ойында тамашагөйлер залдан шығып кете баслап еди, Әбдираман жүгірип шығып, қатық сатып атырған бір кемпирдің қатығы толы күзени алып жууырыуы менен сахнаға келип, сүрнитип, жығылып қалып, күзени сындырып қойды. Кемпир дауыс пенен:

— Өйбей, мақлайым құрысын!—деп кемпир гарғысысын баслап еди, залдағы кетип баратырған адамлар қайта келип отырып, даладағы тамашагөйлерде барлығы қайта келип залға кирди. Оннан кейін пьесаның ойыны дауам етті. Тамашагөйлер сахнаға тағы сол адам шығады деп, үмит етип отырды. Ол жыллары халықтың көпшикітін сауатсыз болғанлықтан далаға жазылған афиша менен бирге ауызеки де дағазалапатуғын еди.

Әбдираман Өтепов пөпекли қоныраулар тағылған фыйтон арба үстінде селкилдеп, басына әреби селкилдек шөгирме кийип, үстінде дууқат шапан, белінде мәделі жипек белбеу, қасына дәлши менен сырнайшыны отырғызып, қонырауы жанғырлап ат шауып Төрткүлдің тағнаған базарының ортасына келип тоқтайды. Сол маңда шертилген сырнай, дән бір дәс ойнап болғансон, Әбдираманның өзі фыйтонның үстине өрре туырып:

— Ағайындар! қалайықлар, бүгін мәмлкет театрында... деген ойыш болады, соған келиңіз—деп дауыслайтуғын еди. Әбдираманның пьесалары хәм «Таң нуры» труппасының ислери тууралы критикалар да болды. Әбдираман өкпелеп Қоңырат районына кетип те қалды. Республиканың орайында ойып-сауық ислери

бир аз ақсап та қалды. 1934-жылы Әбдираманды республикаға алдырыу керек деген мәселе қойылып атыр еди. Сол жылы 27-март күні Әбдираман Өтепов қайтыс болды, деген хабар келди... Соңғы жыллары Қоныраі қаласында Әбдираманды жерлеген қойымшылықты суу алатуғын қауіптер тууғанда Әбдираманның сексен жастағы анасы Әбдираманның сүйегін ашып алып, қапқа салып арқалап, «Хәким ата» деген әуліеге апарып қойыпты—деген хабарды еситтим. Мен бул кемпирдин қолынан талай мәртебе дуз ишип едим. Көп сөйлемейтуғын қатал адам еди. «Әбдираманның сүйегін «Хәким атаға» апарып қойыпты» деген хабарды еситкенде ананың балаға болған мийирманлығы көз алдыман бир-бир-елеслеп өтті.

Көп жыллар өткөпен көйп Әбдираман менен достық ұазыйнамды өтеу үшін Әбдираманның әдебий хызметин өзимнің «Қарақалпақ драматургиясы» атлы кандидатлық диссертациямда Әбдираманның дәслепки портретин көрсеткен едим, диссертациямның қысқаша вариантын 1963-жылы «Қарақалпақ совет драматургиясының тарихынан очерклер» деген атпен қарақалпақ мәмлкет баспасы тәрәпинен Нөкис қаласында кітап болып басылып шықты. Әбдираман Өтеповтың драма дәретиндеги хызметлерин жоғалып кетпесин деген мақсетте хэм өзимнің Әбдираман менен дос болған дәуірден естелик ушын, драматург Сапар Хожаниязов пенен бирликте Әбдираманның «Теңин тапқан қыз» пьесасын автордың ойлаған ойын сақлап қайта жаздық. Ол пьеса сахнада қойылды. Оқыу кітаптарында басылды.

Әбдираман Өтепов мәдениет ғайраткери, оның актив баслаушыларының бирин еди. Мениң ол хакқында ядымда қалған елеслер мине усылардан ибарат.

VII БӨЛІМ

АЛМА-АТАҒА ОҚЫУҒА БАРҒАНДА

Төрткүлде 1929-жылы 25-майда педтехникумды пилтерип, бир жыл мәдениет майдапында тәжірийбе топтадым. Областьлық билимлендириу бөлимінде ислеп, мектептер ушын сабақлықлар жазыуға қатнастым.

«Әлипбе», «Егеделер сауаты», «Есаплық» кітабын жазуға қатнасқан авторларының биі болдым. Областық музейге директор, облитонға (главит) баслық соның менен бірге ОблОНОның саясий билимлендіріуісіне де басшылық еттім. Усындай хызметлерде іслегеніме бір жылдан асламырақ уақыт болды.

Бір күні Қарақалпақ облыстық билимлендіріу бөлімінің (шақабаның) баслығы Алланияз Айтешев мені шақырып алып Москвадан келген, Қазақстанды үйрениу жәмийетінің қарақалпақ экспедициясының начальниги. Оренбург, рус казаги этнограф Александр Лаврентьевич Мелковтың қасына жол баслаушы хәм практикант етип қосты.

1930-жылы «Еңбекши Қазақ» газетасында Алма-Ата қаласында қазақ университеті ашылғаны тууралы мақалалар үсті-үстіне шығып турады. Жаңа ашылған университетті мақтап жазған мақалалар мені өзіне еріксіз тартты. Билим алыу әрманы көз алдымнан елеслеп өтіп турды...

Алма-Атадағы университетке кириуе документлерди тақладым. 1930-жылы июнь айының бір ысы күні, Алма-Атаға кетиуе пароход кеме ізлеп, Төрткүлден шығып Әмиүдәрьяның жағасына бір сапар барып қайттым.

Төрткүлдеги урал казаклары (уральский) Әмиүдәрьяға моторлы кеме сала баслаған еді, ол уақытта Әмиүдәрья бойынша жолаушыларды тасытуғын уральскилер еді.

Төрткүлде туратуғын Кожевников деген уральскийдің «Коммунист» деп аталған моторлы лодкасына (катерине) қырқтан аслам жолаушылар ғарғадай қонақлап минип алдық... Катердің механиги—Төрткүл пахта тазалау заводының механиги, 70—80 жаслар шамасындағы сақалы алпақ болған Прохоров деген ғарры уральский екен. Ол ғарры моторды ремонтлап, катерге жаңадан салған екен.

Катердің моторы дүңкилдеп «жүрип киятыр. Мен бурын бундай моторлы кемеге минип көрмеген едім, өзимнің билим дәрежемди көтеріу мақсетіле узақ жерге сапар шегип, жаңа мақсетке қәдем таслап баратырғаным, буның үстіне Әмиүдәрьяның қатты ағысына

өрлеп, буйра толқынларды қақ жарып жүзіп барағырған катердин үстінде отырғаным менин кеулимди шадландырып жиберди.

Катеримиз Питнек қаласына жақын жердеги Садұар деген жерге келгенде катеримиздің моторы иллет тауып тоқтап қалды.

Фарры механик Прохоров Төрткүл пахта тазалау заводында 20 жылдан аслам механик болып ислеген тажирийбелли адам болғаны менен моторды келеге келтире алмады. Садұарда сегиз күн жаттық, үстимизден басқа желқомлы кемелер, катер пароходлар өтип турды. Тоғызыншы күни мотордың дүңкилдеген дауысы еститилди. Жолаушылар жууырысып катерге миндик, катер сууды жарып жүрип кетти. Бираз жүргеннен кейин «Дайек хатып» деген жерге келгенде мотор бузылып катер тоқтады. Бул жерде үш күн жаттық. Күндиз күншолысысы, түнде түннің сүйир шыбыны мазамызды алды. 1929-жылғы экспедицияда жүргендеги жол эсбапларымды ала шыққан едим, бул сапары алып шыққан пешеханам түнлерде шыбыннан сақлады. Ал басқа жолаушыларда пешаханалар болмады, жеңсиз көйлек кийген рус ҳаяллары түни менен өзин-өзи шаппатлау менен уйықламастан таңды атырды. Үш күннен кейин катеримиз және жүрди.

«Дарған ата»дан өткеннен кейин катеримиз тағы тоқтады. Еки-үш күннен кейин катеримиз тағы тоқтады. Еки үш күн жатқаннан соң желқомлы кеме менен жийрен сақаллы уральскийлер кемесин өрлетип қасымыздан өте берди. Бизлер оған қол былғап, тоқтатып сөйлестик, бизлерди алып кетиуин өтидик. Бес алты жолаушы болып уральскийдин кемесине миндик. Кемели жүрип Хожакенелши деген жерге келгенде арқадап кесе дауыл турды. Дауыл 2 күнге созылды. Кемешин уральскийлер желқомды көтсе алмады. Олар бизлерге былай кеңес берди: «Чарджоўға қырқ километр қалды, дәрьяның аржағында Динаў деген районға машина келип турады» деди. Бул сөз бизлерге мақул түсти. Шырақшы (Әлемшинин) кемесин менен дәрьяның түслик тәрепинне өттик. Азықта түуесилди. Бизге жақынлап өткен басқа жолаушылардан нан сорап алып тұрдық. Динаўға барыўға көлик таппай сол күни дәрьяның жағасында қондық.

Азан менен бизиң қасымыздан бир ешекли дийўана өтип баратырған екен, ол дийўанадан бизиң жүклеримизди ешегине артып Динаўға дейин апармўға өтинип едик, ол қайыл болды.

Бизлер менен қара жүп сақаллы, толық дөпелли қысқа күрте кийген бир рус адамы жолдас болған еди. Ол Оренбург тәрспинде «Сары қамыс» деген жерде конфиска болып Орта Азияға хызмет ізлеп келген адам екен. Оның арқасында төпе затқа оралған жүги бар. Бизлер кетип баратырғанда ол киеси уйықлап атыр еди. Мен оған:

— Бизлер кетип баратырмыз, сиз не қыласыз?—деп оятып едим, ол шоршып оянып мениң менен жумысы болмастан өзиниң гөне кийимге оралған жүгин сасқақлап қармалады. Затының аман екенин көряп қайтадан жатып алды. Маған «хощ» деп жуўап қайтармады. Мен бул киесиниң бунша сасқапына хайран қалдым. Сонынан конфискадан жасырып қалған ҳасыл затын орап алып қашып жүрген адамба деп ойладым.

Бизлер артынып-тартынып Дийнаў қаласына келсек, грузовой машина келип тұр екен, мениң машинаға биринши мәртебе миниўим еди.

Машинаға миндик, машина зуўылдап жүрип кетти. Базар күни екен, топар-топар ешекли базаршылар шөгирмелери қоққайысыл артымызда қалып атыр.

Төрткүлден шығып Чарджоў қаласына 23 күнде келип жеттик.

Чарджоўдын көшелеринде палаў асылған, шөшликтиң ийислери мурнынды жарады. Жолда ашырқап қалған скенбиз. Чарджоўда үш күн чайханада жатып тойынып алып өз қәддимизди тиклеп үшинши күни азданда поездға миндик.

Поезд Ташкент қаласына түнде келип тоқтаған екен. Уйқыдан турып терезеден трамвайдың шарылдаған дауысы еситилди, бірақ өзин көре алмадым, ал поездан түсиўге қорқамай. Трамвайды көргим келеди.

Мен техникумды Бахый Ергалиев пеней бирге пикерип едим; ол Төрткүлде билимлендириў бөлиминде баслық болып ислеп еди. Екеўимиз «Егеделер сауаты» атлы китап жазып едик. Бахый Ергалиев менен бирге Шымбайда баслаўып мектепте оқып едик. Ол менен бұрын Ташкентке кетип пединститутқа кирген еди.

Поезда отырып Бахый Ергалиев пенен бирге оқыған күнлер көз алдымда елеследі, бірақ оған жолығыу жолларын билемеймін.

Бахый Ергалиев 1929-жылы баспашыларды басыуға барған атлы отряд пенен Төрткүлден Шымбайға атлы барғанда октябрь айында гимнастерка менен түнде қарауыл турып, өкпесін сууық урған екен. Ол оқыуға киргеннен кейін сууық тийген өкпе қайтадан ауырып Ташкенттен елге қайтып баратырғанда, Чарджоуға келген жерде қайтыс болған. Бір жылдан кейін гэрры анасы Чарджоуға барып Бахыйдың қойылған қәбирин көріп қайтты.

Бір неше пересадкалар менен Алма-Ата қаласына да келдим.

Алма-Атада. Ол гезде поезд Алма-Атадан сегіз километр жерден өтеді екен. Жүклерімді төрт дөңгелек-ли арбаға тийіп Асан Бегимовтан алған хаттағы адрес бойынша Пролетарская көшесі, жай №72 деген жайдың алдына келип тоқтадым. Ауылдан алып келген ғалы қоржынымды ийниме салып, қазна мақпал тақыямды киініп киятырсам алдымда Асан томпаңлап киятыр екен. Екеуімиздің ушырасқан уақтымыздағы қуғаншымызды тил менен айтыу қыйын. Ертеңне мен сәри жипек көйлектің сыртынап қанжығадай төрт қырлы, көк қызыл жийіктен өрдірген ушы пөлеклі белбеуді беліме, бууып, қазна мақпал тақыяның пөегіні артқы шекеме қойып, киің Асан менен Алма-Атаның паркин қыдырып жүргенімде, адамлар менің белбеуім менен тақыяма таңланып қарасты...

Гүз болды. Студентлик дәуір басланды. Бізлер кирген қазақ университеті сол жылы педагогикалық институтқа айланып, университет жаңадан ашылды. Студентлик жылдар өте берді.

Профессор Асфендияров 1930-жыл июнь айынан баслап 1933-жылдың июль айына дейін Алма-Ата қаласында оқын билім, тәрбия алдым. Сол Алма-Атада оқыу дәуірінде менің есімде мынадай өмір елеслері қалған екен:

Оқыу баслағарда институт директоры профессор Шанжар Асфендияров Қазақ тарийхынан рус тилинде лекция оқып басады. Бірақ мен хэм Қазақстанның узақ түпкіринен келгенлер ушын рус тилинде оқылған

лекция түсиниксизлеу болды. Сол жылы партия менен хукиметтин коренизация (жерлестирю) деген қарары болды. Бул қарар Қазақстанда «Қазақландыру» деп аталды. Бул қарардың мәниси кеңсе жұмыслары жергиликли тилде жүргизилсин делинген еди. Усы қарарға мууапық профессор Шанжар Асфендияров өзиниң миллетин қазақ болғаны менен қазақ тилинде лекция оқын көрген жоқ екен. Ол гейпара рус сөзин қазақша айтыуға қатты қыйланады, еки тилди араластырып лекция оқыды.

Профессордың биринши лекциясы тамам болғаннан кейин студентлер, «Қазақ деген сөз қайдан шыққан?» — деп сағал берип еди, профессор «бул сорауға хэзир жууап бсрмеймен», — деди. Биз бул сағалға не ушып жууап бермегенине сон түсиндик. Тарийх сабағының тийкарғы мәсселеси халықтың атының неден қалай шыққанын билуу смес екен, қандай бир халықтың атынын неден шыққаны хаққындағы сағалға тарийхта толық жууап жоқ екен.

Мухтар Әуезов. Драматургия бойынша Мухтар Әуезов сабақ берди. Ол киши өзиниң драма жазғандағы тэжирийбесин, өзиниң қазақларда ед биринши жазылып, Қызыл—Орда қаласында сахнаға қойылған «Еңлик—Кебек» атлы пьесасының жазылуы тарийхын сөйлеп берди. Студентлердин ишинен «активизлер» табылды. Жасақбаев деген студент бир сапары ортаға шыгып:

— «Еңлик-Кебек» пьесасының идеясы дурыс емес», — деп турып алды. Мухтар Әуезов оған сөз қайырмап жоқ. Жасақбаев «Мухтар Әуезовтың пьесасына қарсы пьеса жаздым, оны үйине барып оқып бердим. Ол пьесаң дурыс жазылыпты деп айтты» деп бизлерге сөйлеп берип жүрди. Мухтар ағай институтты питкерерде бизлер менен бирге сүүретке түсиўди тилек етти. Бул жұмысты мен орынладым. Студентлерди шөлкемлестирини. Мухтар ағай менен бирге сүүретке түстик. Соштан кейин Мухтар Әуезов пенен 1936-жылы Москвада СССР Жазыушылар Союзында қырғызлар эпосы «Манасқа» арналған жыйналыста ушырастым. Қырғызстанның әдебиетшыллары және «Манасты» жырлаушы жырлауларда келген екен. Мухтар Әуезов «Манас» бойынша докладшы екен. Бир қырғыз жырауы шексизне бармағын тиреп

отырып музыка әсбабын шертпестен Манастан үзінділер жырлай берди.

Сол сапары Мухтар Әуезов пенен жекке сөйлескенімде ол маған:

— Қарақалпақ обкомында іслеуші Айналхат Куленов деген жигит маған қарақалпақ халық дәстаны «Ғәрип ашықты» пьеса қылып, сахнаға қоймақшы едик. Мине усы жұмыста сиз бизиң жазыушыларымызға жәрдем етсеңіз екен деп соранып еди,—деди.

Мухтар ағай менен ұллы Уатандарлық урыс гезинде 1942-жылы Алма-Атада армияда офицер болып хызмет атқарып жүргенинде және де жолығысып әдебиет дөгергінде мәслахәтлескен едим.

Кейин 1948-жылы Алма-Атаға жолым түсип барғанымда оның менен жөкс ушырасып Мухтар ағайға өзимнің Нөкисте бастырып шығарған «Қарақалпақ нақыл-мақалалары», китабымнан биреуінн хәм «Қырқ қыз» дәстанын сыйлық ушын бердим.

Мухтар Әуезов пенен ең соңғы жолығыуым 1958-жылы болды. Мен бул жылы оның алыс жасқа шыққан тойына Қарақалпақстан жазыушылары атынан делегат болып Алма-Атаға бардым. Қазақтың Абай атындағы опера театрындағы саятанатлы жыйнақта сөз сөйлеп, Қарақалпақстан жазыушылары атынап адрес тансырып, Мухтар ағайдың үстине сарпай шапан жаптым. Оннан кейин Мухтар ағай менен ушырасыуға туура келмеді.

Академик Тарле. 1931—1932-оқыу жылында Академик Тарле «Батыс еллериндеги революциялық хәрекеттер» деген тарийхтап институтта бизлерге сабақ берди. Ол киә «Сахниское дело» деген иске қатнасты» деп қараланып, Академия системасынан жаза алып, Академиклик атағы алынып тасталып, профессорлық илмий атағын қалдырып, жаза ретинде Алма-Атаға жиберялген екен. Ол киә лекцияны рус тилинде оқыды. Институттын партбюросы Академик Тарленің лекциясын қалағалау ушын Кузмин деген еврей жигитин, өзи бақырауық, сөзиннің дәмі жоқ «Қурғақ белсендин» билими жоқ муғаллимди бекитип қойды. Оны көпшилик адамлар «Контролер Кузмин»—деп атады.

Ол лекцияға кирип бизлер менен бирге отырады. Хәр болған партия жыйналысында партбюро Кузмин-

нің информациясын тыңлайды. Шийкіл сары, үрпек шашлы Кузмин көзіндегі мүйіз көз әйнегін алып, орнынап тұрып, тамағын кернеп:

— Профессор Тарле қәтелесті... Тарле былай деди... Тағы да басқа дәлелсіз айыптарды тақпақшы болып, бір пәрселерди былжырақлатады. Академик Тарле қартайып нервний дәрежесине жетсе керек, алдыңғы қатарда өзінің иймек таяғына сүйеніп отырып Кузмин сөйлегенде артына бурылып шыдамсызлық пенен қарап селт-селт етип қозғалып қояды. Бірақ, Кузминнің дәлеллеп көрсетуіге билими жоқ. Ең ақырында парт бюро «Контролер Кузминди» бул ұазыйпадан азат етті.

Академик Тарле лекция оқыған ұақытта дәрья тасқышындай ағылып кететуғын оратор адам еді. Аяғында қонышлы үлкен галаш, белниде епп қарысқа жақын қамар қайыс белбеу, қабағы қалың, күтә жоталы ирп алам еді. Ол лекция оқығанда алдындағы гәнерин қалған конспектсине бир сығалап қарап қойып, бир аяғы орнында тұрып, скинши аяғын оңға, солға қозғап, ири дауыс пенеп сөзге кирискенде аудитория сылтидей тынып қалатуғын еді. Ол батыстағы революция хәрекетлерин хадқында сөйлегенде өзи тап сол ұақыялардың ишинде жүргендей болады. Сөзинин арасында ол бул документти Британ, буны Париж, буны Берлин музейлеринен таптым деп сөзлерин дәлеллеп отырады. Батыс еллериндеги унамсыз министр дипломатлардың өмир баянын, олардың сол заманда қашан хәм қандай айып илегенлерин, олардың өмириндеги әшкаралық ислерди, олардың анадан тууылып өсип, дүнья танып, дипломатия ислерине қалай араласқанын өз көзи менен көргендей, бирге жүргендей етип сөйлейди. Франциядағы революциялық хәрекетлердин эпизодларын күни, сааты, қалай, қайсы көшеде болғанына дейин айтқан ұақытта сол эпизодқа өзин қатнасып отырғандай боласаң.

Институт кеңсесине хәр күни Академик Тарленик атына жазылған көп хат келеди. Ол хаттар көби шет тиллерде жазылған. Ол хатларды сол тиллерде жөнекей жолда кетип баратырып оқыйды, хәм сол хатларға сол күни жууап қайтарады. Академик Тарленин баласын көрмедим. Баласы жоқ шығар деймен. Онын қасында хаялы пәскеддек, кишкенс ғарры кемпир жүретуғын еді. Олардың хатты жолда кетип баратырып оқып, бир-би-

рине қарап күлсиді, татыу сөйлесіулері көрген қисині таң қалдыратуғын еді. Сол жылдың бәхәрінде Академик Тарле Ленинградқа қайтып кетті. Оның кетіуі бизлерді күтө қыйландырды. Арадан үш-төрт жыл өткеннен кейін, 1936-жылы Академик Тарле хәпте де бір екі мәртебе Ленинградтан Москваға азаңда «Красная стрела» поезды менсі келип, Москвадағы Мәмлекетлик университетте лекция оқып, сол күні кеште Ленинградқа қайтып кетеді екен хәм Академиклик атағы қайтадан берилипти деп еситтим.

Арадан көп жыллар өткеннен кейін оның «Наполеон» атлы кітабын оқыдым. 1942-жылы Уатандарлық урыс дәуірінде Академик Тарлениң «Огонек» журналында Германияның тарийхынан мысаллар келтирилген мақаласын оқыдым. Оның ишінде; «Гитлер Германиясы Европа менен Азияны жаулап алып, екі океанға екі аяғын тиреп турмақшы, бірақ Гитлер Германиясының ол ойы пасыққа шығады»—деп жазған қатарлары менің есимде қалыпты.

1968-жылы Ленинград қаласына барғашымда 6-июль күні «Дворцовая Набережная» көшесін бойлап, Нева дорьясының жағасы менен киятырсам, Шығысты изерттеу институты менен Эрмитаждың ортасында бір жайда академик Е. Тарлениң мемориал доскасына көзім түсті. Бунда «Бұл үйде 1933—1955-жыллар арасында академик Е. Тарле турды» деп жазылған екен.

Мемориал доскада академик Е. Тарлениң сүүретін көріп, 1932-жылы Алма-Ата да оқытқан әдиули устаздың келбети көз алдымнан елеслеп өтті...

Сәкен Сейфуллин. Бизлер оқыған қазақ институтында Сәкен Сейфуллин «Қазақ батырлар жырынан» сабақ берді. Ол дәуірде қазақ ауыз әдебиятының программасы хәм арнаулы оқыу кітаптары басылмаған еді.

Сәкен Сейфуллин Абу-Бақир Диваев бастырып шығарған «Алпамыс», «Ер-Тарғын», «Қыз-Жипек», «Қоблан» дәстанларын алып келип, столға үйіп қойып, әңгімеге кирисип кететугын еді.

Сәкен аға қолына жылтыр гүмистен нағыс салынған иймек таяқ алып, басына нағысды гилем (кавровый) тақыя киіп жүретугын еді. Жыйпақларда, дем алыс уақытлары таяғын қолына ұслап таянып турады, оның дөңсегіне жаслар топланады. Сәкен аға өзінің өмири-

мен қызықты эпизодлар сөйлеп береді. Әсіресе ол жас-сөйлескеннен айтқан уақта студенттердің ишк-силесі қатып күлсін, топарласып тыңлап тұратуғын едік. Мен бір сөздің арасында оған қарақалпақ хәуескерлері дегерегінде 1928-жылдары оның «Қызыл сұңқарлар» атты пьесасының Қарақалпақстанды бір неше сапар айланғаны тууралы айттым. Ол бұған жүдә қууанып қалды.

Сәкен әдебиет тууралы болған жыйналыстарда трибунаға шықса, ол сөз басламай-ақ жыйылған халық күлсе баслайды. Өйткені ол сөйлегенде юморлық мөнер менен қазақтың натурал түрінде ерсилеу қылып сөйлетуғын еді. Сонлықтан оның сөйлеген сөзіне күлмеуге илажын жоқ еді.

1932-жылы түрлі теориялық мәселеде идеологиялық айтыстар болып тұрды. Бул партия жыйналысы И. В. Сталиннің «Пролетарий революция» журналындағы Слуцкиге қарсы жууап жазған мақаласы тууралы болып, критика жүдә күшейіп кетті. Партия жыйналыстары «құдайдың құтлы күні» болып тұрады десең де болады. Айырым кітаптар хаққында парт бюро тәрәппен докладлар тапсырылды. «Қазақ жери мәселесі» кітабын С. Толыбеков, профессор Фотовтың «Рус әдебиаты» кітабын критикалап Баталов доклад қылды, басқалары есімде жоқ... Бір күні Сәкенге де гезек жетті. Силтенген таяқтың бір ушы Сәкенге де тийлі. Бір сапары бизлер оқыған институттағы үлкен жыйналыста президиумда отырғанлар Сәкенге «Трибунаға шық, қәтенді мойыныңа ал»,—деді. Сәкен трибунаға шығып;

— Мен нені мойыныма алайын, мүмкін мен өз қәтемді өзим билмейтуғын шығарман. Менің пүткіл Қазақстан биледі. Менің үйіме таныстар, дослар, келеді, оның ишінде судта иси барлар, партиядан шыққанлар, да болады, олар өзлерінің муңып шағады. Мүмкін, солардың тәсири маған да тийіп жүрген шығар. Бириқ, өз қәтемді өзим сезбеймен,—деп жууап берді. Себебинің не екенін билмедім, Сәкен менен Назыр Төреқұловтың «оты өре жанбады», бирин бири жаманлап жүрді.

Назыр Төреқұлов ұмытпасам 1936-жылы шығар деймен, Қазақстан Сәкеннің 20 жыллық әдебиет дәретің

испн тойлағанда ол Сәкеннің «Домбра» атлы шығармасы қәте» деп—Қазақстан райкомына жазған ағ лан Москвада, Серафимович көшесінде СССР Совнаркомының «Каменный мост»тың қасындағы №2 үйде тұрғанда оның квартирасына қонақ болып барғанымда маған мақтаныш пенеп оқып берген еді. Соң олардың бир бириниң үстинеп арза берйүи, ақыры өзлериниң аяғына тусау болды.

Сәкен Сейфуллин сауатлы, тасқын талантлы шайыр еді. Оның сулыу келбети, сөйлеген сөзлери адам таңландыратуғын еді. Соның менен бирге ол үлкен мәмлекет райраткери болған еді. 1935-жылы Қазақ мәдениеті съездине тағы делегат болып бардым, ол съезде негизги мәселе қазақ мектеплерин жақсылау, әсиресе үлкен дау болған мәселениң бири—қазақ алфавити менен орфографиясы дөгерегинде болды.

Қазақстанның мәдениеті бойынша халық билимлендириу комиссары Жүргеновтың доклады алты саатқа созылды. Қазақ имласы (орфографиясы) бойынша ортаға он үш проект келип түсти. Негизги проект профессор Худайберген Жубановтикі болып, оның өзи доклад жасады. Бул докладта көп узаққа созылды. Докладчиктин дауысы қарлығып қалды. Х. Жубановтын усынан проектиси: «Қазақ тилиниң алфавитинен барлық дауыссы хәрипти алып таслап, жазыуды дауыссыз хәриптерден курау керек» еді. Ол өзиниң бул усынан проектисин стенография жазыуында хәм телеграммаларда дауыссы хәрип қанша аз болса, жазыу сонша жеңиллеп тез жазылады»—деп дәлиллеген болды. Бирақ бул съезде усынылған он үш проектиниң биреуи де өтпей қалды. Бундай имлә айтыслары бизниң Қарақалпақстанда да он жылдан аслам дәуирге созылды ✓

Мениң менен институтты бирге питкерген, Мухаммеджан Қаратаев, Хамза Есенжанов, Белгибай Шалабаев, Зийнел Шашкин, Есмағамбет Смайлов тағы да басқа Қазақстандағы мектеплеслерим Қазақ елиниң мәдениет, әдебият, илим майданында, көп жыллар дауамында пидәкерлик хызмет атқарды хәм атқара береді. Алма-Атадағы әрманлар әмелге асқанына мәңги мақтаншылыман. Мухтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин тағы да басқа устазларым мениң келешек өмириме жолла-

ма берди, мен буларға хәм қазақ педагогикалық институтына миннетдарман.

Еки дүнья. Бир еки дүньяны көрген адам өз өмирін маған сөйлеп берген еди, мен оның сөйлеген сөзін, әдебий формаға салып жазыуды мақул көріп, жазып атырмап.

I.

Бул революциядан бир неше жыллар бұрын еди, қабат-қабат болып исленген қамыс қоралар менен шейгел хәрем, жер төледеп бирнеше жыллар бойыпша шығарылып тасланған дәріслерден пайда болған бирнеше төбелери бар, бөлек отырған ауылдың шетінде «Бир нәрсе ийшан» дегеннің исленген ылайдан тек үйе салған мешити мүлгип тұр еди.

Тилегеннің жасы быыл 8 ге қараған еди, апасы Тилегенди бүгін ерте оятты. Тилеген ирге ерте оятқанына түсинген жоқ. Апасы Тилегенге бир гүлше көмип хәм қазанға қатырған еки нанды жүктің үстине қойған екен.

Тилегенди тұрғызып, гүлшени Тилегенге «же» деп қолына берди. Бир аздап кейін еки нанды қолтығына қысып, Тилегеннің қолынан жетелеп анасы бир жаққа жүрип кетти.

II

Мешиттің алдына келип апасы Тилегенге:

— «Мына нанды ийшанымызға бер, оқыйын деп келдим, деп айт» деди.

Тилеген қапыдан ишке кирди. Апасы қапының сыртында жегдеси менен бетін көрсетпей, бетін жауып қырыпша, қапының сыртында жақлауға сүйенип отырды өйткені: хаялларды «шәрият ызамамы» бойынша ийшан көриуге болмайтуғын еди.

Тилеген қолындағы нанды алып, ишке кирди, өжиреннің иши ыслық басқан, пәтикке салған ағашлар ыс, Тилеген кирип келгенде хешкимди көре алмады. Өйткені жай қараңғы. Тилегеннің көзи еле үйренген жоқ еди. Кирип келгенде балалардың ғауырласқан дауысын еситти, ол ғауырлы да тым-тырыс болды. Тилеген нанды кимге берерин билмей көзи алақлап тұрды. Сол уақыт-

та: «Ҳа бала, оқыўға келдиң бе» деген бир даўысты еситти. Тилеген даўыс шыққан жаққа жалт қарап еди, тамның төбесинен түскен жарықтың қасында алдында қураны жайылған астына туўлақ төсеген, сақалы жалпыйған, жайды ыслық басыў менен бирге буның да сақалы сарғылт болған, бети қосқа қосқан өгиздің ыйығындай қыртысланған, басында кирден аттын сырмағындай қап қара болыўға жакынлаған мелле ғаўашаның сары пахтасынан тахия ийген, үстинде дөгелек кең жағалы узын бөз көйлеги бар, көзи төледеги пышықтың көзиндей жылтыраған: бир дизеси жүгинген, бир дизеси қулағынан озған еки бүгилип отырған биреўге Тилегеннің көзи түсти.

Тилеген нанды узатар узатпастан-ақ ийшан отырған орнынаң қозғалып, нанды алып, өжирениң қууыс текшесине қойды. Сол ўақытта есик беттен:

— «Ийшанымыз мынаў тилеп алған жалғыз баламыз еди. Ол дүпьяда мойнымызға қарыз болып жүреме, хеш болмаса намазлығын билер, мойнымыздағы парымызды өтейик деп алып келдим. Ендигисин өзиниң билесиз, сүйеги бизики, ети сизики—деди.

— Хәй, бәрекелле-ә, жүдә жақсы—деди ийшан. Тилеген «Сүйеги бизики, ети сизики» деген сөзге түсинген жоқ. Апасы үйине қайтып кетти.

III

Тилеген еки көзи алақлап, тулымшағы салбырап еле түргелип тур еди, ондағы саққа жүгинип дус—төменине отырған балалардың биреўлери түртип күлип қояды. Ийшан балалардың шетине алып барып, Тилегенди де отырғызды.

Тилеген тум-тусына көз жиберип қарап еди, қуранға үңилип бүкшийип қатарласып отырған жигирмалаған ул балаға еки қыз балаға көзи түсти. Биреўиниң алдында жуўашырақ китап. Биреўлериниң алдында кишкене-рек китап. Қай биреўлериниң алдында жалпақ тутқасы бар тахтай, Тилегенниң қараңғыға көзи үйренди, хәм-месин анықлап көрди. Балалардың қасында Тилегенде олардың отырғанындай саққа жүгинип отырды.

Күн сәске болды, балалардың бирли-ярымы «Сәскелик жарманың ўақты болды тақсыр»—деди.

— «Олай болса барың, бірақ тез келиң, далада ойлаушы болмаң»—деді.

Балалар дүркіресіп хәр қайсысы екі қолын қаұсырып, «Ассалаұма алейкум» деп арты менен шығып кетіп атыр. Тилеген кейиниректе қалып еді, ийшан оған: «Үйіне барғанда сәлем беріп бар»—деді.

Балалар сәскелік жармадан қайтып келді. Хәммеси қайтадан сәлеп беріп, өжіреге кирип орынларына отырды. Тилегеннің қолына бар жалпақ тахтай берді, ұстайтуғын бір тутқасы бар, бетінде қара шыжбай хаты бар. Хатлары шегірткенің сыйрағындай, бадырайып тұр.

Ийшан тұрып.

— Кел бунда, саған сабақ берейің—деді.

Тилеген ийшанның алдына келип еді, ийшан оған саққа жүгіншіп отырыұды бұйырды. Шыбықтың ис қылып жопған түбі менен көрсетіп—мынау «әлип», мынау «бе», билдің бе, ал енді бар, орнына отыр,—деді.

Балалардың хәммеси бірден қаұырласқан, бір түрлі даұысы шығалы.

Бұл Тилегеннің күндегі еситіп жүрген тилине ұсамайды. Тилеген олардың не деп атырғанына түсінбеді.

Балалардың біреулері есік бетке барып, екі қолын қаұсырып, ийшанға бурылып, «мәллам әдеп»—деді. Ийшан оған:

— Бар,—деді. Бірнеше ұақыттан кейін Тилеген бұның далаға шығыұға сораған рухсаты екенін билді. Өзінің «Р» ды дурыс сөйлей алмайтуғынын шаламашәкзи тили менен бара бара бұл да рухсат сорап далаға шығатуғын болды.

Бір күні ийшан екі балаға шыбық әкелің деп бұйырды. Түстен кейін ол балалар бір баұдай шыбық алып келді. Тилеген бұған түсінбеді. Тилегеннің апасы жүн сабағанда ұсыған ұсаған сабаұ менен жүн сабайтуғыны есінде бар еді. Ийшан жүн сабайма екен депте ойлады. Бірақ олай емес екен. Жүннің орнына балаларды сабайды екен. Тилеген шыбықты бір—екі жегеннен кейін ғана бұған түсінді. Апасының «сүйегі бизики, еті сизики» дегені хәшкім айтпай-ақ соғып күтә түсіннікли болды. Оның түсіннігі жаңағы бір баұ шыбықта екен.

Тилеген тахтайдың әлиппесин шығамаи дегенше, екі жыл өтті. Азапта келеди, сәскелик жармаға барып келгеннен кейин түске түсликке жиберип алады, таңның атыуы менен күннің батыуына дейин оқыу болады, тек жума күни бир дем алып, бойын жазып ойнайды. Басқа ўақытта ойнауға пурса жоқ, жумадан кейин «жумалық» деп еки нан әкелип ийшанға береді.

Балалар жыйналғаннан кейин қатар отырған балалардың хәммесиниң арқасына ийшан урып шығады. Қайысқақ шыбық Тилегеннин де жауырышына тийди. Гейде шыбықтың ушы жауырнынан асып жүгинип отырған аяқтың ушына да тийип кетип, дуз қуйғандай аяғы ашыды.

Бир күни ийшанды биреу, «садақаға» шақырып келди, ийшан балаларға жууап берген жоқ, озық, егеді болған балаға «менин орныма балаларды үйретип тур» —деп кетип қалды. Балалар мектептен ерте қайтып кетіуіге, ата-аналарымыз неге ерте келдің деп айтады, —деп қорқып тарқасқан жоқ. Балалардың бәрине еркинлик болды. Ойынға киристи.

Гүз болса ийшан қабын ийинне салып, балаларды оқытқаны ушын ауыллардан гәлле жыйнайды, ал жаз болса, үйлер жазлауға көнсе, қыслаудағы барлық «бүр гелерге ийе болып» көшпей, қыслауда қалады.

Жаз болса балаларға сууға шомылуға болмайды, деп қулағына хат жазып жибереді. Хәптеде балаларға отын әкелиң деп балаларды ийшан шөпшек теріуіге жибереді. Шөпшекке кетіу оқыудан күтә жақсы көринеді. Мойны босап, дарқан болғандай болады. Шөпшек келерде, шөпшекти жыйнаған ўақытта ийшан қарап турады. Шөпшекти азырақ әкелген балаларға жаман көзи менен қарағандай болады.

Бир күни балаларды түсликке жиберіу алдында «Қәне тырнағыңызды алып жүрсизлер ме?»—деп қолына бир қалыңырақ тахтайды алып «Қолыңызды көрсетши»—деди. Балалар қолын жасырып, ойнаған ойындай қылып бир қолының бармағын екипши қолы менен қысып услап алып «мині тақсыр» деп көрсетип атыр. Ийшан тырнағы өскен балалардың «бадбақ неге тырнағыңды алмайсан»—деп тахтай менен қатар турған бармақларының үстине урып жибергенде басқа балалардың

жүрегі зырық ететугыш еді. Сөйтіп балалар тарқасты.

Ийшан арқасын шыбықтың ушы менен, құрсаған тырнағы менен тыр-тыр етіп қасыйтуғын әдеті бар еді. Бір күні—кимнің тырнағы өсік? Мениң арқамды қасып жиберің,—деді. Тақсыр өзінніз тырнағыңызды алып жүрің деген соң алып таслады,—деді Тилеген.

— Отыр. Бадбақ!—деп Тилегеннің жаурынына бір шыбық урды. Екінші бір бала: «Мен қасыйын тақсыр» деп сскирип тұрып жауырынып жалана шлап қасыды. Сол ұақытта балалардың оқып атырған ғауырдысы тынайын деді. Қасып болғаннан кейін:—Бийәдеплер неге оқымайсызлар?—деп шыбық пенен бір қатар сыпыртып урып шықты.

V

Тилеген үш-төрт жыл өткеннен кейін жаңа сабақлар ала бастады. Әлиппені шыққан соң сол тахтаның иішнен «Жаңа сабақ» шықты, ол—«Әлип—те жоқ, бе де бір ноқат, те де екі ноқат, се де үш ноқат»... деген сабақ екен.

Бір күні ийшан далаға шығып кеткенде бір егед болған бір бала жуған шыбықларды билинбейтуғын етіп белінен шала кесіп қойып еді. Ийшан балаларды урған ұақта шала кесілген шыбық сынып кетті. Көп шыбық сынып кетті. Көп балалар буған күліп жибере жазлады.

Қар күні кеште балаларды қатар қол қауыртып, аяқ ушына «Моллам дөггерек қылып» түргелтіп қойып, «Мен деме, меңа деме, сен деме сәңа деме, биз деңиз бизге деңиз, сиз деңиз, сизга деңиз» деп шыбығының басып қозғал, өзі де, қобалжып қояды. Балаларда жақсы деудің орнына ийшанның айтқанындай қылып қайтып айтып берді. Бұны«дауыр» дейді екен. Ийшан балаларға «Сен деме» десе, балалар да ийшанға «сен деме» деп қайталайды. Бұлардың қайсысы қайсысына әдеп үйретіп атырғаны белгісіз.

«Хайт» деген ұақытта, балалардың қолына бір, жапырақ қағазға Хайды құрбан келді деп әлем қылады, жан фида, бизге бір зауқы түсіп тур, сизге келдіккй ата. Молламызга айдана беріп бизди азад әйлесең, сизди азад әйлегей ол «тамырдың құда» деп жазылған қа-

газды аталарына апарып берип, атасынан пул әкелип ийшаһға береди.

Ийшан балаларды шыбық пепен урғанда бир балалардың арқасынан пөстектиң дауысындай дауыс шығарды. Қайтарсын бунның себебин жолдасларынан сораса қайбир балалар таяққа шыдамағанлықтан арқасына шапанның ишинең тери тигип қояды екен. Тилеген бунны сопынан билди.

Тилеген оқыўға келгенде балалардың ишинде еки қыз бар еди. «Енди намазлығыңызды билдиңиз, нашар оқып ийшан болмайды»,—деп аталары оқыўдан алып кетти. Ол сөзди ийшанның өзи де басын ийзег қойып мақуллады. Тилеген «Жаңа сабақ» алды. Ендиғи сабағы: албасын-ә, албасын-ә албурур-о, а—и—о» екен. Минне усыларды басып ийзеп, дауысын шығарып оқып жыл ярым жүрди.

Тилеген урған таяққа жыламай, көзиниң жасы тахтайдың бетине тамып, оны ийшаһға билдирмеймен деп тахтайдың бетине тамған көзниң жасын жеңи менен сыпырып, тахтайдың хаты өшип қалып тахтай бир неше мертебе жаналанды.

Булардың биреуи озық, биреуи қалық, балалардың ишинде сабақлас биреуи жоқ. Хәрқайсысының сабағы хәртүрли, Тилеген бирнеше уақытлар өткен соң тағы «жаңа сабақ» алды. Ол сол тахтайдың ишинде «абжет—хаўаз» екен.

Сөйтип жүрип тахтайды шықты. Аптектиң альхаминде бир жыл жүрди. Сөйтип үш-төрт «аптектики» тоздырды. Бирақ хат таныған жоқ. Арадан 9 жыл өтті. «Аптектиң» ежесинен шығып, сүресине түсс алмай Тилегенниң жүйкеси қурыды.

Хат тапыў әрманып орындай алмады.

Апасы енди усы оқығаның болар, «намазлығыңды» билген шығарсаң, мынаў дийқаншылық, күн көрисимизге көмегинди тийгиз деди.

Соның менен Тилеген «дәристи тамам қылып, сейсханаға қол қойды», деген усыдағы—деп онсерн белге ийе болды.

Тилегенди оқытқан ийшаны да саўаты барлы-жоқлы екен, тек ата баласы деп, атасы ийшан болған соң ийшан атасы өлгенде «ийшан әкенниң орнына ийшан

бол» деп әкесінен қалған ыс басып қап-қара болған сәллесін бұған кийгізе қойған екен.

VI.

Арадан неше дәуір жылдар өтті. Қарақалпақ елине Советтің сәулесі түсті. Тилеген егеде жигит еді. Ликбезге қатнап—қатнап сауатын ашты. Тилегеннің ендігі оқыған әлиппе кітабы баяғы тахтайға, мешиттен қалағына тийген түсиниксіз құрап, аптиектин тилине ұсымайды. Тили түсиникли, кеуилля, кітаптың ишинде жақсы сүүретлер бар. Тилеген ол сүүреттен стахоновшылардың көбисін тапты. Тилеген тек сауатын ашып қойған жоқ. Газет-журнал, әдебиат, қосық кітаптарын оқытуғын болды. Қолхоз кадрларын таярлайтуғын курсқа барып келді. Районлық, республикалық съезд—конференцияларға барып келип саналы адам, колхозға председатель болды.

Бундайлар тек Тилеген ғана емес, Тилеген усаған бирешелер толып атырғой.

Сентябрь айының бири еді, Тилеген ерте тұрды, 8 жасар баласы менен 11 жастағы қызын оятып жаңа киімлер кийдирді. Қызы шашын дөңгелектетип қырыққап, төбесіне қызыл лента байлаған, мойнына пионер галстугин, улы ақ көйлек, көк түрси, кийген, ексеуи де, гүлдей болып жайнап көринип тұр. Балалардың кеули бұған үлкен қууанышта. Жаңа оқыу жылының баслантуғын күни еді.

Тилеген балаларды ертип олардың қолына өз кітаптарын ұслатып егисликтин арасынан жүрип кетти, азанғы қопыр салқын, елпеңдеп ескен самал есип тұр. Егинлердің басы әсте ғана қыймылдап, тәжим берип тұрғандай. Түндегі түскен шық егинлердің жапырағында азанғы шыққан күнге шағылысып гүмистей жалтырап тұр. Таза қауа, егинлердің жунар нипси кисини елиткендей болады.

Бир азырақ жүргеннен кейин теректин арасынан күпини сағымы менен жалтыраған аппақ мектеп көринди. Жақынлап келе бергенде мектеп балаларының барабан урған, сырнай шерткен оқыу жылының басланғандағы шадлы мамалары Тилегеннің құлағына келди. Мектеп-

де жақынлай бергенде Тилегеннің балалары жеткер-местен жууырып озып кетти хәм көп балалардың ишине қосылып кетти. Тилеген балалар мектептин дөгерегинде шадланып ойнап турған шад өмирли, терезеси кең, ақланған, кеуилли, жақсы салынған мектепти көрип бираз қарап турды. Өзиниң жас ұақтындағы анасының мешитке апарғаны, ондағы оқыу, қарап қалған себил заман, тахтайды қушақлап, көзиниң жасы тамып, үсти—басы пырым-пырым болып, ийшанның шыбығын талай рет жеп, азап-ақыретти көрип, ақырында сауатсыз қалғаны ядына түсип, оның өткендеги өмири көзиниң алдынан елес-елес өтти. Бираз ойланып турды да, үйине қайтып кетти. Тилеген үйине қайтып, узақлап кетип баратырғанда да сигнал барабан, балалардың қосық айтқан шадлы дауысы Тилегенниң қулағына талтал келип турды.

Мениң ауылым. Ел ишинде ертектөй болған ұақыяны есте сақлап, көпке сөйлеп беретугын адамды «қатықулақ» дейди. Қатықулақтың сөзин хәр кимде тыңлайды ғой. Бала гезимде бир қатықулақ ғаррының үйдин көленкесинде бир неше адамларды топлап отырғанын көрип, ойынды қойып, ғаррының қызық ертегине менде қулақ қойдым... Ол ғаррының дилуар, шешен сөзи мени өзіне тартты. Бирақ көби есимде қалған жоқ. Есимде қалғаны тек мыналар болды:

Мен ол гезде жас едим, бизниң бул Аралбай урыуының ели Шымбайдың арқасындағы Қыпшақ урыуының бийи «Ережел тентектин» шардересиниң алды, «Жалпақ шек» деген жерде мөкан қылғанына көп заманлар болған екен. Бир күни жаз өтип гүзге айналғанда ел ишинде үлкей қауасат пайда болды. Ел-елат жыйылды, бийлер төбеге жыйналып, мәслахат басланды. Бийлер сөз сөйледи. Бурын Хийуа ханына «салық—закат» төлесек енди ақ патшаға «зизия»¹ төлейтуғын болдық. Бул журтты орыс алыпты, дәрьяның аржағы хан қоластына қалыпты, «үйренискен жау атыспаға жақсы» деген, хан қоластына көшемиз, көлик тапқан көшеди, көлик таппаған журтта қалады деген даурық сөзлер шықты. Жығын тарқады: ертецине үйлерин жығып арбаға тийеди. Үйдин сүйеги менен ыслық үзикке, гөне көксп көрпете

1. Зизия—дип салығы.

секке өгиз арбалар толды. Арбалардың үстінде тауық-лар гоқақлады. Көшіўге көлик таппай, көшкенге көш-ке ералмай қалғанлардың улы менен қызлары сың-сып жыласып, шуўласып хошласты, гейбир арбалар шыйқылдасып жолға дизилип кәрўан болып жол тарт-ты. Бул көшкен елат сол көшкеннен көшип Әмиўдәрья-дан өтип, хан қоластына жетип, Қоңырат қаласының күн шығарында «Қанлы көл» деген жерде мәкан етти. Бирге ойнаған балаларым мени шығарып салыўға шық-ты. Күндеги әдет бойынша ойыпға алданып жол жүрип узақ сапар ядтап шығып кетипти. Песин ўақта жолға түстим, кетип баратырып, аўлыма бир қарадым. Киндик қаны тамған, баўыр басқан аўылды таслап кетиў ма-ған қыйып болды. Көзим қыймады, оның шаплагын ла ойнаған ўақытларым көз алдыма елеследі. Жора-ларым бирталай жерге дейин ерип барып қала берди.

Аўылымнан кетсемде жолым түскенде барып турату-ғын болдым. Шымбайға келип жаңа мектепке кирдим. Ол гезде «төте оқыў» деп аталатуғын оқыў мени демде хат танытты. Бир күнлери аўылыма қидырып барып, бу-рынғы жер төледеги оқып атырған сабақлас жолдасла-рымды көрсийн деп жер төлеге кирдим. Балалар күле шырай берип маған қарасты. Мен әдет бойынша қол қаўсыра моллаға сәлем бердим. Молла сүзетуғын өгиз-дей басын төмен алып көз әйнегиниң үстинен бир қара-ды.

Молла меннен «төте оқыў» деген қандай болады скен деп сорады. Мен оған жуўап берийўдиң орнына молланың иширтки, түтиретке жазатуғын қамыс қөле-мин алып, күйген тәридан исленген ишинде қара жиби бар дәўетине малын, балалардың атларын жазып мол-ланың қолына бердим. Молла «оқия» көрип таң қал-ғандай ис көрсетти.

Арадан жыллар өтти. Техникум питкерип аўылыма барсам совет мектеби ашылған, терзеси жарық, жаңа совет мектеби салынған. Бир неше жыл мийимди ширит-кен мендиреў төлениң төбеси ойылып ортасына құлаған, қарабақана болып жатыр. Молланың қайда кеткенин билмедим. Оны қайда деп сорағаным да жоқ.

Бир неше жыллардан кейин институтты питкерип аўы-лыма келсем аўылымын түри бурынғыдан да өзгерген. Жаңа түр берип гүлленген. Колхоз болған оған «рай-

көм» деп ат қойған. Қолхозда агроном, мұғаллим, есапшы усаған колхоз интеллигентлері көбейіп кеткен. Бул интеллигентлерди көріп кеулим толды.

Бул мениң ауылым өткен заманда 1873-жылы көшіуге көлик таба алмай журтта қалса, хәзир машинаға миніп жүргөй.

Өткенде көлик тауып көшип кеткен хан қоластына өткен «Қаңлы көлди» мекән еткен аралбай ели бүгинде де сол мекәнди колхоз болып оған жана ат қойылған. Ол да мениң бир ауылым болды. Мен өмирим бойынша Советтиң кең пайтахт жериниң көп жеринде, көп қалаларында болдым. Совет елиниң барлығы да мениң ауылым ғой.

VIII БӨЛИМ

ИЛИМПАЗЛАР КЕЛДИ, ИЛИМИИ ЭКСПЕДИЦИЯЛАР

Қарақалпақ халқының экономика хәм мәдениет тарихында уллы рус халқының тутқан роли оғада үлкен. Мен өзим көрген, билген рус илимпазларының Қарақалпақстан халқындағы хызметлери тууралы есте қалғандарды хат жүзине түсириуди мақул көрдим, өйткени мен билген нәрселердиң көпшилиги архив материаллары болмауы да мүмкин. Мениң бул естелигим бизиң тарихшыларымыз ушын да қосымша материал болуы мүмкин.

1926-жылы Шымбай округлик атқаруы комитетиниң алды бир топар адам, олар бурында көрмеген жипек қалпақ, қасыл костюмлер кийген, келбети келискен москвалы үш жигитке — хұрметли қонаққа жыллы, жүз бенен қарасып тур.

Жыйналған көлтиң ишинде рус тилин билетуғын бир ақ адам бар, ол да болса окрисполкомның секретары Мухсин деген татар. Сол «дилмаш» арқалы бул қонақтар менен жол болсынлар сорасқанда булар Москва университетиниң этнография факультетиниң студентлери Баскақов, Иванов хәм Давлет деген түрк жигити екен. С. Петербург университетиниң профессоры Милеоранский 1903—жылы өзиниң шәкирти Беллев дегенди қарақалпақлар арасына жиберип, ауыз әдебиатларын

жыйнағаны тууралы хабар еткен, ал булар солардың изи менен қарақалпақ халқының этнографиясын үйрениуге жазғы практикаға келген студентлер екен.

Бұл студентлер үстіндегі европалы кийімлерин шешіп таслап, тығыз халықтың ишине синсип, жұмыс илеу үшін Шымбайдың базарынан матева етик, дуұқат шапан, селкилдек шөгирмелер сатып алып кийинди, бұл таңқалдыратуғын нәрсе емес, ол гезде аұылда Европа кийимин кийген адам жоқ. Булар былай қылмағанда этнографиялық материаллар топлау қыйын болған болар еди.

Булар жазы менен ел аралады. Бұл жас студентлерди қызықтырған нәрсе жырау-бақсылар, халық ойындары болды. Қарақалпақ қобызы менен масқарапаз Қылышбайдың сұурети Баскаковтың үйінде елеге дейін сақлаулы тур. Булар халық ишине өзіндей болып кийинип кеткенликтен оларды жатсынбады, бар билгенни сөйлеп берди, олар жергиликли тилди шала түсинсе де, рус алфавити менен жаза берди. Көп материаллар топлады. Бұл үш студенттин екеуи басқа жұмысқа өтсе де Н. А. Баскаков Қарақалпақстанды үйрениу исин дауам етип, Қарақалпақстанға тағы сапар етип бирнеше келди. 1929-жылы областьлық билимлендириу бөлиминде илимий хызметкерни хызметин атқарып, рус тилинде қарақалпақ илимий граматикасын жазып бастырып шығарды. Қарақалпақ үлке таныу музейини шөлкемлестириуде актив қатнасты. 1932-жылы комплекс илим изертлеу институтын шөлкемлестириуде инициаторлардын бири болды. Н. А. Баскаков оннан соңғы жыллары да Қарақалпақстанға жиий келип, нәтижеде қарақалпақ тили бойынша үлкеп мийнетлер жазыу менен бирге өзиниң илимий хызметин баслады. Қарақалпақстанның жергиликли кадрларын таярлады.

1927-жылы Орта Азия университетинин Шығыс факультетин питкеріу менен бирге А. С. Морозова Қарақалпақстанға келип, областьлық билимлендириу бөлиминде илимий хызметкер болды. Қарақалпақстанның арқа районларында Зайыр, Арал тенизи жағаларында қарақалпақ аұылларында жалғыз өзи атлы жүрип этнографиялық материаллар топлады, қарақалпақ халқының өткендеги тарийхин, бүгинги өмирин жақсы үйренди, «Қарақалпақ библиографиялық көрсетпеси» деген китапты жазып бастырып шығарды. 1932-жылы ком-

өлөкс илим—изертлеу институтында илимий секретарьлық хызметин атқарды. «Қарақалпақ үй жайлары» деген темада кандидатлық диссертация жақлады. Қазірде қарақалпақ илимий хызметіне өз жәрдемин тийгізбекте.

Қазақстанды үйреніу жәмийетинин Қарақалпақстан экспедициясынын баслығы А. Л. Мелков деген 1928-жылғы экспедициясын дауам етиуге Төрткүл қаласына келди. Билимлендириу бөлими мени усы экспедиция составында жол басқарып жүрип, фольклор материалларын топлауды тапсырды.

Экспедиция начальниги арықтан келген, узын бойлы, жийрен сақаллы сары киши екен. Оның сыртқы пишиминен-ақ илим адамы екени көринип тур. Ол киши мени өткен жылғы ислеген материаллары менен түсирген фотолары, салған нағыс орнаментлери менен таныстырды. Ол экспедицияға қатнастыруу ушып Москва университетинен бир неше практикант рус қызларын ертип шыққан екен, бир Гринева деген рус қызына экспедиция питкенше музейди басқарып турууды тапсырды. Практикант қызлар жөнекей Хийуа арқалы жүриуди соранды. Мен Шымбайға барып, Хожелиден оларды күтип алыуды сорандым. Биз солай келистик.

Мен Шымбайда болып, өзимини экспедицияда минетугын көк атымды безеуге киристин. Экспедиция начальниги этнограф болғанлықтан қарақалпақларды атты қалай сазлап безеп, мишиуин көрсетким келди. Мен атқа ушығалы ала нағыслы терлик, шашақлы жипек жопа, рәли, көзлик, ақбаслы ер, ғола зәңги, гудери қапжыға, ғалы қоржын бөктерини атланыу менен Хожелиге келдим, начальнигимди күтип алдым. Сөйтип, Хожели қаласынан экспедициямыз өз сапарын баслады.

Биз ең алды менен Гөне Ургешке бардық. Биз барсақ профессор Башкиров деген археологиялық экспедициясын питкерип, Москваға кетейин деп атыр екен. Оның орнына белгилли илимпаз, академик Якубовский келип, археологиялық экспедициясын басқарды. Бизлер Якубовский менен бирге болдық. Бизини экспедициянын начальнигинин сораныуы бойынша Якубовский бизлерге ески Хорезм мәдениятының тарийхынан сөйлеп берди. Ол киши экспедицияда жүрип қарайған ба, я өзи қара ма, ири дауыссы, узын бойлыдан келген қара киши

өкен. Оның сөйлеген сөзлерінен өз кәсібін жақсы сүйетугішы көрініп турады. Биз Гөнеде 9 күн жатып кейін кетіуге тайынландық. Гөнеде Әуезмурат шайырдың қосықларын жазып болғаннан кейін, биз Хожелиге қарай атлы дизбеклесіп жүріп кеттік. Гөнениң бийік минары изимізден еріп киятырғандай болып узақтан думанланып, көп жол асқанша көрніп қала берди. Биз жол жөнөкей «Қаратерең» «Қуйрықлы» деген мақанды жайлаған қарақалпақтардың ишинде болдық. Гөнедеги Әуезмурат шайыр усы жерде бурын болып, «Көк өгіз» деген қосығын шығарған екен.

Хожелиге келип, экспедиция Қоңыратқа барыуға таярланды. Ол гезде Қоңырат Хожелинің арасы қорқынышлы еди, қәр күни баспашылар жолаушыны талайды екен. Бизге Торткүлде өзимізди душпаннап сақлауымыз ушын ҳәрқайсымызға бир-бирден наған берілген еди. Ол нағанларды ат дорбаға салғаннан кейін ашыл та көргенимиз жоқ. Биз бундай жарақты еле қолға услап та көрген емеспіз ғой. Ел аралап еки күн жүріп, «Қәтеп»тиң бойына келдик. Ол жер қалын тоғайлық екен. Онда көшпели қазақ ауылында қонақ болдық. Түнде улыған қасқыр менен сағалдың дауысы уйқымызды бермеді. Атларымызда қазықтарын айналып оқыранып, үркіп дүрсилдеп, мазамызды алды, ал ауыл адамлары да бизиң қонақ болғанымызды ес көрди, оларда баспашылар келип қалама деп қорқысып отыр екен.

Азанда «Қәтеп»тин бойына барсақ, «Қәтеп» ҳарлап ағып тур. Жағасында онлаған жолаушы, олар арасында қолында мылтығы бар бир милиционер. Олар баспашыдан қауип етип жолаушылар көбейсин деп күтип отыр екен. Сөйтип, жолаушылардың саны көбейди, милиционер бизлерден «жарағыңыз бар ма?» деп сорады, биз оған «адамға бир бир нағаннан бар» дедик. Ол онда жүдә жақсы болды деди. Гөнеден қайтқанда да Гөнеден Хожелиге дейін бизди әкелип салыу ушын бир милиционер жигитти берген еди. Ол милиционер Назлумхан сулыу деген жерге келгенде ешекли кетип баратырған ғаррының қолындағы тебингисин басып алмақны болды. Мен оған тыйым салдым. Жолда көп түркіпен ауылыларына тоқтағанымызда баспашылардың басшылығын батырлығын мақтаған сөзлер мени ериндирип жиберди. Кейін оны «жыл арқалап кетти»—деп есәттим. «Қәтеп» тен атты жүздирип өттік, арғы жағаға шы-

ғып, кептиришип алып, ушы қыйыры жоқ тоғайдың арасы менен топарласып жүріп кеттик.

Жолда «Жапа қала» деген жерге тоғайдып ишиңде ағып тұрған жаптың бойына ГПУ отрядының адамлары атларына дем беріп отыр екен. Олардың қасында бір қулынды бийе, бір ат байлаулы тұр. Ол рус жигиттері бізлерге бұнан бір саат бұрын ғана баспашылардан мына жылқыларды олжа етіп алғанын, — баспашылардың аттарын таслап өзлери жаяу шенгелдің арасына кирип қашып кетіп қалғанын гүррин етіп берді.

Июнь айының ыссы күні ат сабылтып кешқурын Қонырат қаласына келдік. Қала халқы жолаушылардан гөре бізлерді таң көріп, соң РайИО ның кеңсесі тұрған шарбаққа дейін изимізге еріп келді.

Бұл көрада Аяпберген шайыр да қонақ екен. Бізін излегеніміз де ұсындай сөз қазнасын сөйлеп беріуші адам еді. Аяпберген ертеңне ауылына ертіп барыуды үде қылды. Қара ешегіне миніп, жол бастады. Біз атлы изіне дизбеклесіп еріп, «Соркөл» деген жерге келіп, Аяпбергеннен үш күн дауамында оның шығармаларын хатқа түсірдік, экспедиция начальниги 4 килограмм шығатуғын фото аппаратын мойнына илдіріп, ауыл балаларын изіне ертіп, ауылма ауыл жүріп, сүүретке түсірді. А. Л. Мелковтың өз илимин сонша сүйгеніне күте таң қалдым. Жаздың ыссы айларында ат үстинде ұзақ жүріп, тоқтаған жерде атты байлай сала жаяу фотоаппаратын көтеріп ауылларды айналып келіп, чай ишіуге отырады. Аяпберген менен хошласып кетер алдында Аяпберген екеуімізді қоса сүүретке түсірді.

Біз қырдан атлы, суудан кемелі жүріп, қалың қапырық қамыслықтың арасы менен экспедиция жұмысын дауам еттік. «Мақатай», «Мәделі», «Қарақала», «Аққала», «Қазақдәрья» жерлерін аралап, сентябрь айында Шымбайға келіп, экспедицияны питкеріп, начальнигим менен хошластым. Ол киісі менен көп ұақытлар хат алысып тұрдым. Бұл илимназ А. Л. Мелковтың қарақалпақ орнаменти бойынша топлаған бай материаллары, Алма-атада, Ленинградта, Нөкистегі музейде өлеге дейін сақлаулы тұр.

Белгили профессор С. Е. Малов 1930-жылы Ленинградтан шығып, Чарджоудан Қарақалпақстанға кемелі келіп, қыйыншылық жол азабы экспедицияда жүріп,

изертлеу жұмысын жүргізді, қарақалпақ тілінің по-
гай тілі менен жақын екенін дәлелдеді.

Профессор А. А. Соколов қарақалпақ комплекс
илим изертлеу институтының мәдениет бөлімін басқа-
рып, 1933-жылы экспедиция шөлкемлестіріліп, Шым-
бай, Тахтакөпір, районларындағы жерлерді аралады.
«Батпақ өткел», «Бірдем» деген жерде болды. Экспе-
дицияның жұмыс жағдайы ауыр болды. Қыстың суық
айларында арбалы жүрілді. Тахтакөпірден Шымбай
арқалы Төрткүлге арбалы бардық. Жөнекей Қаратау-
дың үстінде күннің суығына шыдамай жаяу жүрдик.
Ол гезде Қаратаудың үсті «Уры сай» деген жерде жо-
лаушыларды баспашылар талап туратуғын еді. Бізде
Шыибайдан қорғаныу үшін мылтық алып шығып едик,
мылтықты ұсып жүргенде темірн қолды тондырады,
сонлықтан мылтықты қолтығымызға қысып жаяу жү-
рип, «Уры сайдан» аман өткенimize қатты қуғандық.
Профессор ғарры болғанлықтан жаяу жүре алмады.
Сөйтіп, аяғын суыққа алдырды. Жөнекей Шаббазда
ат үркіп кетип, профессор минген арба Шымам кана-
лына думалап кетті. Каналда суу жоқ екен. Профессор
зыяңсыз аман қалды, биз экспедиция ағзалар бұған
қатты қуғандық. Атақлы тюрколог профессор А. С. Со-
колов 1934-жылы институт хызметкерлерин Хийуаға
экскурсияға ертіп барып, Хийуада Палуан атаның есте-
лігине қойылған пүткіл Еуропаға белгилі болған
«Шежирейн түрк» кітабын жазған Абулқазының қәби-
рин көріп, Абылғазының түрк тілмес халықларына ес-
телігін жигерленіп қатты дауыс пенен сөйлеп қамық-
қандай түс берді.

1934-жылы гүз айлары Төрткүлде илим изертлеу
институтына орта бойлы, дұғғжымлы, үстінде келте
фүсайкасы бар, сары рус жигити келді. Бул Москва-
дағы СССР халықлары музейінде қарақалпақ бөлімін
шөлкемлестіріуіге экспонатлар алыуға келген С. П.
Толстов екен. Институт директоры А. П. Тетюшев,
О. Қосекеев екеуимизди бул кisinin ертіп экспонат
алыуға жәрдем қыласыз хәм өзлериңиз де институт
ұшын этнографиялық ауыз әдебиятын жыйпайсыз деди.
Биз С. П. Толстов пенеп кемели Төрткүлде Шымбайға
қарай ықтық. Қызкеткен сағасына келсек, Кегейлі ка-
налы байланған екен. Бізге кемели Шымбайға барыуға
мүмкин болмады. Нөкіске келіп, бір машинаға иле-

ени едик, бірақ оның пайдасы болмады. Алтын көлдің түсында бузылып қалды. Кеш болғаннан таң атқанша Алтын көлдің жағасында от жағып, жылынып отырып шықтық.

Бұл кишинің сабырлысына таң қалдым. С. П. Толстов машинаның кузовында таң атқанша илдеместен отырып шықты. Сууыққа қалай шыдағанына мен түсінбедім. Азапта машинадан гүдер үзіп, Гөне Нөкіске жаяу қайтып келип, — ат-арба жаллап, екі күнде Шымбайға жеттік. Ол уақытта мийманхана да жоқ, мектеп мұғалымы Х. Тәжмуратовтың тар үйіне тығылып, бірнеше күн мийман болып, музей үшін қара үй, бау шуу, ауыл-хожалық әсбаптарын сатып алдық, бірақ Москваға жиберіуге болмады. Өйткені, Арал теңизи қатып, жол қатнасы тоқтаған еді. С. П. Толстов командировкасының мүддеті толғанлықтан қайтып кетті. Экспонаттарды ізінен жиберіуді бізге тапсырды. Біз бұл жүктерді транспорт (арбасоюзы) союзына тапсырсақта, келесі бәхәр айында жиберілді. Сергей Павлович Толстов соңғы жыллары Хорезм археологиялық экспедициясын басқарып, шәлистанларда түйелі жүргенін әлленеше рет көрдик, ол еле есімде.

1939-жылы күз айларының бири күні кеште Орынбек Қожуров бизің үйге күле шырай беріп келип, отыр-мастан; «Бизің үйге жүр, үйге профессор келди» — деді. Барсам ириден келген, қара киімі Ержан аға Қожуров пенен өткен-кеткен өңімеге қатты кирискеп екен. Аманласың болғаннан кейін биз де Орта—Азия тарихы тууралы сөз дәрьясына шомылып кеттік. Ол киімі Хийуаның ханы Сейтмухаммедтің архивіні рус тилине аударып, кітап бастырап алдында Хийуаны өз көзі менен көріп, жер атлары анықлауға келген, қарақалпақ тарихын изертлеуде мийнет синирген П. П. Иванов екен. Профессор Юдахин өзі менен Ташкентте бирге оқыған Ержан Қожуровтың үйіне бар деп тапсырып жибергендиктен Ержан ағаның үйіне тоқтаған екен. Ертеңіне қала интеллигентлері үшін қарақалпақ тарихы тууралы профессордың лекциясы шөлкемлестірилді. Лекция күте қызықлы болды. Бұл лекцияның қысқаша мазмұны «Қызыл» Қарақалпақстан» хәм «Советская Каракалпакия» газеталарында басылып шықты. Биз профессордан Хийуаға бизлерді де алып кетіуді өтіндик. Ол киімі Н. Дауқараев, О. Қожуров, А.

Бойков барлығымызды Хийўаға ертип барып, жол-жепекей Хорезм тарийхы, қарақалпақлар тарийхы туўралы көп мағлыўматлар сөйлеп берди. Хийўадағы тарийхый естеликлерди көзи менеп көргендей етил сөйлегенде Хийўадағы музей хызметкерлерни де тап қалды. Қайтарсын ҳәрқайсымыз профессорды үйме үй миймап етип, узатып салдық. Көп ўақытқа шекем қарақалпақ тарийхына байланыслы болған мәселелер бойынша сөйлесип, хат алысып турдық. Ол киси почта арқалы тил әдебият институтына китаплар жиберип турды.

Мине жоқарыда аты көрсетилген рус илимпазлары менеп бирге қарақалпақ тарийхы, тили, әдебияты бойынша илимпазлар Е. А. Бертельс, А. В. Боровков, Т. А. Жданко, К. К. Юдахин, В. В. Решетов, Б. В. Андриянов хәм тағы басқа да рус илимпазларының бизге еткен жәрдеми толып атыр. Булар илим-изертлеў исинде, жергиликли қарақалпақ кадрларын таярлаўда, илим мәкелелерини шөлкемлестириўде басшылық роль атқарды.

Москвада 1935-жыллы Қарақалпақстан областьлы, партия комитети мени Москвадағы «Учпедгиз»ге қарақалпақ мектептери ушып оқыў китапларын бастырып шығарыўға редактор етип жиберген еди.

Мен дәслепки жылы «мәденияттын тәртиби усылай болады скен»,—деп түсинип, ўақытларымның көпшилигин қыдырып, ресторанларда босқа өткердим. Ал соңынан Москвадағы «Литиздат», «Детиздат» редакцияларының маған аўдарыўға китаплар тапсырыўы хәм өзимниң «Алпамыс» хәм «Едиге» дэстанларын, баспаға берийим мени хеш жаққа табжылтпады. Былай былай шығыўға ўақыт болмады. Оның үстине РСФСР дағы Қарақалпақстанның турақлы ўәкили мени шақырып алып, Москвадағы Луначарский атындағы театр институтының қасынан ашылған қарақалпақ театр студиясының студентлерине қарақалпақ тили хәм әдебиятынан сабақ берийү исин тапсырды. Жумыслар көбейди. Театр студиясының студентлериниң таярланыўы ушын пьесалар аўдарып бердим.

Студиядағы муғаллимлер студентлерге рус тилинде сабақ берди, олар пьесаларды репетиция еткенде мен дилмашлық еттим. Миле бул жағдайдың бәри мениң ўақтымның пайдасыз өтиўиниң барлық жолын бөгеди. «Литиздат», «Детиздат» баспасының тапсырыўы бойынша латын ҳәрибинде жаслар, әсиресе балалар ушын бир

қанша жолдаслар менен бірлікте көп ғана кітаптарды қарақалпақ тилине аудардым. 40—50 атамадай кітаптарды басып шығардық.

Менин Москвада болыуым мениң ушын үлкен, көп аудиториялы университет болды.

Мен Москвада тұрған жыллары Москваға Қарақалпақстаннан атақлы пахтакешлер, қақарман балықшылар менен даңқлы депутаттар келип тұрды. Олар Москвадағы мәмлкет басшылары менен ушырасыулар өткерди. Ушырасыудан кейин Москвадағы қарақалпақ студентлериниң қатнасыуы менен «Целект» деген ресторанда банкетлер берилип тұрылды. Банкет уақытында Москвадағы қарақалпақтың тұрақлы ўәкили Қасым аға Әуезовтың басшылығы астында Жолмурза Аймурзаев, Избасар Фазылов хәм басқада студенттер хорға салып Әжинияз шайырдың «Бозатаў» қосығын музыкасыз айтатуғын едик. Бул хорға Николай Александрович Баскаковта қосылатуғын еди. Бизлер айтқан «Бозатаў» банкетке қатнасқан Москвалы қонақларға түсиникли ме, я түсиниксиз бе, ол жағы есимизге кирипте шықпай, саз дауысқа салып салдыра беретуғын едик. Бирақ Москвалы қонақлар бизлер қосық айтқан уақытта қызығып, зал суў сепкендей тынышлықта болып, бизлер қосықты тамамлаған уақытта қол шаппатлаулар көп уақытқа дейин дауам етип тұратуғын еди.

Москвада Учпедгизде ислеп тұрған ўағымда партия шөлкеми менен бир өзиме сиясий кружокта сабақ беріу ушын география сабақларының авторы Терихов деген ески коммунистти маған бекитип қойды. Ол киес маған 1905-жылы Москваның сыртында маевкаға қатнасқаны, хәм сол 1905-жылғы революция хәрекетлерин көзи менен көрген эпизодларды қызық қылып сөйлеп берди. Сөйтип Москвада тәрбия алдым.

Москвадағы мәденият орайларына, музейлерге барып, театрларды көрдим, илимий мекемелер, илимпазлар менен, жазыушылар менен таныс болдым. Москва мениң еккинши оқыу университетим болды.

Академик А. Н. Самойлович. Мен оны биринши мәртебе 1935-жылы ноябрь-декабрь айларының ишинде Москва қаласында Орайлық «Жаңа Әлипбе» комитетиниң түрк тиллес халықлардың Әлиппелериниң бірлесиуи бойынша болған үлкен жыйналыста ушыраттым.

Сол жыйналыста Академик А. Н. Самойлович түрк тилдес халықлардың латын ҳәрибине көшкенинен кейинги тәжирийбелери тууралы доклад жасады. Жыйналыс Москвадагы ГУМ нын залында болды. Бул жыйналыста Михаил Иванович Калинин де сөз сөйледи. Онын сөзи жыйналыс қатнасыўшылары тәрәпинен қызғын күтин алынды.

Жыйналыс ўақтында мен академик А. Н. Самойловичтиң қасына барып, «әлипбе» жөнинде оған бираз саўаллар бердим. А. Н. Самойлович маған Петербург университетиниң Шығыс факультетиниң питкергенин, Хийўаға үш ханның тусында дилмаш болып келгенин, сол ўақытта Хийўа ханының сарайында қара үйлер тигилип турғанын хәм Хийўа ханының рус әмелдарларын қалай қабыллағанын қызықлы етип сөйлеп борди. Мен де нортфелимди ашып «Қоңырат халығының тарыйхы» деген Агахий хәм Мушстин жазған қолжазба китабын көрсеткенимде ол бирден китапқа көзин тигип, китаптык атып сөзиниң қойын дәптерине тез жазып алды.

Аздап кейин ол маған күлимсиреп қарап:

— Енди сиз бул китапты нәге сақлап жүрсиз?— деди: Мен оған ойлашып турып:

— Бир кереги болып қалар— дедим.

Академик китапты меннен сорап алғандай түр билдирди, бірақ бер деп айта алмады.

Мен сол қолжазба китабымды 1937-жылы Москвадан жазгы каникулға келгенимде (аспирантурадан) Назыр Туреқулов сорап алып қалып еди. Келеси жылы отпусқадап қайтып барсам Назыр Туреқулов қамалып кеткен екен.

Академик А. Н. Самойлович пенен бирге троллейбуска миндик, 1935-жылы гүзде Москвадан биринши рет троллейбустын жаңа жүре баслаған ўақты еди.

— Бизин Ленинградта да троллейбус болады,— деди академик.

Академик А. Н. Самойлович қарақалпақ тарыйхы бойынша Хийўа тарыйхшылары Мухамед Мираб Мулие хәм Мухаммед Риза Мираб Агахийдин «Фирдаусилья икбаль», «Гулчани дәўлет» атлы китабының қарақалпақ тарыйхына тиисли жерлерин профессор П. П. Иванов пенен бирликте рус тилине аударып «Қарақалпақ тарыйхынан материаллар» деген ат пенен рус

тилинде кітап етип¹ басып шығартып үлкен азаматлық не еткен еді.

Ал, менің жоғалтқан «Қоңырат халығының тарыхы» кітабым сол кітаптардың дауамы болса керек. Өйткені, профессор П. П. Иванов 1939-жылы Төрткүлге келгенде, сол мен жоғалтқан кітап тууралы еситип күтө қатты қыйланды.

Жасырарлығы жоқ, ол ұақлары ески араб алфавитіндегі гөне қолжазбаларды дурыслап оқый алмайтуғын едим.

Сөйлықтап бир иретінде Сейфулғабит Мәжитовтан бул кітапты оқып беріуді өтинген едим. Ол мен үшін өзінің еки сааттай ұақтың бөліп, қолжазба кітапты оқып берди. Кітаптың кең мазмұны маған үлкен тәсир етті, оның айырым мазмұны еле есимде де бар.

Академик А. Н. Самойлович уллы илимпаз адам еді. Ол менісі: «Бул кітапты енді сиз неге сақлап жүрсиз?—дегенде «бир кереги болып қалар демей», оның қолына ұслата қоймағаным еде өкінемен.

Бубнов. 1934-жылы майда миллетлер тилинде оқыу кітаптарын дүзіу редакциясы дүзіліп, 1935-жылы мені қарақалпақ областьлық партия комитетинің бюросы өзінің бюро қарары менен Москвадағы РСФСР қасындағы «УЧПЕДГИЗ»ге ондағы қарақалпақ мектептерине арналған оқыу кітаптарын дүзіу редакциясына редактор етип жибергени қаққында жоқарыда айтып өткен едим. Ол жыллары қарақалпақ мектептери үшін латын алфавитинде 38 атамада хәрқыйлы кітаптар басып шығарылып турды.

Ол ұақытлары оқыу кітаптарын РСФСР халық билимлендириу Комиссары тастыйықлайтуғын еді. РСФСР халық билимлендириу комиссары Бубнов еді.

Оның хәртүрлі миллет халықтарының кітаптарын тастыйықлап отырыуға қолы тийип үлгере алмады. УЧПЕДГИЗдегі көп майда миллет халықтарының маған усаған редакторлары «Правда» газетасының редакциясына «Оқыу кітаптарымыз кешигип атыр» деген темада мақала жазған еді. Ол мақалаға менде қол қойған едим. Сондай мазмұнда «Правда»ға бизлер де

¹ Материалы по истории каракалпаков, Москва—Ленинград, 1935.

жаздық, бірақ, ол мақала басылған жоқ. «Правда»ның жәрдемі болса керек, РСФСР билимендиріу комиссары Бубнов бір дем алыс күн бизлердің барлығымыздың кітаптарымызды тастыйықлау үшін өзінің үйіне шақырды. Бизлер оғада қууапдық. Бубнов Москвада Садовая Кудринская көшесіне жақын жердегі Ермолаев деген переулок 4-номерлі үйде турады екен. Үй кішкесіне ғана ескі шіркеуге қусаған. Бизлер 20 лаған редактор дизилип қолжазбаларды нәхән папкаларға салып көтеріп Бубновтың үйіне бардық. Үйіне жақа кіребергенде бизлерді сыртқы аўыздағы кийім илдіргіштин қасында бір ғары кемпір күтип алды. Ол бизлердің сыртқы кийімлеримізди шешіп алып, кийім илдіргішке илдірди де «Мәрхамат, Келиңизі!— деп жыллы жүзлік пенен күлімсиреп турды. Кемпірдің баслауы менен үлкен залға кирдик. Залдың төрінде үлкен-үлкен нағыслы гилемлер қағыұлы тур. Ол гилемлерге ҳәр түрлі мылтық, қылыш хәм тағы басқа жау-жарақлар илинип, олар жалт-жулт етип жайға жарасықлы сән берил тур.

Жайдың иши қурал-жарақлар музейіне мезгес. Бубнов граждандар урысы дәуирінде жоқары командирлік хызметин атқарған, әскерий адам екен. Дийуалда асыұлы турған қарыу-жарақлар сол граждандар урысы жылларындағы қарыу-жарақлардан қалған естеликлерден болса керек.

Столда отыруға ишарат етилди. Бизлердің алдымызға нан-пан әкелинип, үлкен столда стакаптарға чайлар қуйылды. Көзиміздин астынан жан-жаққа қарап отырмыз. Бір уақытта үстіндегі сары әскерий гимнастерка, еки бети толық, қыр мурын, дугыжымнан келген адам отырған столынан турып келип, бизлер менен аманласып, ҳал-жағдай сорасть. Бубновтың жәрдемшилери бизлердің алып барған қол жазбаларымызды биримлеп көрип шығып, оның алдында қойып пәйик болып атыр. Бубнов қол жазбаларды тастыйықлап отырып. —«Бул жұмысты маған бийкар тапсырып отыр. Мен бул миллетлердің тиллерин билмеймен. Совнаркомдағы Рысқуловтан-ақ бәлеге қалдым. Кітапларды тез тастыйықлау керек деп қоймайды. Мениң басқа жұмысларым азба. Мине сонлықтан сизлерди кеңседе уақтым болмағаннан кейин, дем алыс күнге үйге шақырып отырман. Қолжазбаларды тастыйықлау исин

миллет республикаларының халық билимлендириу комиссарнатларына тапсырған мақул еди»—деди. Ардан аз уақыт өтпей-ақ, кітаптарды автономиялы республикалардың халық билимлендириу комиссарлары тастыйықтайтуғын болды.

Бубнов алдына барған қол жазбалардың бетлерінің қор-жер қор-жерін көріп, басқа бір бланкаларға қол қойып атыр. Бір уақытта мениң апарған қолжазбаларыма да нәубет жетті.

Ол мен апарған Қарабай Ермановтың жазған «Әлипбе» сияқты айырым бетлерін аударып көріп, түйе қосқан шығырдың сүүретіне көзі түсіп кетіп:

—Мынау не?—деди.

—Мен оған өзимнің шала русшам менен:

—Бұл шығыр деген, оның менен жер сууғарады деп түсіндірген болдым. Бубнов маған түсінген болса керек, ол муртынан күліп:

—Шығыр менен социализм құра алмаймыз ғой! Бұл жерге трактордың сүүретін қойыу керек еді—деди.

Мен оған жууап қайтара алмадым. Ол бетіме бір қарады да:

—Жарайды, Мейли,—деп қолжазбаның бланкасына қол қойды.

Мен көптеп бери баспаға берілмей иркилип атырған «Әлипбе»нің тастыйық болғанына қуандым. Бубновқа көп-көп рахмет айттым.

Назыр Түрекулов—Совет властының дәслепкі күндері Орта Азия халықтары арасында мәмлекетлік ғайраткерлердің ишиндегі ең талантлыларының бири болған адам. Мен оның мәмлекетлік ғайраткер болып жүрген дәуірде жас едим. Мен өзимнің оның менен ислес болған дәуірімдегі есте қалған елеслерди жазыуды мақул көрдим.

Мен Назыр Түрекуловты әдебиат, кітап, газета хәм журналлар арқалы сыртынан ғайбана танытуғын едим. Мен Қазақстан Орайлық комсомол комитетинин секретары Ғаний Муратбаевқа арналып шыққан «Бизин Ғаний» деген кітапта Назыр Түрекуловтын Москвадағы Қызыл майданда болған митингде сөйлеп тұрғандағы сүүретин көрген едим. «Бизин Ғаний» кітабы Ғаний Муратбаевқа арналып шыққан әдебий кітап еди. Ол гезде Назыр Түрекулов Москвада Советлер Союзы

Шығыс халықтары мәмлекет баспасының баслығы болып хызмет атқарса керек. Москвада басылып шыққан ол гездегі кітаптардың сыртында «Кеңестер одағының киңдик баспасы Мәскеу» деген сөз жазылуы болатынын еді.

1928-жыллары Орта Азиядағы түрк тиллес халықтарының жазыуы Латын графикасына көшіу дәуірінің алдында Назыр Туреқуловтың «Төрөқұлдың Назыры» деген подпись пенен «Жаңа әліпбе пеге керек» деген атамада ески Араб әліпбесін критикалап, Латын әліпбесін мақтаған, Латын ҳәрибинде басылған кітабын оқып, бул адамның Араб тилин соншелли жетик билетуғынына таң қалдым. Соңынан сорастырсам ол жас гезінде Жизақтағы ески медреседе оқып, жоқары билим алған екен. Ол кітаптың сыртында «Әдет-әдет емес, жөн-әдет» деген халық мақалы бар еді.

Назыр Туреқуловтың 1928-жылы Қызыл Орда дашығатуғын «Еңбекнің қазақ» газетасында Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллиннің «Тайғақ кешнү, тар жолда» деп аталатуғын тарийхий романына жазған критикасын оқыған едім. Оның сол мақаласынан: «Сәкен елге барады, Когалдың үстінде отырып қызлар менен қымыз ишеди. Түнде Сәкен аспанға қарайды. Жұлдыз санайды. Сәкен, аспандағы жұлдыз нешеу екен?—деген қатарлар ядымда қалған екен.

1936-жыллары Назыр Туреқулов пенен бирге ислеснүге туура келди. Менің ол гезде Москвада «Учпедгизде» қарақалпақ мектептери ушын кітаптар басыу редакциясының баслығы болып хызмет атқаратуғын ұақтым еді.

Назыр Туреқулов Арабстанда Советлер Союзының елшиси болып сегіз жыл хызмет атқарып, қандайда бир себеплер менен жумыстан босанып, Москвада СССР Сыртқы ислер комиссарнатында резервте жұмыс ислеп жүр екен. Бул киши менен Қарабай аға Ерманов таныстырды. Мен ол кишиге редакторлық жұмыстар тапсырдым. Сөйтіп, Назыр Туреқулов пенен жақыннан таныс болдым. Оның ҳаялы рус екен, жас гезінде ол Төрткүлде ревкомда медсестра болып хызмет атқарған екен. Ол ҳаял менен ревком баслығы Мухамбетжан Балжановты сорады. Назар Туреқулов Москвада «Каменный мост» Серефимович көшеси, номери 2

жайда туратуғын еди. Мен ол кisinin үйине тез-тез барып турдым, оған билім, сөз үйрeндим.

Ол сондай айбатлы, қалың, бетли, жұмық көзли, мүшелери дәстанлардағы батырларды еслететуғын еди. Үйінде үстине ол қазақша жүн шекпеш кийин түйенин жүнинен есилген белбеу байлап жүретуғын еди. Биздер әдебиат, мәдениат мәселелери бойына кең түрде пикир алысып сөйлесип отырамыз. Сөйлесип отырғанда ол столдың үстінде бир зубровка арақты еки рюмкаға голтырып бөлип қуыйып, сөйлеп отырып бир өзи ишеди. Бирақ, маған иш деп айтпайды. Әңгимемиз узаққа созылады. Әңгимениң арасында азлап ишип отырып ақ бир еки шийше зубровканы ишип түүеседи. Ол маған Арабстанда болғанда арабларға араб тилинде тракторшылар таярлау курсинде физикидан сабақ бергенин айтты. Ол бир сапары йошып отырып өзиниң қалпақ заказ бергени туұралы мынадай бир қызық әңгиме сөйлеп берди:

—Мен дипломатиялық ислер бойынша Лондонға барғанымда, бир танысым арқалы қалпақ тигетуғын фабрикаға қалпақ заказ еттирдим. Дипломатия бойынша мениң өзимниң заказ бериўме болмайды екен. Арадан бир еки күн өткеннен кейип фабрика директорынан маған: «Сизниң басыңыздың ени 63 сантиметер екенин екшиши мәртебе тастыйықлап қағаз жибериўинизди сораيمان» деген хат келди. Заказ берген достым:

—Ойбой, айта көрме, буны еситкен газета хабаршылары мениң басымды пүткил Англия газеталарына жазып, масқара боларман, деди. Сөйтип Англиядан қалпақ ала алмай қайтқанман, —деди.

Ол киши мениң «Арабия» деген романым шығайын деп отыр»—дегенди де айтып еди. Мен сөздин арасында оған «Асылсан бийликке,—жығылсаң пәске» деген нақылды айтып едим, бул мақал ол кишиге күтө жағып қалды. Ол өзиниң досларына усы нақылды, русшаға аударып қарақалпақларда усындай жақсы нақылбар екен, —деп айтып берип жүрди.

1937-жылғы Москвада көркем әдебиат баспасында латын ҳәрибинде басылып шыққан «Алпамыс» хәм «Едиге» дәстанларының бас сөзин «Шымбайлық» деген ат пенен сол Назыр Түреқулов жазған еди.

Назыр Түреқулов Совет властының дәслепки жыл-

лары Орта—Азиядан шыққан шаршамас мәмлекет ғайраткеринин бири болып танылған адам еди.

Нәжим Дәуқараев. Мен Нәжим Дәуқараев пенен 1934-жылы июль айынан баслап жақыннан таныс болдым. Нәжимнің өз аұзынан еситиұим бойынша ол Дәуқара деген кисиниң баласы Аллаамберген деген кисиден туұылған екен.

Ол 1928-жылы Төрткүлде областьлық судтын секретары болып ислеп турған жеринен Алма-Атаға оқыўға жиберилген екен. Ол гезде Турксиб темир жолы Алма-Атаға жетпеген екен. Пичпек (Фрунзе) қаласы арқалы төрт дөңгелекли арба менен Алма-Атаға барып, ондағы муғаллимлер (кино) институтына кирген екен. 1930-жылы ол институт Алма-Атадан Урал қаласына көширилип аўыл хожалық институтына айландырылған. Сол жылы муғаллимлер институтын питирер алдында турған Нәжим байдың балалары қатарында оқыўдан шығарылған хәм Алма-Атада қазақ әдебиятынан сабақ бере баслаған. Оннан кейин Қостанай, Урал қаласына барып, орта оқыў орынларында сабақ берген. Ол «Дәуқара байдың әўлады» деген сөзлер бойынша Қарақалпақстанға қайта келиўге тартынған.

Мен сол 1930—1932-жылларда Асан Бегимов пенен бирге Алма-Атада қазақ институтында оқып жүргенимде Асан менен Нәжим бир-бири менен хат алысып турды. Өйткени булардың екеуи де Қоныратлы еди. Мен сол Асан арқалы Нәжим менен сырттан таныс едим.

1933—1934-жыллары Қарақалпақстаннан шетте жүргеп кадрларды шақыртыў керек деген компания бойынша Қазақстан халық билимлендириў комиссариатына хат жазылып, Нәжим Дәуқараевтың Қарақалпақстанға қайтарылыўы соралған еди.

1934-жылы Төрткүл қаласында комплексли илимизертлеу институтында тюрколог профессор Анатолий Алексеевичтин басшылығында миллет мәдениаты секторында ислеп турған дәуиримде, (ол ўақытлары институт Төрткүлдеги ширкеўде орнасақан еди. Сонынан бул ширкеў де үлке таныў музейи болды, ал оннан кейин қарақалпақ мәмлекет театрына берилди) июнь айының бир ыссы күни, түсте (ширкеўдин иши қараңғылау еди) үстінде сары көйлеги бар, сол ўақыттағы мода бойынша белине шашақлы белбеу буўған, жуқа

жүзлі, арықтан келген сары жигит кирип келді. Столдың қасына келип сәлемлесті де:

— Дәуқараев деген мен, Қазақстаннан келдим,— деди.

Мен Дәуқараевтың Қазақстаннан шақыртылғаны тууралы хабардар едим. Аман-түуел сorasып болып, қарақалпақ халық билимлендириу комиссариатына бардық. Ол дәслеп комиссариатта оқыу китапларың дүзиу ислерин басқарыушы болып, оннан кейин мугаллимлер (учительский) институтына қарақалпақ әдебияты хәм тилитен сабақ бере баслады. Ол жыллары институтта қарақалпақ әдебияты бойынша сабақ беретуғын мугалимлер жоқ еди.

Буннан кейин Нәжим Дәуқараев пенен жақыннан таныс болып әдебиет тил, мәдепият мәселелеринде бирге ислесе басладық. Жазыушылардың имлә хәм тил конференцияларында екеуимиз де тийкаргы докладшылардың бири болдық. Қарақалпақ тили хәм әдебияты институтында екеуимиз директор болдық.

Нәжим хәққинда мыпадай әңгимелер есимде қалыпты.

Бир сапары Нәжим өзиниң Қазақстанға жүрип Қазақстанның «қорақалы» деген узақ жеринде Қазақ арасында экспедицияда болғанып, қазақ елинин үрниәдети тууралы былай деп сөйлеп берген еди:

Бизин экспедициямыздағы рус жигитлери аўылға жақынлап, аўылдың қубласынан атты шаўып бара бергенде аўылдың иши улы-шуу, қум-қууыт болды да қалды. Өйткени Қазақтың ески дәстүринде қубладан ат шаўып келиу-жау келгенди билдиреди екен. Ал елге келген атлы қонақ аўылдың сыртына шығып, бир шақырымдай жердеп атларының жылауын селпи жиберип, атларын жай жүрис пенен айдап келиу керек екен. Бул жау емес,—елшиликти, дослықты билдиреди екен.

Қазақтың үйлерине кирип, отырып болғаннан кейин үй ийеси есиктен бир қойды әкеледи де:

—Қонақ, қәне, батаңды бер,—дейди. Биз дәслеп түсинбей «батасы несн» деп жүрдик, оған сонынан барып түсиндик. Ол соятуғынымыз мыпа қой, деп көрсеткени екен, ал бизиң «әўмийин» деп қол жайыуымыз шәрт екен. Сөйтип «әўмийин менен» талай қойлардың басын жегенбиз.

Сойған қойының ишек-қарны, хәттеки бақайына дейін қалдырмай писирип, үлкен самарға бәрин салып, қонақтың алдына қойып, хәммеси қонақтың бетіне қарап отырады екен. Келген қонақ алдына келген гөшти хәммеге өзи үлестіриуи керек екен...

1950-жыллары Алма-Атада болған Қазақ тили тууралы болған илимий жыйнаққа барғанымызда, Нәжим сөзге шығып өзиниң Қазақстанда болып, онын көп жерлерин көргени тууралы айтқанда Мухтар Әзиев Нәжимге:

— Сен өзин қазақ диалектолсги болсаң болады екен!—деп еди...

Нәжим жолға шығып, машинаның кабинасына отырып, машина жүриуден Күнхожапың «Ел менен» хәм Әжилияздың «Керек» деген қосықларын саз дауысқа салып айтыуды жүдә жақсы көретуғын еди. Ол Қазақтың «Қыз-Жилек» операсынан айырым үзиндилер менен татарша «Қара орман» күйин жақсы айтатуғын еди.

1943-жылы Ташкентте бир отырыснада «Қара орман» күйин татарша жырлағанда гвардия полковниги Насибуллин деген татар офицери Нәжимди қушақлап бетинен сүйип алды.

Татарлар арасында отырысна, тойларда татарша жырлап жарысқанда Нәжим жыр жырлаған татар қызларынап басым келе беретуғын еди.

Нәжимниң Қарақалпақстанға келиуи мениң ушын да үлкен қуғанымш болды. Тил, әдебият мәселелери бойынша мен «қапты көтериуде қолдасатуғын дос таптым». Қарақалпақ әдебиятын, әдебий тилин изертлеуде Нәжим менен бирге оның иргесин қаластық.

Нәжим Дәуқараев қарақалпақ әдебият таныу иси-не үлкен үлес қосқан атақлы илимпаз, қарақалпақ халқынан шыққан тунғыш филология илимлериниң докторы еди. Ол мектеп оқыушылары ушын оқыу китапларын жазу менен қатар бир қанша прозалық, драмалық шығармалар дәреткен әдебият, мәдениет майданынын жауынгер ғайраткери болды. Онын жарқын образы мениң есимде мәяги қалды.

Мәтеке Жуманазаров. Мен Мәтеке Жуманазаров пенен 1925-жыллары-ақ таныс едим, ол Шымбай округи «Жаңа базар волосы» деген жерде қойшы, жалшы

(дийхан) падашылардың қақысын өндіріп беретұғын батрак (батрашком) болып ислеп жүрген жеринен Төрткүл қаласында ашылған Партшколға (Партия Совет мектеби) оқыуға шақыртылған екен. 1925-жылы Төрткүл қаласына шақыртылған оқыушылардың ишинен жасларын ауылхожалық техникумына, пед техникумға, ал егеделерин партия мектебиле жиберген еди. Сол егеде жигитлердің бири Мәтеке Жуманазаров еди. Мәтеке Жуманазаров партия мектебин иткерип басшы хызметлерде болды. 1938-жылы мен Москвадан келип, Қарақалпақстан АССР халық билимлендириу Комиссары болып ислеп турғанымда Мәтеке аға менен арадан узақ жыллар өткеннен кейин екнши рет Кегейли районында ушырастым. Ол ўақытлары Мәтеке аға Кегейли районында районлық атқарыу комитетиниң председатели болып ислеиди екен. Оннан кейинги жыллары Мәтеке аға менен хызмет жөпинде тез-тез ушырасып турдық.

Енди Мәтеке Жуманазаров туўралы есимде қалған елеслерди қысқаша айтпақшыман.

Мәтеке Жуманазаров бурыншап-ақ «оқымаса да тоқығаны бар» дегендей өткнр зейинли, сөзди образлы етип, гәпти ушырып айтатуғын бир сөзли, зейин зий рек, шешен адам еди. Сөзди тужырып айтатуғын, адамды көриўден сынап билетуғын, ҳәтте байрақтан озатуғын атқа сын беретуғын, гейбиреўлердин келешек тәғдиринде сынайтұғын Ережел тентек деген қарақалпақ бийи болған екен. Мәтеке аға да сол тәқилеттеги адам еди. Оның сөзлери бәрқуллама узақ ойды қысқартып айтыўшы юморлық характерге ийе еди. Ол тыңлаўшыны йошландырып сөйлейтуғын еди.

Үлкен жыйналыс, мәжилислерде шығып сөйлегенде Мәтекени тыңлаўшылар күлмей отыра алмайды. Буған бир мысал:

1948-жылы Нөкистеги Қ. С. Станиславский атындағы мәмлекетлик театрдың жазғы жайында орта мектепти иткернўшилердин слеты болды. Онда оқыушылардың қайсы жоқаргы оқыуға жиберилиўи кереклиги туўралы гәп кетти. Республиканың барлық министрлери қатнасып, оқыушыларға мына оқыуға барыўи керек,—мына оқыу жақсы деп ҳәрқайсысы өзинин министрлигин мақтап сөйлеп атыр. Қарақалпақстан АССР

ауыл хожалық министри Хайров сөзге шығып былай деди:

— Қарақалпақстанда ауыл хожалығы баслы орынды тутады. Сизлерди ауыл хожалығының маманы— агроном болуға шақыраман.

Мәтеке орнынан турып:

— Жолдас Хайровтың сөзине мен қарсы емеспен, бірақ агрономның ишегі түйіліп қалса, оны ким емлейди.

Республикамызға докторлар хәм керек. Балалардың Ташкенттеги ТашМиде де оқыуы керек,— деди. Хәмме қол шаппатлап жиберди.

Мәтеке ағаның халыққа ағалық, жәмийетлик ғайраткер екенлигин республика журтшылығы жақсы биледи. Мен Мәтеке ағаның өз аузынан еситкен, оның ауылда батрашком болып ислеі баслаған дәуірінде, өмирінде ушырасқан бирли ярым юморлық эпизодларды Мәтеке ағаның өз тили менен китап оқыушыларға сөйлеп бермекшимен:

Бузау. Мен батрашком болып, ел аралап, бир үйде түсленип, бир үйге қонып жүрген гезим. Бир күни бир үйде қонып түнде уйықлап атырсам, басымды бир нәрсе жалайды. Орнымнан ушып турып оянып қарасам бузау. Үй ийеси жаңа тууған жас бузауды кеттиң астына байлап қойған екен.

Сағал тери. Батрак болып иске кирискен дәурімде, енди жалаңбас, тахияшаң жүриуерси болар деп еки батрак бир сағал тери тауып, қулақшын тиктирейик десек шықпайды. Оппан киіин сағал териге суу бүркин тартып создық. Тери аз-кем үлкейинкиреді. Қулақшын хәм тигилди. Басларға да киіилди. Сағал тери кепкеннен кейин тартылмасы барма. Сағал тери қулағымызда еки елидей, маңлаймызда үш елидей болып жиңишкерип қалды.

Печать. Батрашком болдың деп болыстан маған печать берилди. Батрактың жартыұлы қалтасы барма, бир үйге қонып, түнде қалтамды қарасам печатым жоқ, қалтамның жыртығынап түсип қалыпты. Түни менен қәне уйқым келсе? Азанда ала геуғимнен турып печатты излеп кеттім. Бир айлаңбадан өте бергенімде, суудың шетине келгепимде миңгел атым сүринип еди. Печатым сол жерге суудың шетине түскен екен. Печатымның сиясы сасық суудың бетинде жайылып

қалқып көрініп тұр екен. Мен қуанып кетіп, қолымды сасық суға малып, печатымды тауып алып, сондай қуандым дейсен!

Шерім етік. Екі батрак бір шерімді бөлісіп алып етік тиктирдик. Шерім екі етікке зордан, жетті. Аяғымызға етік зордан сыяды. Ауылдағы байлар менен шопанлар арасында мийнет договорын дүзид, байлардан шопанлардың хақысын әнериу үшін Шортанбай тоғайына бардық. Бір байдың үйіне қонақ болдық. Қыс айы. Күп қатты сууық. Байдың ержеткен қызы тоғайдың таусылмас қақ жынғылын қара үйдің ортасындағы ошаққа сүйреп әкеліп салып атыр. Бурын етік кийіп көрмеген мениң қасымдағы батрак қызға мақтанып етигин көрсетиу үшін аяғын отқа қалап, көсіліп ошаққа абына берді. Мен стигим отқа бүрісіп қалар деп кейинірек отырдым.

Азанда тұрып етигимді кийейін десем, шерім етік қатып қалыпты. Қыздан уялданымнан етигимнің сирисинен басып, далаға шығып зордан дегенде дурыс-лап кийіп, үйге қайтып кирдим.

Мениң қасымдағы батрак етигинің қонышына тисленип тартып атыр. Қысынғаннан болса керек, қып-қызыл болып кетипти. Етигин жыңғылдың отына таплай бергеннен кейін етік бүрісіп-түрісіп қақшыйып қалған екен. Ол еле ширенип тартыу менен бәнт. Бір ұақлары етигинің қонышы жыртылып кетті. Мен күліп далаға шығып кеттім. Қыз сабырлы қыз екен, бул болған ұақыяға күлген жоқ.

Мәси. Мен жасымда мәси тигетуғын устаға шәкирт болып еріп едим. Уста маған мәси менен етиктің ұзын қонышын ғана тиктиреді де, қалған жақтарын өзі ислейді. Бір күні үйде отырсам бір адам келип:

— Пәленшенің қызын узатайын деп атыр еді. Сол қызға мәси тигиу керек, еді. Сен бала мәси тиге аласаңба? — деді.

Мен де қалымды билмей, «ауа, тиге аламан» дедім.

Ол мени атына мингестіріп алып кетті. Жол-жөнекей «мәсини тиге алсам болар еді—деп ишим улы қомпылды болып баратыр. Хә демей келипте жеттік.

Мени ыссы печтиң қууысына отырғызып қойды. Мәсини тигиуге кирестім. Мениң бір ғана қәулим бар,

ол да болса устанып қасында жүргенде мәсиниң гүл-
шиниң қалай қондыратуғынына сер салғаным жоқ еді.

Мәсини тигип болып қәлибин суұырып алсам
тиккен мәсимниң басы бир жаққа қарай қыйсайып
тур. Әлер болсаң әл, не ислеу керек. Хәшкимге бил-
дирместен, гүлшиниң аударып екинши жағын қойып,
қайтадан қәлипке тарттым.

— Хә, бала мәсини болдын ба? Тамақ тайып бол-
ды—деп үй адамлары да жанымды алып атыр. Мен-
де «хәзир болады, болайын деп атырманнан» басқа
үн жоқ. Бир жағынан печьтиң ыссылығы, екинши жа-
ғынан уялғаным-қызара бөртүп терлеп баратырман.
Печьтиң қуұысында терис қарай отырып, хәшкимге
билдирмей мәсиниң қәлибин суұырып алып едим, мә-
си дүп-дүзиу болып шықты.

Мен бұған қатты қуұандым, хәм бул жерден те-
зирек кетнуге асықтым.

Қобыз. Мен жасымда жырау болсам қәйтер екен
деген ой менен қобыз соқтырғанман. Жұрттың көзин-
ше жырлауға уяламан. Бирақ жырлагым келеди. Бир
күни ауылдан шеттеги бир жаптың ишинде қобызым-
ды шерттп, жырлап отырсам, әкем жаптың рашында
турып:

— Бир кемисиң усыма еди?—деп кейиди. Мен
әкеимен уялғанымнан хәм қорыққанымнан қобызды
арқалап үйге қайттым. Сол сол екен, сәл жерде жырау
болуудан қол үзип кеттім..

* * *

Минекей усыған қусаған юморлық эпизодларды
Мәтеке аға көп айтатуғын еди. Олардың ишинен бу-
лар мениң есимде қалғанлары ғана. Мен фронтта жүр-
генімде өзимниң шинел менен түскен сүұретимди Мә-
теке ағаға естеликке жиберип едим. Мәтеке аға ол
сүұретти узақ жыллар қәстерлеп сақлаған екен.

Жол азабы. 1938-жылы июньниң бир ыссы айлары
халық билемлендириу комиссарлығы ұазыйпасын ат-
қарып турған уақтымда Қарақалпақстанның сол уақ-
ыттағы орайы Төрткүлден арқа районларда мектеп
салыу, жаңа оқыу жылына таярлық исин көриуге
Қарақалпақстанның арқа районларына сол уақытта-
ғы «Газ» деп аталатуғын еки жағы ашыу жеңил ма-

шина менен келген едим. Жумыс огада қыстаулы еди обком бюросы менен совнаркомда мектеп қурылысы ислері бириккен мәжлисте қаралуы керек еди. Қасымда Осипов деген тәжірийбелі қәниге инженерим бар.

Азанда Нөкистеп Төрткүлге қарап машинаны зырлатып жүріп кеттик. Хожакөлине өте бергенде, машинаның бір балонының жели шығып кетти. Ульянов деген шаққан шофер балонға тезден жел берди, және жүріп кеттик. Қара таудың үстине бара бергенде, машинаның бір балонының жели шығып кетти. Шофер желі шыққан балонға жел беремен деп жүргенде күн қызып кетти, Қаратаудың қызған тасының хәуіри тандырдай болып бетке урды.

Шофер бір балонға жел беріп атырғанда машинаның үш балоны бірден «пыс» ете қалды. Балонлар Қаратаудың тасларының хәуіріне шыдамай жарылып кетти. Жағдай ағырға айланды, шөлледик. Шофер балонларға шөп толтырып дискаға бекитіп көріп еди. Оннанда нәтиже шықпады, басқа илаж қалмады, покрышкаларды алып машинаға тийеп қуры диска менен таудың тасын қышырлатып жүріп кеттик. Таудың тасы менен темир дисканың таспенен урысқан шықырлысы шөллеген адамға жақпай киятыр. Күн күтә қызған гезде Қаратаудан түсе бергенде бір подъем төбеден машинамыз сырғанамай төбенің басына шыға алмады, бизлер машинадан түсіп машинаның артынап ийтеріп едик, күшиміз жетпеди, машинаны төбеден айландырып өтейік деп шофер жолдан машинаны бұрып айдап еди машинаның дискасы орпаң топыраққа батып кетти. Енди барлық ойлаған илажлардан нәтиже шықпады, жақын жерде көл көрінди. Сасық суу жылтырап тур, Осипов бул суудан ишпен деди, мен ишпедим, покрышкаларды көлдегі қамысқа жасырып машинаны тастап жаяу жүріп кеттик. Султан Уайс әулийесиниң алдындағы 81-деп аталатуғын көйір менен чайхана көрінди. Чайханаға тез жетейік деп жолдан шығып көлдің ишимепен дуұрылап кеттик. Биз дуұрылағаннан пайда таппадық. Жапырағы жанып саяу болып қалған күйе нар қамыс, онын асты қопалық, жолымызды өндирмеді, шөлден таңлай кетти. Инженеримниң не болғанын билмедим, Мениң көзим тынды, жығылып сүринип жүріп отырдық, гей

жерде отырып, тынып дем алып, атырған уақыттары алдымыздағы жер аспанға көтеріліп дөк болғандай болып көрінеді ғаулаған қара шыбын бизін ернимізге жабысып ығал ізлейді, ерінге жабысып, қол менен ысырсақта жабысып ушып кетпейді, көзміз тынып қанғалап жүргенде шоферды жоғалттық, анық атын айтып шақырыуға киристик, өлдім азар дегенде ел шетіне араластық.. Ауылдың шетіндегі бір қақыраның аузында жас өспірім баллар: Мына шофер отыз алты кружка суу ишти деп жабырласып күлсіп тур екен. Қақыраға кирип келсек шофердың иши исиге кетип орнынан тура алмай атыр екен. Инженерим мыпаған баллар қызық ушыи кружка менен сууды бере берген екен. Хәзир суу ишиуіге болмайды, тек ауыз шайуу керек, деди, мен оны тыңламай еки кружка суу ишип едим, сол уақыттың өзінде қайтарып тасладым.

Адымлап жүрип көпирдің аузындағы қамыс қора чайханаға зордан жеттик. Инженер Осипов тәжірийбели адам екен, көпирдің аузында жолаушы муз тийеген машинадан жудырықтай муз алып майдалап жут деди, майда муздан жутқаннан кейип көзімнің тынғаны басымның айланғаны қоя қойды, инженер маған сууық суу ишкизбеди, көк чай ишип өзимізге келдик, күн батарда арсалақлап күліп шофериміз келди. Ол жөнекей машинаға минип Төрткүлден балонлар әкелди. Жолда қалған машинаға жаңа балонлар салып чайханаға алып келди, биз шөл опатынан өлмей аман қутылып Төрткүлге қарай қуғаным машинаны зырылда тып жүрип кеттик.

ХІ БӨЛИМ

АРМИЯ ҚАТАРЫНДА

Мен армия қатарына 1930-жылы шақырылып хызмет атқаруым керек еди, сол жылы Алма-Атада Қазақ Университетіне (соңынан бул университет пединститут болып аталып кетти) кириуіме байланысly отсрочка алған едим. Ол, 1936-жылы армиядан отсрочка алған срогим пйтседе Москвада ЦИК (Орайлық атқаруу комитети) қасындағы СССР ха-

лықтарының тиілін изертлеу бойынша майда мплетлер илим-изертлеу институтына аспирант болып киргеннен кейин армияға шақырыу комиссиясы тағы қалдырып қойды.

Солай етип мениң армия қатарында хызмет қылыуым 1940-жылдан басланды. Ташкент қаласының арқасында үш айлық армия саясий хызмет курсында оқыдым. Ал урыс басланғаннан кейин 1941-жылы 7-декабрьден баслап армия қатарында хызмет қылып жүріп, 1943-жылы Әскерий жоқары педагогикалық институтын қысқартылған программа менен питкерип шығып, старший лейтенант деген әскерий дәреже алып, ұатандарлық урыс дәуириде, батальон комиссары, полк партия комитетинин жууаплы секретары, дивизия полит отделинин инструкторы болып бес жыл алты ай хызмет атқардым. 1947-жылы 10-март күни армиядан запасқа өтип бурынғы илимий-изертлеу жұмысыма қайтып келдим. Енди мен армия қатарында хызмет қылған дәуиридеги өмир елеслерин сөйлеп бермекшимен.

Урыстың дәслепки күнлеринде Қарақалпақ әскерий бригадасы құрылып, маған сол қарақалпақ бригадасында хызмет атқарыуға туура келди. 1941-жыл 7-декабрь күни күнпин бир сууық уағында бес мынанан аслам адам болып пароход, кеме, катерге толып миндик. Әмиүдәрьядан сен ағып, биз минген катерли жүргизбеди. Катерға тиркелген кеменин үсти бойра менен жабылып, бизлер минген кемели Жумыр таудын тусына барғанда сен қысып, кемеге суу кирди. Жумыры таудағы хәк шығарыу артелинин рабочийларынын үйине қоныуға туура келди. Кемени ремонтлап тағы жүрип кеттик. Күн бираз жылыын деди. Қаратаудан өткеннен кейин сеннен қутылдық. 10 күн Әмиүдәрьяда жүрип Чаржау арқалы «Н» қаласына келдик. Сол қаланың қасында Кишик базар деген жерде үлкен бир суу сақлаушы көлди қазыу ушын келген қазыушыларға салынған барақлар бар екен. Ал, барақлар ярым землянка (төле) жылда адамсыз, қараусыз, турып, төбесинен жауын өтип, истеп қалған барақлар екен. Бир неше мың солдатлар усы землянкаларға тығылдык, солдатлар землянкаларды ремонтлауға киристи. Солдатлардын жағдайы күтө қыйын болды. Хәр күни күн жауады, жер ылай, землянкаларда печь

жоқ, мине усы аўхал менен май айы да келип жетти. Солдатларды эшалон артынан эшалон қылып, фронтқа апарып турдық. Соңғы эшалонды (маршова́я рота) май айында 16 күн қызыл вагсида жол жүрип Воро-неж қаласына апарып тапсырдық. Сол солдаттардың арасында көп уақытлар сиясий тәрбия жұмыстарын апа-рыўым арқалы күте жақын дос болып қалып едим, менин ушын ең аўыр аянышлы минутлар дослар менен хошласыў болды. Олар қасыма жуўрып келип, елге аман саў барсан аўыл-елге сәлем айт.—деп ғаўырласт-ты. Олар мени Қарақалпақстанға қайтады ғой деп ойлайды, ол уақытлары урыстың қызғын гези еди. Еле елге қайтыў деген белгисіз ғой! Поезд бенен жүргенимде немец самолетлары бизин эшалонимыз-дың үстинен ушып өтип бомба таслап турды.

Түнде бир станцияда эшалонлар тығылып тур екен. Станцияда жыбырлаған солдатлар. Бир қара-калпақ колхозшысы қолында темир чайник (рабочий батальонға баратырған болыўы керек)—Қоңырат районынан адам бар ма?—деп бақырып жүр. Ол жер-дегилер Қоңырат районы түўе Қарақалпақстанды да билмейди ғой! Жол азабын тартып Ташкентке Туркво-ға қайтып келдик. Оннан соңғы менин хызмет қылыў «шегим» Қазақстанның территориясына түшти.

1942-жылы жаз айында ол жерде запасной полкта алдында батальон комиссары, ал оннан кейин полк парткомының жуўаплы секретары болып хызмет атқар-дым. Маршова́я рота менен солдатларды фронтқа жи-берип турдық, армия қатарында хызмет қылғандағы менин ұазыйпам совет халқының душпанға қарсы әдил урысының солдатларына сиясий тәрбия беріўден иба-рат еди.

Ол жерде жасаўшы қазақлар менен ағайин-туўған-дай қатнасып кеттик. Урысқа баллары кеткен ата менен аналар бизлерди өз баласындай күтип қонақ қылып сыйлап турды. Бир күни мени полктан Алма-Атадағы 32-атқышлар бригадасының сиясий бөлимине пропа-ганда инструкторы хызметине алды, мен буған қатты қуўандым. Өйткени 1933-жылы Алма-Атада институт-ты пәткерген едим.

Алма-Атада өзим менен бирге оқыған жолдасла-рымды таўып алдым. Олар маған квартирада турыўға жәрдем етти. Алма-Атада жүргенде Илимлер акаде-

сиясына барып турдым. Академияда өзим менен бурын тапса академик Мешанинов, профессор С. Б. Маловлар менен жолықтым, бул илимпазлар Ленинградтан Алма-Атаға эвакуация болып келген екен. Мухтар агг Әуезов, Смет Кенесбаев тағы басқа оқымысты дослар менен ушырасып турдым. Бизинч бир полк Семей қаласында туратуғын еди. Мен Семипалатинский қаласына командировкаға бардым. Семей қаласында толып атырған төбесинде айдың суўрети бар татар мешитлери күтә көп екен. Өткен заманлары саўда ислери менен татарлар толып кетипти, ҳәр кварталда бир мешитне деп ойладым. Мешитлер бекем қылып салынған, дәрўаза қойылып шарбақша темирден муқыятланып салынған. Бул мешитлер ҳәм әскерий комиссариаттан алын онда солдатлар турады екен.

Семейде қазақ пенен татарлар қуда болып қыз алып қыз берип араласып кеткенине көп заманлар болған, сөйттип «шала қазақ» деген этникалық групп пайда болып, булар қазақта емес, татарда емес, «шала қазақ» болып аталады екен.

1943-жылы август айында ел қорғау әскерий комиссариатының бас сыясий бақармасының шақырыуы бойынша фронттағы рус емес миллетлердин сыясий хызметкерлериниң бир айлық семинары болды. Семинар Москвадағы Ленин атындағы әскерий сыясий хызметкерлер таярлайтуғын Академияда болды. Семинарда орта Азия республикаларының әскерий сыясий хызметкерлери менен ушырастым. Бул мениң утғын үлкен қуўаныш болды. Әсиресе Қазақстан ҳәм Өзбекстанда бирге ислеген, бирге оқыған, көптен көриспеген дослар менен ушырастым.

Семинарда Орта Азияда халықларының өткендеги батырлық гүрес ислеринен бир неше тарийхшы профессорлар лекция оқыды ҳәм республиканың ҳүкимет басшылары өз республикалары туўралы докладлар жасап, сөз сөйледи. Бул семинарда ЦК ның секретары ҳәм Қызыл әскердин сыясий басқармасының начальниги Щербаков бизлерди қабыл қылып сөз сөйледи. Емельян Ярославский, жазыўшылардан Безымянский, Фадеевлар да лекциялар оқыды. А. Фадеевтин лекциясы литкеннен кейин ол машинаға минер алдында изине ерип барып сөйлестим, ол машинаға миниўден алдын бир аз тоқтал, ўақтың бөлип, мениң менен сөйлес-

ти. Ол маған «Қырқ қыз» дәстанын рус тилинде бастырып шығарыўды қолға алып атырмыз», — деди.

Ол гезде А. Фадеев СССР Жазыўшылар Союзында баслық еди, ол Қарақалпақстан жазыўшыларына және басқа да қылып атырған жәрдеми туўралы қысқаша сөйлеп берип машинпасына минип кетти.

Семинарда оқып жүрип, 1935-жылы Қарақалпақстанға СССР Жазыўшылар Союзының бригадасын басқарып келген Николай Пановтың үйинде мийман болдым. Николай Панов пенен өткен күнлер туўралы узақ сөйлестик.

«СССР Жазыўшылар Союзының бизлерди көрип Қарақалпақстанға жиберіўге болған жыйналыста ҳезирги ЦК ның секретары Александр Сергеевич Щербаков Максим Горькийдин СССР Жазыўшылар Союзына баслық болған дәуириде Союздың жуўаплы секретары еди. Ол Совет властының дәслепки күнлери Хийўада әскерий хызметте болып, Түркстанға келип көргел екен, ол бизлерге жазыўшылар ушын қызық үлке бар, сол елге барыңлар, — деп бизлерди үгитлеген еди» — деди. Семинар тамам болар алдында М. И. Калинин бизлерге сөз сөйледи. Мен М. И. Калининди бул екнши көриўим еди, ол киси 1936-жылы Москвада түрк тиллес халықлардың алфавити бойынша жана әлиппе комитетиниң илимий жыйналысында сөз сөйлеген еди. А. С. Щербаков Москвадағы Қызыл әскерлер үйинде бизлерди қабыллады. 1944-жылы декабрь айында Балкан ярым атаўындағы мәмлекетлерге де жолым түсти, фронт майданына қатнастым. Бул гезде 3 Украина фронты 5 атлы әскерлер корпусының 63-атлы әскерлер дивизиясының полит отделинде пропаганда инструкторы болып хызмет атқарып жүр едим. Менин бул еллерде, фронт майданында жүрип мыналар есимде қалған екен. Ен биринши мәртебе Румынияның Бухарест — Темишара деген қалаларында болдым. Румыния аўылларында нан болмайды екен. Нанның орнынан «мамалинга» деген мәккеден исленген быламықты жейди екен. Мәкке-жүўеринин унын бизин қатыбыламықтай қылып қайнатып, қойылғаннан кейин мамалиганын пуўын бурқыратып астақтапын үстине қазанды төңкерип таслайды... Үйдеги ҳәр адамның қолына жинишке сабақ береди, ҳәрким сабақтың еки ушынан устап мамалиганы — быламықты шегнцен

ағаш қырықандай етип кесип алып ауызына еплек салып, бизиң ыссы асқабақ жегенимиздей демин ишпнен шығарып тағы ишпне тартып хәмме жей баслайды. Мамалига жегендеги адамлардың ауызынан алған деми ыссыға ҳалықлаған адамдай дауысы еситилип турады.»

Хәр елдин ақшасы хәр түрли, Румынияда «Лей» Венгрияда «пенго» Австрияда «члинге» болып аталады. Бир елдин, мәмлекеттин ақшасы екинши мәмлекетке өтпейди, хәр елдин шегарасынан өтерде дивизия штабының ақша бөлиминен ақшамызды аўмастырып аламыз. Венгрия аўылларында қабақханаға (вино ишетуғын жер) вино ишиўге барсақ басына шляпа (қалпақ) кийген ғаррылар таяқларына сүйенип столларда отыр, олардың алдында жүз граммнан артығырақ вино сыятуғын кишкентай ойыншықтай графинлери бар, сол графинниң мойлынан устап ғаррылар вино ишип кешке дейин отырады екен, винодан басқа тамақ жоқ, қабақханада төрт-бес ғана ғарры бар. Ал скрипка шертип турған цыганлар отырған кисилерден көп, цыганлар вино ишип мәс бол отырған ғаррылардың құлағына жақын келип скрипкаларын ыңырапдырыс шертип тұр.

Румынияның бир аўылының көшесинен өтип баратырсам кишкене тозған үйде музыка оркестри еситилди, ал үйге кирип барсам бир цыганның семьясы бәри жабылып бир түрли әсбапта музыка ойнап отыр, үйинде төсек орын жоқ, аяқлары жалаң аяқ олар маған — Буннан отыз километр жерде бир бай адам «Вал»¹ беретуғын еди. Сол Балда музыка шертип таллап қылмақшымыз, — деп үйиниң иши менен барлығы жайу жүрип кетти. Үлкептери скрипка шертеди, балалары барабан урады, қатынлары таңца ойнайды екен. Маған Бал берген байдың бал болып отырған жайын көриўге туўра келди.

Бал берген байдан хәш нәрсе шықпайды екен, ол тек жайын береді, вино сатқанлар, байдың жайына келип виносын сатқаны үшін процент төлейди, жайын берген үйхожасы буфет, түрли тамақлар сатқанлардан хәм дәрўазанын аўзында турып процент ақша алады, жыйналған көпке музыка шертип тапқан ақша-

¹ Вал—ойын-сауық болатуғын, тойға усаған кеше.

сынан цыганлар жай ийесине ақша төлейди екен. Ол цыганлар бұрын көшелерде музыка шертип:

— Полешке байдың жайында Бал болады!—деп музыкасын шертип, сонынан жыйналған көпке бал туұралы дағазаны көше бойлап есигтиреді. Бул бал тамам болғаннан кейін цыганлар музыкаларын арқалап екінші бір қала, ауылға жаяулап жол тартады.

Венгрияда, числаның 11-күні еді, бір газетаны 14-числа деп жазып қойған, бул неге булай числа алдына қойылады десем газета шығарушы (жеке мүлік ийесі) маған:

— Газета ауылға барғанша 14-числа болады, егер булай қылмасақ газетамыз өтпей қалады, — деп жууа берді. Румынияда турушы бір орыс ғаррысы:

— Бизің хабаршыларымыз ұақыяны болмастан бұрын биледи, — деп маған қарап күлді. Мануфактура магазини аралап жүрсем, товарға тағылған товардың бағасы жазылған вирка қағаз күнде 2—3 ирет өзгеріп отырады екен. Егер тауар тез-тез өте басласа, товарға қымбатлаған вирканы алмастырып қыстырады екен, егер өтпей қала басласа, ғана арзаплата баслап басқа вирка қыстырады екен. Бул ұақыялар буржуазиялық стройдан қалған қалдық ғой деп ойладым.

Венгрияда Бальтон көлінің бойында бойлап отырып біраз топтың дауысы тоқтағанда блиндаждан шығып тум-тұсқа қарамақшы болып едим. Батальон командири шықпаң, төмен түсін, сизің маңлайыңыз кен екен, сизің маңлайыңыз снайперлердің көзін тез түседі. Абайлы болың»—деді. Менде әлбетте блиндажда қайтадан секиріп түстим.

Атыспа ұақытлары полит отдел начальниги передовой линияға барың окоптағы солдатлардан хабар алын — деп бұйырды, алдыңғы линияға бұққышлап барғанымда солдатлар маған:

— Сиз тылға тез қайтың, өлсек биз өлейік, сиз заман болыңыз, тез қайтың, деп ғауырласады. Биз сиясий хызметкерлер окоптағы солдатларға ұақтында көшпелі құхня менен тамақты жеткеріу, газета информацияларын оқып беріу хәм елден келген хатларды солдатларға қууыстырыу, олардың қолына қағаз беріп үйлеріне хат жаздырып алып кетіп, штаб арқалы хатларын совет еліне жөнелтіу, және солдатларға жана шыққан газеталарды апарып үлестіріуден

барат еди Атыспа тыныш болған уақытта сиясий лекциялар оқыймыз. Минне сонлықтан дивизиядан полкқа барғанымда ҳәр барғанда солдатлар алдыман жуўырып шығатуғын еди. Олар туўған-туўыс-қапшларша ҳүрмет пенен қарайтуғын еди. Бир күни бир старшина—Жолдас политрук! Сизге арнап виво сақлап қойыпбыз, деп флягин алып алдыма жуўырып шықты.

1945-жылы жаўды жеңип шадлы-шәўкет пенен совет елине қайттық. Оннан кейин Термез қаласында 2 жыл болып, 1947-жылы 10-март күни бес жарым жыл Ұатанға хызмет қылып, Қарақалпақстанға келип мәденият, әдебият ислерине қайтадан киристим. Фронттаңда халық легендалары туўралы мақалалар жиберип турған едим... Әмирбек лаққы, Ережел тентек атлы легенданы Одессаға жақынлағанда поезда қызыл —товарный вагонда отырып сыя таппай простой қәлем менен жазып жиберип едим. Ол материалларымды урыс жыллары Тамандар аға Сафиев хәм Орынбек Кожуров газетада бастырып шығарған екен. Ол мақаламды урыстан келип подшивкадан оқыдым...

СЕРБИЯ ЖЕРИНДЕ

Уллы Ұатан урысы дәуиринде сапар шегип жүргенде жолым Балқан ярым атаўы еллериниң Югославия, Румыния, Венгрия, Австрия жериңде жүргенде Венгрия менен шегаралас Сербия жериниң үстинең түсти.

Январь айының бир суўық күни бир неше жолдасларым менен ашық товар вагонда жол үстинде жолаўшы болып киятырмыз.

Жерде қар бар, күн кешке айланды. Күниң аязы бурынғыдан да артты. Поезд Югославияның Венгрия менен шегарасы Мокрин деген станцияға келип тоқтанды. Биз ойласып, тезден түсип, бираз жылынып алып, бул елге мийман болыўды мақул көрдик.

Общинаның политкомиссарына барып қонақ жай сорадық. Комиссар мәдений кийинген, орта бойлы, сулыўшық қара киси үйиниң ишинде арман-берман теңселип жүр екен. Биз жай сорарда бираз ойланғандай түр көрсетти. Ол киси қайтарып сөз айтпады. Дежурный партизанға бизди жайғастырыўға буйырды. Биз үйден шыға бергенде, буларды партизанлардың

үйине апар, дегендей болды. Бизди ертип шыққан жигит деревня адамындай кийинген ийинине мылтық асынып алған, мылтығы тозыңқыраған аў мылтық екен. Жолда кетип баратырып «сизлерди партизанлардын үйине апараман» деп түсіндірген болды.

Бул жерде «партизан»—деген сөз үлкен құрметке ийе екен, партизанлар абройлы, құрметли адамлар екен. Мен партизан — армия активи мағанасында екен деп түсіндим.

Мен қасымдағы еки жолдасым менен Сербия дийқанни Милан деген кисиниң үйине қонақ болдым. Биз ол үйге барарда бир ғана ғарры мама есик алдына шығып бизди құрмет пенен қарсы алды. Сербия халқында қонақты сол үйдин ең жас үлкені қабыл ала туғынын сонынан түсіндим.

Биз үйге кирип келгендей үй адамларынын бәри орнынан турып амапласты. Сөйтип қонақ болдық. Үйине қонақ келгенине үйдин ишиндеги адамлардын барлығы шад болды. Ол күни рождество байрамы екен. Биз әнгимелескеннен кейин үй хожасы бизден Россияда дийқанлардын жай-жағдайы тууралы көп нәрселер сорады. Қанша жери болады. Қанша сыйыры болады, колхоз хожалығынын қалай болатуғынын түсінгиси келди. Бирақ бахытқа қарсы ел ғаррыға жөнли, кеуилдегидей етип түсіндире алмадық. Өйткени биз сербия тилин билмеймиз. Ал олар рус тилин оғада шала түсінеди екен. Үй хожасы Милан бизиң алдымызға өз елинин картасын жайып қойып, бизге көп нәрселер сөйледі. Бирақ биз оған аз түсіндик.

Сонда сол үйдин келини менен баласы бираз сөйлескеннен кейин бизден рус алфавитин жазып беріуді сорады, биз оны тезден орынладық. «Рус әлиппеси бизиң сербия алфавитиндей болады екен ғой» дегендей түс көрсетип жымыйып күлисти, сербия алфавитинде жоқ ҳәрип таңбаларын түсіндириуге туўра келди.

Бизиң бир жолдас «Ленинград застолная» жырын жырлап еди, оны жаслар күтә жақсы түсінгендей тыңлады, текстин көширип алып, ядлап ыңылдап айтқан болды. Бул текст қолдан қолға өтип қонсы үйлерге де барып келди.

Иницр, қараңғы түн, епелек қар жауып тұр. Сол үйдин жигирма жасларындағы баласы Бранко маған жүр қыдырайық, тамаша көремиз деди, мен де сол ел-

дин үрп-әдетин билгим келип оның сөзін қайтарғаным жоқ.

Бранко менен бір пеше мәдени орындарды көрдім, бір неше жас өспірім балалар мениң артымнан еріп қызығып сөйлескісі келеді, «атың кім» деп сорайды, өткен тил жетпейді.

Бір кен көшеде жауған қарға араласқан бір топар көп жигит пенен қызлар үлкен шақалы ағашларды аяқастырып салып, от беріп атыр. Оттың жарығының дегерегінде гармонлар шертілген, тандалар ойналған, қайбіреулері ау мылтықтары аспанға атып, «салют» береді. Қай бір бой жеткен қызлардың қолында ишине вино, арақ толтырылған кувшин, хәр кімге рюмка менен вино усыпады, бул көптің ишінде арақ ишнүге құмар кисилерді аз ушыраттым. Биз бул топарға жақынлап келе бергенде төрт-бес қыз маған рюмка ұсынды. Мен олардың кейіне келер деп біреуінің рюмкасын қабыл алдым...

Бул шауқымға қызықпадым, қонақ жерге қайтқым келді, мени ертіп барған Бранко қайтқысы келмесе де, мениң зейнімді бөлген жоқ...

Таң атты, күн жарқырап шықты. Үйдің хаяллары тамақларын писириуге киристи. Үй хожасы гарры Милан бизди жибермеді. Тағы бір күн қалыұмызды сорады, биз тағы қалдық. Жуқалап жайған қамырға көкнардың дөнін хәм қант себелеп табаға писирген нәрсе болды. Табаны столға қойып, барлығы дегереклеп турды. Үй хожасы қолына үлкен қазан пышақ алып табадағы пискен қамырды квадратлап бір нешеге бөлді. Демек, хәр квадраттын хәр бөлегі бір адамның пайы болады екен. Гарры үлестирер алдында сол үйдегі гарры мамаға қарады. Гарры мама стол қасында стулға асылып еңкейіп турып, усы үйден бурынғы заманлары өлген адамлардың атларын атады. Хәр қайсысының атын атау менен ол мархұм адамлардың пайларын бөлек-бөлек алып қойды. Ол мархұмлардың гейбіреуі гарры маманын есинен шығып қалса керек, гейбіреулерінің атын атарда бираз ойланып иркілді. Гарры тағы бір бөлекті ала бергенде оның аузынан «жолаушыға» деген сөз шыққаннан гаррының пышақ ұслаған қоллары қалтырады, көзінен жас сорғалап кетті. Үй ишінің бәрі бірден шуұлап жылап жиберді. Гарры мама «Ресейде болса қайтып келер еді, немец-

лер қолында ғой» деп гүбірленип сөйледі. Тез тезден-ақ жылағанын тоқтаттық, тағы жұмысына киристи. Біз бұл үйдің партизанлар қатарындағы ең үлкен баласының бір жылдан бери партизанларға қосылып кетіп белгисіз жоғалғандығын аңладық.

Ширкеу қоңырауларының сесті пүткіл деревняны жаңыратты. Барлық адам байрам кийімлерін кийініп ширкеуге толып кетті, кейін дизилисіп үйлеріне қайтып жатты.

Бізлер сапарымызды дауам еттирүүге жүріп кеттік. Біз әскерий зат салынған қалталарымызды арқалап далаға шықтық. Ол үйдің бала-шағалары бізге үйренісіп қалған екен. Біздің кеткенімізге қыйналған түс көрсетті.

Біз далаға шығарда ол үйдің үй ишінің бала-шағалары изимізден ере шықты. Бирим-бирим хошластық. Хұрмет пенен шығарып салды. Бізлер узақлап кетсекте, узақтан ширкеу қоңырауының дауысы тал-тал қулағымызға келип турды. Олар урыс пйтсе, қайтарсып тағы да келип мийман болуымызды сорап еді, бірақ Мокриң жеринің үстинен мениң жолым екенши мәртебе түспеди...

УРЫС ПИТТИ, ЕЛГЕ ҚАЙТТЫҚ

Ониан бери көп уақыт өтті. Бул өмир ишінде бахытқа сөйкес, маған бир атлы әскерлер Дон казак корпусында азғана хызмет атқаруға туура келди. Бул урыстың ақыры еді. Ол мәхәлде биз Австрия елинде, Альп тауының қасында «Фин-кафельд» деген кишкене қаланың дөгерегинде тур едик.

Май айының жарқыраған бир күни еді. Тәбият жаулырап кеуилди шадландырып турған мәхәлдің үстине айта қалғандай үлкен қууаныш пайда болды. Ол Уатандарлық урыстың питиу хабары еді.

Казаклар жыйналды. Митинг басланды. Басшылар сөз сөйледі, жарыс сөзге шыққандардың көбиси қууанышы қойнына сыймай, қайбиреулері айтар сөзін айта алмай да атыр. Митинг аяқланды. Бир биреуді қутлықлаулар, жолдаслық сыйлық, кешелер басланды. Қала иши казак полклары турған орманлар жеңис салютларынан гүңиренип кетті.

Бұл гүниренген сеске атлардың шынғырып жисинеген дауыслары да қосылды.

Арадан көп күн өтпей-ақ ұзақ сапарға ат үстінде «марш қыламыз» деген приказ дүрс ете қалды. Буны еситкен казаклар муртынан күлди, қуғанды. Олар туған елге барыұды әрман қылды. Марштын қай тәрепке қарай қетегуғынын сорамай-ақ билди.

Казаклар ұзақ сапарға кетиүге тайынланды. Атларға таға қағылды, ер-турманлар тазартылды. Бирнеше мәртебе атларды салтанатлы көзден өткеріулер болды. Казаклар усы сапарға кимнин аты шыдамлы екен деп бәсекелести. Олардың аұзындағы әнгиме сөзлери тек вана ат туұралы болды.

Июнь айынын бир ыссы күни атлы әскерлер корпусы полк артынан полклар дизилип, оркестр шертилип, жылжып жолға түсти. Австриянын Альп таулары басында қонақлаған бултлары алыста булдырап көрипип кем-кем ұзақлап қала берди. Австрия елинин Оверзерт деген қала хәм Дорф аұылларынын үстинен өтип Венгрия жерине қәдем қойдық. Венгрия жери менен жүрип киятырмыз. Женимпаз халық армиясынын жол жүргендеги шаўкети қандай қызык салтанатлы, қандай көркем. Мен оны сыпатлап қағаз жүзине түсириүге әзиз келдим. Ойнаған оркестрдин сести, атлардың дойнақ сеслери, гүўлеп жырлаған эскадрон жырлары араласып женимпаз жырларды, женимпаз рифмаларды, шаўкетли—салтанатлы түрде көзге көрсетти, бул шаўкетти көрген адам елтип—мәс болады. Бул шаўкет женистин шадлы намасын шалады, тыныш тәбияттын мавасын алып ың-жың қылады.

Гейбир үлкен қалалардың ортасынан жүрип өтип баратырған мынларан қыз-келиншеклер жайдың жоқары этажларынан эскадронларға дәстелен гүллер таслады.

Казаклар өзинин мәдениятлы, тәртипли екенин көрсетип, олар «елимиздин туұған жерден ұзақта болып, барлық ўақытта Совет жаўынгерлеринин құрметли атағын жоқары ұстаңыз» деген сөзин ҳәрдайым ядта сақлады. Бизин жаўынгеримиздин киши-пейилилиги онын офицер корпусынын мәдениятлы екенди көринип турды.

Гейпара үлкен қалалардың кең көшелеринде корпус командирлери киятырған сапты көзден өткизеди.

Ал генераллардың көкірегінде орден, медаллар жарқырайды. Эскадронлардың ат дойнақтары асфальтлы көшелерде шақылдасып генералдың тусынан өте бергенде казаклардың кеули шад болады, қууанады, жүрек тамырлары қатты соғады. Өйткени бұл баслықтардың командасы астында жау менен алысқанда көп көрамат ислерди көрсетип жауға ойқан салғанлары есине түседі. Ал генераллар бұлардың көбинің атында жақсы биледи, жақсы таныйды. Гейбир жасы үлкен казаклардың ойына, көз алдында түрлі ойлар келеді, «Егерде тез арада демобилизация болса, бұл үйрепискен генераллардан қалай айырылып кетеміз?»—деп те ойланады. Корпус командири генерал лейтенант Горшков, политотдел начальниги полковник Привалов бұл казаклардың ҳәрқайсысы менен айырым әнгиме сұхбет құрған орынлары көг болған еді.

Бир полк командири жасы барған, көпти көрген ғары казак Климов, өзинің минетуғын машинасы бола тұрса да, атқа минип, ат үстінде көрұан көшти баслағандай, полкти ертип, колоннаны басқарып келді.

Казаклар өзіне таныс жерлердин үстинен жүрип киятыр, бұл жерлер казакларға таныс, буннап ярым жыл ғана бурын қыстың сууық аязлы, жауын-шашынлы күнлеринде күни-түни траншеяларда отырған, топ атылған, мина жарылған моторлар гүниренген жерлердин үстинен жүргенде көз алдына өткендеги ұақыяларды келтиреді.

Ҳәзир бұл жерлерде табият көриниси дымнан басқаша. Басқа табият көриниси тунжыраған тыныш табият, түрлі реңли жабайы гүлдер жазық кен далаларда жоньшқаның гүллери көк әреби қозының терисиниң буйрасындай, жабайы көкнардың қызыл гүллери жерге қызыл мақпал жапқандай болып көринеди. Жаз қуслары түрлі-түрлі жағымлы сеслер менен сайрап, ушып қонып жүр.

Бир күни Болотон көлиниң бойында урыс болған гезинде казаклар бұл көлге пәзер салып қарағанды жоқ еді, өткени ол ұақта кеуилсиз мениреу болып көринип тұр еді. Ҳәзир бұл жерлерде табият көриниси өзгерген, казакларды өзіне тартады. Қарауға мәжбүр қылады. Болотонның көк сууы жумсақ жел менен қозғалып қозғалып қояды. Оның үстине қуслар еркин, қууанышлы сарқын ушып жүр, Аспанда сарыққанда

оның қанатлары сулыұдың қасындай болып көринеди. Болотон көли хош болың дегендей, артта қала берди.

Бир күни Венгрияның ауылында Москвадан келген концерт бригадасы бизди қарсы алды. Қоғалдың үстінде гүллердің, жемис ағашларының арасында казакларға концерт көрсетти. Туўған ұатанынан келген қонақлар қандай жақсы. Казаклар жүдә қуўанышлы, шад болды. Әсиресе, көптеп бери еситпеген туўған ұатанының көркем өнери көпшиликке күтә унап қалды. Тылаушылар қорғасындай балқыды. Ойпаушыларға ойыншыларға дәсленки гүллер инам етилди. Полктың шәкирти жас казак 12 жасар бала артистка қаялға гүл усынғапда ол қаял қуўанғанлықтан өз баласындай баланы жерден көтерип алып қушақлап сүйди.

Дунай дәрьясының Субботница (сабатка) қаласының тусынан өттик. Көпирлер урыс ұақтындағыға усамай, қашан-ақ жөнленген екен. Урыс ұақтында бул көпирдің үсти думан, маскировка, қара түтин, күнде бузылып, дүзелип туратуғып еди. Енди көпир жарық, жарқын көринеди. Оның үстиндеги өткен кисини туншықтыратуғын бурқыраған түтинлер жоқ. Көпирден өтиўшилер енди қаўадағы самолетларға қәўипсинип қарамайды. Эскадрон дизилип Субботница қаласының асфальтлы көшелеринен жүрди. Бир көшедеги госпитальдың тусынан өтип баратырғанда жарадар болып жатқан жаўынгерлер, офицерлери, сестра—врачлар Совет адамлары шаўкетли экадронларға қарасты. «Казаклар үйлерине баратыр» деп бақырысты. Олардың көз алдында туўған ели, қайтыўдың әрманы елеследи. Эскадронларға медсестра совет қызлары қуўанышлы түр билдирип, көкиреклерин кеңейтип еки ийшнен дем алып шақақ урып күлисип қуўанысып бир-бирейин қушақлап атыр. Шақақласып күлисип, казакларға дәлкекли сөзлер унап атыр.

Бул казак корпусы өзинин жеңимпазлық ислери менен пүткил елимизге мәлим еди. Бул казаклардың әскери кийимлерине, кийген формасына қарап, көпшилик сорамай-ақ таныды. Жолларда еки үш күнлеп атларға дем берип тоқтаған күнлери маған бирнеше мәрте Вейгер (мядьяр) интеллигентлеринде де мийман болуўға туўра келди. Мен олар менен ҳәр елдің салты—үрп-әдети, әдебияты туўралы сөйлестим. Қайбир интеллигентлери мени ҳүрметлеп, стол үстине венгер

тилине аударылған рус әдебиат классиклериниң шығармаларын әкелип қойды. Олар Достоевский Тургенев, Толстой, М. Горькийдин шығармалары еди. Басқа классиклерди ушырата алмадым. Венгер тилинде Достоевскийдин шығармасы басқа жазушыларға қарағанда көп тараған екен, оның себебин биле алмадым...

Биз сөйлескенде немецше, русша, венгерше ҳәр түрли тилден азмаз қосып түсинистик. Стол үстинде усы тиллердин сөзликлери жатты. Бизиң лексикамыз сғада жарлы болғанлықтан түсинисиў қыйып болды Сонда да бир-биримизге елlep түсинискен болдық.

Бизлер Москвадағы жеңис парадына қатнасып қайтқан казакларды салтанатлы түрде қарсы алдық.

Казак полклары күндизде, түнде де сапар шегип жүрип киятыр. Трансильвания таўларынын қыспақлары арасы менен, Карпат таўларын жағалап, айсыз түнек қараңғы түнлерде, таў-тасларына атлардың дойнағы соқлығысып, шахмақ тасын шаққандай ушқындар ушып көринеди. Түнде жылтырап көринетуғын таў қоңызларынын көгилдир жарықлары жылтырап көринеди. Гейбиреўлери алдымыздан жылтырап ушып та өтеди, оның әзиз жарықтары жолдың еки: бетине жаал-жулт етип, неше мынлары ушып-қонып көзди қамастырғандай болады. Жарық қоңызды мелин биринши мәртебе көриўим еди. Табиғаттын бул иси маған таажип көринди, ҳайран қалдым. Бир қоңызды услап алып шапкемниң ишине салдым. Азанда қарасам оның жылтыраған жылтыры көринбеди, тек түнде ғана жылтырайды екен. Себеби онда ушқан ўақытта фосфор элементи жылтыраса керек.

Үстине кийген буркасы желпилдеп связнойлар келип жүр, саптың басында узақтан трубачтын шерткен намасының сести келеди. Қазаклар сол сеске қарап, атқа қашан минип, түсетуғынын, қашан жортып, қашан адымлап жүриўдин командасын биледи. Трубач тек ғана ойнамай, казаклардын өтениши бойынша, бир труба менен бийлеў намаларында шертеди, узақ жол жүрил жалығып жүрип келген казакларды сергеклендиреди, труба сеслери әлле қайларға кетеди...

Салқын шық түскен, тыныш табиаттың труба мазасын алады, оны тыныш уйқыдан оятады. Гейбир

эскадронлардан ески казак жырларын жырлагандардын сести узақтан тал-тал еситиледи.

Корпус Румын жерине қәдем басты. Булкарада Румын тили керек болды. Шалама-шекки үйренип алған Венгер тили Румын тили менен шатысып кетти. Мен Румын жеринде бир инженер интеллигенттиң үйинде еки күн мийман болдым. Ол Румын дийханларына жер үлестиреди екен. Ол Румынияда жер реформасы туғалы маған көп нәрселер сөйледі. «Қурғын хожалыққа елиў гектар, жарлы хожалыққа бес гектар жер береміз»—деди. Мен оған гейбир элементар сораўлар бердим. «Егер елиў гектар берген хожалық қурғынласып, он онбес жылдан соң оғада байып кетсе не қыласыз?»—дегенимде— «Байымайды»—деп жуўап берди. Әдетте адамлар стол басында жай сөзлер сөйлейди. Бизлерде әлле неше сөзлердиң басын шатпақладық. Әдебият, салт-саналар туўралы сөйлестик. Көбине көг хожалық системаларын көп сөйлестик, хожалық системасы туўралы, жәмийет қурылысы, мәмлекет қурылысы туўралы теориялық жақтан расимсиз түрде жарысып сөйлестик. Ол интеллигенттиң барлық мәселе—сөзинде оғада қопал—саўатсыз екени мені таң қалдырды. Менин кетер ұағымда ол өзине қысқаша «жуўмақ» шығарды. «Сизлерде колхоз хәм социализм жақсы; бирақ қудайға ибадат қылмайсыз, соныныз жаман» — деди.

Сонын менен корпус мың ярым километр жерди қырқбес күнде жүрип өтті. Полеште қаласынан өтип Рыбников дәрьясының жағасында Рыбников Фокшаний деген кишкене Румын қалаларының дөгерегинде полклар дем алыўға орналасты. Бул жердөн поездға миниўимиз керек еди. Қала ишинде бир еки кишкене ширкеўдиң ишинде уллы рус әскербасы Суворовтың баласы генерал-лейтенант Аркадий Александрович Суворовтың мрамордан жасалған қәбирин көрдик.

Ол 1854-жылы Рыбников дәрьясынан атлы өтип баратырғанда аты тасқа сүрнигип жығылып, аяғы аттың астында қалып олат болған екен. Қәбир үстинде хәм дийўалдағы жазыўда усы сөзлер айтылған, тағы бунда «ұақытша жерледик, Перебургқа денесин алып кетиўге ұақыт жағдайы көтермеди».—деп жазған екен. Ширкеў дийўалларында өткен өсирлерде жазылған рус солдатларының толып атырған автограф жазбалары.

бар. Казаклар булкарада митинг құрды, сөзлер сөйледи құрмет ушын қәбир басына гүллер қойды. Ертеңине «Ударная конница» корпус газетасы бетинде А. Суворов, онын сол мәхәлдеги турклер менен урысы жөнинде мақалалар басылып шықты. Соңынан да басқа полклардың казаклары изи үзилмей экскурсияға келип турды. Ширкеу мәзини А. А. Суворов туўралы онын қалай өлип, опат болғаны туўралы түрли халық аўзындағы легенда—аныз сөзлерди сөйлеп берип турды.

Бул қалада үлкен жастағылар демобилизацияланып үйлерине қайтатуғын болды. Буларға жазылған политотделдин «жаўынгер дос казак» деп жазған үндеу сөзлери казаклардың жүрегине майдай жақты. Казаклар таласып бир данадан алып оқыған мәхәлинде олардың көз алдынан барлық өткерген өмирлери, қан майдандағы урыслар, қыйын-қыстау болған жерлер, қырлары, даласы. Кавказ тауы.—Ниред—Хаза Будапештеги урыслардың бәри көз алдынан елеслеп жүрип өтти. Бул жерде поездға миндик. Казаклардың қулағына совет паровозынын сести келди. Бул гудоклар казакларға ысық көринди. Шегарадан өттик, шегарадан өте бергенде, эскадронлардың «Ура» деген сести даланы гүңирендирип жиберди.

Туўған елге, ата мекәнға, совет топырағына аяқ бастық. Бул жердеги адамлар бәри бизге түсиникли тилде сөйледи, бул жерде жоқарыда айтылған сөзликлердин кереги болмай қалды. Шегарадан өткенде станцияда бир үш жасар бала маған «дядя» деп еди, көптен бери еситпеген нәрестениң сести маған күтә ысық көринди. Бул баланың «Дядя» деген сестин елеге шекем умытпайман. Үлкен жастағы казаклар үйлерине кетти, жаслар әскерий хызметин дауам етти, бул корпуста бул Дон казаклары семьясында тек Дон казаклары ғана емес, бунда уллы ұатанымыздың барлық жерлеринен: Кавказ тауы, Украина даласы, Белоруссия орманлары, Узақ Сибирь, Қазақ даласы, Қуяшылы Өзбекстаннан—барлық жерлерден ўәкиллер бар еди. Олар бул жаўынгер казак семьясы туўралы көп жылларға дейин есинде сақлайды.

Бул күнлери елге қайтқан муртлас казаклар өзиниң туўған сүйикли дәрьясы болған Дон бойында паракат мийнет етип, муртлас казаклар муртын таулап.

шыйырып қойып, өзінен киши жасларға атлы Дон казак корпусының әжайып батыр ислеринин ертеклерин сөйлеп береді. Жас казаклар бул Дон казак корпусының құрметли жауынгерлик традициясын дауам еттириуге барлық ўақытта таяр! Менин Дон казак атлы әскерлер корпусында азғана ай әскерий хызмет атқарған ўақытларымдағы мениң есимде қалған өмир елеслери қысқаша мине усылардан ибарат...

ҚЫЙЛЫ-ҚЫЙЛЫ ҚЫЛУАЛАР

ҮЙДЕГИ ЕСАПТЫ БАЗАРДАҒЫ НЫРҚ БУЗАДЫ

«Өзим есапласам: өгиз бенен сыйыр тийеди, кисиге есаплатсам: аяғым апнан-саннан бир тийеди»—дегендей, Тынышбаев деген бир пухта адам ҳаққында сөйлеп бермекшимен.

Бир неше жазыўлар, арызлар, хатлар өтинишлер арқалы Тынышбаевтың бир жумысқа өтип алғанынада әдеўир ўақыт болған еди.

Тынышбаев қара басы турады, жасыда бир талайға барып қалған, үйлепбеген, енди қартайдым, үйленюўдин не кереги бар, бир өзим турғаным мақул гой деп, бир өзи көп жыллар өмир өткерген адам,

Тынышбаев бир жерде муғаллим болыўы менен кәпәэт қылған жоқ. Советлер Союзының барлық қалаларындағы оқыў орышларына өзине жумыс сорап, арыз қылып жатты. Ол—қәзирги жәмийетимиздин ишинде айрықша бир тип.

Семья менен турыўды сүймейди жаздын күни саратанның ыссысында қалпақ ҳәм галош кийип, қолына иймек таяқ алып, еңкейип жүреди, терезеси былай турсын, есигине де темир решетка қурып қояды. Онық сөйлейтуғып сөзинин көбиси қайсы қалада қандай мазалы тамақ, қандай жемис бар, қайда арзан, дегендей гәплер. Булар туўралы сөйлегенде аўзынан суўы қурып сөйлейди. Тынлағысы келмеген киси болса тынлаўшының қолынан ушлап турып тынлаўға мәжбүрлеп сөйлейди. Оның сөзин бир-еки тынлаған адам оны көриўден-ақ қашынқыран жүреди, илажсыз тutyлып қалса, қутылғанша дилгир болады,

Тынышбаевтың бир жерге келип, жумысқа орнала-

сар алдынан алды менен ойланатуғыны—неңи жеп, неңи ишиу. Бул енди оған питкен бир минез, болмаса ол материаллық жақтан күтө тәмиизилеген адам. Сол ойлаған ойының ишинен Тынышбаевқа биреуи күтө мақул түсти:

«Семьясыз адам ушын, бир қара басы ушын қазан асыўдың, тамақ писириўдың, отынды бийкарға зая қылыўдың не кереги бар? Оннанда магазиндеги тайын тамақ консерваны жей берсем, оның босаған қутысын жыйнай берсем, ол босаған қутылар бир талай ақша болмай ма?». «Консерваның босаған қутысын саўда органлары қайтып сатып алады» деген сөз, бир еси-тиўден Тынышбаевтың ядында қатты сақланып қалған еди.

Арадан жыллар өтти. Тынышбаевтың үйи босаған консерва қутысына толды, қутының ишиндеги қалдық ет пенен балықтың ийисинен үйдиң қаўасы бузылып та кетти. Консерва қутысының жыйналғаны соншелли, Тынышбаев өзиниң кроватын қойыўға орын тарлық етти. Түнде далаға шыққанда, консерва қутыларынан атлап өтип, сүринип жығылып, ишинен сөгинипте жүреді.

Тынышбаев өзиниң тумлы-тусқа жиберген арыз-ларының биреуинен өзін қуўандыратуғын бир хабар алды. Оны тағы бир жұмысқа шақырыпты. Тынышбаевтың бул ўақыттағы қуўанғалы көрсеңиз еди: көз әйнегин қозғап қойып, консерва қутыларынан атлап, годдаслап әрман-берман жүрди. Қуўанғанынан иштейи де ашылып, бир порсының орнына еки порсы консерва жеди де, қуўанышлы шырай менен далаға шықты. Күндеги көзине кийип жүрген көз әйнегин де үйде умытып қалдырып, жары жолдан қайтып келип, кийди, ислеген жери менен есапласыўға жол тартты.

Тынышбаев ислеген жеринен расчет алды. Буннан кейинги биринши иси, алған ақшаның үстине ақша қосыў ушын босаған консерва қутыларын сатыўға, усиндайларды қайта сатып алатуғын дүкәнға жолланды. Қутыларының көплигинен, машинаға тийеп барсам ба деп те ойлап еди, тайын машина да болмады. Тағыда «Алды менен сөйлесип қайтайын» деп дүкәнға барып еди, дүканшы жоқ болып шықты. хәм бир қанша күнлерге шекем келмейтурын болып шық-

ты. Оны тыңласын ба, Тынышбаев көп дауласты, бірақ нәтиже шығара алмады.

Тынышбаев босаған қутыларын сата алмай, қыйып, кете де алмай, самолетке алған билетинің срогы өтіп, күйіп кетті. Бір неше күн усының изінде жүріп өзинің баратуғын жағындағы жұмысынан да қалып қойды...

Бұл күнлери Тынышбаев тағы да бір қалада ислеп жүрген қусайды. Ол жерде де қанша боларын ким билсин? Тынышбаев ески ертеклердеги дүньяхор ғарры типлердин хәзирги замандағы қалдықлары ғой десек болады. Бундай типлер өмирде аз да болса ушырасады ғой!

ПАЙДАКҮНЕМ

Тәңирбергеновтың баслауыш мектептин муғаллими болғанына көп жыллар болып еди. Бірақ оның қолында муғаллимшиликке гуға беретуғын дипломы болмай, Тәңирбергеновты оқытушылық жұмысынан босатуы тууралы хәр сапар жаңа оқыу жылының басында бір талай дәу-жөлжеллер болып, басылып жүрди. Арадан жыллар өтті. Тәңирбергеновтың бір қатар жолдаслары иштен хәм сырттан оқып, жоқары билимге ийе болды. Қолларына диплом алды. Ал Тәңирбергенов оқыуға бара алмауы, үй машқаласы, үй пайдасы, пайдакүнемлик есин алды. Жер екти, мал жыйнады. «Егинди ким қарайды, малларды ким бағады»,—деди де, соларды айналшықлап, былай-былай шықпады. Үйде жүріп оқығанда да хеш нәрсеси жоқ, бар сауаты да кем-кем сарқылып барады.

Ал соның менен Тәңирбергенов оқытушылық жұмысынан босатылып қалатуғынына енди көзи жетти. Қолында дипломы бар муғаллимлер көп келе баслады.

Районлық билимлендириу бөлиминин қысыуына шыдамады ма, яки муғаллимшиликтен шығып қаламан ба деп қорықты ма, яки өзи ақылға кирди ме, өйтеуір, Тәңирбергенов Нәкис қаласына бір жаз сырттан оқыуға келди.

Жазғы оқыу мәүсими тамам болмай-ақ ауылдағы үй машқаласы, малы, егини чдқа түсин, жолдасларынан бурын Шоманай районуна жол тартты.

Тәңирбергеновтың жолдаслары жазғы оқыуын питкерип қайтып Тәңирбергеновты көрип тийисли курсты

питкергенлерин, көп сөздин ишинде сырттан оқыўшыларға жол ҳәрежет бергенин айтты. Өзи бурын кетип, бул жол ҳәрежеттен бос қалғанына өкинип, жамбасына бир урды:

— Аттең, азырақ тоқтағанымда мен де алады екен-мен ғой,— деди.

Тәңирбергеновтың жол ҳәрежеттен бос қалғаны, өзи-өзине пәлт бергени ҳең ойынан шықпады. Ақыры ойланып-ойланып, сол ҳәрежетти алып қайтыўға Шоманайдын бир узақ аўылынан Нөкиске жол тартты. Жолда машиналар күтти. Бир машинадан екінши машинаға минип, бир неше машиналарға минип-түсип, жол азабын тартып Әмиўдәрьядан өтип, Нөкиске келип жетти. Сала жол ҳәрежетин алыў ушын арза берди. Бухгалтериядағы ақша документлери әлле қашан тиғилип кеткен екен. Бухгалтердин документлерин аўдартып, кассир менен бухгалтердин басын айландырып, жұмыстан қалдырды. Көп тинтиўлер менеп сырттан оқыўшыларға ақша төлеген ведомость табылды. Тәңирбергеновқа да отыз бес сом тийисли екен. Тәңирбергенов өзине тийисли отыз бес сомды алып, жүрегин жай тапты. Аўылына қайтты. Тәңирбергенов Шоманайдан Нөкиске келип кетиўге жолда жүрген жол азабын есапламағанда елиў сом жумсапты. Ол жағын Тәңирбергенов есапламады-да: өйткени аласы билимин алмаса да; журт қатары аласы ақшасын алды.

ТУРМЫС ДҮЗЕТКЕН ЖИГИТ

Муратбаев районлық мекемелерде жай хызметкер болып ислегелине бир неше жыллар болған еди. Бирақ Муратбаев мекемени өзи басқармай, биреўдин қараўында ислеп, өзиниң дегени болмай, тек тапсырған тапсырмаларды ғана орыплап жүрди. Усы жүргенинде Муратбаевтың көкирегинде ат басындай әрман жүрди. Ол да болса мекемеге баслық болып, басқаларға буйрық берип, әсиресе үй турмысын өз дегенинше жөнлесем деген әрман.

Муратбаев бул әрманына жетиў ушын оқыўға барып, диплом алып келиў керек деген жуўмаққа келди.

Муратбаев оқыўға кетти. Питкерип-те келди. Муратбаевтың дегени болды. Районлық мекемелердин биреўине баслық болып тайынланды. Муратбаев мекемеге баслық болыўдан-ақ «үлкен хызметкер салдамлы бол-

ыу керек, болар-болмасқа адамлар менен сөйлесе бермеу керек» деп ойлап, кабинетине кисе қабыл алмаудан баслады. Муратбаевтың жолдаслары буған таңланып: — «Бизин Муратбаевқа не болған, үстине хеш кимди қабыл қылмайды ғой, бул ямаса бюрократ болыўды оқып қайтқан ба?»—деп, күлишип сөйлесетуғын болды.

Муратбаев усы жуўаплы хызметке тайынланыўдан оның урыў жағынан ағайинлери, дайы хэм жийенлери Муратбаевқа оның бундай хызметке турғанына қутлы болсынға келип-кетип атыр. Оның жигирма жылдан бурынырақ қатнаспай умытып кеткен тамырлары да тамыр жаңалап, олар да келип атыр. Муратбаев бул хәрекетке күтә разы ўақты хош.

Муратбаев турар хызметине турып, кеўилиндеги дегени болды. Енди ўй турмысын жөнлеу керек болды. Оның ўйи бурында жаман емес еди. Бирақ Муратбаев ен алды менеп минетуғын атының ер-турмапын жөплеу, гумбирлеген отау тигиўди әрман етти.

Муратбаевтың хызмет бабында минетуғын машинасы бола турса да түрли жоллар менеп бир атты бир атқа алмастырып атақлы жүрмелди алдырып, оған шашақлы жипек жалпос, шашағы суўдыраған жипек жона, ушығадан пағыс салынған терлик, ғола тоғалы телеген айыл, ғоладан қуйылған қуйма ээрги, ақбаслы ер, ғуббалы қуйысқан менеп ғуббалы сийнемент сай етти, қулдасы, жақсылап сазлап, ат минди.

Оның бурынғы заманның жет-жағасын көрип қалған жасы үлкен ағайинлери: «Бәрекеллә иним, сазлап минген атың қутлы болсын, өзине несип етсин,»—деп атыр. Муратбаев буған да пыснап демин алып, марапатлаңып қойды.

Енди оның семьясында ўиди сазлау кецеси басланды. «Гөне ўидин уўығын қайтадан қәлемлетип, гөне, саўдыраған керегесин көклеп, үзигин жамап бәлеге қалдым, ўиди тигетуғын болсаң, тез бол»,—деп хаялы тоңқылдап, бурқ ете қалды.

Хызмети өзиннен төмеп адамлар жанеўит ағаш, ўй талдан отау тигип отырғой,—деди хаялы тағы бир күни,

Тоғайда жәнәўит ағашы—ўй тал тораңғыллар менен араласып сийрек көгереди. Оның уўық, керегеге жарарлық дүзиўлери нақансаяқ, сийрек ушырайды.

Сонша тоғайдан бір үйге жеткендей үй тал табыу қыйың, машақатлы болса да, бажбанлар бұл бұйрықты орындады. Соның менен үйдің сүйегі үйші тәрпинен питкерилді. Ал енді бұның бау-шууы, сыртқы жанбау, ішкі жанбау, ақ басқур, қызыл басқур бел жип, оны ақтан жабыу, құлласы, үйге керек жарақты табыу керек болды.

Базардан бұл заттарды ізлеу үшін қалаға кисилер жиберилді. Базардан табылмағандарына бар адамдарын еситип, оларға адамлар жиберилип, араға кисилер салынып, қәтере қылып, соралды. Көп сандалыспалар менен үйдің бау-шууы да гитти. Муратбаевтың қара үйи айта қалғандай, бұрынғы замандағы байлардың келіні түскретуғынындай гүмбирлеген ақ отау болды.

Муратбаев бұл тиккен үйіне бұрынғы тәртіп бойынша бір жап сойып азынаулақ той да берди. Муратбаев бұл отауына жана «мазмун» берди: үйге электр, телефон құрды, отауға тахта пол салсам ба деп те ойлап еди, бірақ оны ерси көрди ме, пол салдырмады. Бірақ үйдің алақшынын қарағай тахтадан әшекөйлеп енді етип салды. Сол бір алақшынының өзи үйге пол салғандай көринип тұрды.

Муратбаев атқа қәм үйге керек заттын көпшилигін қәтереси арқалы. «ийесине керек, болса қонсысы өкпелемес» дегенди былай қойып, біразды қыйландырып, біразды тартындырып сорап алып, жыйнады.

Кисиннің өзине унап кеткен затын сорап алыу оған әдетке айланып кетти. Ол атқа керек, үйге керек зат былай тұрсын, биреудің үстінде жақсы киім көрсе де «мынау бизге қайым екен» деп сораптуғын болды. Опын бұл сөзи журт арасында нақылға айланып кетти. Мине усындай жоллар менен Муратбаевтың үйи қоржын, сецсең постын, қамшы менен малақайға толып кетти.

Жақында Муратбаев орнынан босатылыпты. Баяғы ол әмелдар уақтында оның сораған затын бере берген адамлардан ким қоржынын, ким постынын, ким қамшысын, ким малақайын сорап Муратбаевтың үйіне барып отыр деп еситтик.

Оған сорағанын бергенлер де тап оның өзіндеі адамлар гой.

ШИЛЛЕХАНА

Халық арасындағы ескилік үрп-әдет қалдықтарының біреуі «зат қәлеу» деп аталатынын дәстүр. Біреудің хаялы ұл яки қыз туға қойса, оған құтлы болсынға келиушілерге «шиллекханадан құры шықпа» деп бір бұйым, яки кийім сыйлық етпеледі. Яки құтлы болсынға келиуші, келген үйінің бір затын кәлейді.

Мине усы дәстүрдің елге дейін дауам етіп киятырғаны тууралы бір балалы болған үйдегі «шиллекханада» ушырасқан исти сөйлеп өтсек артық болмас, ескиликтің қалдығы менен гүресте бул әңгименің азда болса жәрдемі тиіс деп ойлайман.

Тоғжанов деген адам өте нәшели адам. Ол көбіне арбаны сазлауды сүйеді. Мақтаулы, күшли ешек алып миніу—оның пешеси. Тоғжанов ағайдың көп ешеклерді алып—сатып жүргенінде оның қолына ғаррылар арасында мақтауы жетіскен атақлы қара ешек түсті. Қара ешекті сылап-сыйнап бақты, жем берді. Оған жабыу жапты, ығайықлы ешек арбаны да сазлады.

Тоғжанов ағайдың ешек арбасына қызығып адамлар талай мәртебе келсе де Тоғжанов қайыл болмады.

Тоғжанов ағай қартайғанда улы болып, той берді. Оған құтлы болсынға узақтан-жақыннан адамлар, тамыр-тууғанлар ығысып келип жатты. Тоғжанов ағайға ешек пепен арбадан айрылып қаламан ба деген қауип тууды. Оның ойы рас болып шықты.

Бұрын ешек пепен арбаңды сат деп жүргенлердің біреуі Нурымбет еді. Ол хаялы менен бір табақ бауырсақты көтеріп келип: шиллекханадан құры шығуға болмайды, бұрынғыпын жолы, «ат өлсе де қәде өлмес, арық қойдан төслик ал деген, ешегин менен арбаңды қәлеп келдик» дегенде Тоғжанов ағайдың маңлайынан ерксіз тер шықты. Илаж жоқ, «Енінің пішкен тоны бар, атайың салған жолы бар»,—деп, Тоғжанов қайыл болды. Нурымбет қууыңлап арбаны жегіп алып кетті. Тоғжанов ешек арбаның изінен қарап қала берді.

Арадан бір ай өткеннен кейін Нурымбеттің де хаялы ұл тууып, оның Тоғжановтан алған ешек пепен арбасын басқа біреу қәлеп, алып кетті. Бул хабар Тоғжановқа жеткенде тағы да бір рет қыйланды. Арадан жыл өткенде ешек пепен арбаға иіе болған

Қыдырбайдың хаялы қыз туұды, Тоғжановқа қолайлы жағдай туұды. Хаялына тезден бауырсақ психириўге буйрық етти. Бауырсақ та хазир болды. Қызыл шыттан бала көйлек тигип, екеуи Қыдырбайдың үйине «сүтлы болсынға» барды. Кетер алдында Тоғжановқа не қалейсен дегенде «Маған басқа заттың кереги жоқ, баяғы қолдан шығып кеткен ешегим менен арбамды бере рой,»—деди.

Қыдырбай буран қайыл болды. Тоғжановтың ешеги менен арбасы аман-есен қолына тийди. Бирақ арбаны абзалларынын алмасын оның қай биреулеринин тозып қалғаны хәм ешектің күтмининң бираз кем болғаны белгили болды. Солтай болсада Тоғжановтың өз малы қолына келгенине қуғанғаны соншелли, үйине қалай жеткенин де билмей қалды.

КВАРТИРА ДАУЫ

Бул ўақыя гөне Төрткүлде болып еди хәм оның болғанына көп жыллар болды.

Июнь айынын бирыссы күни Рахметов, Төрткүл қаласынан Ташкент қаласына командировкаға барып, Төрткүлге қайтыў ушын самолет күтти. Ол аэропортта Төрткүлге хызметке келетугын Нағметуллаев деген жүгит пенен ушырасып, екеуи таныс болды.

Рахметов Төрткүлге биринши мәртебе киятырған Нағметуллаевқа баратугын жериинң жай-жағдайын түсиндирди. Бираз самолет күтип, самолетқа да минди. Төрткүл аэропортына келди. Самолеттен түскеннен кейин Рахметов Нағметуллаевқа:

— Гостиницаға барып не қыласаң, мениң төрт бөлмели квартирам бар, жұмысқа орналасып, квартира тапқанша мениң төрдеги бир бөлмеде тура берин, — деп мирәт етти.

Нағметуллаев «жүде рахмет, сизге» деп чемоданларын көтерип фазтонға миңип, Рахметовтың үйине бирге келди. Нағметуллаев хызметке орналасып, Рахметовтың төрги бөлмесинде тура берди. Рахметов Нағметуллаевқа:

— Бизлер семьямыз бенен қурортқа барып келемиз. Бизлер келгенше бизиң үйге ийелик етии, көз-қулақ бол. Бизлер қайтып келгеннен кейин, квартира тауып, көшерсиз, — деди.

Нағметуллаев бұған да «оғада жақсы»,—деді.

Рахметов хаялы менен куротқа кетіуден-ақ Нағметуллаевтың хаялы еки жас баласы менен онын изинен келди. Булар Рахметовтың үйінде туұрыұы менен сол үйдің үй кннгасына паспортын да жаздырды. Квартира излеу деген ойына да кирип-шыққан жоқ. Олар тек Рахметов келиуден квартиранын еки бөлмесин дауласып алыудын планын дүзди. Бир күнлери Рахметов курорттан да келди. Арадан бираз күнлер өткеннен кейин Нағметуллаевтан жайды босатыұын сорады. Ал ол Рахметовқа: «Мениң бул үйде турғаныма бир неше айлар болады. Бул үйге мен де хожайынмен, және де бул мениң жас балаларым ушын қолайлы; егер мен көшегойсам, мүмкин полсыз жайға дус келии қаламан ба, жас балаларымды пол жоқ жайда сақлай алмайман, минекей, сентябрь айы келди. Сентябрь айында квартирадан көшириуге закон жоқ»,—деди кесип. Булардың арасында питпес дау басланды.

Сол жылы Нағметуллаев Рахметовтың жайында қыслап қалды. Рахметов илажсыздан бәхәрдің келиуін күтті.

Май айы келгенде Рахметов Нағметуллаевқа «Енди бизин жайда усы турғанын болар, жаз шықты, енди босата ғой»,—деп еди, «Бул жайдан шықпаймыз, мениң тағы жай излеп хәлекленип жүрер жағдайым жоқ», деген жууап алды. Рахметовтың қатты ызасы келди. Нағметуллаевлар бир жерге қыдырып кеткенде «Енди қайдан кирип шығар екенсең» деп, ортадағы бөлмениң есигин жауып, шегелер менен шегелеп, бекем бекитип таслады.

Бұған Нағметуллаев сасқан жоқ, өзи турған бөлмениң әйнегинен кирип-шығып жүре берди. Бир күнлери Рахметов районнан, командировкадан қайтып келсе, Нағметуллаевтың кирип-шығып жүрген терезесин алып таслап, оның орнына есик қурып, және де есиктің алдына кишкене дәлиз салып алғанын көрип, қайран қалды.

Булар квартира дауы менен бир неше мәртебе халық судынын алдына барды. Судтың да басын қатырды. Сөйтип жүргенде булардың дауы «аңсат шешилди», Әмиұдәрья булардың дауынын питиўине қараған жоқ, бул екеуиниң дауласып жүрген квартирасы қаланын

шетинде, дәрәя жағасында еди. Оны дегнш алып, булар басқа квартираға көшип кетпүге туўра келди.

Бул күнлерде булардың даўласқан, көп қағазлар жазысқан, көп сөзлерге барысқан квартирасының үстинен Әмиўдәрәя ағып тур.

Булар бул күнде жаңа салынған, жақсы, жана жайларда турады. Еки даўкес бири-бирин көргенде өткендеги жоқ жерден сатып алып даўласқанлары есине түсип, бир-биринен қатты уялады.

САҰДА ДОСЛАР

Саўдагерлер саўда үстинде болған дослықты «саўда дос» деп атайды. Бизин бул сөз қылып отырған әнгимемиз саўда үстинде болған ўақыя болғанлықтан, бул жазылып отырған әнгимснин басып да «саўда дос» деп аталаық.

Ембергенов та хәммениң жай салып атырғанын көрген. Жай салыўдың талабында болып, ақша жыйпап, жай салыўдың сәддибесине киристи. Алды менен жайдың гербишин қуйдырды. Бурын жай салыў тәжирийбеси болмағанлықтан, гербишти тасыў ядында жоқ. Ембергенов гербишти жай салатуғын жерден қуйдырмай, басқа жерден қуйдырды. Ал енди сол гербишти тасыўдың өзи бираз ақшаға түсетуғын болып, оның жайға есаптаған ақшасынан артып кетти.

Ембергенов ойланып-ойланып буның аңсат жолып тапты. Еки бастан арба өзимде бар, бир ешек алайын, гербиш тасып болғаннан кейин сатып жиберемен ғой. бөлким, сатып алған баҳасынан артық сатып пайда да қыларман, деп ойлады.

Қолыйлы ешек алыў ушып базарға дейин бес-алты күн бар еди. Базарсыз күни сататуғын ешек қарастырып, ешек сататуғын кисини тапты. Ешегин сатып алып, саўда үстинде дос болды.

Ембергеновтын ойлаған ойы қуп түетти. Арбаға ешекти қосып, гербишти тасып алды. Жайды да питкерди. Енди бурынғы есап бойынша ешекти базарға шығарып еди. Бурынғы баҳасына ҳеш ким сорамалы. Ембергенов қатты қапа болды. Енди ойланып: «жайды ғой салып болдым, еки бастан, ешек өз баҳасына өтпеди, енди өз баҳасына, ийесине қайтып берсем қайтеди»—деп, ешекти жетелеп баяғы «саўда досының» үйине жөнеди.

Достына барып:

— Достым! Ешегиңди жумсап қарап едик, аяғының майыбы бар ма деймен, аяғың шекки басады. Енди ешегиңди қайтып ала ғой,—деди.

Достының қаялы:

— Ешекті алғанда қарап едің ғой, көрмедің бе. Бизиң ешекті сонша ұақыттан бери пайдаланып-пайдаланып, қайтып әкелиң бергеніңіз қалай?—деди. Ембергенов та бос келген жоқ:

— Сенің ешегіне сонша ұақыттан бери қанша батпан жем бердім, буннап алып кеткенде орнынан зордан туратуғын көтерем еді, енди көрмейсең бе? Жүни жылт-жылт етіп турыпты. Еле де мен ешегіңе берген жемнің пулын достым ушын кештім,—деди

Ембергеновтың сауда досты оның дауынан қорықты, «ешегіңе жем бердім» деген дауына дәлил айта алмады. Қайыл болып, «буның менен жырласпай-ақ құтылайын» деп, буннан бір неше ай бурып алған ақшасын түүели менен қайтып берді.

Усының менен олардың дослығы да тамам болды.

ДОҢЫЗ ДУЗАҚ

Дәуеке деген бір киcи өзинің есигінің алдына екен меншик жүөерисинің питик болғанына күтә қуғанды, мақтанды. Соны айланшықлап, жұмыс дегенди де қойып кетті. Бирақ ғейбір түнлери Дәуекениң жүөерисине доңыз келип, тыным бермеді. Дәуеке түни менен жүөерисин доңыздан қорып, доңыз қорыққан көп азап көрди. Сөйтп жүргенде Дәуекениң жүөериси балық көз болды.

Дәуеке бир күни көкпарын сзип, чай ишип, йошланып, отқа тапталып, қызара-бөртп. пайнекке қашып отырғанда ойына бир ой «сап» ете қалды:

— Қыл шылбыр ғой беккем, усы қыл шылбырдан күнде жүөериме келе беретуғын доңызларға мойны дузақ салсам қәйтеди?!!

Бул ой Дәуекени бурыңғыдан да бетер қуғандырды. Неше күнлер истеп қалып, дузақ дүзетті. Күндеги доңыздың келе беретуғын жолына мойып дузақты құрды. Бир нәрсеге ақылы алыспады. Ол да болса, мойып дузақтың бир жағын неге беккемлеу керек? Доңыз деген хөкки хайуан хәм күшли болады. Егер түсе қойғанда қыл шылбырымнан айырылып қаламан ау, шыл-

бырым доңыздың мойнында кетсе не қыламан, деп ойланды Дәуеке. Сөйтіп отырғанда үйдин қасында думалинып жататуғын үлкен қара кели ядына түсті. Жууырып үйіне келді. Келини көтеріп кетіп баратырғанда оның хаялы: «Алжыған! Келини қайда апарасан?!», деп бақырып еді, оған: «өш, үндеме!»—деп жууап берді де кете берді.

Дәуеке мойын дузақтың бір ушын қара келиге шандып байлады. Оның ойынша енди бәри питти. Дузақты қурып үйіне қайтып баратырып, құрған мойын дузағына бір-екі сапар бурылып қарап та қояды. Әбдеп кеуили толды.

Күн де кеш болды. Дәуеке өзінің қылған исинен нәтийже күтип, бүгін уйқыдан кешпекши болды. Түн ортасы аўғаада күндеги әдети бойынша бір топар пада пырқылдасып, туяқлары шыртылдап сес беріп келе берді. Дәуекениң дегени болды. Дәуекениң мойын дузағына үлкен бір жалғыззақ түсті. Жалғыззақ күндеги әдети бойынша кейін қашпай, үлкен қара келини сүйреп Дәуекениң жүуерисинин ишине урып кетти. Жүуериниң иши улы партылды болды да қалды...

«Бас! бас» деп, ийтлерге бәс-күш беріп Дәуеке де үйден шықты. Аўылдағы ийтлер бириниң үргенин бири еситип, барлығы жууырысып келип Дәуекениң жүуерисиниң дегерегине топланды. Дәуекениң дауысынан, былай-былай жүуерини сындырып жүрген доңыздың патырлысынан хабарланып үрген ийтлердин сестинен аўыл арасы улы-шаўқымға толып кетти.

Бул болған шаўқымнан сасқан доңыз келини жүуериниң ишинен былай-былай сүйретип бир неше шауып өткөннен кейін Дәуекениң жүуерилери мала басқандай теп-тегис болды. Енди тасланғандай тикейип турған жүуери қалмағаннан кейін доңыз далаға қарап бет алып қаша бергенде Дәуекениң келиси бир терекке оралды. Дәуекениң бекем деген қыл шылбыры доңыздың екі умтылғанына шыдамай үзілип, шылбырдың бир ушы доңыздың мойнында кетти. Ийтлер де бираз жерлерге дейін шабаланып шауып жүрип қала берді. Дәуеке келисин көтеріп «Енеғар доңыздың күши ай» деген ой менен үйіне келді.

Сөйтіп доңызға мала бастырып, Дәуеке пәсейин деп турған жүуерисинен айырылды.

Азанда бул аўхалды көрген бригадирі «жүуерим,

жүөерим деп, ҳәр күни колхоз жумысына шықпайтуғын един, бир тынған екенсең. Дәўеке»,—деди де атын қамшылап, атызға қарай шаўып кетти.

— Дәўеке сол жылы есик алды жүөерисинен еки-үш желпис ғана жүөери алды,—деп Дәўекениң ауылының адамлары усы болған ўақыяны күлдирги сөз ретинде маған сөйлеп берген еди.

ДЕНГЕНЕ

Денгене даўсыз болмайды, сонлықтан да «денгенеден тек қәне» деген сөз халық ауызында нақыл болып кеткен. Түркмен халқының бир атақлы шайыры «Денгенеге бас болма» деп ақыл да айтқан екен.

Базар тарқағаннан кейин бир неше денгенешилер жабырласып бир қашарды ортаға алып, қолы қызылға тийип қумбыл болып отыр еди. Денгенени басқарған Пиреке ғаррының «қолызлық» деп алып шығып жасырып қойған етин денгенешилердің биреуи урлап қойыпты. Күни менен қолызлықты талап деп мийнет еткен Пиреке ғарры қатты шаўқым шығарып, ашыўланып бақырды.

Қашардың басын төрт кемпир бөлишти, өйткени бул кемпирлерге қашардың ети жетиспеди. Бас денгенеси қашар денгенесинен де қызығырақ болып, шаўқымы көбирек шықты. Басты бөлип отырғанда төрт кемпирдин биреуиниң төбесине (шегине) қашардың тили түспепти. Үш кемпир пайлы төбелерин алып өлле қашан кетип қалғанда, төбесине тил түспеген кемпирдин «тилден қалдым», «тилден қалдым» деген даўысы еситилип жатты.

Денгене тамам болды. Пиреке ғарры денгенениң ақшаларын есаплап қарағанда бир килограммдай етин ақшасы кемис болып шықты. Пиреке ғарры денгенеден пайда керемеп деп зыян көрди. Бир килограмм етин ақшасы жоқ болып шықты. Күни менен үсти басын ыласлап жыйнаған «қолызлығы» бул урланды. Оның үстинен көпшиликти жайғастыраман деп сөйлеп, жарының талғаны қайда қалды. Пиреке ғаррының қатты ызасы көлди. Сөйтип ызаланып отырғанда ет берип ақша жыйнаған адамларының ишинен Мәдияр деген кисиниң ақшасын бермей бир килограмм ет алып кеткени ядына түшти. Денгенеден зыян көрип ашыўға

минген ғарры:—«сен неге қарап тұрыспадың?!»—деп кемпірине де бір-еки жекириниң қойып Мәдиярдың үйіне қарай жүріп кетті. Ашығыз минген Пиреке ғарры барды да Мәдиярға:—«Алған етіннің ақшасын бер, неге алдап кетесен!?»—деп үйди төбесіне көтерді. Мәдиярдың —«Пиреке аға, тап қазир үйде нақ ақша жоқ еді, ертең апарып берейін»—деген сөзі оның құлағына кирмеді. Мәдиярдың алған ети қазанында жапа бир қайнаған екен. Пиреке ғарры қалтасынан орамалып шығарып жайды да шөмішти қолына алып етті сүзіп алып орамалына салып еттің пуўын бурқыратыўы менен сорпасын тамшылатып үйіне алып кетті.

Мәдияр хәм оның хаялы қуры сорпаға ийе болып қазалыпа үңилли қала берди.

Биз бул жерде деңгенни талап қылған қаладағы Гейпара ғаррылардың өмиріндеги болған бир ғана ўақыйны оқыўшыларға сөйлеп бердик.

Гейпара оқыўшыларымыздың бул, биз айтпай ақ көрип жүрген ерси нәрселери ғой. Сөйлеп бериўдеги мақсет, тек көрип жүрмей усындайларды сапластырыўға қатнассын деген тилектен ибарат.

ӨЛИМНЕН УЯТ КҮШЛИ

Мейирбектин жоқары оқыў орнын питкергенине бир неше ай болды. Оқыўға кетпестен бурын Мейирбек бир-раз-бириаз хызметлерде ислеген еди.

Хызметте жүргенде ишиўшиликке берилип, көп жерде сыры ашылып, халыққа күлки болған жерлери де болды. Мине усы ишиўшилиги арқалы жұмыстан да босатылып бир неше рет кемеси қайырлады.

Не деген менен көпти көрип, таяқ жеген Мейирбек жаман оқыған жоқ. Жәмийетлик шөлкемлер де, жолдаслары да тәрбиялап, жәрдем берди. Оған жолдасларының тәсири тийди. Ишиўшиликти тоқтатты. Оқыўға зебин қойды. Басқалардан егеде болғанлықтан жасы кишилер «Мейирбек аға» деп хұрметледі. Сабағына жәрдем қылды. Қулласы, Мейирбек мектеп питкерип, диплом алып иске киристи, ара-арасында жәмийетлик ислерге де қатнай баслады, лекцияларда оқып жүрди.

Бир күни ол тайын лекцияны бир-еки оқып шығып, қолына путевка алып, лекция оқыўға районға жол тартты.

Мейирбек районға келип жетти. Лекция болууы тууралы ертеден-ақ көп жерлерге хабар етилди. Бул уақыттары күн ерте сәске еди. Мейирбекти көз көргөн жолдаслары үйүнө чай ишиүүгө шақырды. Чай менен араласып бир-еки «ишйше де» келди. Булардын үстине отпускарда жүрген, оқыудан дем алысқа келген жора-жолдаслары да табылды. Әдеби чай, кейини арақ болды.

Қатарда отырған соң мирәт етпесе уят деп ойлады ма, әйтеуір жұмысы барына қарамастан Мейирбектин алдына да кесе қойылды. Бастан ақ қайтарыуға, я бир-еки кеседен соң ақ қайтарыуға Мейирбекке ерк жетпей қалды. Барлық құрметти арақ пенен усы кесеге құйып атырғандай, ишпесе құрметти сыйламағандай болады деп түсінген ол жұрт қатары алып отырды. Кем-кем кеуіли де, иштейи де ашылайып деди.

Арақ түөсисилгеннен кейин де дүкөнгә, араққа излининен адам кетип турды. «Ал бүгүн хабарландырылған лекцияны қойтеміз екен?» деген Мейирбектин хәлсиз айтылған сөзин «қәне, көтерсейик» деген кесенин шыңғырлысы басып кетти. Отырыспанын кейини де қызып кетти. Отырғанлардың ишпен биреуи: «Енди бизни үйге барайық» деп еди, бул сөз хәммеге мақул түсти. Хәммеси орындарынан турды. Алғын әлтек-тәлтек басып, бир-бирине сүйенишип, адым жерде сүренип, көше бойынша ғауырласып, күлсип-сөйлесип баратуғын жерине жетти.

Шийшелер бунда да көп екен. «Шағал мәслик» қызып кетип, лекция мәселесин умытылып кетти.

Күн кеш болды. Мейирбек: «Мениң лекция оқыуым керек еди, уят болды аў»—деген сөзди лық-лық етип, зордан сөйледи. Бул уақытлары Мейирбек лекция оқыуу түө лекцияның тезисинин қаяқта қалғанын да билмейлуғын жағдайға жеткен еди. Отырғанлардың биреуи: «Лекцияға усы хәлимыз бенен барыуымыз уят болар, жұрт бизни ишкенимизди мына турысымызда қалай болса солай биледи, сонлықтан Мейирбекти радиоузелге апарайық, лекцияны радио арқалы оқыса хеш ким көрмейди гой»—деди.

Бул ақыл хәммеге мақул түсти. Мейирбекти қолтығынан сүйен радиоузелге қарай алып кетти. Мейирбек қай жерге баратырғанын билген де жоқ еди.

Мейирбек микрофонның алдына отырғызылды. Ме-

Мейрбектин лекциясынын темасы биринши түскен үйиндеги чемоданда қалып еді. Мейрбек қайерде отырғанын сезбей, күни менен отырыспада көп жырлаған қосықларының ядында қалған бир еки қатарын баслап жиберди:

«көше, көше көштеп әрман қалмады,
көрде арқалап, белде дәрман қалмады гел-гел-ай..»

Радиоүзелдин техниги Мейрбектин бул жағдайын көрин микрофонды тезден жапқан болды. Мейрбектин ыңыранып айтқан қосығы барлық топталарда еситилди. Буны биреу сезді, биреу сезген жоқ.

Мейрбектин бул қылұасы көпшилик арасында әдеуір әнгиме болды да умытылып кетти. Бирақ буны Мейрбектин өзи умытқан жоқ.

Мейрбек басынан өткен бул эпизод ядына түскенде «евди қайтып арақ ишпеймен» деп өзи-өзинен уялатуғын қусайды.

«ШЕШЕННИҢ МАЙ ДЕГЕНИ ТОРАҚ ШЫҚТЫ»

Бирлара адамлардың дос болмағы да, жоқ жерден жыр тауып жәнжеллесіуи де ап-ансат. Бул ұақыялар көбинше ипиушилик үстинде ушырасады.

Сырымбет бир неше дослары менен көптен бери көрсе алмай жүрип еди, олар да қыдырып Сырымбеттин үйине келе кетти. Қурғақ қасық ауыз жыртады деп, қууырдақ та тайын болды. Қууырдақ алдына келгенде қонақларға ети жоқ палаудай, бир пәрсе жетиспеген сыяқлы болып көринди. Ол «ақмәмбет» екен. Сырымбет күндеги әдетинше кроваттын астына үкилип қарал еди, еки шийшенин қатарласып турғанын көрип, дәрқал сууырып алғанын билмей ақ қалды. Оның досларынын жүзлери де жалт ете қалды. Шийшенин тығынып буранда менен ашыуға да асығып, түбине сүлгини бүклеп қойып мушы менен дүмпешлеп тығынды ушырып дийуалға тийгизди.

Сырымбеттин сақлық қылып шийшенин түбине сүлги қойыуының себеби буннан бурын бир жерде, мушы менен урып ашаман деп шийше сынып кетип, қолын қыйып аузы пискени бар еди.

Шийшеге шийшелер қосылды. Отырыспа қызды. «Алды рәуаж кейини баса-бас муш болды» дегендей, бул отырыспада Сырымбеттин сырын билмейтуғынлар

да бар еді. Сырымбет соның ала хәр кимди балағатлап сөге баслады. «Жабағы тонның бийти ашшы, жаман адамлардың сөзи ашшы» дегендей Сырымбеттин сырын билгенлер алдын күтінип, оған билдирместен кетип қалды.

Сырымбет қалғанлардың ишинен отырыспаларда өгізлик, гүдибузарлық пенен аты шыққан биреу менен сөз алысты. Ол Сырымбетинди не қылсын, бес-алты мушты таслап-таслап ийтерип жиберип бир теуип шығып, жөһине кетти. Сырымбет буған қатты ызасы келип, орнынан тураман деп үш мәртебе сүрнигип жығылды. Қалтырақлап зорға турып бир галошын таба алмады. Ақырында бир галош пенеп үйинен шықты. Урған кисини тауып өш алыу ойында бар.

Бул ғақытта үйде Сырымбетке «дала қаранғы, жер батпақ, шықпай ақ қой» деп айтатуғын тәуеллешилер де жоқ еді.

Айсыз қаранғы түнде далаға шығып баратырғанда қолына бир бел илинди. Сырымбет қолына белди алып, батпаққа батып, сүйенип, жығылып-турып, тентиреклеп жүрип кетти.

Қатты жүриуге диңке жоқ. Салдау тартқан кемешидей, еңкейип, гейбир жерде батпаққа қолын тығып алып, қолындағы белди бир түсирип, бир қолына алып кетип баратырғанында алдында ербенлеген биреуди көрди. Дәрхал белдин сабынан еки қолы мәтеш ұслап, белдин арқасы менен алдында қараңлап көринген кисини арқасына берип қалып, жығып, өзи де қоса жығылды.

— Уай-уай, ағал — деген баланың дауысы еситилди. Бала орнынан тура қашты. Буның урғаны өзиниң өш алатуғын адамы емес, басқа бир бала екен.

Бул ғақыя көпке белгилі болып қалды. Сырымбет бул қылған исине ертеңине қапа болды. Пайдасы не, болар ис болып қалды. Абырой, таяқ жеген баланың денесине дақ түспеген екен.

Сырымбет араға киси салып баланың әхесине тәуелде қылып, зорға дегенде дауды басты.

«ОЙЫННАН ОЙМАҚ ШЫҚТЫ»

Мәдеминиң үйиндеги зияпат бұрынғы отырыспалардан гөре өзгешелеу болды. Халықтың урип-әдетинен қалдып кеткен «ағабий» ойындары ойналды,

Биреу секирди, биреу масқаралаз ролни атқарды. Қолға суу қуйылды, екеу-ара, үшеу-ара бәдиялар менен палаулар келди оған қосыла мойныны қылтйған шийшелер де аз болған жоқ. Биреулер тамақ пенен құмбыл болса, биреулер уллы-қыйқыу мәсликке шауақ урып, күлгенлердин дауысы көздеги шағаланың шаңкылдысына усап кетти.

Зияпат тамам боларға жақын палау асатыу «тәртиби басланды. Биреулер «мен тойып кеттим, асай алмайман» биреулер «май менип жүрегиме тийеди» деди. Үйдин ишин айланып қашып жүр. Биреулер зорлық пенен палауын ауызы толып шайнай алмай ямаса сөйлей алмай қақалып, көзи патлыиып, еки урты томпайып, жута алмай атыр. Биреулер палау менен жұмысы жоқ, биреулериниң сөзин биреуи түсинбей екеу-ара сөйлесип жүр. Хәр қайсысы бир нәрсени сөйлеп, мәниссиз сөзлердин басын шатып, гөне патлақты, гөне дәртти айтын өкпелесип, қаяқтағылар ойға түсип, кейли бузылып жылап отырғанлар да табылады. Бул сөзлердин бәрин айттырып отырған «ақмәмбеттиң» күши.

Бул компаниянын ишинде әлде қашан арақтан иси питип, сөйлеуге шамасы келмей отырған Жуманиязға палау асатыушылардың көзи түсти. Булардың биреуи бәдиядағы палаудан пәнжеси менен қысып, үлкен алмадай етип палауды топлады. Палауды бундай шеберлик пенен асатыуға қолайлағанына мақтанды. Сол уақытқа буның көзи бир сүйекке түсти. Бул көринген қойдың жылк сүйегиниң балта менен сылған қыяғы еди. Күни менен түйдеклеген палауын тарқатып, сол сүйекти ортасына салып, бұрынғыдан да үлкенирек қылып Жуманиязға палау асатыуға таярланды.

Жуманияз булардың не қылып отырғанынан хабарсыз еди. Булао Жуманияз асаудан бас тартып жүреме деп биреуи Жуманияздың еки қолын усады, биреуи желкесинен усап ийтерди. Қулласы, палауды Жуманияздың ауызына тығып жиберди.

Булардың не қылып атырғанын мәслик пенен Жуманияз түсинген де жоқ. Палау асатыушылар болса палауды Жуманияздың ауызына толтырып басып тыққанына мәз болып күлсип атыр. Арадан аз уақыт өтпей ақ Жуманияз қақалыуға киристи. Жуманияздың жол-

даслары буньн қақалғаны менен еси болмай үйлерине кетти.

Зияпатта аз ишкен, еси барлардың биреуи ізде қалып онын тамағындағы сүйекти түсириуі ушын арқасына бес-алты дүмпишти урып көрип еди, сүйектиң түсетуғын түри болмады. Бул аўқалға зияпат берген Мәдемин қорқайын деди. Жуманияздың тамағындағы сүйектиң алынуы шарасын илеп көрсе де нәтийже шықпады. Бир неше дүмпиштиң хәм тамақтағы сүйектиң азарынан Жуманияздың мәслиги де тарқады.

Бул кәрада ақылгөйлер, тәуиплер де көбейип кетти. Биреулер: «Дийўалдан секиртиуі керек», «тамағына жипек жиптиң ушын жуттырып тартыуі керек», «үстине балықтың аўын жабыуі керек» деп атыр. Мине усындай қыйыншылық, әўсрешилик пенен таң да атты.

Ақырсында медицина хызметкерлериниң араласуы, хирургиялық операция жолы менен Жуманияздың тамағындағы сүйек зорға алынды.

Мине, сөйтип, «ойынан оймақ шықты». Бул әңгиме көншиликке мәлим болғанда. Жуманиязға палаўды асатқанлар «бизлер емес, өзи асаған шығар»—деп уялмастан, мойышларына алмай, танып кетпекши болып еди, бирақ Жуманияздың өмирине зыян келмей, сүйектиң алынғанын еситкеннен кейин, «асатқанымыз рас еди» дегенди зордан айтты.

ҚУЛАҚ КЕСКЕН

Бул ғақья 1937-жылларда анық болған ғақья еди. Бир неше жас жигитлер ғақытлы-ғақытсыз топарласып, бирин-бирин басқылап, шақақласып күлсип, отырыспалар қурып жүриўди әдет еткен еди.

Сөйтип жүрген күнлердин бир күнинде ишиу күтә көп болды. Үйдин иши «сен тур, мен сөйлейин» болып кетти. Ишкен арақларын көтере алмай ғаргадай ғақылдап сөйлеушилер де көбейип кетти. Булардың ишинен Еримбет бой тиклей алмай еңкейе берди. «Егер бойыңды тиклеп отырмасаң, қулағыңды кесемен»—деп, қолына шаққы алып Еремекбай деген жигит Еримбетке топылып, шақақлап күлип қойып отыр. Еремекбай өз ойынша «Еримбеттиң қулағына шаққының жүзи емес, қырын апарып алдасам» деп отыр.

Бирақ арадан бир неше кесе урыстырыўлар өткеннен кейин Еремекбай ес-ақылдан айырылды. Бағанағы

шаққы оның қолында қала берди. Бираздан кейин ол баяғы әдетін тағы баслады, шаққыны алып Еримбеттин құлағына апарды. Шаққының жүзи менен қырын айырыу шамасынан өтискен ол Еримбеттин құлағына шаққының қырының орнына жүзин салып жиберди, шаққы құлақтың ушын жулып түсти. Мүлгип отырған Еримбет шоршып түсип мәсликген де айықты. Арада жөнжеллер басланды. Қасындағы жолдаслары буларды жарастырған менен де Еримбеттин құлағы кемис болып қала берди. Еримбеттин құлағының жарасы питкеннен кейин де оның жолдаслары оған дәлкек қылып, халық ауызында жырланып жүрген. «...Бир басқа бир құлақ олжа болмай ма, құлақтан айырылып қайттын Сайхамбет», деген қосықты айтып, отырыспаларда қоймайғуғын болды. Сөйтип, Ермекбай құлақ кескен жигит деген атаққа ийе болып кетти. Ермекбай көшелерде жүргенде ҳәр ким буган: «қулақ кескен жигит анау» деп қолын шошайтып көрсететуғын болды. Буган шыдамай Ермекбай басқа алыс бир районға хызмет орнын алмастыруға мәжбүр болып, бул районнан кетти. Бирақ мойынға тағылған «қулақ кескен» деген атақтан қутыла алмады. Тағылған атақ Ермекбайдың изинен барған районуна ерип барды.

Арадан жигирма жылдан көбирек өткеннен кейин Ермекбай баяғы ауылына келгенде, бир жас бала:— «буинан көп жыл бурып» құлақ кескен деген атаққа ийе болған сиз бе? единиз?»—дегенде Ермекбай өзинин жас уақтындағы тентеклик қылықтары көз алдында елеслеп, уялғанынан қып-қызыл болды.

Бирақ тоқтап турып:—«Қулақ кескен мен емес едим, бирақ Сол құлақ кесилген отырыспада бар едим, құлақты кескен басқа биреу еди, жаласы маған жабылған ғой»—деп жууап берди, не дерин билмей.

ДӘМСИЗ СОРПА

«Көп қыдырған жолығар үзбентайға» дегендей, Төлепберген кеш болса көбинесе үйинде болмайтуғын еди. Қусшының тазысындай мезгилсиз тентирейтуғын онын күндеги әдети.

Мезгилсиз, жораларынын үйине барып, терезесине урып, мазасын алып, қалған-қутқан арағын соранып, бир-еки жүз грамм ишпесе кеуиги кеншимейди. Бул Төлепбергеннің бойына питкен минези еди. «Ауырыу

қалса да әдет қалмайды» деп, Төлепберген талай жерден дәкки жесе де бул әдетін қоя алмады.

Бир күнн ол шала мәс болып, ярым ақшамда үйине қайтты. Есикти сатырлатып ашып, жатыўға мейил бергенде үйден кетердеги бүгин жуўери дуўрама исле деп ҳаялына берген суйрығы ядына түсти: «қатын, бизге қойған дуўрамаң қайда?»—деди. Ҳаялы уйқылы-ояў даўыс пенен:—қазан-табақ бетте бастырыўлы тур, алып ише ғой»—деди.

Төлепберген шөйнек-кеселерди сықырлатып, қазан-табақ бетти сатырлатып, зордан дегенде бир толып турған шуқыр темир тарелкаға қолы тийди. Әри-бери сандалып иши аш болған ол тарелкадағы сууық нәрсени бир еки симирип уртлап еди, алдында бир жағынан мәслик, бир жағынан ашырқағанлықтан ҳеш нәрсени сезбей де қалды. Бир-еки уртлағаннан кейин сорпаның дәми бир түрли дәмсиз, дуз салмаған тамақтап екеня сезилди.

Ҳаялына: «мына писирген тамағынның дәми қалай-қалай?»—деп жекиринди ол, онда ҳаялы турып:

— Қайсы тарелкадағы тамақты иштин?—деди.

— Темир тарелкадағы.

— Әйбей, мақлайым, ондағы жуўынды еди ғой,—деди.

Төлепберген «мен саған жуўынды қой деп пе едим» деп ҳаялына дәпниўге киристи.

Мын дәпинген менен не пайда, ишилер жуўынды ишилди.

Шаўқымнан Төлепбергеннің жас балалары оянып, үйдин, иши улы-шаўқым болып кетти. Бул шаўқым қоңсы үйлердин де балаларын оятты.

ҚЫЗ АЙТТЫРЫУ

Досмухамедовтың өзиниң алдам-қалдам сууық, суудыр минезлери эшкараланып, хызмет жағынан бир аз төменледи. Ҳәтте оның айлап, жыллап жумыссыз бос жүретуғын ўақытлары да болды. Оның жәмийетке жақпас қылықларының көпшилиги ҳаял-қызларға көз-қарасы туўралы болды. Бул бойынша оның өмиринде толып атырған эпизодлар бар. Биз солардың ишнен мысал ушын биреўин ғана алып сөйлеп беремиз.

«дартанғанда қасаң байтал жорға ашар»—болып, Досмухамедов жигитшиликте күшейтті. оның семьясында «семьялық трагедия», урыс-жәнжел көбейди. Досмухамедов бул жәнжелден қутылыўдың жолын изледі. Сол жүристен бир күнлери «қатынымды тасласам, басымды босласам»—деп ойлаған мақсетине жетти, қатынып таслады. Қатыны жоқ үйдиң жағдайы белгилі ғой есиги төрине шығып қоқсып кетти, тамағын өзи писирип ише алмай басына үлкен ғәрийпшилик келди. Енди ол қайтадан қыз айттырыў талабына киристи. Талай есиклерге барып дегени болмай, талай жерлерден тумсығы уўылып қайтты. Сол көп қайтыўларының бири мынадай болды.

Досмухамедов узағырақ жерден бир қыздың хабарын еситип, кийинип, ат сртлеп, атқа шоштыйып минип алып, жортып жолға түсти. Қыздың үйине жетти. Қонақ болды. Қызға айттырып келгенин айтты. Бирақ қыздан көпли жуўап ала алмады. Бул истен аўыл жаслары да хабардар еди.

Қыз келисим бермесе де арсызлыққа салып өзиниң сөзин даўам етти. Қыз: «Аға мен сизге тиймеймен, сиз менян теним емессиз, еле мен оқыўымды даўам етип, билим алсам деген мақсетим бар, сиз хәлек болмаңыз деген сөзлерин айтты. Бұған да көнбеди ол. Арсызлықты бетер үдетип, қыады қушақламақшы болды. Сол ўақытта қыз қолып силкип қалғанда қыздың қолындағы билезиги Досмухамедовтың бетине сарт ете қалды, бунык бетин жырып кетип, әдеўир дақ түсирди.

Кәрген адам «хаў, сениң бетине не болды»—десе не деймен деген ой Досмухамедовты таң атқанша жатқызады. Түни менеп бетин сыйғалаў менеп болды. Ёртекине таң атыўдан қайтайын деп атының қасына барып еди. оның бетиниң жарасы былай турысын, оннан да бетер өрескил истин үстипен шықты.

Аўыл жаслары атының үстиндеги ер-турманын алып, жасырыпты. Атты жалаңаш қалдырыў былай турсын, зигиригине тақап қуйрығын кесипти.

Досмухамедов далаға шығыўдан қуйрығы кесіўли, ер турманы жоқ, жалаңаш тұрған атын көрди.

Енди халыққа не бети менен қарасын. Бетин басып жайдақ атты жетелеп үйине қайтты. Жұрт жолдан жүрсе, Досмухамедов жолдың шети менен узағырақтан, реті келгенде жаптын иши менен өзін тасалап,

ал жап жоқ, таса жоқ жерде жолдан жүз еліу метр-
дей шет жердеп жүрди...

СҮЙІНШИ

Қаратерен көлінің бойларындағы бір үйге жуу-
қылдаған, сыпайы кийінген, сөйлемшек жигит «сү-
йінши, сүйінши» деп жетіп келді.

«Буннан ол үш жыл бұрып кеткеп жолаушыңыз
аман қайтты, дәзір келип, менин тууған-тууысқанла-
рымнан сүйінши сора деп, мени жиберди» дегенде үй-
дің иші шүү ете қалды. Үйдің дөгерегі ала шауқымға
толды, дөгеректегі қонсылар жыйналды, кемпірлер
қуғанғаннан жылап та жиберди.

Белгисіз жигиттің сүйінши сорап барған үйінің
баласы Есбағамбет туұралы Уатандарлық урыс уақ-
тында «белгисіз жоғалды» деген хабардың алынғаны-
на көп жыллар болып еді.

Сүйінши сорап келген белгисіз жигит Есбағамбет-
тің ағайын-тууғанларының атлары, жора-жолдасла-
рының атларының барлығын сөйлеп берді. Оған хәм-
ме таң қалды.

Ауыл адамлары белгисіз жигиттен сорарын сорап
та болды. Есбағамбеттің дайысыныкіне және де та-
мыр-таныс жерлерге сүйінши сорауға адамлар жибе-
рилді. Есбағамбеттің ағайынлери енді бундай қуа-
нышлы хабарды еситип бос отырғанымыз болмас деп,
той беріуді мақул көрді. Сүйінши сораған жигитке:
«сенде тойдың ишінде болып, буйырған астан татып,
сүйіншинди алып кет»—деді. Қой сойылды, қазанға
да салынды. Ауыл адамларына, бала-шағаларға да
үйдің дөгерегі толды. Тамыр-таныстың жақын жерде-
гилери де келип болды. Тойға келгенлер «көз айдың,
тойыңыз қутлы болсын, қәйерге келипти, ауылға қа-
шан келеди?»—деген сөзлер сөйленип атыр. Бул сорау-
ларға белгисіз жигит жууқылдап сөйлеп, өтирик сөз-
лерди түйдеклеп, келистирип сөйлеп, жууап берип
отырды. Белгисіз жигиттің көп сөзлери ебетейсіз кел-
лип, бири-биринс қайшы келип те отыр. Тынлаушылар
буның палкердің сөзиндей шубырған көп сөзинің өз-
лерине керек орынларына ғана кеуіл қойып отыр.

Той тарқауға жақын болды, сүйінши сораған жи-
гитке сүйіншилери беріу басланды. Биреу ақша, биреу-

лер срамал берди. Ал, Есбағамбеттин жақын туўсқанлары қой, ешки, ылақлар берди. Ояқ-буяғынан басқан 6 мал болды. Той тарқады, тойдын дәмдебеси пияти. Көпшилик үйине тарқасты. Ертенине базар едi. сүйиниши сораўшы кетермен болды. Есбағамбеттин ағасы Әйтiмбет «мен енди сеннен қалмайман, қалаға бирге бараман»—деди.

Булар екеўи сүйиншиге жыйналған қой-ешкини айдап, базарға келди, қой базарына келип, сүйиншилерди сатыўға кирести.

Әйтiмбеттин таныслары: «Буларды неге сатасаң, мына жигит ким?»—деп сорап атыр. Әйтiмбет оларға да Есбағамбеттин аман-есен қайтып келатырғаны туўралы хабарды айтып атыр. Қой базарында да таныслар «қутлы болсын, көз айдынлар»ды айтып атыр. Әйтiмбет сүйиншиге түскен малларды хабаршы жигит пенен бирге сатып болып, аўылға қайтыў ушын машинаға отырды.

Ҳеш ким аўылда болып, яки жол-жөнекей, бул таныс емес жигиттен «атың ким?» деп те сораған жоқ еди. Машина жол бойы чайханаға тоқтады. Машинаның шоферы асханаға кирди. Шофер менен бирге таныс емес жигит те чайханаға кирип кетти. Әйтiмбет машинаның үстiнде отыра берди. Бираздан кейин шофер тамақланып жүриўге бейимленип қозғала бергенде машинаның кабинасын урды: «Тоқтат, асханада мениң жолдасым қалып қойды, шақырып келейин!». Сөйтти де ол машинадан түсип жуўырып кетти. Асханаға жуўырып кирип барса асханада бес-алты адам отыр. Бирақ булардың ишинде излеп жүрген жигити жоқ. Бул аўхалға шоршып кетип асханадағыларға «үстiнде мынадай кийими бар жигит кирдиме?»—деген сөзине ҳеш ким дурыслы жуўап бере алмады. Асханаға ким келип, ким кетпейди, кимнин ядында бар. Сол ўақытта барып Әйтiмбет алданғанын билип, жамбасына бир ақ урды.

Ал, таныс емес жигит, асхангнын екiнши есигинен әлле қашан шығып, қашып кеткел екен,

«ТРАКТОРДЫҢ ГӘЛ-ГӘЛАЙЫ СЫНДЫ»

Гүзги жер сүриўдин қызғын жүрип атырған ўағы еди. Тракторшы Нурымбет өзиниң күнделик жер сүриў

дланып артығы менен орынлағанына, техниканы ийелеп, машинаның күші менен жердің қыртысын аударып көп жерлерді сүргеніне шад болып, трактордың дауысы менен «гәл-гәлай» напасына салып шағлап қосық айтып жүр еді. Бір уақыттары арқадан сууық жел тұрып, себелеп жауын жауа баслады. Нұрымбеттің бүгінгі үстіне кийген кийімі жуқалау еді. Жауын біраз тынғаннан кейін айдарман деп тракторын тоқтатып, жауыннан ықлап түслешип отырғанына азған уақыт болып еді.

Гүзгі жер сүріуді тексеріп қайтыуға жиберілген Ғәкил Есимов қолдылдап жортып, трактордың қасына келип: —«Тракторшы, қайдасан»,—деп бақырды.

Нұрымбет «мен мындаман, аға», деп жууырып шықты.

Есимов Нұрымбет пенен аман-есен сораспастан, оған хармасын айтыудың орнына, аттың үстінде екі аяғын зәңгіге тиреп, ширеніп, қатты жекирілген дауыс пенен:

— Трактордың неси сынды?—деді. Нұрымбет:

— Трактордың хеш жери сынған жоқ, тек «гәл-гәлайы сынды».—деді.

— Гәл-гәлайы неси?! Тракторда гәл-гәлай деген запчасть жоқ, меңи масқаралап тұрсаң, сени жыйналысқа салып сазайынды бергізейің, мин артыма!

— Аға, соңынан өзим ақ барайын.

— Жоқ, болмайды. Жыйналыста гүзгі жер сүріудің мәселеси қаралады, жууабынды сонда берерсең, мин дегенде мин деймен!

Нұрымбет Есимовтың артына секиріп минди. Жер сүріуді таслап, районның орайына қарай мингесіп жол тартты.

Жыйналыс басланды. Қаралатуғын басқа да мәселелер көп екен, күн тәртіби дағазаланғаннан кейін Есимов тұрып:

— Усы жыйналыста бір тракторшының да мәселесін күн тәртібіне қосып қарап жиберіуіннизди сораيمان, — деді.

Жыйналыс ағасы:

— Қандай мәселе, не қылған тракторшы өзі?—деп сорады.

Есимов қатты ашыу менен исиніп «усыманда бар, дәлизде отыр» деген сөзден басқа хеш нәрсе айта алмады.

Тракторшыны шақырыу усынылды. Тракторшы кабинетке кирип келгенде ҳамме соған қарады.

Жыйналыс ағасы тракторшыдан:

— Бул қандай гәп, не мәселе?—деп сорады.

Тракторшы Нурымбет саспастан турып:

— Мен жер сүриу планымды орынтал, күндеги әдетим бойынша трактордың үстінде «гәл-гәлай» нама сына салып қосық айтып жүретуғын едим. Ал кешқурын күн жауып, күн аяз тартқаннап кейин қосықты қойып дем алып ықлап отырғанымның үстинен бул ки си шығып «тракторың неге тұр?» деудин орнына, «қармасын» айтыудың орнына «трактордың қай жери сынды?» деп бирден жекирииди. Мен оған айтып жүрген «гәл-гәлайым» қосығының тоқтағанын айттым, трактордың сынғап жери жоқ. Сонша жыл трактор айдап трактор сындырып көргеним жоқ,—дегенде жыйналыстағылар бири-бирине мыйығын тартып, күлип қарасты.

Жыйналыс күп тәртибиндеги қаралатуғын мәселелерди қарауға киристи.

УАҚЫТСЫЗ ЖУМЫС

Генжалиев көп жыллардан бери хожалық хызметинде жұмыс ислеп келди. Ислегенде де ҳәр түрли жұмысларда иследи, стажы да отыз жылға жақынлап қалды. Көп ислесе де бир иске қәниге бола алмады. Өйткени ҳәр түрли истиң «универсалы» болып, хызмет системасын көп өзгерткен еди.

Генжалиев соңғы гезде таярлау бөлиimine хызметке орналасты. Бәхәр айы болды. Таярлау мәүсимин баслау керек, истиң тармақлары көп, соның ишинде де Генжалиев жүн таярлау исин баслауға асықты.

Бәхәр айының бир күнинде ол өз кежесинде жыйналыс өткерди. Сонда Генжалиев гезектеги мәселениң биреўине «ешкилерди тез қырқыу» мәселениң қойып жиберди. Мәжилiske қатнасыушылар: «Хәзир ерте емеспе, күн бираз жылыса қәйтеди?» деген еди, Генжалиев орынан турып: «Мен көп тәжирийбени басымпап кеширдим, усы жасыма келгенше отыз жыллап жұмыс иследим, ешкилерди қырқыуға болады, себеби хәзир ешкилерде түбит көп егер кешиктирсек, түбити түсип, тек қылышығы қалады, түбитли жүн баҳалы болады,

егер тап усы күнлерде ешкілерди қырқып тапсырсақ, жүн планды орынлап, үлкен абыройға иіе боламыз, бул мәселениң әҳмиетине түсінбеген киcилер ҳәр нәрсеи айта береди, буғап жууап беретугын өзим»—деп, нықыртып-нықыртып, көтерилип-басылып сөйледи.

Өжетленген Генжалнев мәжилистеги қатнасыўшылардың өскертиўине көнбеди, өзиниң усынысын өткерди.

Ертенине ең алды болып бир аўылда ешкі қырқыў басланды. Ол күни ешкілер өриске жиберилмеди, ешкі қырқыў исин хабарландырыў ешкі бағатуғын шопанға тапсырылып, шоган «кимде-ким ешкиси қырқылмаған болса өриске қосылмайды»—деди.

Ешкілер жүнинен журдай жалаңаш болды. Генжалневтиң дегени орынланды. Ертенине таң атты. Ешкілер өриске айдалды. «Бул жәниўарларды өзи қайттыға тойғызып бүйиринеп шығарайың, кешке ыңқылдап тойып қайтсын»—деп, қойшы оларды узақтағы отлақ жерге айдап кетти.

Ешкілер шопанның айдап барған отлақ жерине барып отлап үлгерсе алмастан нөср жаўыя жаўа баслады. Қойшы ешкілерди қамаўға ықтырма таба алмады. Даўыллатып, жаўыллатып аш ешкілерди аўылға қуўды. Ешкілер «суўға түсип шыққан тышқандай» болып малшылдай жортып аўылға жақынлай бергенде жаўынның арты буршаққа айналды. Бираз сикалер жүрсе алмай жолда қалды. Көпшилиги қалаға келип үлгерди. Биразлар өристен қайтқан ешкілердин алдынан оларға жабыў ушын қолына илинген жабыў, көрпесин алып шықты. Биреўлер жаўып үлгерип, гей биреўлери ешкілерин таба алмай жүр. Бирақ буның бәринен де пәтийже шықпады. Жүни қырқылған, жаўынпап малпақ-салпақ болған, буршақтан таяқ жеген ешкілердин көпшилиги пышаққа зордан илинди. Гейбиреўлер үйине жеге алмаған ешкілерин арқалап келди. Сол күннен баслап бир неше күнге шекем аўылда ешкі гөши мутарзан болды.

Айтыўшылардың сөзине қарағанда, бир аўыл бойыша-ақ еки жүздеп аслам ешкі сойылды дейди. Буның бәри ўақытсыз нсленген жумыстан келип шықты.

Бул биз, сөйлеп берген ўақыя буннан кеп жыллар бурын бир жерде анық болып өткен, қолайсыз ўақыя еди.

МАЗМУНЫ

Халық даналығы

I-бөлім

Салт-дәстүр жырлары

Ғәу жар	13
Бег ашар	14
Балық	17
Бесік жыры	17
Ярамазан	18
Муң-шер қосықтары	18
Есептіріну-кеуіл айты	19
Сыңсыу	20
Әуезжан	22
Хошласыу	22

II-бөлім

Жайдары қосық, Мийнет жырлары	23
Балалар ойыны	23
Сәлем	25
Шегір көл	25
Ала ғарға	26
Шопыр жыйғы	26
Жүгері еқнім	26
Болсам	27
Шоманай	27
Тауып ал	27
Теріс ағар	27
Қызлар қосығы	28
Қырық жигит ойыны	28
Бейит	28
Қыз мианайым	29
Билезигім	29

III-бөлім

Ертеклер	30
Қиялы ертеклер	31

Хайуанлар ҳаққында ертеклер	1
Турмысқа байланышлы ертеклер	32
Легендалар	33
Жийренше шешен сөзлери	33
Асан қайғы	34
Хожа Насыратдин	34
Жумбақ	35
Жаңылташ	

IV-бөлім

Нақыл-мақаллар, термелер	36
Терме	38

V-бөлім

Айтыслар	46
Жууан	46
Шайырлар айтысы	49
Қулымбет шайыр	50
Сейфилгабит пенен қазы Мәуликтиқ айтысы	53
Ақпберген менен Мәтен шайырдың айтысы	55
Садық шайыр менен Рам шайырдың айтысы	55

VI-бөлім

Тарайхнй жырлар	57
Сыдық шайыр	67
Әсдиқәдир	69

VII-бөлім

Жыраулар	72
Халық жыршыларының шәкирт таярлау жоллары	77
Қарақалпақ жыраулары	79
Шаяқай жырау (Шаңкөт)	79
Жиемурад жырау	81
Нурабулла жырау	83
Ерполат жырау	84
Қурбанбай жырау	85
Төре жырау	87
Өтеняз жырау	87
Өгиз жырау	87
Есемурат жырау	88
Қаяс жырау	89

VIII-бөлім

Дәстанлар

Ерполат жырау жырлаған «Едиге» дәстаны	95
Өгиз жырау жырлаған «Алпамыс» дәстаны	97
Есемурат жырау жырлаған «Қоблан» дәстаны	97
Қыяс жырау жырлаған «Мәспатша» дәстаны	103
Қулетмет жырау жырлаған «Шерьяр» дәстаны	103

Қурбалбай жирау жирылаған репертуарлар ҳақында	104
Қарақалпақ дәстанларында көркем үлги қатарлар	105
«Бәдалыр» дастаны	119

IX-б ө л и м

Бақсылар

Қарақалпақ бақсыларының басқа халық бақсылары менен қарым-қатнасы

Араллы өзбек бақсылары	129
Түркімен бақсылары	130
Сүйеу бақсы	130
Қарақалпақ бақсылары	133
Ақымбет бақсы	133
Мууса бақсы	135
Жуман бақсы	138
Ибраһым Патуллаев	138
Қыз бақсы Хұрлиман	139
Қаражан бақсы	141
Айтжан бақсы	142
Байнияз бақсы	143
Жанақ бақсы	144
Есжан бақсы	145
Қыз бақсы Қәшпгүл	145
Әмет бақсы	146

X-б ө л и м

Қыссаханлар

Қоразбек шайыр	154
Қазы мәулик	155
Мәмбетнияз шайыр	159
Рам шайыр Арман улы	160
Қазақбай шайыр	160
Қосықшылар	162
Жанабай палуан	162
Әбезмурат шайыр	164
Избасар Фазылов	164

XI-б ө л и м

Революцияға дейінги қарақалпақ халық шайырлары.

Күнхожа	167
Әжинияз	170
Бердақ	172
Өтеп шайыр	174
Құлмурат шайыр	175
Хожанғаз шайыр	176
Сауға	177

XII-б ө л и м

Совет дәүириндеги қарақалпақ шайырлары

Сейфилғабит Мажитов	181
Аяпберген шайыр	186
Аббаз шайыр	191
Садық шайыр	200
Дәүлетияр Қасымов	208
Мишәж Мәтсапас	209
Қосымшалар	
1. Жыраулар	210
4. Ғақылар	211
3. Қыссахан, қосықшы хәм шайырлар	213
4. Жырау намалары тууралы легендалар	214
3. Бақсы намалары тууралы легендалар	215

ӨТКЕН КҮНЛЕРДЕН ЕЛЕСЛЕР

Қарақалпақ аүйлары

I-б ө л и м

Қыслауда	220
Жазлауда	224
Суға талас	224
Қырман басында	225
Аққула	225
Питир	226
Үсир	226
Кеусен	226
Түтин нулы	227
Бир тойда	227

ҚУДАЛЫҚ

Қуда болыу	232
Қуда түсиу, есик ашыу	233
Қалын мал	233
Күйеу қәде	234
Неке қыйыу	236
Суу қыйыспа	237
Қол услатар қәде	238
Қамыр жағыу	238
Арбаға қосыу	239
Атландырыу	239
Қыз узатыу	239
Келиншек түскеңде	240
Бет ашар	242

САЛТ—ДӨСТҮР ЫРЫМЛАРЫ

Өмир естеликлеринен	
Урланған етик	248

Порқан келди	249
Көсек арқалаған ғарры	251
Отынға барғанда	251
Суға кеткен қант	252
Үйлену әрманы	252
Бұрыш салған жарма	253
Қашқан келіншек	253
Бизин үйде	254
Отқа көмген құйқа	256
Қойшылар	256

II бөлім

Шымбай қаласында

Чымбайдың базары	258
Балық базары	259
Отин базары	260
Бақайшылар	261
Нәнбайшылар	261
Ғөррекилер	262

Түрлі кәсіп адамлары

Шанышбай	262
Шаштәреәлер	262
Көлши	263
Қирғиреши	263
Мөреши	263
Тарақшылар	264
Қасықшылар	264
Товшылар	265
Ағаш ұстасы	265
Жууазшы	267
Шымбай саудагерлері	268

Кәсіпсіз адамлар

Қумарпазлар	270
Пәйекдилер	270
Чайпузышлар	270
Лампамай сатушылар	271
Шымбай базарының көриніслерінен	271
Жаршылар	271
Ояз келатыр	271
Мәддешилер	274
Қайт-сәйилдерде	275
Палкерлер, тиленшилер	276
Кисапырлар	277

III бөлім

Алағат заман

Атшоқай жылы	278
Тырыстай жылы	279
Ақ қапшық жылы	280
Мөрдикәр жылы	281

Кәфендер бала	288
Жесир қатын, жетім ул	290
Ана ғамхорлығы	291
Анамның ертегі	295

IV-бөлім

Жаңа мектеп босағасында

Мектептен қайтқанда	299
Күн тұтылғанда	299
Хауа кеме	300
Қыз төре	301
Досназаров келгенде	302
Бірінші машина	306
Бірінші қадам	308
Төрткүлде	317
Бірінші күнлері	318
Каникулға қайтқанда	322
Ауылда	326
Шымбайлан—Төрткүлге	330
Хазарысқа саяхат	333

V-бөлім

Төрткүл естеліктерінен

Немаз	336
Насыбай	336
Патифон хаққында	336
Дилмашлар	337
Турман дилмаш	337
Әсен дилмаш	337
Адамбай дилмаш	339
Комсомол жыйналысында	340
Дарья бойында	342
Жерге көмген ақша	344
Хидал Беймухамедов	345
Ибраһым Бекимбетов	348
Керімберди Сағдуллаев	350
Қасым Әуезов	351
Шаббазда үкілі болғанда	

VI-бөлім

Мәдениет майданында, ылым-білім жолында

Аяпберген шайыр	364
Вролат жырау	367
Төре жырау	368
Өткә жырау	369
Сейфулғабит Мәжитов	372
Айтбай Мәтяқубов	378
Қаражан бақсы	381
Аббас шайыр	383

Асап Бегрмов	386
Әсдираман Өтепов	391

VII-бөлім

Алма-Атаға оқыўға барғанда

Алма-Атада	399
Профессор Асфендияров	399
Мухтар Әбезов	400
Ақиләмиқ Тарле	401
Сәксия Сейфуллин	403
Еки дүнья	406
Менин ауылым	413

VIII-бөлім

Илимпазлар келди, илимий экспедициялар

Москвада	422
Академик Самойлович	423
Бубнов	425
Налыр Төрөқұлов	427
Нәжим Даўқараев	430
Мәтеке Жуманазаров	432
Жол азабы	436

IX-бөлім

Армия қатарында

Сербия жеринде	445
Урыс питти, елге қайттық	448

Қыйлы-қыйлы қылғалар

Үйдеги есапты базардағы нырқ бузар	455
Найдақүнем	457
Турмыс дүзеген жигит	458
Шиләхана	461
Қыртқира даўы	462
Саўда дослар	464
Доныз дузақ	465
Денгене	467
Өлимнен уят күшли	468
Шешеннің май дегени торақ шықты	470
Ойыннан оймақ шықты	471
Қулақ кескен	473
Дәмсіз сорпа	474
Қыз айттырыў	475
Сүйинши	477
Трактордың гал-гәлайы сынды	478
Уақытсыз жұмыс	480

РЕСПУБЛИКА КИТАПҚУМАРЛАРЫНЫҢ ДЫҚҚАТЫНА!

Халқымыздың әсирлерден әсирлерге, әуладлардан әуладларға өтип киятырған сөз маржанларының теңитайы жоқ қасыл ғәзийшеси—«ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ» атлы көп томлыққа жәмленген.

«ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ» көп томлығы «Қарақалпақстан» баспасы тәрәпинен 1977-жылдан баслап шығарыла баслады. Усы күнге шекем бул алтын ғәзийнени ОН СЕГИЗ томы баспадан басылып шықты хәмде китап дүканларыша тарқатылып, өз оқыўшыларын тапты. Халқымыздың усы үлкен, бийбаха руўхый байлығынын ғәзийнеси менен тапысқыңыз келсе «ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ»нын бир де томын қалдырмастан үй китапханаңызға тўўеллеп, жыйнап алың. Бул дурданалар сизлердиң өзлеринизге, балаларыңызға, ақлықларыңызға узақ жыллар хызмет етип, руўхый азық береди.

Томлардың мазмунлары төмендегише:

Биринши хәм еккинши томларында қарақалпақ халық ертеклеринин ен хасыл пусқалары сизлерди ата-бабаларымыздың өтмишин, арзыў-әрманлары менен таныстырады, қызықлы хәдийселер балаларыңыздың ой-қыялларына қанат береди, өтмиш пенен таныстырып, келешекке қулшындырады;

Үшинши томдағы қарақалпақ халық жумбақлары оқыўшысын тапқырлыққа, зейинлиликке, зийрекликке тәрбиялайды;

Төртинши томдағы халық нақыя-мақалларына ата-бабаларымыздың турмысынан туўылған шебер дужырымлары, даналықлары жәмленген;

Бесинши томдағы қарақалпақ халық қосықларынан намасын билсеңиз де сөзин таба алмай жүрген қәлеген қосығыңыздың текстин табасыз. Бундағы салт-жырлары сизлерди ата-бабаларымыздың үри-әдетлери, дәстүрлери, турмысы менен тереңнен тапыстырады;

Алтыншы томдағы «ҚЫРҚ ҚЫЗ» достақының даңқы пүткил дүньяға молим. Мектеп программаларынан орын алған. ВУЗ да оқыйтугын жоқары оқыў орындарының студентлери ушын да ол оғада зәрүрли;

Жетинши томдағы «АЛПАМЫС» дәстаны батырлықты жырлауда, тәрийілеуде үлгі боларлық дәстанлардан бири;

Сегизинши томда батырлықты, ер жүреклиликти тәрийіплеуши «ҚОБЛАН» дәстаны;

Тоғызыншы томда «ЕР ЗИЙУАР», «ҚАНША-ИЙМ», «ҚУРБАНБЕК», дәстанлары;

Онынши томдағы «МӘСПАТША» дәстаны ата-баларымыздың қақарманлық өтмишинен бизге хәм бизлерден сонғы әуладларға қалдырылған ең қасыл әдебий мийрасы;

Он бириши хәмде он екинши томларда қыз-жигитлердің, шешенлердің, жырау-бақсылардың, шайырлардың сөз жарастырыулары АЙТЫСлар менен танысасыз;

Он үшінши томда даңқы жер жүзине жайылған «ШӘРЬЯР» дәстаны менен;

Он төртинши томда ашықлық қыссаларының шыңы болған «ҒӘРИП АШЫҚ», «САЯТХАН ХАМРА» қыссалары менен танысасыз. бақсыларымыздың, қосықшыларымыздың барлығының дерлик сүйип, йошланып айтатуғын, халқымыздың сүйип тыңлайтуғын қосықларының көбиси усы қыссалардан алынған;

Он бесинши томда «ЮСИП-ЗЫЛИЙХА», «ХУРЛИҚА-ХАМРА», «АШЫҚ НӘЖИП», «ЮСИП-АХМЕТ» дәстанлары менен;

Он жетинши томда «ШИРИП-ШЕКЕР», «ЖАСКЕЛЕН», «ХАЖЫ ГЕРЕЙ», «ЕР ҚОСАЙ» дәстанлары менен танысасыз.

Он сегизинши том усы быйыл басылып шығыу алдында тур.

Он сегизинши томда сиз «МЕНЛИҚАЛ», «СӘЛИМ-ЖАН», «ХАТАМТАЙ» дәстанлары менен жақыннан танысасыз.

Бул дәстанлар усындай толық дәрежеде жәмленип, қарақалпақ тилинде биринши рет басылып шығып отыр. Соның ушын да «ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ»

көп томлығының бірде томын ұмытып қалдырмастан жәкке китапханаларыңыз үшін түйеллеп жыйнап, қәстерлеп сақлаң, олар өзлериңізге, келешек жас әуладларға удайына хызмет ете береді. «Сөз өнеринин төркини—фольклорда», деген еди М. Горький.

Бул китапларды сиз китап дүканларынан тауып, жыйнауыңызға болады.

1988-жылы «Қарақалпақстан» баспасы төмендеги китапларды басып шығарады:

- П. Тилегенов «Жети миллион» (пьесалар).
- С. Салиев «Бәрин алдымнан көремен» (повестьлер).
- Б. Сейтаков «Қыз салығы» (роман).
- К. Мәмбетов «Посқан ел» (роман).
- И. Сағыйтов «Әдебият ҳәм дәуир» (илимий мийнет).

Қаллы Аимбетов

«НАРОДНАЯ МУДРОСТЬ»

На каракалпақском языке

**Издательство «Қарақалпақстан»
Нукус — 1988**

Редакторы *З. Бекмуратов*
Художник *З. Бекмуратов*
Худ. редакторы *К. Рейнпазаров*
Тех. редакторы *Е. Ерекеев*
Корректоры *Б. Садылов*.

ИБ 3138

Терийге берилген уақты 4. III. 88. Басыўға рухсат етилген уақты 11/IV—88. Қағаз форматы 84x108¹/₃₂. №1 Көлеми 15,3 75 баспа табақ. 25,83 шәртли баспа табақ. 25,91 есап баспа табақ. Заказы 535. Тиражы 10000. Баҳасы 1м. 70 т.

«Қарақалпақстан» баспасы», 742000. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9

ҚҚАССР Баспа, полиграфия ҳәм китеп саудасы ислери бойында Мәмлекетлик комитетиниң «Правда» газетасының 50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты.
742000 Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9